

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია

ელდარ მაგისტვალისვილი

გორის ისტორია

I

(1801 წლამდე)

მონოგრაფიაში შესწავლილია ფეოდალური ხანის ქალაქის — გორის — ისტორია 1801 წლამდე, ე. ი. ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთთან შეერთებამდე, როცა, საქართველოს დამოუკიდებლობის დაკარგვის გამო, შესუსტდა გორის აქტიური როლი ქვეყნის ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

შიდა ქართლის ამ მნიშვნელოვანი ქალაქის ისტორია გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში მიმდინარე პროცესებზე.

წიგნი საინტერესო იქნება საქართველოს ისტორიის მკვლევრებისა და ჩვენი ქვეყნის ისტორიით დაინტერესებული მკითხველისათვის.

რედაქტორი ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი
ს. ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი გ. მ ა ი ს უ რ ა ძ ე,
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი გ. ა ფ რ ა ს ი ძ ე.

0503020906
3 M 607 (06)—94 ბრძ. № 105—92 © „მეცნიერება“, „ლაშქარი“, 1994

ISBN 5—520—01476—0

ა ვ ტ ო რ ი ს ა გ ა ნ

წინამდებარე მონოგრაფია მიზნად ისახავს გორის ისტორიის შესწავლას 1801 წლამდე, ე. ი. ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთთან შეერთებამდე, როცა შესუსტდა ის აქტიური როლი, რასაც გორი ასრულებდა დამოუკიდებელი საქართველოს ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. გორმა დაკარგა თავისი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფუნქცია — ქვეყნის დაცვა. ამგვარად, XIX ს. დასაწყისიდან დაიწყო ახალი ეტაპი როგორც მთელი საქართველოს, ისე გორის ისტორიაში.

მკვლევარნი დიდი ხანია დაინტერესდნენ გორის წარსულით და ზოგიერთმა სპეციალური ნაშრომიც მიუძღვნა. მათ შორის უნდა დავასახელოთ დამ. ბაქრაძე, ალ. ჭავჭავაძე, მ. ჭანაშვილი, გ. ბუხნიკაშვილი, ლ. ზუმბაძე, ი. ბერძენიშვილი. გორის ისტორიის მეცნიერულ შესწავლაში დიდ წვლილი მიუძღვის დ. გვრიტიშვილს. მაგრამ ის ძირითადად XIX საუკუნით და XX ს. პირველი ნახევრით შემოიფარგლა, გორის პოლიტიკური ისტორიაც მხოლოდ XVIII ს. შუა ხანებამდე მოგვცა და, ისიც ძალიან მოკლედ.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს შ. მესხიას დამსახურება გორის ისტორიის ზოგიერთი საკითხის შესწავლაში, რის შესახებაც სათანადოდაა მითითებული წინამდებარე ნაშრომში.

მონოგრაფიაზე მუშაობისას მიზნად დავისახეთ გვეჩვენებინა ძველი გორის არა მხოლოდ პოლიტიკური ისტორია, არამედ მისი ცხოვრების სხვა მხარეებიც: გორის პოლიტიკური თავგადასავლის გარდა, ვცადეთ აღგვედგინა ქალაქისა და მისი ციხის იერსახე, მოსახლეობის ეთნიკური და სოციალური მდგომარეობა, კლასობრივი ბრძოლა და სამოხელეო აპარატი, ეკონომიკური განვითარება, ეკოლოგია და სხვ.

წიგნში შეგნებულად არ არის გამახვილებული ყურადღება გორელების წვლილზე ქვეყნის კულტურულ ცხოვრებაში. ეს საკითხი უწყვეტლივ იქნება წარმოდგენილი გორის ისტორიის მეორე წიგნში.

ვცდილობდი გადმომეცა გორის წარსული ცხოვრების ძირითადი დამახასიათებელი მომენტები, მაგრამ, წყაროების სიმცირის გამო, ყოველთვის ვერ შეეძელი. ამდენად, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ზოგიერთი საკითხის შესწავლა შემდეგაც გაგრძელდება.

ნაშრომში გამოყენებულია ჩვენი ისტორიოგრაფიისათვის აქამდე უცნობი ზოგიერთი დოკუმენტური და ნარატიული წყარო, ვიქსარებლე გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ფონდებითა და სხვა საარქივო მასალებით.

მინდა დიდი მადლობა გადავუხადო გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის მუშაკებს თანადგომისათვის. განსაკუთრებით დამეხმარა და დასახული მიზნის განხორციელება გამიადვილა, მუზეუმის ძვირფასეულობის სექტორის გამგემ თინა სოსანიძემ. ასევე, დიდ მადლობას მოვახსენებ არქიტექტორ მანანა ყოჩანაშვილს წიგნში მოთავსებული ნახატების შესრულებისათვის.

წინამდებარე მონოგრაფია ჩემი ქალაქისადმი დიდმა სიყვარულმა დამაწერინა. სიყვარულით დაწერილი მეცნიერული ნაშრომი არ არის დაზღვეული უზუსტობებისაგან, უნებლიე შეცდომებისაგან. მკითხველის მიერ მოწოდებულ ყოველ საქმიან შენიშვნას, სურვილებს სიამოვნებით მივიღებ და შეძლებისდაგვარად გავითვალისწინებ შემდგომ მუშაობაში.

თავი პირველი

1. გორის თავბადასავალი

გორი მდებარეობს შიდა ქართლის ცენტრალურ ნაწილში ლიახვის, მტკვრის და მეჯულის შესაყართან, ზღვის დონიდან 588 მეტრზე. ძველი გორი გაშენებული იყო დღევანდელი ქალაქის შუაში ამართული ბორცვის სამხრეთ ფერდობზე. ვარაუდობენ, რომ ის ბორცვი, რომელზეც ციხეა დაშენებული, კვერნაქების ნაწილია. ერთ დროს ეს ბორცვი აღმოსავლეთით და დასავლეთით კვერნაქებს უერთდებოდა. ბორცვი წარმოიშვა მდინარეების — მტკვრის, ლიახვისა და მეჯულის მოქმედების შედეგად. სავარაუდოა, მეჯუდა ბორცვს უვლიდა აღმოსავლეთიდან და მტკვარს უერთდებოდა. მდინარეებს შორის მოქცეული ბორცვი კუნძულივით იდგა.

გორში ზომიერად თბილი, სტეპურიდან ზომიერად ნოტიოზე გარდამავალი ჰავაა. იცის თბილი ზაფხული და ზომიერად ცივი ზამთარი. ვახუშტი ბატონიშვილის თქმით, „არამედ არს ადგილი ჰავითა შუენიერი, წყალი კარგი... ზაფხული კეთილი, ზამთარი ცივი, ქარიანი“¹. XV ს. იტალიელი დიპლომატი ამბროჯო კონტარინი გორს, ჰავის მხრივ, საკმაოდ კარგ ადგილად თვლიდა². ასევე კარგი ჰაერი იყო გორში იტალიელი მისიონერის დონ პიეტრო ავიტაბილეს დროსაც (XVII ს.)³.

კარგი კლიმატური პირობების გამო, გორი სააგარაკო ადგილად ითვლებოდა. ხშირად მეფეები თუ მეფის ოჯახის წევრები ზაფხულს გორში ატარებდნენ. ალბათ, ასეთი კარგი კლიმატის გამო იყო, რომ გორში იშვიათად ჩნდებოდა ეპიდემიური დაავადება. გორი იმრთაც იზიდავდა მეფეებსა და ღიდებულებს, რომ მის მიდამოებში მრავალი სანადირო ადგილიც იყო.

გორს ხანგრძლივი ისტორია აქვს. მართალია, ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი წყარო XII საუკუნიდან მოიხსენიებს მას, როგორც ქალაქს, მაგრამ დღეისათვის საყოველთაოდაა აღიარებუ-

ლი, რომ დიდი ხნის წინათ, ჯერ კიდევ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, გორის ტერიტორიაზე დასახლება არსებობდა.

იბერიის სხვა ციხე-ქალაქების (მცხეთა, სარკინე, კასპი) მსგავსად, რომლებიც ცენტრალური კავკასიონის კალთებიდან გამომდინარე ხეობების მტკვართან შეერთების ადგილებში წარმოიშვა, გორიც ანტიკური და შუა საუკუნეების უაღრესად მნიშვნელოვან ადგილას აღმოცენდა, იქ, სადაც ლიახვი მტკვარს უერთდება⁴. გორის დანიშნულება იყო ლიახვის ხეობის დაცვა⁵. იბერიის სხვა ანტიკური ქალაქების მსგავსად, გორიც მდინარეთა ნაპირას გაშენდა. როგორც მდ. მტკვარს, ისე მდ. ლიახვს უხსოვარი დროიდან ჰქონდა მნიშვნელობა არა მხოლოდ ამიერკავკასიის, არამედ სხვა მეზობელი თუ შორეული ხალხებისთვისაც. ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე მოღვაწე უდიდესი მეცნიერი სტრაბონი მიუთითებდა იბერიაში შემავალი ოთხი გზის შესახებ, რომლებიც გორთან კვეთდა ერთმანეთს ან მის მახლობლად გაივლიდა. პირველი და ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო დასავლეთიდან, ე. ი. ფაზისიდან მდ. რიონით შორაპნამდე მიმავალი გზა, საიდანაც „ფეხით, საურმე გზით 4 დღეში მიისვლება მტკვარამდე“⁶. საინტერესოა, რომ XV ს. 70-იან წლებში ვენეციელი ჯოსაფატ ბარბაროს თქმით, სკანდადან გორამდე 4 დღის სავალი იყო⁷. მტკვარამდე მისული გზა გორთან ჩაივლიდა კასპიის ზღვის მიმართულებით. ეს გზა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო და არა მხოლოდ ანტიკურ ეპოქაში, არამედ მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში მეტ-ნაკლები ორტენსივობით მოქმედებდა.

VI საუკუნის დასასრულიდან გორი, მსგავსად სხვა ქართული ქალაქებისა, რომლებიც ანტიკურ პერიოდში დიდ ეკონომიკურ და პოლიტიკურ როლს ასრულებდა, ფეოდალური ფორმაციის გამარჯვების, დამპყრობთა შემოსევების შედეგად დაკნინდა და დიდი ხნის განმავლობაში მცირე დასახლებული პუნქტი იყო. გორის გამოცოცხლება და მისი თანდათან დაწინაურება იწყება IX—X საუკუნეებიდან. მართალია, ეს პროცესი ნელა, მაგრამ განუხრელად მიმდინარეობდა.

შუა საუკუნეების გორის დაწინაურებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა იმ გზებს, რომლებიც შიდა ქართლში გადიოდა. შიდა ქართლი სურამის უღელტეხილით უკავშირდებოდა დასავლეთ საქართველოს, სამხრეთ საქართველოს — მტკვრის ხეობით, კახეთს — გომბორის უღელტეხილით, ჩრდილო კავკასიას — დარიალის ხეობით. ჩვენ მიერ დასახელებული გზები არა მარტო საქარ-

თველოს უმნიშვნელოვანეს ოლქებს აკავშირებდა ერთმანეთთან, აგრამედ საერთაშორისო მნიშვნელობისაც იყო. არცთუ იშვიათად, მტერი ამ გზების ხელში ჩაგდების და მათი ექსპლოატაციის მიზნით იჭრებოდა ქართლში.

საერთაშორისო ურთიერთობებისათვის დიდი მნიშვნელობისა იყო ძველი „ფაზისის გზა“, რომელიც დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ გადაკვეთდა მთელ საქართველოს. იგი გორთან გაივლიდა. ცნობილ იტალიელ მკვლევარს ჯუზეპე კანალეს ეს უძველესი გზა ჰქონდა მსგავსებაში, როდესაც აღნიშნავდა, რომ იტალიელებს „საქართველოზე გამავალი გზა ხელს უწყობდა სპარსეთთან დიდი ვაჭრობის ადვილად და თავისუფლად წარმოებაში“⁸. სხვაგან იგი ამბობდა, რომ ამ გზამ დიდი როლი ითამაშა ჩრდილო იტალიის ქალაქ-რესპუბლიკების — ვენეციის, გენუისა და პიზას გამდიდრებაში და გაძლიერებაში და რომ მან თავისი მნიშვნელობა კეთილი იმედის კონცხისა და ამერიკის აღმოჩენამდე შეინარჩუნა⁹.

XV ს. მეორე ნახევარში საქართველოს ეს უმთავრესი და უძველესი გზა, რომელსაც ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკური განვითარებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა, იტალიელების — ბარბაროს და კონტარინის — გადმოცემით, უკვე იმდენად იყო დაკნინებული, რომ ამ გზით სარგებლობა არცთუ უხიფათო იყო მშვიდობიანი მგზავრებისათვის. ქვეყნის ფეოდალურ სამეფო-სამთავროებად დანაწილების შედეგად, აღნიშნული გზის გამოყენება განსაკუთრებით არახელსაყრელი გახდა. თითოეული ფეოდალი, რომლის სამფლობელოზეც გადიოდა გზა, მგზავრისაგან მოითხოვდა ბაჟს და საბაჟოებიც მომრავლებული იყო. ამის შესახებ ლაპარაკია მრავალ ქართულ წყაროში. ვენეციელი დიპლომატი ამბროჯო კონტარინი თავის „მოგზაურობაში“ მრავალგან აღნიშნავდა მოხელეთაგან შევიწროებაზე. მდგომარეობა კიდევ უფრო დაამძიმა ოსმალების მიერ საქართველოსკენ მომავალი სახმელეთო და საზღვაო გზების გადაკეტვამ, რამაც XV საუკუნის მეორე ნახევარში ზემოაღნიშნული გზის დაცარიელება გამოიწვია. მაგრამ, როგორც ჩანს, საქართველოს გზები, რომლებმაც ასევე დაკარგა ოდინდელი მნიშვნელობა, გართულებული მდგომარეობის მიუხედავად, ევროპელთათვის აღმოსავლეთთან კავშირის დასამყარებლად მაინც მოხერხებული იყო.

გორზე გადიოდა სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალი, რომელიც მას ირანთან და ოსმალეთთან ეკონომიკურ ურთიერთობაში აბამდა. ეს გზა გაივლიდა აზერბაიჯანს, სომხეთს, შემდეგ თბილისი-გორი-სუ-

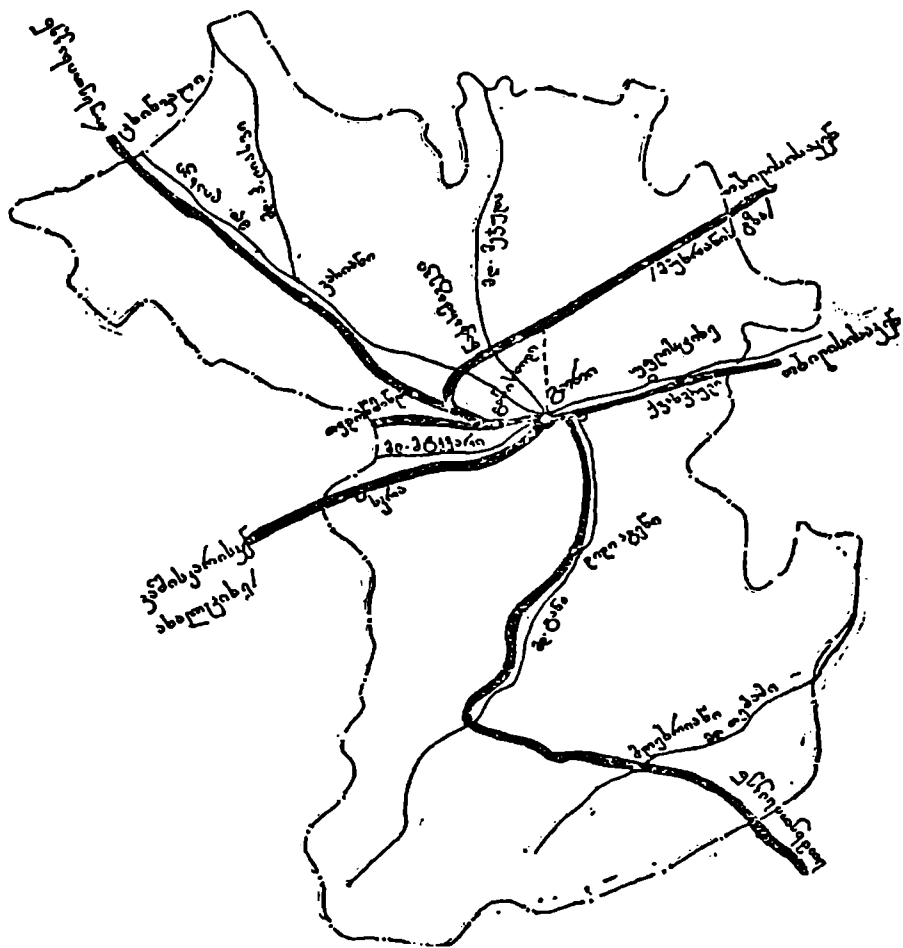
რამი-ახალციხე-არტანუჯი-არზრუმის¹⁰. იგი მთავარი არტერია იყო ამიერკავკასიაში. ის მტკვრისა და არაგვის შეერთებასთან ორად იყოფოდა. ერთი დასავლეთით, გორზე, სურამზე და ახალციხეზე გავლით არზრუმისაკენ მიდიოდა. მეორე გაივლიდა დუშეთსა და ყაზბეგს და ჩრდილო კავკასიაში გადავიდოდა. გურიიდან და აჭარიდან მომავალი გზა ახალციხესთან უერთდებოდა მთავარ მაგისტრალს.

იმ გზებმა, რომლებიც საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროს კასპიის ზღვის ქვეყნებთან აკავშირებდა, XIII—XV სს. საერთაშორისო მნიშვნელობა შეიძინა. ორი მათგანი ფოთსა და სოხუმში იწყებოდა, ქუთაისის მახლობლად ერთდებოდა, გორამდე მოდიოდა, სადაც უერთდებოდა, ასევე უაღრესად მნიშვნელოვანი გზა გოდერძის უღელტეხილისა, და ახალციხის გავლით თბილისისაკენ მიემართებოდა¹¹.

აღნიშნული გზის თბილისი-გორის მონაკვეთი დაწვრილებით გამოიკვლია ნ. ბერძენიშვილმა. გზა მტკვრის მარჯვენა ნაპირს მიუყვებოდა და შემდეგ პუნქტებს გაივლიდა: თბილისი — დიღმის კარი — დიღმის ველი — ნაქულბაქევი — მუხათგვერდი — არმაზი — კავთისხევი — ახალქალაქი — დოესის მინდორი — ხიდისთავი¹². არმაზთან გზას განშტოება ჰქონდა, გადადიოდა მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მცხეთაში, შემდეგ მტკვრის ციხე, მუხრანის ნაპარმაგევი¹³ და დვალეთისაკენ მიემართებოდა¹⁴. როგორც ჩანს, ეს გზა ადრე გორს აუქცევდა. მოგვიანებით, გორის მნიშვნელობის გაზრდის გამო, მუხრანის გზა გორზე გადიოდა. ამაზე მიგვიითიბებს ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ აღწერილი 1690 წლის ამბავი. „ერეკლე მეფე (თბილისიდან — ე. მ.)... საქართველოს ჯარით, მუხრანის გზით გორს წაბრძანდა მეფის ალექსანდრეს სანახავად“¹⁵.

გორიდან მიდიოდა გზა დვალეთს, რომელზეც მიუთითებს ლეონტი მროველი II საუკუნის ამბებთან დაკავშირებით. ამ გზის მიმართულების ზოგიერთ დეტალს გვამცნობს ვახუშტი ბატონიშვილი, როცა ვახტანგ VI-ის ოსეთზე ლაშქრობას გადმოგვცემს: „კულად აღიმკვდრა სპითა შესლვად ოსეთს და შევიდა და შემუსრნა პ (80— ე. მ.) კოშკნი, მოწვა და მოსტყუევნა ურჩინი, ჩავლო ზრამაგა და შემოვლო ჟღელის ქევი და გარდმოვლო კედელასა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული... დაიპყრა დუბლეთი და დასდვა ხარკნი და გორს მდგომი იშუებდა სხუსა განმზრახნი“¹⁶.

სურ. 1. გორი—გზების შესაყარი

საინტერესოდ აქვს აღწერილი გორი-ქუთაისის გზა ამბროჯო კონტარინის. მან 1474 წლის 12—17 ივლისს ქუთაისიდან გორში იმოგზაურა, და ამ გზაზე სამ ყველაზე მნიშვნელოვან პუნქტს ასახელებს: ქუთაისი, სკანდა, გორი¹⁷. იმავე პუნქტებს ასახელებს ზარბარო 1477 წ.¹⁸. ფრანგმა მოგზაურმა ჟან შარდენმა იგივე გზის გავლას, უამინდობის გამო; თითქმის ორი კვირა (1672 წ. 15—31 დეკემბერი) მოანდომა. მან გაიარა გორი—ალი—კოლბოური—საზანო—სკანდა — ჩხარი — ქუთაისი¹⁹.

ასევე საინტერესოა შარდენის მიერ აღწერილი სამცხეს მიმავალი გზა, რომელიც თბილისიდან გორამდე მტკვრის მარჯვენა ნაპირს მისდევდა, შემდეგ მარცხენა ნაპირზე გადადიოდა. შარდენმა თბილისიდან გორამდე იარა 20—22 დეკემბერს. ეს გზა, ახალციხიდან გორამდე, შარდენის მიხედვით, ასე წარმოგვიდგება: ახალციხე (შარდენი ახალციხიდან გავიდა 13 დეკემბერს დღის 2 საათზე) — აწყური — სურამი — ურბნისი — გორი (15 დეკემბერი)²⁰.

გორი-აწყურის გზა XIII საუკუნეში ნ. ბერძენიშვილს შემდეგნაირად აქვს ნაგარაუდევია: „გორი, ვიწრო, ე. ი. ტაშისკარი, ახალდაბის ხიდი, ხევნი, აწყური“²¹. გვიან პერიოდში იგივე გზა გორიდან ორ შტოდ გადაიოდა და ტაშისკართან კვლავ ერთიანდებოდა. პირველი: გორი — ტინისხიდი — ურბნისი — რუისი — არადეთი — მოხისი — ტაშისკარი; მეორე: გორი — სკრა — ქარელი — სამწევრისი — წრომი — ცისი — ბრბონა — სატივე — ტაშისკარი, ტაშისკართან გაერთიანებული გზა პეტრეს ციხეზე გავლით აწყურში მივიდოდა²².

ტანის ხეობით გორი თრიალეთსა და ჯავახეთს უკავშირდებოდა. ამ გზამ გარკვეული როლი ითამაშა გორის გამოცოცხლებასა და დაწინაურებაში. იქ, სადაც მდ. ტანა მტკვარს ერთვის, ატენის ხეობის გორთან დამაკავშირებელი ხიდიც კი ყოფილა. ამ გზით 1474 წ. 20—22 ივლისს კონტარინი გორიდან ლორეში გადავიდა²³. იგივე გზით 1477 წ. საქართველოს დამარბეველი უზუნ ჰასანი ლორეზე გავლით ერევანში მივიდა. მან გორიდან ლორემდე მისვლას სამი დღე მოანდომა²⁴. იმავე გზით იმოგზავრა ისპაჰანს მიმავალმა ქართლის მეფე გიორგიმ 1696 წ. „მცნობი მეფეცა მივიდა ალს, წარუძღვა მეჰმანდარი დიდითა პატივითა, ჩავლო ქართლი, შევლო ატენი, განვლო თრიალეთი, აბოცი და მივიდა ერევანს... შემდგომად მივიდა ისპაჰანს წინაშე ყენისა“²⁵. როგორც კაპიტან-პორუჩიკი ლეოვი 1773 წ.

ოქტომბერში გრაფ ნ. ი. პანინს წერდა, იმერეთის მეფე სოლომონ I ამ გზით ჯავახეთში გადავიდა²⁶.

1802 წ. გეგმა საშუალებას გვაძლევს აღვადგინოთ ის გზები, რომლითაც გორი არა მხოლოდ მნიშვნელოვან ცენტრებს, არამედ თავის ირგვლივ მდებარე სოფლებსაც უკავშირდებოდა. გორის „თურქეთის კარიდან“ გადიოდა გზა, რომელიც მცირე მანძილის შემდეგ იყოფოდა: ერთი მიდიოდა ჯერ სამხრეთით, შემდეგ მტკვრის სანაპიროს აღმოსავლეთის მიმართულებით გაუყვებოდა და ახლანდელი თამარ მიფის ქუჩის ბოლოს, კვერნაჭების ძირას მიდიოდა, საიდანაც მგზავრებს მდინარის მეორე ნაპირზე ფონით გადასვლა შეეძლოთ. აქ უკავშირდებოდა გორი მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გამავალ თბილისის გზას და ატენის ხეობას.

„თურქეთის კარიდან“ გამოსული გზის განაყარი გაივლიდა სომხების სასაფლაოს სამხრეთით და უფლისციხისაკენ წავიწროდა.

უფლისციხისაკენ გადიოდა გზა, აგრეთვე, „მუხრანის კარიდან“. იმავე კარიდან გადიოდა „Дорога в поле“, რომელიც ჩრდილო აღმოსავლეთისაკენ მიემართებოდა.

„იმერეთის კარიდან“ გადიოდა ორი უმნიშვნელოვანესი გზა: ერთი, რომელიც ჩრდილოეთით მიდიოდა, გეგმის მიხედვით, იწოდებოდა ქალაქ დუშეთისა და თბილისის გზად („Дорога в городе Душете и Тифлисе“), მეორე კი — იმერეთისაკენ. ეს უკანასკნელი მდ. მეჭუდასა და მის მრავალრიცხოვან შენაკადებზე და მდ. ლიხვზე გადაივიწროდა.

იმავე კარიდან გადიოდა გზა თედოწმინდისა და ვარიანისაკენ.

როგორც დავინახეთ, გორი სავაჭრო-საქარაუზო გზების შესაყარზე მდებარეობდა, რამაც განაპირობა მისი დიდი მნიშვნელობა მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე. გორის მოხერხებულ მდებარეობას რუსეთის მთავრობამ საქართველოს რუსეთთან შეერთებისთანავე მიაქცია ყურადღება. 1833 წ. ვინმე „ხერსონეცმა“ (გორში განლაგებული ხერსონის გრენადერთა პოლკის ოფიცრის ფსევდონიმი უნდა იყოს) გამოაქვეყნა წერილი²⁷, რომელშიც ნათქვამია: „სამხედრო თვალსაზრისით საქართველოში გორი რუსთა ძლიერების ერთ-ერთი სტრატეგიული პუნქტატაგანია. ჩრდილოეთიდან და სამხრეთ-დასავლეთიდან ეს არის თბილისის გასაღები; ამავე დროს გორი არის თურქეთის საზღვრებიდან და შავი ზღვიდან მომავალი გზების სიმაგრეთა დასაცავი კვანძი... გორი მდებარეობს საქართველოსა და რუსეთს შორის მიმავალ ორ გზას შუა. ერთ გზად მე ვთვლი ჯერ არ

არსებულს, მაგრამ შესაძლებელს — შავი ზღვის სანაპიროდან მომავალს, ხოლო მეორე გზად — საქართველოს სამხედრო გზას. თავაუთ ხეობაზე რომ გაივლის“²⁸.

წერილში შემდეგ ნათქვამია, რომ საქართველოში რუსეთის ჯარების მთავარსარდალს ა. პ. ერმოლოვს (წერილის ავტორი გვარს არ ასახელებს, მხოლოდ იძლეოდა ინიციალს — „ე“) გაუთვალისწინებია გორის ხელსაყრელი მდებარეობა და მისი თბილისისათვის დაპირისპირება განუზრახავს. ერმოლოვს, მეფის კოლონიური პოლიტიკის გამტარებელს, კარგად ესმოდა, რომ დამოუკიდებლობადაკარგული ქართველი ხალხისათვის თბილისი მისი ისტორიის, კულტურის, ეროვნული თვითშეგნებისა და კონსოლიდაციის კერად რჩებოდა. ახალ ვითარებაში, თბილისიდან მმართველობის აპარატის გორში გადატანით, საქართველოს ისტორიული დედაქალაქი თანდათანობით დაკნინდებოდა და იგი ეკონომიკური და პოლიტიკური ცენტრის მნიშვნელობას დაკარგავდა.

ერმოლოვმა განიზრახა გორიდან გაეყვანა გზები რუსეთისაკენ თავაურის ხეობით ოსეთსა და იმერეთზე გავლით. მან 1825 წ. ერთი ინჟინერი, ხერსონის გრენადერთა პოლკის როტის თანხლებით, ჯავის, კასარისა და ალაგირის ხეობებით ყაბარდოში გაგზავნა. რაწმნა მამისონის ხეობაში სოფელ ტიბიმდე მიაღწია. მისი შემდგომი წინსვლა ადგილობრივმა შეიარაღებულმა მოსახლეობამ შეაჩერა და რაწმნა გორში დაბრუნდა. მეორედ გაგზავნილი ექსპედიცია ჯავიდან აპყვა დიდ ლიახვს და ჯამაგისა და ზიხის ხეობების გავლით ნარამდე მივიდა. ამას იქით ოსებმა აღარ გაუშვეს. შემდგომშიც რამდენჯერმე სცადეს აღნიშნული გზის შესწავლა, მაგრამ წარუმატებლად. მაშასადამე, შიდა ქართლის ჩრდილო კავკასიასთან დამაკავშირებელი ისტორიული დვალეთის გზის გამოცოცხლების ცდამ და თბილისიდან „გორში ყველაფრის გადატანის, ყველაფრის თავმოყრის“ განზრახვამ მარცხი განიცადა.

გორში სპეციალური არქეოლოგიური კვლევა არ ჩატარებულა, მაგრამ შემთხვევით მიგნებულმა სხვადასხვა ნივთმა, სამარხმა თუ ნაგებობამ საკმაო მასალა მოგვცა მისი უძველესი წარსულის შესასწავლად.

1850 წ. გორში აღმოჩნდა პართიული დრაქმების განძი, რომელიც ამჟამად საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმშია დაცული. მეოცე საუკუნის დასაწყისში აღმოჩნდა ე. წ. კოლხური სტრატეგის (თრაკიის მეფის ლისიმაქეს სტრატეგის²⁹ მინაბაძი), რომელიც

III—I სს. განეკუთვნება. აღმოჩნდა, აგრეთვე, ეგვიპტის დედოფალ კლეოპატრას და ანტონიუსის მოჭრილი მონეტა. „ასეთი ნუმიზმატიკური მონაცემები, ასეთი თავმოყრა სამონეტო ერთეულებისა, ექვს გარეშეა, დაკავშირებული იყო მძლავრ და მნიშვნელოვან ბაზართან, რომელიც, თავის მხრივ, მძლავრ სახელოსნო-სავაჭრო ცენტრთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული“³⁰.

1939 წლის ივლისში საქართველოს კულტურის ძეგლთა დაცვის განყოფილებამ საკონტროლო გათხრები ჩაატარა გორის ციხეზე. აღმოჩნდა ძვ. წელთაღრიცხვის I საუკუნის ქალის ქანდაკების ფრაგმენტი. იგი დამზადებულია ქვიშაქვისაგან (ინახება გორის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში). მიკვლეულია სხვა მასალებიც³¹.

1940 წ. მარტში გორის პედინსტიტუტის წინ, ჭავჭავაძის ქუჩაზე, მიწის სამუშაოების წარმოებისას 2,10 მ სიღრმეში აღმოჩნდა საფლავი. ადამიანი პირდაპირ მიწაში იყო ჩამარხული. საფლავში მოიძებნა მძივები, თიხის ჯამო³².

იმავე წლის აპრილში, იმავე ქუჩაზე (ახლანდელი ეკონომიკური ინსტიტუტის მეორე კორპუსის პირდაპირ) აღმოჩნდა კიდევ სხვა ნიადაგისეული საფლავი, რომლის სიღრმე იყო 2 მ. საფლავში ადამიანის დაშლილ ჩონჩხთან ერთად აღმოჩნდა პართიის მეფის გოტარჩესის (ჩვენი წ. ა. I საუკუნე) ვერცხლის დრაქმა, მძივები (ეგვიპტური პასტის, სარდიონის, ბროლის ნატეხები), ლითონის სამკაულები (ვერცხლის ბეჭედი ლალის თვლით, ბრინჯაოს კუშტული), თიხის ჯამო³³.

ი. ჭავჭავაძის ქუჩაზე, კვლავ მიწის სამუშაოებისას, აღმოჩნდა მესამე ნიადაგისეული საფლავი 2 მ სიღრმეში. მასში იყო მინისა და თიხის ჭურჭელი, ბრინჯაოს ზანზალაკი³⁴.

ს. მაკალათიას აზრით, გორში აღმოჩენილი სამკაულები იდენტური იყო მცხეთის იმავე საუკუნის სამკაულებისა. აღმოჩენილი საფლავები მან დაათარიღა I—II საუკუნით, როცა იბერიის სამეფო რომის იმპერიის ვავლენის ქვეშ იყო, მაგრამ იგი მჭიდრო კულტურულ კავშირს ინარჩუნებდა აღმოსავლეთის ქვეყნებთან, კერძოდ პართიასთან³⁵.

გორის წარსულის შესწავლის თვალსაზრისით უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა 1946 წ. 5 აპრილს გორის ციხის ჩრდილოეთის ფერდობის მოზვავებისას გამოჩენილი ძველი ციხის კედლის ნაშთს და კერამიკულ ნატეხებს. კედელი ნაშენები იყო თლილი ქვით. ძველი ნაგებობა და ნივთები (კერამიკული ნაწარმი, ქვიშაქვის გათლი-

ლი კვადრები, აგური, კრამიტი) ადგილზე ინახულეს მკვლევარებმა (გ. ნიორაძე, გ. გობეჯიშვილი, ი. ციციშვილი და დ. გვრიტიშვილი). აღმოჩენილი ნივთები მათ ბავინეთის სინქრონულად მიიჩნიეს³⁶.

მკვლევართა აზრით, გორი, ძისტვის დამახასიათებელი მშენებლობის ყველა ნიშნის მიხედვით, განეკუთვნება ანტიკურ ქალაქთა რიგს. გორში არსებობდა საფორტიფიკაციო-თავდაცვითი ნაგებობანი, რომელიც გამოირჩეოდა გრანდიოზულობით და მშენებლობის ხელოვნებით. კლდეში ამოკვეთილ ფოსოებში ჩასმულ ქვათლილთა საძირკველზე ამოყვანილი იყო ალიზის დიდი კედლები. კლდეში ჩამაგრებული ქვათლილები ერთიმეორესთან გადაბმული იყო უწყვეტით. ალიზის წყობა გარდიგარდმო დატანებული მუხის ძელებით შემაგრებულია და შეუღესიათ. ზღუდეს მონოლითური სახე ჰქონდა. კონიკები და კონტრაფორსები ოთხკუთხა კრამიტით იყო გადახურული*.

გორის ციხის ტერიტორიაზე მიკვლეული სიძველის მრავალი ნაშთი შეიძლება ადრეანტიკური და ელინისტური ხანით დათარიღდეს³⁷. აღმოჩნდა, რომ უძველეს დროში, ბორცვის ჩრდილო ფერდობზე, მოწყობილი ყოფილა თიხის ჭურჭლის, აგურის, კრამიტის, წყალსადინარი მილების საწვავი ქურა, რომელსაც აღნიშნული ქვის კედელი ამაგრებდა. ქურის ადგილას აღმოჩნდა, აგრეთვე, ალიზის კედელი. თითოეული ალიზის სიგრძე 60—65 სმ-ია, სიგანე — 10 სმ. იქვე იყო დიდი მოცულობის მრგვალი ფორმის ზედაპირმოსწორებული კლდე, რომელსაც ზევიდან ედო ბრტყელი სიბი ქვა, გარშემო კი ეყარა ნახშირი და თიხის ჭურჭლის ნამტვრევები. მისგან სამი მეტრის მოშორებით ეყარა მოყვითალო-მოწითალო ფერის ქვები. ვარაუდობენ, რომ ხელოსნები მას იყენებდნენ დამხმარე მასალად³⁸.

1950 წ., ქ. გორის ადმინისტრაციული სახლის საძირკვლის მშენებლობისას, აღმოჩნდა ნიადაგისგული სამარხები. სამარხებში ადამიანების ნაშთებთან ერთად იყო მონეტები, მინისა და სარდიონის მძივები, ზანზალაკი, თიხის ჭურჭელი და სხვ. აღმოჩნდა, აგრეთვე, ქვეყრ-სამარხი. გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული ეს ნივთები თარიღდება ძვ. წ. ა. II—I საუკუნეთა⁴⁰.

* გორის ციხის ნაგებობანი გადახურული ყოფილა მცხეთური კრამიტით³⁷. გამოიყენებოდა ორგვარი კრამიტი: ბრტყელი, გვერდბაკეცილი (სოლენის ტიპის) და ღარისებური (კალიბტრის ტიპისა).

ამგვარად, გორის, როგორც ციხე-ქალაქის, ისტორია ისევე შორეულ ხანაში იწყება, როგორც მცხეთისა, ე. ი. ძველი წელთაღრიცხვის I ათასწლეულის მეორე ნახევარში⁴¹.

ზემოჩამოთვლილი აღმოჩენების, მშენებლობის ტექნიკის, ნუმიზმატიკური მონეტების გათვალისწინებით, უფლება გვაქვს, გორი ძლიერ ანტიკურ დასახლებად ქალაქად⁴² ან ქალაქის ტიპის პუნქტად ვაღიაროთ⁴³.

გორის ხელსაყრელი მდებარეობა მშვენიერ პირობებს ქმნიდა მასში ხელოსნობისა და ვაჭრობის განვითარებისათვის. ამაზე მიგვითითებს ქ. გორის და მისი ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ადგილობრივ დამზადებული თუ იმპორტული საგნები, ნუმიზმატიკური მასალა. კრამიტის დამზადებაზე მიუთითებს აღმოჩენილი ნიმუშები, რომლებიც ძვ. წ. ა. IV—III სს. თარიღდება. კრამიტი უნდა გამოეყენებინათ საერო, საკულტო და სასამაგრო ნაგებობების გადასახურავად⁴⁴. სამშენებლო საქმის მაღალ დონეზე მიგვანიშნებს ანტიკური ხანის გორის ციხის ნაშთები. გვახსენდება სტრაბონის სიტყვები: „იბერია მეტწილად კარგად არის დასახლებული ქალაქებითა და დაბებითაც, ისე რომ იქ არის კრამიტისა და სახურავები, სახლები არქიტექტურულად მოწყობილი, ბაზრები და სხვა საზოგადო (დაწესებულებანი)“⁴⁵. სტრაბონი, მართალია, გორს არ ასახელებს, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი იბერიის „ქალაქებსა და დაბებში“ გორსაც გულისხმობდა.

არქეოლოგიური მასალების და წერილობითი წყაროების მონაცემებზე დაყრდნობით, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შესაძლებელია „დიდი მცხეთის“ მსგავსად არსებულებაც „დიდი კასპი“ — დასახლებათა კომპლექსი, რომელშიც შედიოდა გორისციხე, უფლისციხე, კასპი და მიმდებარე რაიონები. წმ. ნინოს ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ მირიან მეფის დროს არსებობდა სამი დიდი ციხე: ასპი, კასპი და უფლისციხე, ასპში გორისციხე უნდა ვიგულისხმოთ. ამგვარი დამკვირვებლის საფუძველს იძლევა გორსა და კასპში აღმოჩენილი ნივთიერი კულტურის ძეგლები და, შეიძლება ვთქვათ, რომ იმ შორეულ წარსულში გორი ქალაქური ტიპის დასახლება იყო იგა, მტკვრის გაყოლებით მდებარე უფლისციხესა და კასპთან ერთად, ქმნიდა ქალაქური დასახლების ერთიან კომპლექსს, მსგავსად „დიდი მცხეთისა“⁴⁶. მაგრამ ამ კომპლექსში წამყვანი ადგილი ეკავა უფლისციხეს, რომელიც ძვ. წ. ა. IV—V საუკუნეებში გადაიქცა „ზენა სოფლის“ (შიდა ქართლის) პოლიტიკურ (და რელიგიურ?) ცენტრად⁴⁷.

„ამ დროის გორისა და კასპის რაიონები იქ მოსახლე თემებით უფლისციხის გავლენის სფეროში შედიან“⁴⁷. „უფლისციხე—კასპი—გორის „ქვეყანა“ აღმოსავლეთით „დიდი მცხეთის“ „ქვეყანას“ ემიჯნებოდა, ხოლო დასავლეთით — „ურბნისის ქვეყანას“⁴⁸.

გორის ციხისა და კასპის წარმოქმნის შემდეგ, ის რაიონი, რომლის მოსახლეობასაც უფლისციხე ემსახურებოდა და ექსპლუატაციას უწევდა, უნდა შემცირებულიყო. ლიახვის ხეობა თანდათანობით გორს დაუკავშირდა, ხოლო ლეხურის კასპს. უფლისციხის დასუსტების პროცესი ნელა მიმდინარეობდა. იგი თავის მნიშვნელობას ინარჩუნებდა ანტიკურ ეპოქაში, ხოლო შუა საუკუნეებში XII საუკუნემდე უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული პუნქტი იყო⁴⁹.

უფლისციხის მნიშვნელობის შესუსტებისდა მიხედვით იზრდებოდა გორის მნიშვნელობა. ეს პროცესი მით უფრო შეუქცევადი ხდებოდა, რაც უფრო ძლიერდებოდა საქართველოს სახელმწიფო. საქართველოს გაერთიანებისა და მტრის თარეშის ალაგმვის შემდეგ უფლისციხემ საბოლოოდ დაკარგა თავისი მნიშვნელობა და „მან პირველობა გორს დაუთმო“⁵⁰. საბოლოოდ, გორი ქალაქად გადააქცია დავით აღმაშენებელმა, რომლის დროსაც „გორის ციხე და მისი მიმდგომი დაბა ქალაქად იქცა“⁵¹.

ზემონათქვამიდან გამომდინარე, უფლება გვაქვს ვილაპარაკოთ ანტიკური გორის შესახებ. მაგრამ, სამწუხაროდ, არ ვიცით რა ერქვა მას. ძველი თუ ახალი დროის მკვლევრებს აინტერესებდათ და აინტერესებთ გორის წარსული და, ბუნებრივია, მისი სახელიც.

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში თითქმის უცილობელ ფაქტად იყო მიჩნეული, რომ გორი პირველად მოხსენიებულია XI საუკუნის ისტორიკოსის რუანშერის თხზულებაში („ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“), როცა ის ეხება VII საუკუნეში მეფე სტეფანოზის მიერ თავისი ვაჟებისათვის — არჩილისა და მიპრისათვის საგანძურის განაწილების ამბავს. „ხოლო არჩილ დაძვლა საგანძური უფროსი ჯეგსა კახეთისასა; ხოლო სამსახურებელნი ოქროსა და ვერცხლისანი ჯეგსა უჯარმისასა, და საგანძური ქართლისა და ჯავახეთისანი დასხნა გორს. რომელი მანვე ერეკლე განაჩინა სამალავად განძთა მათთვის, რომელნი თანა ვერ წანაქონდეს. სახელი გორისა მის არს ტონთიო, რომელ არს თარგმანებით „მთა ოქროსა“. და დასუა მას ზედა ტიკლისში. რათა ვერ ვინ შეუძლოს გამოღებად. ხოლო საგანძურნი ყოველთა ქართლისა ეკლესიათანი დაფლნა აჩრდილსა დიდისა სიონი-

სასა მცხეთას. და შემდგომად მცირედთა ჟამთა შევიდა არჩილცა ეგრადვე⁵².

ჯუანშერი, ერთი შეხედვით, ახსენებს გორს, რომელიც ბიზანტიის კეისარს ჰერაკლეს პირველად გამოუყენებია განძის სამალაქად და თანაც სახელი — ტონთიო („მთა ოქროსა“) უწოდებია. ვახუშტი ბატონიშვილმა არასწორად გაიგო ჯუანშერის ნათქვამი და მისი შემდგომი ინტერპრეტაცია მოგვცა: „ხოლო არჩილ საგანძური დაფლა უჯარმის ჳევსა და საგანძურნი ქართლისა გორს, რომელი კეისარს ფრეკლესავე განეჩინა“⁵³. ვახუშტი „გორის ქალაქის“ აღწერისას, მართალია, არ ახსენებს ჯუანშერს, მაგრამ ნათლად ჩანს, რომ მას გულისხმობს, როცა ამბობს: „გარნა ცხოვრებასა წერილ არს: „ერეკლე კეისარმან უწოდა ტონთიო (რომელ არს ოქროს მთა) და ჰყო საფლველად საგანძურთა“⁵⁴.

დიდად საყურადღებოა გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული მეფე ვახტანგ VI-ის სიგელი. სიგელიდან ირკვევა, რომ იმ კლდეს, რომელზეც აგებულია ციხე, თამარ მეფის დროს კვლავ ტონთიო რქმევი, მისი მიდამოები კი დაუსახლებელი ყოფილა. „ამისდა სიახლოვედ მოვიდა თვით მეფეაჲ ესე თამარ დიდებულ და მას ჟამსა იხილა ბორცვი ერთი, რომელ არს გორაჲა კლდე ტონთიოდ სახელდებული და შუა ლიახეს და მეჭუდას“ შინა მალნაროვანი, ტყისაგან შეფარული, მოეწონა და განაკაფინა და აღაშენა ეკლესია სახელსა ზა ოქონის ღვთისმშობლისა“⁵⁵. დაახლოებით იგივეა განმეორებული 1725 წლის სხვა სიგელში⁵⁶.

ვახუშტი, შეიძლება ითქვას, გამოხატავს თავისი დროისათვის გავრცელებულ აზრს. მართალია, სიგელს ბოლოში აქვს მინაწერი: „გამომძიებელი ამისი და დამამტკიცებელი თვით მპყრობელი და ერანის სპასალარი ვახტანგძე“, მაგრამ არ გამოვრიცხავთ იმასაც, რომ ვახუშტი იყოს ამ მოსაზრების ავტორი.

შემდგომი პერიოდის თითქმის ყველა მკვლევარი ჯუანშერის ცნობას იგებდა ისე, როგორც ვახუშტიმ გაიგო. დ. გვრიტიშვილი, მატიანედან მოყვანილი ციტატის საფუძველზე, ასკვნის: ჯუანშერი-სათვის გორი VII საუკუნეში საკმაოდ გამაგრებულ ციხესიმაგრედ ითვლებოდა, სადაც სახელმწიფო ქონების დაცვა შეიძლებოდა. მტერსაც კი სტოდნია, რომ გორი მიუვალე ციხე-სიმაგრე ყოფილა. ასევე აქვს გაგებული ზემომოყვანილი წყარო შ. მესხიას⁵⁷,

პირველი, ვინც ჯუანშერის „გორი“ საკუთარ სახელად არ ჩათვალა, იყო ს. ყაუხჩიშვილი. მან „ქართლის ცხოვრების“ I ტომის (აქვეა შეტანილი ჯუანშერის თხზულება) სახელთა საძიებელში არ მიუთითა „გორი“, როგორც საკუთარი სახელი. აქ ჩვენ ვნახულობთ მხოლოდ „ტონთოს“, რომელიც მკვლევარმა ისევ ტექსტის მიხედვით განმარტა („მთა ოქროსა“) და აღნიშნა, რომ „მატიანე ქართლისაში“ დასახელებულია იმავე სახელწოდების სოფელი, ჭავახეთში⁵⁸.

მატიანის ტექსტს თუ ჩავუკვირდებით, გარკვევით ჩანს, რომ „გორი“ სახელი კი არ არის, არამედ იგი გორი-ბორცვია. ჯუანშერი ხომ პირდაპირ ამბობს: „სახელი გორისა არის ტონთო“, ე. ი. იმ გორის, ანუ ბორცვის სახელი არის ტონთო.

მემატიანე ამბობს, რომ არჩილმა ქართლისა და ჭავახეთის საგანძური დაფლა, ადრე, ჰერაკლეს მიერ საგანძურის შესანახად გამოყენებულ ბორცვში (გორაში). შემდეგ ხაზგასმით მიუთითებს, რომ იმავე არჩილმა ქართლის ეკლესიის განძი მცხეთაში „დაფლნა აჩრდილსა დიდისა სიონისასა“. მაშასადამე, არჩილს განძის ერთი ნაწილი, კერძოდ, საერო, შეუწინააღმდეგებლად ჭავახეთში, ტონთოში, ხოლო მეორე — მცხეთაში.

ჯუანშერი რომ ჭავახეთის ტონთოს გულისხმობდა და არა გორს, ყურადღება მიაქციეს მკვლევარებმა ჯ. გვასალიამ და დ. ბერძენიშვილმა⁵⁹.

მტკვრისა და ლიახვის შესართავთან არსებული ქალაქის სახელი გორი ქართულ საისტორიო მწერლობაში XII საუკუნიდან ჩნდება, როცა დავით IV აღმაშენებელმა იგი ქალაქად გადააქცია. მანამდე რა ერქვა იმ ადგილს, რომელიც ანტიკური დროიდან იყო დასახლებული? ალბათ სიმართლესთან ახლოს ის ვერსია უნდა იყოს, რომელსაც გვთავაზობს ვახუშტი ბატონიშვილი, როდესაც იგი გორის შესახებ აღნიშნავს: „ამან სახელი მოიგო გორისაგან, რომელი აღმოსრულ არს მუნ დიდი“. აქ არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ნ. ბერძენი

---

* გორი, იშვიათად, მაგრამ მაინც, იწოდებოდა სხვადასხვა სახელით. XVII ს. რამდენიმე სპარსულ წყაროში გორს „სეფიაბადი“ — რჩული ქალაქი, საამო ქალაქი ჰქვია⁶⁰. იოანე ბაგრატიონი ერთგან ამბობს: „გორი ყასამჩა (ყარამჩა) ქალაქი“, ე. ი. პატარა დასახლებული პუნქტი⁶¹. XVII ს. ცნობილი ფრანგი მოგზაურის ჟან შარდენის თქმით, სახელწოდება გორი წარმოდგება სიტყვისაგან, რომელიც „ლორს“ ნიშნავს, რადგანაც ღორები აქ დიდი რაოდენობითაა და თანაც საუკეთესო ჯიშისა⁶². მოგზაურის ამ გულუბრყვილო განმარტების კომენტარებაზე თავს შევიკავებთ.

ნიშვილის ჰიპოთეზი „გორაებთან“, ანუ ბორცვებთან დაკავშირებით: „გარკვეულ დროს ჩვენი წინაპრები, საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, ისევე როგორც სხვა ხალხის წინაპრებიც, „გორაებად“ სახლობდნენ... რომ ეს „გორაები ჩვენი წინაპრების სოციალური განვითარების გარკვეული საფეხურის მანიშნობელია, რომ ეს „გორაები“ იყო საფუძველი, საიდანაც განვითარდნენ უძველესი „დაბები“, „ქალაქები“, „ციხეები“, „სალოცავები“⁶³. ნ. ბერძენიშვილი იქვე მიუთითებს, რომ ქართლის ყველა ძველი ქალაქი, მათ შორის გორი, თავდაპირველად „გორა“ იყო. აქ, რა თქმა უნდა იგულისხმება ის პერიოდი, როცა ქალაქი, ამ სიტყვის ნამდვილი გაგებით, ჯერ არ არსებობდა. გორში არსებული ბორცვი, რომელზეც ადრინდელი დასახლება, თუნდაც მცირე გამაგრებული ადგილის სახით გაჩნდა, იმდენად გამოკვეთილი იყო მის ირგვლივ არსებული რელიეფისაგან, რომ მისთვის ასეთი სახელის (გორი) შერქმევა სავსებით დასაშვებია.

აქვე უნდა გავიხსენოთ ჯ. გვასალიას მიერ ვარაუდის სახით წამოყენებული მოსაზრება: „ხომ, არაა შესაძლებელი, რომ გორის ძველი სახელი ყოფილიყო რეზი ან რეზის გორი, რომლისგანაც გვიან შემოგვრჩა მხოლოდ გორი. ხოლო სახელი რეზი შერჩა მის მახლობლად მდებარე სოფელს (იქნებ გარეუბანს ან აგარას?)“⁶⁴.

მკვლევარს ასეთი ვარაუდის დაშვების საფუძველად მიაჩნია ის, რომ ამ სახელწოდების გეოგრაფიული პუნქტი დღესაც არის გორის ჩრდილოეთით 2 კმ-ის დაშორებით. არსებობს ზემო და ქვემო რეზი. რეზი მოხსენიებულია ლეონტი მროველის თხზულებაში II საუკუნის ამბებთან დაკავშირებით, კერძოდ, როცა მიმდინარეობდა ომი სპარსელებისა და ქართლებებისა სომეხთა, ბერძენთა და მეგრელთა წინააღმდეგ⁶⁵.

„აბიბოს ნეკრესელის მარტვილობის“ მიხედვით, აბიბოსი რეზაში გაუსამართლებიათ და იქვე დაუსჯიათ სიკვდილით⁶⁶.

რეზთან მოხდა ბრძოლა ხალიფატიდან გამდგარი თბილისის ამირა საპაკსა და მის მოწინააღმდეგეებს შორის 842 წლის შემდგომ პერიოდში⁶⁷.

„მარტვილობიდან“ თითქოს ჩანს, რომ რეზა არა ერთი რომელიმე კონკრეტული პუნქტის, არამედ მხარის, ქვეყნის აღმნიშვნელი სახელია. ის აღნიშნავს ზენა სოფელს (ან მის გარკვეულ ნაწილს) გამოთქმა „გარემოს ქალაქებსა მას რევისასა“ ვიღვე უფრო აძლიერებს ამ ეჭვს. რეზაში (მხარეში) რამდენიმე ქალაქი იგულისხმება.

არაა გამორიცხული, რომ რეხის მხარის რომელიმე ცალკეულ პუნქტს (და იქნებ არა ერთს) ერქვა რეხი (რეხა)⁶⁸.

რა თქმა უნდა, ჩვენ არაფერი გვაქვს იმის საწინააღმდეგო, რომ ძველად გორს თუნდაც რეხა რქმეოდა, მაგრამ ჩვენს ხელთ არსებული მასალებით ამის არგუმენტირება შეუძლებლად მიგვაჩნია. ჯერ ერთი, ზემოთ დასახელებული წყაროებით რეხის ლოკალიზება არ მოხერხდება. არ ჩანს რომ ნამდვილად დღეისათვის ცნობილ რეხაზეა ლაპარაკი, თუნდაც იმიტომ, რომ ლეონტი მროველის თქმით, ძველი რეხა მდებარეობდა მ. ლიახვზე, თანამედროვე კი — მეჯუღაზე, გორიდან 5 კმ-ზე.

მეორე, ძნელია იმის დაჯერება, რომ „აბიბოს ნეკრესელის მარტვილობაში“ დასახელებულ რეხაში იგულისხმებოდეს არა ერთი რომელიმე პუნქტი, არამედ მხარე, ქვეყანა. თავის დროზე ივ. ჯავახიშვილმა ექვი გამოთქვა, რომ „მარტვილობაში“ შეცდომაა და რეხის განსაზღვრული „სოფელის“ მაგიერ უნდა იყოს „ქალაქი“⁶⁹. ერთ ფრაზაზე („გარემოს ქალაქებსა მას რევისასა“) დაყრდნობით ვერც იმას შევძლებთ, რომ რეხაში ისეთი მხარე ვიგულისხმოთ, რომელიც რამდენიმე ქალაქს მოიცავდა.

ჩვენი აზრით, „მარტვილობაში“ გასაგებადაა ნათქვამი: გამოვიდნენ მამანი რეხის გარშემო, ირგვლივ (ტექსტში — „გარემოს“, რაც ძველადაც ნიშნავდა: ირგვლივ, გარეშემო. ნიშნავდა მეზობელსაც) არსებული ქალაქებიდან.

მესამე, ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოებაც. ლეონტი მროველის მიერ აღწერილი ამბავი თარიღდება II საუკუნით, ხოლო „მატიანე ქართლისასი“ კი IX ს. 40-იანი წლებით. თუ გავიზიარებთ ჯ. გვასალიას მოსაზრებას, რომ ძველ გორს რეხა ერქვა და თვით რეხა (სოფელი თუ ქალაქი) გორის სიახლოვეს მდებარეობდა და იგი ისეთი მნიშვნელოვანი იყო, რომ იქ მარზპანმა აბიბოსი გაასამართლა, არ შეიძლება მაშინ ბორცვზე ციხე არ ყოფილიყო და ამ ციხესთან არ მომხდარიყო ბრძოლები. ეს კი მემატიანეს მხედველობიდან არ გამორჩებოდა. რატომ უნდა ამბობდეს ლეონტი მროველი, რომ ბრძოლა მოხდა მდ. ლიახვის პირას რეხში, ხოლო „მატიანე ქართლისას“ ავტორი კი — „გამოვიდა საჰაკ ლაშქართა და დადგა რეჟს... შეიბნეს რეჟს“. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ ძველად რეხის მახლობლად არვითარი სიმაგრე არ არსებობდა. არქეოლოგიური მონაცემებით კი ვიცით, რომ მაშინ გორის ბორცვი ციხესიმაგრით იყო დამშვენებული.

და, ბოლოს, რატომ მაინცდამაინც გორის სიახლოვეს რეხში უნდა მომხდარიყო აბიბოსის დასჯა? ხომ არსებობდა და დღესაც არსებობს სხვა რეხი წალკის რაიონში, სადაც შემორჩენილა ნანგრევები ეკლესიისა, რომელსაც „აბიბოს მონასტერი“ ერქვა⁶⁹.

სერიოზულ ყურადღებას იმსახურებს სომეხი ანონიმი ისტორიკოსის ფსევდო-შაპუჰ ბაგრატუნის „ისტორიაში“ დაცული ერთი ცნობა, რომელიც ჩვენი აზრით, X საუკუნის გორს შეეხება. იგი იმდენად მნიშვნელოვანი გვეგონია, რომ ვრცელი ამონაწერი უნდა მოვიყვანოთ. ფსევდო-შაპუჰი წერს: „იმ დროს სუმბატმა მოისურვა ლაზთა ანუ აფხაზთა მეფესთან დამოყვრება. მან აფხაზთა მეფის თეოდოსის ქალიშვილი ცოლად შერთო თავის ვაჟს მუშელს და მეგობრები გახდნენ ისინი, მაგრამ სუმბატ მეფემ განიზრახა დაეპყრო აფხაზთა გავარი, რომელიც მდებარეობდა შირაკის გავართან ახლოს... როდესაც სუმბატმა ეს შეიტყო, შეკრიბა ჯარი და ბევრი ხალხი. იგი წავიდა აფხაზთა ქვეყნისაკენ და მიიღწია ნოპანთა ქვეყნამდე, სოფელ გორამდე, იქ იმყოფებოდა აფხაზთა მეფე და მასთან ერთად მუშელი. აფხაზთა მეფემ დააგუბა მდინარის წყალი, ციხე-სიმაგრეს წყალი შემოავლო და აღარ იყო შესაძლებლობა ქალაქში შესვლისა იმ ყინულის გამო, რომლითაც დაფარული იყო მთელი ველი...“

დაბინავდნენ ისინი გაყინული მინდვრის ირგვლივ სუმბატ მეფე ყოყმანობდა, რადგან არ ჰქონდა შესაძლებლობა სოფელ გორის დაპყრობისა. მაშინ ვასპურაკანის მთავარმა გურგენმა უთხრა თავის აზატებს... გამოვიდა გურგენი, წავიდა აზატებთან და შეატყობინა მათ მეფის ბრძანება. შემოასხდნენ და გაქქეს ლეს გაყინულ მინდორზე, როდესაც ისინი მიუახლოვდნენ სოფელს, გამოვიდნენ აფხაზთა მეფის ჯარები, გარშემოერტყნენ გაყინულ ნაპირებს, ჩათვალეს რა იგი საკუთარ ნადავლად. ისინი უახლოვდებოდნენ ჩუმად, ვინაიდან გურგენ მთავარმა დაარიგა თავისი აზატები... მიუახლოვდნენ ისინი ხმელეთს, უეცრად რაღაც წამოიძახეს და შეძახილებისაგან აფხაზთა ჯარები უკუიქცნენ, გარშემოერტყნენ და დაიწყეს მათი მახვილებით მოსრვა... მან (გურგენმა — ე. ი.) შეიპყრო აფხაზთა მეფე და მუშელი, სუმბატის შვილი და მოიყვანა ისინი სუმბატ მეფესთან. განცვიფრდა ყველა ტომი, რომლებიც მეფესთან იყვნენ. დათანხმდა აფხაზთა მეფე, გადასცა კანგარქი, გოგშენი და კოლი. მათ შორის მშვიდობა ჩამოვარდა“⁷⁰.

ფსევდო-შაპუჰი გორს სამჯერ „სოფელს“, ხოლო ერთხელ „ქა-

ლაქსა“ უწოდებს. X საუკუნეში გორის ქალაქად მოხსენიება „ისტორიის“ ავტორის ან გადამწერის უნებლიე შეცდომა უნდა იყოს⁷¹.

ანონიმის მიერ გადმოცემულ ბრძოლას თითქოსდა უნდა ეხმაურებოდეს „მატიანე ქართლისას“ ის ადგილი, სადაც ნათქვამია: „მას ჟამსა გამოვიდა კონსტანტი, აფხაზთა მეფე, დაიპყრა ქართლი, და უმტერა სომეხთა მეფე სუმბატ ტიეზერაკალი, გამოილაშქრა სპითა დიდითა, და მოადგა უფლისციხესა, და მოიღეს პალან-კურდანი, აღმოაგეს ზემო-კერძო და წარიღეს ციხე კრიკითა ხოლო კეთილად იმზახსნეს სუმბატ და კონსტანტი, და უკუმოსცა უფლისციხე და ყოველი ქართლი“⁷².

ანონიმური „ისტორიის“ მეკლევარნი ვერ თანხმდებიან მისი დაწერის თარიღზე ნ. ანიკიანს და ი. მარკვარტს XI ს. ძეგლად მიაჩნდათ. მ. აბელიანი უფრო აკონკრეტებს თარიღს—XI ს. პირველი ათწლეული. პ. აჭარიანი კი XIII საუკუნისად მიიჩნევს. მ. ტერ-მოვსესიანი XII—XIV საუკუნეებით ათარიღებს. ჯერ მ. დარბინიან-მელიქიანმა, შემდეგ ე. ცაგარეიშვილმა იმ ფაქტს მიაქციეს ყურადღება, რომ ანონიმი გორს ასახელებს. მათ უცილობელ ფაქტად მიაჩნიათ XII ს. სომეხი ისტორიკოსის მათეოს ურპაეცის ცნობა დავით აღმაშენებლის მიერ გორის დაარსების შესახებ. აქედან დასკვნა: გორი თუ დავით აღმაშენებელმა დააარსა, მაშასადამე ფსევდო-შაპუჰი, რადგან გორს ასახელებს, XII საუკუნეზე ადრინდელ ისტორიკოსად არ ჩაითვლება.

1 მართალია, ა. აბდალაძეს სავსებით დასაშვებად მიაჩნია დავით აღმაშენებლის მეფობამდე, კერძოდ X საუკუნეში, გორის სოფლის არსებობა, მაგრამ თვლის, რომ ფსევდო-შაპუჰის მიერ აღწერილი ბრძოლა უფლისციხესთან უნდა მომხდარიყო, მაგრამ, რადგან სომეხებოსათვის გორის დამახსოვრება უფრო ადვილი იქნებოდა, ამიტომ ისტორიკოსი გორს მოიხსენიებს. ამგვარად ა. აბდალაძე ე. ცაგარეიშვილის მოსაზრების განმტკიცებას იმავე „მატიანე ქართლისას“ ზემომოყვანილი ციტატის მეშვეობით ცდილობს⁷³. მასში გადმოცემულია სომეხეთის მეფე სუმბატ I მიერ უფლისციხის აღება, რასაც მეკლევრები 904 წლით ათარიღებენ. ამ ბრძოლაში ეგრისის მეფე კონსტანტინე დამარცხდა. ე. ცაგარეიშვილის ვარაუდით, ფსევდო-შაპუჰს „მატიანე ქართლისაში“ მოცემული ბრძოლის აღწერა სურდა, მაგრამ მან ერთმანეთში აურია სხვადასხვა დროს მომხდარი ამბები⁷⁴.

ფსევდო-შაპუჰის თხზულების კრიტიკოსებს ძირითად დასაყრდენად კვლავ ის რჩებათ, რომ იგი ბრძოლის ადგილად გორს ასახელებს და არა უფლისციხეს.

ჩვენი აზრით, „მატიანე ქართლისაში“ და სომეხი ისტორიკოსის თხზულებაში სხვადასხვა ბრძოლებია აღწერილი. პირველი ბრძოლა მოხდა 904 წ. სუმბატ I-სა და ეგრისის მეფე კონსტანტინეს (კონსტანტი) შორის უფლისციხესთან, ხოლო მეორე კი შვიდი ათეული წლის შემდეგ სუმბატ II-სა (977—990) და აფხაზთა მეფე თეოდოს III (დაახლოებით 975—978) შორის გორთან.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ანონიმის ის ცნობა, ზადაც ნათქვამია, რომ აფხაზთა მეფემ გორს „წყალი შემოავლო და აღარ იყო ქალაქში შესვლის შესაძლებლობა“.

ისტორიკოსის მიერ აღწერილი ბრძოლის ადგილი ყველაზე მეტად დღევანდელი გორის მდებარეობას, მის გეოგრაფიულ გარემოს მიესადაგება. აღმოსავლეთ საქართველოში არ გვეგულება ისეთი ციხესიმაგრე, რომლის დაცვისათვის აღნიშნული დაცვითი ღონისძიების (მდინარის დაგუბება და დასახლებული პუნქტისა და ციხესიმაგრის მიმდებარე ტერიტორიის წყლით დაფარვა) ჩატარება ასე მოხერხებულად შეიძლებოდა. როგორც დღეს, ისე წარსულში გორის მიდამოები წყლის სიუხვით გამოირჩეოდა. იმ ბორცვს, რომელზეც თავდაპირველი დასახლება შეიქმნა და ციხე აშენდა, სამი საკმაოდ დიდი მდინარე ჩაუდის: მტკვარი, ლიახვი და მეჭუდა. ორი უკანასკნელი მდინარე ბორცვის ძირას მიედინებოდა. ბორცვის ირგვლივ ტერიტორიის დატბორვა მდ. მეჭუდის წყლით შეიძლებოდა.

მდ. მეჭუდა ბორცვის ჩრდილოეთით მიედინება. დღევანდელი ცხორის მეორე საშუალო სკოლის მახლობლად მდინარეს თუ დააგუბებდნენ, მაშინ წყალი არხის საშუალებით ბორცვს აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან შემოუვლიდა და მდ. ლიახვს შეუერთდებოდა. იმავე არხის საშუალებით აღნიშნული ტერიტორიის დატბორვაც შეიძლებოდა. ამგვარად, გორის დასახლება და ციხე წყლით გარემოცული იქნებოდა. უფლისციხეში ასეთი სამუშაოს წარმოება პრაქტიკულად წუხედვითი იყო და არც საჭიროება მოითხოვდა. უფრო მეტიც, გორის ქალაქის წყლით სავსე არხით დაცვის გარკვეული ტრადიციაც არსებობდა და მას, როგორც ჩანს, შემდგომშიც პერიოდულად იყენებდნენ. ამ მხრივ საინტერესოა ოსმალეთის სულთან აჰმედ III-ის 1727 წ. ფირმანი, საიდანაც ვიგებთ, რომ გივი ამილახვარმა გორის „ციხის რაბათის გარშემო... განიერი ორმო გათხარა და მდინარიდან

შიგ წყალი გაიყვანა და გამაგრებული ადგილები სიმტკიცით სრულ-
ყო⁷⁵. გორის გარშემო 5 ადლის სიგანის და 4 ადლის სიღრმის ხან-
დაკის (თხრილი) გათხრა ბრძანა ერეკლე II-მ 1772 წ.⁷⁶. იოანე ბაგ-
რატიონის პროექტითაც „გორის გარშემო შემოევილოს დიდი ღრმა
თხრილი და ესე ავაკსოთ ფშენების წყლით“⁷⁷. მაშასადამე ანონიმი
ისტორიკოსის ცნობის სიზუსტეს ქართული და თურქული წყაროე-
ბიც ადასტურებს.

ყურადღება უნდა მიექცეს იმ გარემოებასაც, რომ, თუ ანონიმი
XII ს. ან მისი შემდგომი პერიოდის მოღვაწეა და იგი გორს მაინც
სოფელს და არა ქალაქს უწოდებს, მაშინ მას კარგად სცოდნია, რომ
წინათ (ყოველ შემთხვევაში X საუკუნეში) გორი სოფელი იყო, ე. ი.
იცავს ისტორიულ სინამდვილეს. იგივე ფაქტი შეიძლება იმის დასა-
მტკიცებლადაც გამოდგეს, რომ ანონიმმა XII საუკუნეზე ადრე, ე. ი.
გორის ქალაქად გადაქცევამდე (როცა გორი სოფელი იყო) დაწერა
თხზულება.

ამგვარად, ფსევდო-შაბუჰი უნდა ჩავთვალოთ დღემდე ცნობილ
პირველ ისტორიკოსად, რომელმაც დაგვიტოვა ყველაზე ადრეული
ცნობა გორზე.

მოდწეულია ლეგენდა გორის დაარსებაზე. ლეგენდის მიხედვით,
„თამარის დროს გორის ბორცვი შეადგენდა კუნძულს მტკვრის, ლია-
ხვის და მეჭუდის წყლების შორის. აქ იყო საშინელო მორევი. გარე-
მო მხარე უღრან ტყეებით იყო შემოსილი. ჯერ ისევ გასათხოვარი
თამარ მეფე მობრძანდა. ბინად ამოიჩჩია მთა გორისა. მონადირეები
მიიფანტ-მოიფანტნენ ტყეებში სანადიროდ და პაშტა ხნის შემდეგ
დაბრუნდნენ დიდძალი ნანადირევით. მრავალი იყო მოკლული ღორი,
ირემი, ხოხობი და სხვ. მხოლოდ მონადირეებთან არ სჩანდა დედო-
ფლის საყვარელი მიმინო. აათვალ-ჩამოათვალიერეს და დაინახეს,
რომ მიმინო იჯდა გორის ბორცვის კლდის გამოშვერილ ჭოუხზე.
თამარმა ბრძანა: „ვინც მომიყვანს მიმინოს, ავუსრულებ რასაც
მთხოვსო“.

ტბა-მორევი-კი ღელავდა, ქშინავდა.

დედოფლის დავალების აღმსრულებელი არ ჩანდა. მაგრამ უც-
ბად გუნდიდამ გამოვიდა ვილაც შეენიერი ჭაბუკი. ფიცხლავ დაუკრა
თავი თამარ მეფეს, დაეშვა გორისიდამ და გადახტა მორევეში. მძლავ-
რი მკლავები და ფეხები შეათამაშა და მარდად ვაჟცურა. მიუახლოვ-
და ბორცვის ნაპირს, მიმინო ხელთ იგდო და მღელვარებასვე თავი
მისცა. აგერ გმირულად მოხობავს, მოღის. აგერ კიდევ მოაწია აქეთ

ნაპირამდე. ცოტაღა უკლია, ხმელს დაადგას ფეხი. თამარმა გაიფიქრა: „პირობა დავუდო, რასაც მთხოვ, აგისრულებო, ხელი რომ მთხოვოს!“ შეაჩრუოლა. გულში შეევედრა ღმერთს: „თუ აგრეთი განზრახვით მოჰყავს მიმინო, ღმერთო დალუპეო და მორევს მიეციო“ — ბრძანა და წყალმა ჩასძირა გმირი ჭაბუკი. ინანა თამარმა და ცოდვის მოსახდელად ეს კეთილი საქმე ჰქმნა: ტბა-მორევი, რომელიც ყოველწლივ რამდენიმე კაცს ახრჩობდა, ჩაუშო მტკვარის კალაპოტში და გასწრიტა, თვით ბორცვზედა ააგო მაგარი გორის ციხე⁴⁷⁸.

გორელმა ალ. გარსევანიშვილმა, იმ საგვარეულო სიგელ-გუჯრებზე დაყრდნობით, რომლებიც დღეს დაცულია გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში, 1868 წ. ეურნალ „ცაიკარში“ გამოაქვეყნა წერილი და ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ გორი დააარსა თამარ მეფემ 1187 წელს და მას გორი უწოდა⁷⁹. ხლ. გარსევანიშვილის ამ წერილის საფუძველზე გამოითქვა ექვი, რომ შეიძლება თამარ მეფემ გიორგი რუსის მომხრეების მიერ დანგრეული გორი აღადგინა⁸⁰. მაგრამ, როგორც ჰქვემოთ დავინახავთ, გიორგი რუსის მომხრებს გორი არ აუღიათ და ასეც რომ ყოფილიყო, 1191 წ. დანგრეული გორი 1187 წ. როგორ აღსდგებოდა.

დავით აღმაშენებლის მიერ თურქ-სელჯუკთა ბატონობისაგან თბილისის გათავისუფლებამ (1122 წ.) და მისი საქართველოს დედაქალაქად გადაქცევამ, ციხე-ქალაქ უფლისციხეს მნიშვნელობა დაუცარგა. ამის შემდეგ იწყება გორის თანდათანობით აღზევება, როგორც ეკონომიკური, ისე სამხრედრო თვალსაზრისით. მან უფლისციხის ადგილი დაიკავა ქართლში.

გორის აღდგენა-განახლებისა და მისი ქალაქად გადაქცევის საქმეში უდიდესი როლი ითამაშა დავით აღმაშენებელმა. ჰქვეყნის გაერთიანების შემდეგ, 1124 წ., მან თურქთა ბატონობისაგან გათავისუფლებული სომხეთის ერთი ნაწილი ქალაქ ანისთან ერთად საქართველოს შეუერთა. გაძლიერებული საქართველო მყუდრო თავშესაფარი გახდა თურქებისაგან აწიოკებული სომეხი ვაჭარ-ხელოსნებისათვის. თავიანთი სურვილითა და დავით IV-ის ბრძანებით საქართველოში წამოყვანილი სომხების ერთი ნაწილი გორშიც დაასახლეს.

მათე ურბაელის თქმით: „დავით მეფე იყო კაცი წმინდა და სათნო, შემკული ყოველგვარი ღვთისმსახურებითა და კეთილი სიმართლითა. და იგი აღმოჩნდა მიმღებელადა და მოყვარედ სომხური ერი-სა. მასთან შეიკრიბა სომეხთა ჯარის დანარჩომი. და მან ააგო ქალაქი

სომეხთათვის ქვეყანასა საქართველოსა და დააარსა მუნ ეკლესიები და სავანენი მრავალნი და უწოდა სახელი ქალაქისა მის გავარა (გორა). და მიღებულ იქნა (დავით) დიდითა სიხარულითა და აღტაცებითა ყოვლისა მიერ ერისა სომხითისასა*.

მოყვანილ ციტატაში, იმ ადგილის სახელი, სადაც დავითმა ანისელი სომხები ჩაასახლა, იყო გავრა-გორა. ეს სახელი კი არ გვაძლევს იმის უფლებას ვამტკიცოთ, რომ გორა იგივე გორია. ს. მაკალათიას არასწორად მიაჩნდა, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში გაიგვდა გორა და გორი. ის შესაძლებლად თვლიდა, რომ დავით აღმაშენებელმა ანისიდან წამოყვანილი სომხები გორში კი არ დაასახლა, არამედ ქსნის ხეობის მაღალ მთიან გორაზე, რომელსაც ახალგორი ეწოდა. რადგან ამ დროს უკვე არსებობდა ძველი ქალაქი გორი. ლენინგორელ სომხებს ჩვენს დროშიც ხსომებიათ, რომ ისინი დავით აღმაშენებელს XII საუკუნეში ანისიდან გადმოუსახლებია. მკვლევარს დასაწვებად მიაჩნდა, რომ ანისელ სომეხ ხელოსანთა და ვაჭართა ერთი ნაწილი გორშიც დაესახლებინა⁸¹.

თითქმის ასევე ფიქრობდა ნ. ბერძენიშვილი, როცა აღნიშნავდა: „ბრძენმა მეფემ საგანგებო ზომები მიიღო გორის განსადიდებლად. მან აქ მრავლად დაასახლა ვაჭრები და ერთბაშად გააძლიერა გორის მნიშვნელობა ქართლისათვის. დავითის დროიდან გორმა ქართლში უფლისციხის ადგილი დაიჭირა“⁸².

ქალაქის აღორძინებას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რომ ნაჭარმაგევში (დღევანდელი სოფ. კარალეთი) იყო დავით მეფის რეზიდენცია. რეზიდენციის მახლობლად ვაჭარ-ხელოსანთა ყოლა სამეფო კარისათვის ყოველმხრივ ხელსაყრელი იყო. მეფის მიერ გორის ხელახლა გაშენება იმითაც უნდა ყოფილიყო ნაკარნახევი, რომ ქვეყნის გაერთიანების შედეგად დიდი მნიშვნელობა მოიპოვა გორთან გამაყალმა გზებმა.

გაძლიერებული გორი იმ უმთავრესი ქალაქების (თბილისი, რუსთავი, სამშვილდე, დმანისი, ატენი და სხვ.) რიგში ჩადგა, რომლებიც მხარს უჭერდნენ სამეფო ხელისუფლებას ქვეყნის გაერთიანე-

---

* ციტირებას ვახდენთ ლეონ მელიქსეთ-ბეგის წერილიდან „გორის დაარსება“. ლ. კილაშვილის მიხედვით ეს წერილი დაიბეჭდა 1920 წ. „სახალხო საქმის“ № 41-ში. აღნიშნულ ვახუთში წერილს ვერ მივაკვლიეთ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის შვილმა ლეონიდემ მოგვანოდა წერილის ამონაბეჭდი, რისთვისაც მადლობას ვუხდით. მაგრამ არ არის მითითებული პერიოდიკის სახელწოდება. მხოლოდ აღნიშულია: № 41, 24 თებერვალი, 1920 წ.

ბისთვის ბრძოლაში. სწორედ ქალაქების მხარდაჭერა იყო ის უმთავრესი პირობა, რომლითაც დავით აღმაშენებელმა და შემდეგ გიორგი III-მ შეძლეს მსხვილი ფეოდალების ალაგმვა.

საისტორიო წყაროებში გორი ჩანს თამარის მეფობის ერთ ეპიზოდთან დაკავშირებით.

საქართველოდან განდევნილმა გორგი რუსმა კონსტანტინოპოლს შეაფარა თავი (1187—88 წწ.), მაგრამ თამარის მოწინააღმდეგე დიდებულების შემწეობით, 1191 წელს სცადა თავისი უფლებების აღდგენა. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ გვაცნობებს, რომ მეფის წინააღმდეგ ამბოხებულთა ერთი ნაწილი „გარდმოვიდეს მთითა ლიხისათა: ამწყუედელნი და ამაოვრებელნი ქართლისანი მოვიდეს ნაჭარმაგევამდის და გორამდის“⁸³.

მოყვანილი ადგილიდან არ ჩანს აოხრდა თუ არა ნაჭარმაგევი და გორი. ამავე ამბავს მცირეოდენი განსხვავებით აღმოგვცემს ვახუშტი ბატონიშვილი: „გარდმოვიდნენ, მოსტყუევნენ ნაჭარმაგევი გორამდე“⁸⁴. ვახუშტის ნათქვამის მიხედვით, ამბოხებულებს ნაჭარმაგევი აუკლიათ, მაგრამ გორი გადაარჩენილა. ჩვენ არ ვიცით ერთსა და იმავე თუ სხვადასხვა წყაროს ემყარებოდნენ ზემომოყვანილი ციტატების ავტორები. მხოლოდ შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ამბოხებულებმა ვერ შეძლეს დავით აღმაშენებლის მიერ გამაგრებული ციხე-ქალაქ გორის დაუფლება.

თამარ მეფემ საბოლოოდ დაამარცხა ამბოხებულნი, გიორგი რუსი კვლავ გაასახლეს საქართველოდან (მან მეორედაც სცადა საქართველოში დაბრუნება, მაგრამ კვლავ დამარცხდა და სამუდამოდ გადაიხვეწა).

დავით IV-ს და თამარ მეფის ძლიერ საქართველოს დღეგრძელობა არ ეწერა. თამარის გარდაცვალებიდან დიდ დროს არ გაუვლია, რომ ჩვენს ქვეყანას შემოესია მრისხანე მტერი მონღოლთათართა სახით. მონღოლებმა მცირე დროში დაიპყრეს საქართველო და მძიმე ხარკი დააკისრეს (50000 პერპერა წლიურად და ჯარის მიცემა მონღოლთა დაპყრობით ომებში მონაწილეობისათვის). ქართველი ხალხი ვერ ეგუებოდა მონღოლთა ბატონობას და თავის დახსნას ცდილობდა. ერთ ასეთ ცდას ადგილი ჰქონდა 1260—1261 წლებში: „უამთაღმწერლის“ მიხედვით, აჯანყების მიზეზი უოფილა ის, რომ „შეიწრებული იყო მეფე და საბრძანებელი მისი არღუნის აღთქალვისაგან და რომელი იგი განეწესა, რაც განისყიდებოდეს ტფილისს ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოდ დაიდებოდეს.

ამას ზედა ხოჯა-აზიზ ვინმე, ნათესავით და სჯულითა სპარსი, განეჩინა, და დაეტოვა ტფილისს, რომელი ესოდენ უწესობად მიიწია, რომელ თუ სამზარეულოსა მეფისასა ცხვარი, გინაკრავი ისყიდებოდის, მას ზედაც ხარაჯა წაუღიან, რომელსა-იგი ტამლად უწოდდეს³⁵.

აჯანყებას სათავეში ჩაუდგა საქართველოს მეფე დავით VII ულუ (1247—1270), გიორგი IV ლაშას უკანონო შვილი. აჯანყებულთა მთავარი დასაყრდენი სამცხე იყო. აჯანყების ჩასაქრობად მონღოლთა ჯარი (20000 კაცი) მოვიდა არლუნის მეთაურობით. მათ შეუერთდა მეფისაგან განმდგარი ქართველ დიდებულთა რაზმები. არლუნი თავისი მთავარი ძალით (ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, არლუნს უნდა ჰყოლოდა 36000 მხედარი) „გორის შინდარას დაბანაკდა“. მონღოლები უბრძოლველად დაეპატრონენ მთელ შიდა ქართლს. აჯანყებულებმა თავი მოუყარეს მხოლოდ 8000 მებრძოლს, გამოიარეს ბორჯომის ხეობა, დაამარცხეს არლუნის მიერ წინ გაგზავნილი მხედართა რაზმი (6000 კაცი), რომელთაგან გადარჩენილნი მობრუნდნენ არლუნთან „შინდარასა გორისასა“. „იყო ყინული და ზამთარი, ვითარ წესი არს თუესა დეკემბრისასა — ამბობს ეამთაღმწერელი — და განვიდეს სივიწროისაგან (ქართველები — ე. მ.), წინამავალნი იხილნეს რაზმი თათართა, და წინა განეწყუეს ქართველნიცა, და მყის ზედა მიეტევენეს მესხნი და პირველსა შეკრებასა აოტნეს თათარნი და მოსწყვდნეს მრავალნი სახელოვანნი, და ესრეთ ძლიერად ბრძოდეს თათართა მათ მესხნი, რომელ მცირედნილა განერნეს და შეიხუეწნეს რაზმსა შინა არლუნისასა შინდარას გორისასა“³⁶.

აჯანყებული მეფის ჯარის მეთაურმა სარგის ჯაყელმა, გალაღებულიმა პირველი წარმატებით, ხეობიდან გამოიყვანა ჯარი და გაშლილ ადგილას „შინდარას გორისას“ გაუმართა ბრძოლა არლუნს. მონღოლებმა ძველ ნაცად ფანდს მიმართეს: ჯერ ზურგი უჩვენეს მომხვდურთ, შემდეგ შემობრუნდნენ და სასტიკად დაამარცხეს. გადარჩა თვით სარგის ჯაყელი და მებრძოლთა მცირე ნაწილი.

საინტერესოა რომელი გეოგრაფიული პუნქტი იგულისხმება „შინდარას გორისასა“-ში.

„ეამთაღმწერელთან“ ვკითხულობთ, რომ არლუნი მთელი ქართლის აკლების შემდეგ ჯერ სურამში დაბანაკებულა, საიდანაც გაუგზავნია ზემოხსენებული 6000 მხედარი ტაშისკარში. „წინამებრძოლნი მივიდეს ტაშის-კარს და დადგეს სამდინაროსა მას ზედა, რომელი არს შოლა“. თვით არლუნი კი ძირითადი ძალებით დაბანაკ-

კდა „შინდარას გორისასა“. ალბათ მას სურამში საიმედოდ არ მი-
ჩნდა.

თავის მხრივ სარგის ჯაყელსაც გაუგზავნია 1500 მხედარი „გა-
მოცდილი წყობათა შინა“, რომელთაც არ სცოდნიათ არღუნის ჯა-
რის მოახლოების შესახებ და ისე გადაუვლიათ ახალდაბის ხიდი.
ასე აღმოჩნდნენ ქართველები მონღოლთა პირისპირ, მაგრამ, რო-
გორც ზემოთ ითქვა, ქართველებმა გაიმარჯვეს. გაქცეული მონღო-
ლები შინდარში მივიდნენ და არღუნის მთავარ ჯარს შეუერთდნენ.

ზემოდასახელებული ახალდაბა გაგებულა, როგორც გორის მახ-
ლობლად მდებარე ახალდაბა („ქართველი ჯარი ტაშისკარის ვიწ-
როებიდამ გამოვიდა და ახალდაბასთან შეებრძოლა“)⁸⁷. „უამთაღ-
მწერელი“ კი სავსებით გასაგებად მიგვითითებს ბორჯომის ახალდა-
ბაზე. არც შინდარი იყო გორის მახლობლად⁸⁸. ვახუშტი ბატონი-
შვილის შიხედვით შინდარი იყო სურამის აღმოსავლეთით. „ოსიაუ-
რის ზეით ხაშურს, ერთვის სურამის-წყალს ქემერტის-წყალი, აღ-
მოსავლიდან. გამოდის ლიხის მთას. ამ ქევის შესართავის დასავ-
ლეთ, შინდარას დასავლეთ, არს სურამი, მცირე ქალაქი“⁸⁹. ვახუშტი
სრც იქ ასახელებს ქ. გორს, სადაც ზემოაღნიშნულ ბრძოლაზე ლა-
პარაკობს. „აოტეს მესხთა თათარნი, მოსრნეს და ნეშტნი შეიხუეწ-
ნენ შინდარას არღუნის სპათა შინა“⁹⁰. მაგრამ არც „უამთაღმწერელ-
თან“ და არც ვახუშტისთან არ ჩანს გარკვევით თუ რა იყო შინდარი:
დასახელებული პუნქტი, ციხესიმაგრე, მთა, ხეობა... უფრო სავარაუ-
დოა, რომ შინდარი სურამის მახლობლად რომელიმე პატარა მთის
(გორის) სახელი იყო და ამიტომ უწოდებს „უამთაღმწერელი“ შინ-
დარას გორისასა“ (შინდარის გორა).

ჩვენამდე მოღწეულია რამდენიმე საბუთი, საიდანაც ირკვევა,
რომ XVI—XVII საუკუნეებში ნამდვილად არსებობდა დასახელებუ-
ლი პუნქტი შინდარა — შინდარი⁹¹. შინდარა, როგორც „ფცის წყალ-
ზედ“ მდებარე სოფელი, მოხსენიებულია იოანე ბაგრატიონის „ქარ-
თლ-კახეთის აღწერაში“⁹².

ამგვარად, 1260 წლის დეკემბერში ულუ დავითის ჯარსა და
მონღოლებს შორის ბრძოლა გორთან არ მომხდარა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში მნიშვნელოვანია „გორის მსხდომ
ოსთა“ საკითხი. იგი დავითსა და საქართველოში მონღოლების ბატო-
ნობას, რამაც კიდევ უფრო გაამძაფრა ქართველი ხალხის ბრძოლა
დამოუკიდებლობისათვის.

„უამთააღმწერელთან“ ვკითხულობთ: „ამათ ეამთა გარდმოვი-
დეს ბერქას ყაენისაგან ლტოლვილნი დედაკაცი საკურველი, სახელით
ლიმაჩავ. და მან მოიტანა შვილნი მცირენი, ნათესავით ახასარფა-
კაიანი*, პირმო ფარეჯან და უმრწამესი ბაყათარ, და სხვანი თავად-
ნი მრავალნი, გამოვლეს კარი დარუბანდისა და მოვიდეს შეფეს წი-
ნაშე, და ყაენმან შეიწყნარა ფრიად, და უბოძა ხარაჯა, და მოლა-
შქრედ და თანამებრძოლად განაჩინა. და ესრეთ მეფესთანავე
წარმოავლინა, ხოლო მეფემან დასხნა რომელნიმე დმანისა, და სხუ-
ნი ჟინვანს“⁹⁴.

ფ. გორგიჯანიძე ამბობს: „მეფემან ზოგნი ქალაქს დაასახლა და
ზოგნი დმანისს დააყენა და ზოგნი ჟინოანს გაგზავნა“. რ. კიკნაძის
აზრით, „ქალაქში“ გორი უნდა იგულისხმებოდეს⁹⁵.

იგივე ცნობა ვახუშტი ბატონიშვილს დათარიღებული აქვს 1263
წლით. როგორც მოვლენათა შემდგომი მსვლელობიდან ირკვევ-
ს, ჩრდილო კავკასიიდან გადმოსული ლტოლვილნი საკმაოდ მრავალ-
რიცხოვანნი ყოფილან. ისინი ჯერ მეფე დავითთან მივიდნენ და,
ალბათ, შეწევნა სთხოვეს. მართალია, უამთააღმწერელი ძალიან ლა-
კონურად გადმოსცემს ამბავს, მაგრამ სავსებით გასაგებია, რომ და-
ვით მეფემ ოსებს უშუამდგომლა ყაენის წინაშე, რომელმაც მათ არ-
სებობის საშუალება გაუჩინა („ხარაჯა მისცა“) და თავის მოლაშ-
ქრებელად განაწესა. ამის შემდეგ ისინი ან მათი წარმომადგენლნი,
რომლებიც ყაენს ეახლნენ, კვლავ ქართლში მობრუნდნენ და დავითს
მოუტანეს უზენაესი განკარგულება. ჩვენ არ ვიცით ყაენის მითი-
თებით თუ საკუთარი ინიციატივით, მან ოსები დმანისსა და ჟინვანს
ჩაასახლა.

დიდ ყურადღებას იმსახურებს ფ. გორგიჯანიძის ერთი ცნობა,
რომელიც ულუ დავითის მიერ იმერეთის სამეფოდან ქართლზე თავ-
დასხმის შესაჩერებლად ოსთა რაზმების გორში გაგზავნას შეეხება.
„ქართლის მეფე, გიორგი მეფის ლაშის შვილი დაბერებული იყო
და თათართ ლაშქრობისაგან შეზარალებული იყო. ნამეტნავათ სიბა-

---

* ვ. გამრეკელის მიხედვით, „ახასარფაკაიანი“ კომპოზიტია და ოსურად —
განიმარტება. „ახსარ“ (Xaxap) ოსურად ნიშნავს გულადობას, ქველობას, გმირობას
და მამაკაცის საკუთარ სახელადაც იხმარება... ხოლო „ფაკა“, თუ მივიჩნევთ იგივე
„ფაქა“-დ, ოსურად ნიშნავს ფართეს, გაშლილს. შესაძლოა, „ახსარაფა“ მამაკაცის
ოსური სახელის „ახსარბევის“ ფონეტიკური სახესხვაობაც იყოს, ხოლო „იანი“
საგვარეულო სახელის მაწარმოებელი ქართული ფორმანტია⁹⁶.

ზე* წასვლისას აღარ ჰქონდა ღონე. მისწერა ზემორე ხსენებულ (დმანისსა და ჟინვანს მდგომ — ე. მ.) ოსთა, შეგროვდენ ყველანი, სურამელის გრიგოლის საქმით და მისი შვილის ბეგას რჩევით, მისცა გორის ციხე და ქალაქი, დაუყენა წინ საომრათ იელლურსა და იმერლებსა, დაიცონ ქართლი“. მოთხრობილი ამბავი მოხდა 1268—1269 წლებში⁹⁶.

საგულისხმოა, რომ ახალმოსახლენი, რომლებიც იმავე დროს მონღოლთა მოლაშქრენიც იყვნენ, ზედმეტ ტვირთად დააწვენენ მკვიდრ მოსახლეობას, მათ ხომ ქართლში აკრეფილი გადასახადებით უნდა ერჩინათ თავი. აქედან გამომდინარე, დაიწყო წინააღმდეგობა, ქართველი დიდებულების დაპირისპირება არა მხოლოდ ოსებთან, არამედ მონღოლებთანაც. მაგრამ ამ დაპირისპირების გამომქადინებას გარკვეული დრო დასჭირდა. „ვიდრე ქართულ და მონღოლურ ხელისუფლებათა უმაღლეს ინსტანციებს შორის თანხმობა დაცული იყო, საქართველოს შიდაპოლიტიკური იერარქიის უფრო დაბალ საფეხურზე მდგომთ და მათ შორის ოს ფეოდალებსაც თვითნებური მოქმედებისათვის არ რჩებოდათ ასპარეზი და მათ რაიმე პრაქტიკული როლის შესრულება საქართველოს შინაპოლიტიკურ ცხოვრებაში არ შეეძლოთ“⁹⁷. მაგრამ, როდესაც 1289 წ. მონღოლებმა სიკვდილით დასაჯეს მეფე დიმიტრი II, ამის შემდეგ იწყება ქართლში პოლიტიკური დესტაბილიზაცია, რამაც ქართლში მყოფი ოსების გააქტიურება გამოიწვია. ამ დროს მოხდა ერთი მნიშვნელოვანი ამბავიც. როცა ყაენი გახდა ქელათუ, მონღოლებს აუჯანყდა ბერძნული ქალაქი ტუნლუზალო. ქელათუმ აჯანყების ჩასაქრობად დიმიტრი თავდადებულის ვაჟი დავითი (ის ტახტის კანდიდატად ითვლებოდა) და ქართლის დიდებულები იხმო. ქელათუ აჯანყების ჩასაქრობად წავიდა 1291 წ. 1 სექტემბერს⁹⁸. აჯანყებული ქალაქის დამორჩილებას (მემატიანის თქმით, მისი აღება ქართველებს მოუხერხებიათ) ხუთი თვე დაჭირდა. როგორც ვარაუდობენ, ამ დროს მეფე ვახტანგ II უკვე გარდაცვლილი იყო დავით დიმიტრისძე, რომ საქართველოში დაბრუნდა და გამეფდა, უკვე 1293 წელი უნდა ყოფილიყო⁹⁹.

მაშასადამე, ოსებმა ისარგებლეს ქართლში შეიარაღებული ძალის და სამეფო ხელისუფლების არარსებობით (ვახტანგ II გარდაი-

---

* სიბა ამ შემთხვევაში გულისხმობდა შირვანში, მდ. ჩალანუსუნის პირას აგებული თავდაცვით ნაგებობაში მონღოლებთან ერთად ქართველთა ჯარის მობრუნებას შემოდგომიდან გაზაფხულამდე.

ცვალა, დავით დიმიტრის ძე ჯერ არ გამეფებულა და თანაც მონ-
ლოლთა ლაშქარში იმყოფება) და „იწყეს ოვსთა ოჯრებად, ჯოცად,
და რბევად, და ტყუენვად ქართლისა, და ქალაქი გორი წარტყუენნეს
ქა თვსად დაიჭირეს ოვსთა“¹⁰⁰. გამოდის რომ ოსებმა გორი ხელთ
იგდეს 1292 წ. პირველ თვეებში ან გაზაფხულზე¹⁰¹.

ზემოთ ვთქვით, რომ ცენტრალურმა ხელისუფლებამ ოსები
გორში ჩაასახლა 1263 წ. მაშ რატომ იპყრობენ ოსები გორს 1292 წ.?
უნდა ვიფიქროთ, რომ გორში ჩაასახლებული ოსები დაუმორჩილეს
ქართლის ერისთავს გრიგოლ სურამელსა და მის ვაჟს ბეგას (ვახუ-
შტისთან — ბექა). სწორედ გრიგოლის რჩევით ჩაასახლეს ისინი გორ-
ში. ოსები გარკვეულ დრომდე მორჩილებდნენ ხელისუფლებას, მაგ-
რამ, როცა ხელსაყრელი ვითარება შეიქმნა აჯანყდნენ და გორს
დაეპატრონენ. საეჭვოდ გვეჩვენება, რომ 1270-იან და 1292 წლებს
შუა სამხედრო საქმიანობასთან დაკავშირებით ისინი სხვა ადგილას
გადაიყვანეს¹⁰².

საეარაუდოა, რომ ოსები როგორც პოლიტიკურად, ისევე ეკო-
ნომიურად ერისთავზე იყვნენ დამოკიდებულნი. ერისთავი აძლევდა
მათ ქართლიდან ან უფრო გორის ირგვლივ მდებარე სოფლებიდან
მიღებული შემოსავლის ნაწილს მონღოლთა ჯარში სამხედრო სამ-
სახურის სანაცვლოდ.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ოსები „მონღოლთა წაქეზებით
თუ მხარდაპერით“ აჯანყდნენ¹⁰³. მონღოლები, როცა ოსები გორს და-
ეპატრონებოდნენ, მათი საშუალებით ქართლს აკონტროლებდნენ.
მონღოლების ხელში ოსები რომ საქართველოს წინააღმდეგ მიმარ-
თულ იარაღად გადაიქცეოდნენ, კარგად ესმოდათ ქართლის მესვეუ-
რებს.

1292 წლის ზაფხულში „შეკრბეს ქართლის ერისთავისა ბეგას
ძესა ამადას წინაშე ყოველნი ქართველნი და მოადგეს გორსა. და
მრავალგზის შეებნეს, და ქალაქსა შინა მრავალი კაცი მოკუდა, ოვ-
სიცა და ქართველიცა, და დაწუეს გორი სრულიად“¹⁰⁴. ქალაქი დაი-
წვა, მაგრამ არ ჩანს ვინ (ქართველებმა თუ ოსებმა) დაწვა. ვახუშტი
ზატონიშვილი, რომელიც, როგორც ჩანს, იმავე ჟამთააღმწერელს
ეყრდნობა, პირდაპირ ზცხადებს: „დაწვეს ქართველთა გორი“¹⁰⁵,
დ. გვრიტიშვილის თქმით კი ოსებმა გორი დაარბიეს, ქალაქი გადა-
წვეს და ციხე დაანგრეს. ამასვე იმეორებენ ი. ბერძენიშვილი და
გ. თოგოშვილი¹⁰⁶. ჩვენი მოსაზრების გამოთქმამდე კვლავ ჟა-
მთააღმწერელს მოეუსმინოთ: „ვითარ მისჭირდა ოვსთა, ციხიდალ-

მან გარდმოუშვეს საბლით კაცი, და წარავლინეს მუხრანს მდგომთა თათართა თანა, რათა შეეწივნენ¹⁰⁷. ჩანს, რომ ქართველთაგან შევიწროებულ ოსებს უკან დაუხევიათ და გორის ციხეში გამაგრებულან. მაშასადამე, გორის ციხე, რომ დანგრეულიყო, ოსები იქ თავს ველარ შეაფარებდნენ. რაც შეეხება ქალაქს, იგი ქართველებს კი არა უკანდახეულ ოსებს უნდა გადაეწვათ, რათა გამარჯვებულებს არ დარჩენოდათ.

გორის გათავისუფლებისათვის ბრძოლამ ნათელი გახადა პოზიცია მონღოლებისა, რომლებიც „ჩამოდგა შუა, შუელა ქმნეს და ზავი“¹⁰⁸. ჟამთააღმწერლის სიტყვებში ისე უნდა გავიგოთ, რომ მონღოლები გორში მოვიდნენ და მათი მოქმედება ოსებისათვის დახმარება უფრო იყო, ვიდრე მეომარ-მხარებს შორის შუამავლობა, როგორც ჩანს, მათ აიძულეს ერისთავი ოსები კვლავ გორში დაეტოვებინა. ამასთან ერთად უადრესად საგულისხმოა ისტორიკოსის ერთ-ერთი ფრაზა — „ამიერითგან შეიქმნა მტერობა შორის ქართველთა და ოვსთა“¹⁰⁹. მონღოლების ჩარევამ წინააღმდეგობა კი არ აღმოუჩვენა, არამედ კიდევ უფრო გაამწვავა.

ოსების მიერ ქართლში გორისა და სხვა ადგილების დაკავება სერიოზულ საფრთხეს უქმნიდა ქართულ მიწისმფლობელობას. ოსთა ინტერესები ქართველ აზნაურ-დიდებულთა ინტერესებს დაუპირისპირდა¹¹⁰. ქართველი მიწისმფლობელი აზნაურების შეშფოთება და მათი განზრახვა—განედევნათ ოსები ქართლიდან, გასაგები იყო მონღოლებისათვის. მონღოლებმა ოსებს დაუჭირეს მხარი, როგორც ქართველი აზნაურობის საპირისპირო ძალას. ამიტომ შეუნარჩუნეს მონღოლებმა გორი ოსებს. „ოსნი რომელ სხდეს გორს“¹¹¹ მონღოლთა მოკავშირენი გახდნენ და მათ საომარ ოპერაციებში მონაწილეობდნენ, როგორც საქართველოში, ისე მის ფარგლებს გარეთ¹¹².

XIII საუკუნის დამლევს იმდენად გამწვავდა ურთიერთობა დავით მერვესა და მონღოლებს შორის, რომ დავითი მთიულეთში შეიხიზნა და ილხანთა წინააღმდეგ ოქროს ურდოსთან სამხედრო კავშირის დამყარებას ცდილობდა¹¹³. ყაზან ყაენმა რამდენჯერმე (1298, 1300 წწ.) მოაოხრა ქართლი. ჟამთააღმწერელის მიხედვით, მონღოლთა იმ ჯარში, რომელიც დავით მეფის შესაპყრობად მთიულეთში გაიგზავნა, მესხთა და ქსნის ერისთავი შანშეს რაზმებთან ერთად იყვნენ „ოსნი რომელ სხდეს გორს“¹¹⁴. „ოსნი გორს მსხდომი“ უკანასკნელად მოიხსენებიან ოლჯაითუ ყაენის გილანში ლაშქრობისას 1307 წ.¹¹⁵ უნდა ვიფიქროთ, რომ მონღოლებისაგან ხელის შეწყობა

იყო მთავარი პირობა ოსთან იმ წარმატებისა, რასაც მათ თავიანთი ბელადის, ბაყათარის მეთაურობით XIII ს. დასასრულსა და XIV ს. დასაწყისში მიიღწიეს. ჟამთააღმწერლის თქმით, „უმძვინვარესად აოჯრებდა ბაყათარ ქართლსა, და მეფე დავით წინ ვერ აღუდგებოდა“^{116*}.

ოსთა მოძალებას ებრძოდნენ „სურამელი აჰმადა და რატი“, მაგრამ ეს იმდენად სერიოზული წინააღმდეგობა არ იყო, რომ გორში მდგომი ოსების მოქმედება აელაგმა. ბაყათარმა „წარულო გამჩეკელსა, კახას ძესა, ციხე: ძამისა“. ბაყათარის მიერ ძამის ციხის აღება უნდა მომხდარიყო 1304 წ. ან ცოტა ადრე, რადგან, როგორც ჩემოთ ვთქვით, მისი გარდაცვალება ნავარაუდევია 1304—1306 წლებში. ძამის ციხეს უდიდესი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა: აქედან იხსნებოდა გზა სამცხისაკენ. სამცხის მთავარი ბექა ვერ დაუშვებდა ოსების ყოფნას ძამის ციხეში. ის დიდი ლაშქრით წამოვიდა. ბაყათარი ციხის გარეთ შეხვდა ბექას და მოხდა „ომი ფიცხელი“. ძლეულმა ბაყათარმა ძამის ციხეს შეაფარა თავი. ბექამ ალყა შემოარტყა. ოსებმა შეწყალება ითხოვეს¹¹⁸. ჟამთააღმწერელი აღარაფერს ამბობს იმის შესახებ, დატოვეს თუ არა ოსებმა ძამის ციხე, მაგრამ იგულისხმება, რომ ეს ასე მოხდა. ამ ამბების შემდეგ ბაყათარს დიდხანს აღარ უცოცხლია.

ძამის ციხესთან განცილილი მარცხის შემდეგაც „მძლავრდებოდნენ ოვსნი ქართლს და დაეპყრათ ადგილ ადგილთა დაბნები და ციხენი“¹¹⁹.

ოსთა ხელიდან გორის დახსნა მეფე გიორგი V ბრწყინვალის დროს (1314—1346) მოხდა.

გიორგი V-მ მემკვიდრეობით ეკონომიკურად დასუსტებული და პოლიტიკურად დაშლილი ქვეყანა მიიღო. სამეფო ხელისუფლების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ღონისძიება ოსების წინააღმდეგ იყო მოქმადობა. მეფემ ჯერ ოსების მიერ დაკავებული „ციხენი და დაბები“ დაიბრუნა, ხოლო შემდეგ გორის გათავისუფლებისათვის იბრძოდა. ბრძოლა ხანგრძლივი იყო. „ძეგლი ერისთავთას“ მიხედვით მეფემ გორის გათავისუფლებას სამი წელი მოანდომა. „მაშინ მოადგა (გიორგი V — ე. მ.) ოვსთა, გორს მყოფთა, და ჰბრძოდა სამ წელ“¹²⁰.

* სურამელი ქართლის ერისთავი იყო და ქ. გორი აღმინისტრაციულად ქართლის საერისთაოში შედიოდა. ამიტომ იბრძოდნენ სურამელები ოსების წინააღმდეგ XIII—XIV საუკუნეებში¹¹⁷.

ქამთალმწერელის ცნობებზე დაკვირვებით, გორის გათავისუფლები-სათვის ბრძოლა შეიძლება 1317—1320 წლებში ვივარაუდოთ, ხოლო ვახუშტის მიხედვით, მისი გათავისუფლება უნდა მომხდარიყო 1320—1326 წლებში¹²¹.

ის ფაქტი, რომ გორის ალყა 3 წელი გაგრძელდა, თავისთავად მიგვანიშნებს იმაზე, თუ როგორ შეუპოვრად ცდილობდნენ ოსები გორის შენარჩუნებას¹²². გორის გათავისუფლებისათვის ბრძოლაში გორგი მეფეს სხვებთან ერთად ეხმარებოდნენ ქსნის საერისთავოს ლაშქარი ვირშელის მეთაურობით და არაგვის მთიულნი. მემატიანეს თქმით, ვირშელსა და მის ჯარს ისეთი სიმამაცე გამოუჩენიათ, რომ საყოველთაო ქება დაუშასახურებიათ, რის გამო არაგველები შურით აღვსილან, ბრძოლაშიც კი გამოუწვევიათ ქსნის ხეობელნი. ვირშელსა და მის ჯარს გამოწვევა მიუღიათ. გორის აღების შემდეგ მოქიშპენი შეთანხმდნენ, რომ ერთმანეთს ლომისის მთასთან შეებმოდნენ, მაგრამ საქმეში ჩაერია უფლისწული დავითი და მოქიშპენი „განყარა ყოველნი თავის-თავ“. ვირშელი გამობრუნდა უკან. მაგრამ არაგველნი დაედევნენ და ხელახლა შესთავაზეს ბრძოლა. მიუხედავად იმისა, რომ ვირშელს ჯარის დიდ ნაწილი გაშვებული ჰყავდა მაინც შეება არაგველებს და გაიმარჯვა კიდევც. ასე უაზროდ დაიდვარა ძმათა სისხლი¹²³.

გიორგი ბრწყინვალის მიერ გორის გათავისუფლებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მთიულთა ჩამოსახლების შეჩერებისა და საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს აღდგენის საქმეში.

ოსთა ბატონობამ სერიოზული დაღი დაასვა გორის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებას. ზემოთ უკვე ითქვა, რომ 1292 წ. ქალაქი ძლიერ დაზარალდა, დაიწვა. ამას ემატებოდა თითქმის გამუდმებული ბრძოლა გორში მყოფი ოსების წინააღმდეგ და, ბოლოს, ოსები უფრო ძარცვა-რბევით იყვნენ დაინტერესებული, ვიდრე ქალაქის ეკონომიკური გაძლიერებით. ამ მიზეზებს უნდა გამოეწვია გორის იმდენად დაკნინება, რომ იგი XIII—XIV საუკუნეებში „გელაქალაქს“, ე. ი. „სოფელ-ქალაქს“, „დაბა-ქალაქს“ წარმოადგენდა¹²⁴.

თემურლენგის შემოსევების დროს ქ. გორი, ისევე, როგორც საქართველოს სხვა ქალაქები, განადგურდა. მაგრამ გორის ციხე კვლავ ინარჩუნებდა თავის სტრატეგიულ მნიშვნელობას. თემურლენგის საქართველოში მეექვსედ ლაშქრობის დროინდელი გორის შესახებ მოღწეულია რამდენიმე-საინტერესო ცნობა.

თემურლენგი საქართველოში მეექვსედ შემოიჭრა 1400 წელს. მან საომარი მოქმედება ქვემო ქართლიდან დაიწყო და მთელი ქართლი მოარბია. მეფე გიორგი VII (1393—1407) დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. თემურლენგმა ვერ გაბედა მისი დადევნება, სამცხეში შეიჭრა და აიკლო, შემდეგ ისევ ქართლში გადმოვიდა და არაგვის ხეობა დაარბია. რა თქმა უნდა, მტერს ვერც გორი გადაურჩა. თუ როგორ მოქმედებდა თემურლენგის ლაშქარი დაპყრობილ ადგილებში, კარგად ჩანს თემურის კარის ისტორიკოსის მონ ადდინ ნათანზის მონათხრობიდან. თემურმა „ყარაყანლუყ (არაგვის ხეობის) ციხემდე, ხამშას ხეობამდე, გორამდე და ლორემდე მორბევა რომ ინება... მთელ გორჯესთანსა და არმენიაში (ქვემო ქართლი ანუ სომხეთი — ე. მ.) ერთი დამახლებული ადგილი და მოქმედი ანა რომ არ დასტოვა, ყველაფერი ისე გაანადგურა“¹²⁵.

საინტერესოა თემურის შიდა ქართლში ლაშქრობის დროინდელი ერთი ეპიზოდი, რომელიც გორს ეხება:

მუხრანში დაბანაკებულმა თემურლენგმა გაილაშქრა „ჯანიბეშ ქართველის ხეობაშიც“. სპარსულ წყაროში დასახელებული ჯანიბეგი მკვლევრებს ამილახვარ ჯანიბეგ ზევდგინიძედ მიაჩნიათ, ხოლო ჯანიბეგ ქართველის ხეობაში — საამილახვრო¹²⁶. მტერი მოულოდნელად შეიჭრა თვით თემურის მეთაურობით ჯანიბეგის სამფლობელოში. სასტიკი წინააღმდეგობის მიუხედავად, ჯანიბეგი დაატყვევეს, მისი სამფლობელოები აიკლეს, სახლები დაანგრის, ხოლო მოსახლეობა ამოწყვიტეს. იგივე, ამბავი „ახალი ქართლის ცხოვრების მეორე ტექსტში“ გადმოცემულია შემდეგნაირად: „ხოლო იყო ვინმე მთავარი და დიდად წარჩინებული ქართლსა შინა სახელათ ჯანიბეგ. ამა ჯანიბეგისა მამულსა ჩაუდგა ლანგ-თემურ და ალაოჯრა, დაწვა და დააქცია. მაშინ მოუვიდა იგიცა და შეურიგდა, და იყო ხანსა რაოდენსამე შინა მუნ. და მოვლეს სრულიად ქართლი და მოაოჯრეს და დაწვეს, და დიდად ღონეუ ჰყოფდა და წადიერ იყო შეპყრობად მეფისა გიორგისა და ვერ შეძლო“¹²⁷.

ვახუშტი ბატონიშვილი, როდესაც ზემოაღწერილი ამბების შესახებ გვაცნობებს, ჯანიბეგის მაგიერ ასახელებს ჯანდიერს („ჯანდიერ წარჩინებული“), რომელიც ბრძოლის გარეშე, სხვებთან ერთად ეახლა თემურს. „არამედ მუნ მიერთოდნენ თემურს რომელნიმე ქართველნი და ჯანდიერ წარჩინებულნი“¹²⁸.

ბერი ეგნატაშვილის თქმით, თემურის მიერ თბილისის აღების შემდეგ, ზოგიერთი ქართველი დიდებული ეახლა მას და მორჩილება

ალიარა¹²⁹. ჯანიბეგი კი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ასე არ მოიქცა უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი მეფისადმი ერთგული დარჩა. საამილახვროს აკლების მიზეზი სწორედ ეს იყო¹³⁰.

სპარსული წყაროები, ქართულისაგან განსხვავებით, რამდენიმე საინტერესო ცნობას გვაწვდიან საამილახვროში შემავალი გორის შესახებ. სპარსული წყაროები დამატებით გვაცნობებენ, რომ ჯანიბეგის სამფლობელოს აკლების შემდეგ თემური გორისაკენ გაეშურა. მისმა მარბიელმა ჯარმა დიდი ნაღავლი იშოვა. ისტორიკოს ნეზამ ად-დინ შამის თქმით, ვიდრე გორს მიაღწევდა თემურის „ლაშქარმა ურიცხვი ქონება იშოვა დაეღაღ, ურწმუნოთა შენობები დაწვეს, ყანები გაანადგურეს და ეკლესიები კი დააქციესო“¹³¹. იგივე ისტორიკოსი გორის ციხეს ახასიათებს, როგორც „უალრესად მკვიდრსა და საგულდაგულოდ გამაგრებულ ციხე-სიმაგრეს“. ხოლო მეორე, ასევე თემურის კარის ისტორიკოსი, შარაფ ად-დინ ალი იეზდი, გორის ციხეს შეყვარებულთა ფიცზე უფრო მტკიცედ მიიჩნევს. ამ უკანასკნელი ისტორიკოსის თქმით, გორის ციხე პირველი იერიშისთანავე აუღიათ და მიწასთან გაუსწორებიათ¹³².

ჩვენამდე მოღწეული ზემოაღნიშნული და სხვა წყაროებიდანაც ირკვევა, რომ თემურლენგის ქართლში შემოჭრის მიზანი შეუპოვარი მეფე გიორგი VII-ის შეპყრობა იყო. გორის აღების შემდეგ თემური გორის ველზე დაბანაკდა და გიორგი მეფეს მდევარი დაადევინა¹³³. თემურმა თავის სარდლებს უბრძანა: „რომელნიცა შეიპყრობთ მფეესა გიორგისა და მოიყვანს ჩემ თანა, მივანიკებ წყალობასა და საბოძვარსა ურიცხუსა“¹³⁴. მაგრამ ისე მოკვდა დამპყრობელი, რომ საწადელს ვერ მიაღწია.

XV საუკუნის შუახანებში დაწყებულ ფეოდალურ შინაბრძოლებში გარკვეული „წვლილი“ შეჰქონდა ზევდგინიძეების გვარს, რომლის ერთ-ერთი წარმომადგენელი გორის მოურავი იყო ხოლმე. გორის შესახებ საინტერესო ცნობებია დაცული XV საუკუნის 80-იან წლებში შედგენილ ზევდგინ ზევდგინიძის შვილის ავთანდილის (თუ გურამ) „საჩივრის წიგნში“.

ავთანდილი (თუ გურამ) უჩივის თავის ძმისწულს, ამირინდო ამილახორის შვილს ზაალს (ზაალის მამა, ამირინდო ამილახორი ნაშვილები ჰყავდა თავა ამილახორს, ავთანდილის ბიძას), რადგან ზაალი ავთანდილს (თუ გურამ) მამულს უდიდეს ნაწილს ეცილებს¹³⁵.

ვახტანგ IV (1442—1446), ალექსანდრე I-ის ძემ, ჩვენთვის უცნობი დანაშაულისათვის ამილახორი დაატყვევა, რომელიც მეფის

ქვისლი იყო. ავთანდილის მამა ზევდგინი კი მეფის ერთგული ყოფილა და გორის ციხე მისთვის შეუნარჩუნებია. ავთანდილი ამბობს: „ბიძაჩემი ლეხთიმერით ტყუედ ჰყავდა (ვახტანგ მეფეს — ე. მ.) და მამაჩემი გორს ციხეს უღდა და არა დააკლო (ვახტანგ მეფემ — ე. მ.) რა მისის მკუიდრის მამულისაგან“¹³⁶.

რას გულისხმობს ავთანდილ ზევდგინიძე, როცა ამბობს ვახტანგ მეფეს „მამაჩემი გორს ციხეს უღდა“?

ვახტანგ IV-ის მეფობის შესახებ ჩვენამდე ცოტა რამ არის მოღწეული. ვიცით, რომ 1444 წ. საქართველოს, კერძოდ სამცხეს, შემოესია შავბატკნიან (ყარაყოიუნლუ) თურქმანთა ლაშქარი ჭეპან შაჰის მეთაურობით. ვახტანგ მეფემ შეკრიბა დიდი ჯარი და სამცხეს გაეშურა. ქართველებმა გაიმარჯვეს¹³⁷. ალბათ, ამ დროს უერთგულა ზევდგინიძემ ვახტანგს: სამცხიდან შემოჭრილი მტრისაგან გორი დაიცვა. მამის ასეთი მოქმედება უფლებას აძლევდა ავთანდილ ზევდგინიძეს „დარბაისერისთვის“ განეცხადებინა: „ასრე ძუელთაგან ნამსახურნი ვართ მეფეთანი“¹³⁸.

გარეშე მტრების სისტემატურად თავდასხმები დიდ გავლენას ახდენდა ქვეყნის შემდგომ განვითარებაზე, განსაკუთრებით კი საქალაქო ცხოვრებაზე, რა თქმა უნდა, მთელ ქვეყანასთან ერთად ზარალდებოდა გორიც. ქართულ წყაროებში არ არისაზნა, მაგრამ ცნობილია, რომ შავბატკნიანებზე გამარჯვების შემდეგ თეთრბატკნიანთა (აყ-ყოიუნლუს) სახელმწიფოს მბრძანებელმა უზუნ ჰასანმა, რამდენჯერმე, 1458, 1463, 1466, 1472 წწ., დალაშქრა საქართველო. რაც შეეხება მის უკანასკნელ ლაშქრობას 1477 წელს, მასზე დაწვრილებით ვიტყვით ქვემოთ.

გარეშე მტრების თავდასხმებს თან ახლდა საშინაო გართულებებიც. 1462 წელს სამცხის ათაბაგმა ყვარყვარე II-მ უზუნ ჰასანის დახმარებით მეფე გიორგი VIII დაამარცხა, ხოლო მოგვიანებით (1465 წ.), ლალატის საშუალებით მეფე და ბატონიშვილი კონსტანტინე დაატყვევა. კონსტანტინემ გაქცევა მოახერხა. მან ჯერ გორის ციხეს შეაფარა თავი, შემდეგ ქუთაისის ციხეში გამაგრდა. როგორც 1466 წლის წყალობის სიგელიდან ჩანს, დევნილ კონსტანტინეს დიდი დახმარება აღმოუჩინეს ზაქარია, კახა და ზაზა ჯავახიშვილებმა. „მას ემს ოდის ღმრთისა გარეგანმან ყუარყუარე პატრონსა ბიძასა ჩუენსა მეფესა გიორგის უღალატა და ჩუენსაცა ლალატსა და აესა აპირებდა, ღმერთმან მოგუარჩინა, წამოუველთ და თქუენ დიდი

ვალს და ნამსახური დაგუდევით: გორის ციხეს შემოგუყუევით და ღაგუმაგრეთ და ისრე დაჭირებულს ქუთათის ციხეს შეგუიდეგით და იქიცა დიდი გუმსახურეთ“¹³⁹

ბატონიშვილი კონსტანტინე დიმიტრის ძე გამეფებას ცდილობდა და დროებით წარმატებაც მოიპოვა. მან ხელთ იგდო გორი და ქუთათისი. მაგრამ მას უთანხმოება ჩამოუყარდა თავის ძმა დავითთან. ეს უკანასკნელი განუდგა და ტახტის მეორე პრეტენდენტს იმერეთის ერისთავს, ბაგრატს მიემხო. როდესაც ბაგრატი ქართლში გადმოვიდა, დავით ბატონიშვილი მის მხარეს გადავიდა თავის „ყმა“ ზევდგინიძესთან ერთად. დავითისაგან ასეთი ნაბიჯის გადადგმაში, როგორც ირკვევა, ავთანდილ ზევდგინიძეს მიუძღვოდა „ღვაწლი“. ავთანდილს დავითისათვის უთქვამს: „თუ შენ ბაგრატ მეფის ყმა არ შეიქმნები, მე ჩემსა მამულსა არავინ მომცემსო“¹⁴⁰. რა თქმა უნდა, ავთანდილ ზევდგინიძე თავის როლს დავითის ბაგრატისადმი მიმხრობაში აწვიადებს. საფიქრებელია, რომ დავითს კონსტანტინესაგან განდგომის პირადი მიზეზი ექნებოდა. ბაგრატმა გამეფების შემდგომ დაუფასა ზევდგინიძეს სამსახური და დიდი ხნის წინათ ჩამორთმეული გორის მოურავობა დაუბრუნა.

ზევდგინიძემ გორის მოურავობა დაკარგა 1453—1454 წელს, როცა გიორგი VIII ებრძოდა ბაგრატს. 1454 წელს გორის მოურავია გაბრიელ ჭავჭავიძე¹⁴¹. ზევდგინიძე ბაგრატს მიემხრო. ავთანდილ ზევდგინიძემ, როგორც ჩანს, სწორად შეაფასა ვითარება. ბაგრატმა გაიმარჯვა. ასე გადარჩა ავთანდილ ზევდგინიძის მამულები აკლებისაგან, რაც, როგორც მისი სიტყვებიდან გამოსკვივის, მეფე გიორგის მომხრეების მამულებმა განიცადა. ავთანდილმა კი მამულები უფრო გაიფართოვა და გორის მოურავობაც დაიბრუნა ქრთამის მიცემით. ავთანდილი აცხადებს: „თუ იმას იტყუიან, თუ: ბაგრატ მეფემან მოგუცა მამულიო, სადამდისი იმაცე ჩემგან ნაშობების მამულიდალმა — წიწამურიდალმა ასიკოკა ლუინო არ მივეციო, მანამდის გორის მოურავობა არ გუიბოძა“¹⁴².

ზემით უკვე ითქვა, რომ 1465 წ. ყვარყვარე II ათაბაგმა დაატყვევა მეფე გიორგი VIII. ამით ისარგებლა იმერეთის ერისთავმა ბაგრატმა (იგი თავის თავს ლიხთიმერეთის მეფეს უწოდებდა), გორი და თბილისი დაიკავა და თავი გამოაცხადა „სრულრად საქართველოს მეფედ“. ტყვეობიდან დაბრუნების შემდეგ გიორგი მეფემ ბაგრატს ჯანდევნა ვერ შეძლო. ამიტომ ის კახეთში გადავიდა და იგი ცალკე სამეფოდ გამოაცხადა (1466 წ.).

საგარეო და საშინაო უარყოფითი ფაქტორებზე გავლენას ახდენდა გორზე. ალბათ ამიტომ იყო, რომ 1469 წლის ერთ-ერთ ცნობაში გორი დაბა-ქალაქად იწოდება¹⁴³.

1477 წ. აყ-ყოიუნლუს მბრძანებელმა უზუნ ჰასანმა საქართველოზე გამოილაშქრა და ამჟამად ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში დასუსტებულ თავის ყოფილ მოკავშირეს დიდი ზიანი მიიყენა. უზუნ ჰასანის ასეთი მოქმედების მოტივი დღესაც საბოლოოდ არ არის გარკვეული¹⁴⁴.

უზუნ ჰასანის ლაშქრის საქართველოში შემოსევის შესახებ ქართული წერილობითი წყაროები უალრესად ძუნწია და არც უზუსტად არის დათარიღებული. „ძილისპირი იკორთისა“ გვაცნობს: „კორონიკონსა რად. აქა უზუნ-ჰასან საქართველო ამოსწყუდა“¹⁴⁵. ვახუშტი ბატონიშვილის თქმით, 1478 წელს „მოვიდა უზუნ-ასან ყენი. ამისმან მცნობმან ბაგრატ მეფემან არღარა ინება ბრძოლა უზუნ-ასან ყენისა, ვინაითგან კონსტანტინე მეფეცა მოვიდა მის თანა და მისცა ციხე ტფილისი, უკუმოიქცა და მოვიდა რაჭას“¹⁴⁶. დამპყრობლებმა ხელთ იგდეს ხერკი, საგურამო, მარტყოფი და თიანეთი¹⁴⁷.

„ახალი ქართლის ცხოვრების“ პირველი ტექსტი მოგვითხრობს უზუნ ჰასანის საქართველოში შემოსევაზე, მაგრამ თარიღის გარეშე: „შეიყარა ყენი უზუნ ასან, მოვიდა სომხეთს, და მეფე ლიხთ იქით იყო, ქართველნი თან იახლნენ. მოადგეს ბარათიანთა და ორბელიანთა ძირსა. დიდად კარგად დახუდეს ბარათიანნი. დამაგრდნენ და ვერა უყვეს რა. მოვიდეს ტფილისსა და აღიდეს. და თვით ყენი მუხნარს დადგა. აღივსო ქართლი ლაშქრითა, მოაოჯრეს სრულიად ქართლისა ადგილი. იჴმნა ყენმან ბარათიანნი, მიინდენა, ნახნა და შეიწყალნა, მოსცნა შრავალნი და აღავსნა პირთამდინ. ამას ზედან ღმერთმან იპრიანა, იწყინა ამოწყუეტა საქრისტიანოსა, შეედვა ყენსა სენი სასიკუდენე, აიყარა და წარვიდა“¹⁴⁸. შემდეგ მოთხრობილია კონსტანტინეს წასვლა უზუნ ჰასანის კარზე, ბარათაშვილების თანხლება და უზუნ ჰასანის სიკვდილის ამბავი. „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მესამე ტექსტში თურქმანთა შემოსევა 1456 წლით არის დათარიღებული, მაგრამ მასში 1477 წლის ამბებია გადმოცემული.

ზემოთ მოყვანილ ცნობებში გორი საერთოდ არ არის ნახსენები, მაგრამ უზუნ ჰასანმა რომ გორიც აიკლო, ამაში ქვემოთ დავრწმუნდებით.

უზუნ ჰასანის 1477 წ. საქართველოში ლაშქრობაზე მნიშვნელოვანი ცნობები დაგვიტოვეს ვენეციელმა დიპლომატ-მოგზაურებ-

მა — ჯოსაფატ ბარბარომ და ჯოვანი მარია ანჯოლელომ, რომლებიც ამჯერად ჩვენთვის საინტერესო ამბის თანამედროვენი იყვნენ. ჯოსაფატ ბარბარო უზუნ ჰასანს ამ ლაშქრობაში თან ახლდა. თუმცა არც ისინი იძლევიან საშუალებას დაწვრილებით მივყვეთ ლაშქრობის მიმართულებას. იმ შემთხვევაში, თუ მათ მონათხრობს ქართული მასალების მონაცემებს მივაშველებთ, მაშინ სურათი თითქმის ნათელი გახდება.

ლაშქრობის დაწყების წინ, როგორც ბარბარო გადმოგვცემს, უზუნ ჰასანმა ბრძანა ხმა გაეგრცელებინათ, თითქოს ის ოსმალეთის წინააღმდეგ საომრად წასვლას აპირებდა. როცა ბარბარო ლაშქრის სამზადისს დაკვირვებია, გავრცელებული ხმა საეჭვოდ მიუჩნევიან. მისივე თქმით, უზუნ ჰასანის ლაშქარი 20—24 ათასამდე ცხენოსნისა და 4—5 ათასამდე ქვეითისაგან შედგებოდა¹⁴⁹. ანჯოლელოს მიხედვით, უზუნ ჰასანს თერთმეტი ათასი ქვეითი ჰყავდა¹⁵⁰. სხვა ცნობით თურქმანთა ლაშქარი 100 ათასი მებრძოლისაგან შედგებოდა¹⁵¹, რაც გადაჭარბებული უნდა იყოს.

ბარბარო ამბობს: „საქართველოს შიგნით ორი დღის სიარულის შემდეგ მივედი თბილისში. არა მხოლოდ (თბილისი), არამედ იქიდან მოყოლებული, მთელი ეს მხარე მიტოვებული იყო და წინააღმდეგობის გარეშე დავეუფლეთ. შემდეგ წავედით უფრო ზევით გორისაკენ და სხვა ირგვლივ მდებარე ადგილებისაკენ. ყველა ისინი გაძარცვული იქნა. ასევე მოეპყრო (უზუნ ჰასანი) ქვეყნის უდიდეს ნაწილს“¹⁵².

უზუნ ჰასანის განზრახვა საქართველოში მოულოდნელად შემოჭრა იყო, რათა ქართველებს მომზადება ვერ მოესწროთ. უზუნ ჰასანმა მიზანს მიაღწია, იგი წინააღმდეგობის გარეშე დაეუფლა ქართლის უმნიშვნელოვანეს ქალაქებს — თბილისსა და გორს.

ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით, თურქმანები ჯერ სომხეთს შეესივნენ, ხოლო შემდეგ „ქართლის სომხითში“ გამოვიდნენ. ორბეთთან მათ მეფე კონსტანტინე¹⁵³ დახვდა და დიდი წინააღმდეგობა გაუწია. უზუნ ჰასანმა, როცა კონსტანტინეს სწრაფად დამარცხება ვერ შეძლო, მას თავი მიანება და თბილისისაკენ წავიდა.

კონსტანტინე მოსვენებას არ აძლევდა „მარბიელთა ყეენისათა“, ამიტომ უზუნ ჰასანმა მასთან მორიგება აჩრია. იმავე დროს მან კონსტანტინეს ქართლის მეფე ბაგრატთან დაპირისპირება განიზრახა. „მაშინ ყეენი ეზრახა კონსტანტინე მეფესა, — წერს ვახუშტი, — რათა მივიდეს მასთან და მიანიჭოს ყოველი ქვეყანა მისი და დაი-

ცვას უვნებლად¹⁵⁴. კონსტანტინე დათანხმდა და მასთან გამოცხადდა. უზუნ ჰასანმა დიდი პატივით მიიღო და თბილისიც მას ჩააბარა. ამ ღონისძიებით უზუნ ჰასანმა ბაგრატ მეფეს თბილისში დაბრუნების საშუალება მოუხსპო. როგორც მოსალოდნელი იყო, უზუნ ჰასანი ბოლომდე არც კონსტანტინეს ენდო და თბილისის ციხეში თავისი გარნიზონი ჩააყენა, თვითონ მუხრანში დაბანაკდა და იქიდან ჯგზავნიდა თავის რაზმებს ქართლისა და კახეთის სხვადასხვა კუთხის დასარბევად¹⁵⁵.

ბაგრატ მეფეს გორის დაცვა ამირინდო ამილახორისათვის უბრძანებია — „გორს შემიდეგო“, მაგრამ მის მოწინააღმდეგე მისსავე ძმებს აეთანდრისა და სულამამს მოუხერხებიათ, რომ ციხეში სულამამა „წაყენებინათ“. უზუნ ჰასანმა გორის ციხე აიღო და სულამამა დაატყვევა. სულამამა შემდეგში მისმა ძმებმა გაათავისუფლეს დიდი გამოსასყიდით¹⁵⁶.

გორსა და მის მიდამოებში დატრიალებული უბედურება გადმოცემულია ანონიმი თანამედროვის სომხურ „საგალობელში“.

(... აიღეს ტფილისი, დაბანაკდნენ იქ,
დაიმორჩილეს, ქალაქს ვინც დარჩა,
შექმნეს მხედართა ერთი რაზმი
და გაგზავნეს საომრად გორში.
მოვიდნენ იქ და ციხე აიღეს
ხმლით ამოწყვიტეს მამაკაცები,
ტყვედ წაიყვანეს იქაურები,
სამასი ბავშვი და დედაკაცი.
შემდეგ მოადგნენ ტყეს,
თხუთმეტ დღეს ეძებდნენ ხალხს,
შეიპყრეს ყველა მათგანი,
ბორკილგაყრილი წამოიყვანეს.
მამაკაცები ხმლით ამოწყვიტეს,
მოხუცი ქალებიც მიაყოლეს მათ,
ხუცესნი დაკლეს, აიღეს
სისხლი და შესვეს იგი.
ვის შეუძლია ამის მოთხრობა —
ანდა აღნუსხვა მკვდრების,
მოსმენა მათი გმინვის
სისხლით რომ იყვნენ მოსვრილნი...¹⁵⁷.

მეფე ბაგრატმა ვერ შეძლო თურქმანებისადმი წინააღმდეგობის ორგანიზება და რაჭას შეაფარა თავი¹⁵⁸.

მტრის მიერ ქართლის დაკავების შემდეგ მეფე ბაგრატმა, სამცხის ათაბაგმა ყვარყვარემ¹⁵⁹ და სხვა შვიდმა დიდებულმა¹⁶⁰ მოლაპარაკება გამართეს უზუნ ჰასანთან ზავის დადების შესახებ. უზუნ ჰასანმა 16 ათასი ღუკატი მოითხოვა, სამაგიეროდ თბილისის გამოკლებით ქართლზე უარს აცხადებდა¹⁶¹. ბარბაროს თქმით: „ბატონი უზუნ ჰასანი შეუთანხმდა საქართველოს მეფე ბაგრატს და ყვარყვარეს, რომელიც ამ მეფეს ემეზობლება, რომ მისთვის მიეცათ 16 ათასი ღუკატი და, თბილისის გარდა, მთელ ქვეყანას დაუტოვებდა მათ. მეფე ბაგრატმა და ყვარყვარემ, უნდოდათ რა ამ ფულის გადახდა, გამოგზავნეს ოთხი ბალასი¹⁶², რომლებიც რივიანები იყო, (მართალია) არც ისე დიდები და ისე ლამაზები, მაგრამ ისეთივე ხარისხიანი, როგორც ისინი, რომლებსაც ვენეციაში, სან მარკოსს საკურთხეველზე უჩვენებენ. როცა ბატონ უზუნ ჰასანს მიუტანეს ოთხი ბალასი, მან გამომიგზავნა (კაცი), რათა მათ სანახავად (წავსულიყავი) და შემეფასებინა. ვიდრე ხსენებულ მბრძანებელთან წავიდოდი, მეფე ბაგრატის და ყვარყვარეს ელჩებმა, რომლებმაც ბალასები ჩამოიტანეს, შემომითვალეს, რომ მე კარგად შემეფასებინა ბალასები, რადგან (ქართველები ჩემსავით) ქრისტიანები იყვნენ. მივედო თუ არა მბრძანებელთან (მან მაშინვე) მომცა ის ბალასები. მე გულდასმით დავათვალიერე ერთი (ბალასი). ბატონმა უზუნ ჰასანმა მკითხა, რადენი ეღირება? მე ვუპასუხე: „ბატონო, ეს ღირს 400 ღუკატი“. მან გაიცინა და თქვა: „შენს ქვეყანაში ძალიან ძვირი ღირებულა. არ მინდა ბალასები, ფული მინდა“¹⁶³.

მეფე ბაგრატი იძულებული გახდა ფულით გადაეხადა ხარკი. ამიტომ მას გადასახადი თანხა ფეოდალებისათვის შეუწერია. ბაგრატ მეფე ისე გარდაიცვალა, რომ ხარკის გადახდა ვერ მოასწრო. ბაგრატის შემდეგ გამეფდა კონსტანტინე II (1478—1505). უზუნ ჰასანმა ზემოაღნიშნული თანხის გადახდა ახლა მას მოსთხოვა. გორის მოურავს ავთანდილ ზევედგინიძეს, კონსტანტინეს მოთხოვნით, 2100 თანგა* გაუღია ხარკის დაფარვის ანგარიშზე. „ჩემითა კრძლითა ნაშოვნო, — ამბობს ავთანდილი, — მეუ გამოვიღე ზუთასი თანგა ერთხელ, რვაასი ერთხელ და ცხრაასი ერთხელ. ამის მოწამე თუთ ბატონი მეფე (კონსტანტინე — ე. მ.) არის“¹⁶⁴.

* XV საუკუნის დასაწყისში თემურლენგის მიერ შემოღებული ვერცხლის მონეტა. იწონიდა 6,2 გრ.

ბარბაროს შემდეგი ცნობებიდან ირკვევა, რომ როცა ქართველ-მეფე-მთავრებს 16 ათასი ღუკატი გადაუხდიათ და თურქმანებს 4—5 ათასი ტყვეც ხელთ უგდიათ, უზუნ ჰასანს ამის შემდეგ იმერეთი დაუბრუნებია¹⁶⁵. ბარბარო, როგორც მოწმე, გადმოგვცემს, რომ თურქმანებს ქუთაისი აუკლიათ. შემდეგ გამობრუნებულან უკან, მოსულან სკანდაში, საიდანაც გორში გადმოსულან. გორიდან მოკლე გზით მთებზე უვლიათ და სამი დღის შემდეგ ლორეში, ე. ი. უზუნ ჰასანის სამფლობელოში მისულან¹⁶⁶.

ზემოთ ვთქვით, რომ უზუნ ჰასანი ბაგრატ მეფესთან მოლაპარაკების დროს ვალდებულებას კისრულობდა ხარკის აღების შემდეგ საქართველოდან გაეყვანა ჯარი და მხოლოდ თბილისი დაეტოვებინა თავისთვის. მაგრამ ბაგრატ მეფის გარდაცვალების შემდეგ, როგორც ჩანს, მან კორექტივი შეიტანა ამ საკითხში. ისიც ითქვა, რომ კონსტანტინემ გადაუხადა უზუნ ჰასანს 16 ათასი ღუკატი. ალბათ ამიტომ მან კონსტანტინეს „მიათულა ტფილისი მცველითურთ“¹⁶⁷. ხოლო როცა მეფემ გაიგო უზუნ ჰასანის სიკვდილი, თბილისში დატოვილი თურქმანი მცველებიც გაუშვა და თვითონ დაეპატრონა ქალაქს. საინტერესოა, რომ ქართლის სხვა ციხეებში და, მათ შორის გორში, კვლავ თურქმანები იდგნენ. 1479 წელს „შემოიკრიბნა სპანი კონსტანტინე მეფემან და დაიპყრა ქართლი... აღიღო გორი და ყოველნი სხუანი ციხენი“¹⁶⁸. ვახუშტი ბატონიშვილი თავის „ქრონოლოგიურ ცხრილში“ კონსტანტინეს მიერ თბილისის, გორის და ქართლის გათავისუფლებას ერთი და იმავე წლით (1479) ათარიღებს¹⁶⁹. ალბათ ამ დროს დააყენა კონსტანტინემ გორის შეციხოვნებად ვალადემურიშვილები, რაზეც მიგვითითებს მისი ერთ-ერთი უთარილო სიგელი¹⁷⁰. ვალადემურ მოხსენიებულია გიორგი VIII-ის 1451 წლის სიგელშიც¹⁷¹.

XV—XVI საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფო საბოლოოდ დაიშალა. საქართველოს საერთო მდგომარეობა კიდევ უფრო გართულდა მაშინ, როცა იგი ორი ძლიერი სახელმწიფოს — ოსმალეთისა და ყიზილბაშური ირანის მეზობლობაში აღმოჩნდა.

გარეშე მტრის საქართველოში შემოჭრას და მის აოხრებას ხშირად თვით საქართველოში შექმნილი პოლიტიკური ვითარება უწყობდა ხელს. მეფე-მთავრები თითქმის გამუდმებით ებრძოდნენ ერთმანეთს და, ზოგჯერ, როცა ერთ-ერთ მათგანს გაუჭირდებოდა, ძლიერი მუსლიმანი მეზობლის გამოყენებას არ ერიდებოდა.

1505 წ. გარდაიცვალა ქართლის მეფე კონსტანტინე და ტახტზე ავიდა მისი უფროსი ვაჟი დავით X (1505—1525), რომელიც ვახუშტი ბატონიშვილის დახასიათებით „იყო ღმობიერი, ბრძოლა-შლილობათა და შფოთთა მოძულე და მოყუარე მშვიდობისა“¹⁷². ამით ისარგებლა იმერეთის მეფე ალექსანდრე II-მ (1478—1510), გაღმოვიდა ქართლში და გორს მიადგა. დავით მეფემ ბრძოლას თავი აარიდა¹⁷³ და (1508 წ.) „აქა ალექსანდრე მეფემან გორი დაიჭირა“¹⁷⁴. ვახუშტის მიხედვით კი ალექსანდრე II-მ 1509 წ. „აღიღო გორი და დაიპყრა თვით“¹⁷⁵. ახალი ქართლის ცხოვრების მესამე ტექსტის მიხედვით „ქორონიკონს რ'ეზ: აიღო გორი ალექსანდრე, ძემან ბაგრატიოსამან, თუესა აგვისტოსა ვ“¹⁷⁶, ე. ი. 6 აგვისტო. „1509 ქა ქ'კს რუზ ალექსანდრემ ძემან 'ბაგრატიოსამან აიღო გორი“¹⁷⁷.

ამგვარად, ალექსანდრე II-ის მიერ გორის აღების ორი თარიღი (1508, 1509) გვაქვს. აქედან რომელია ზუსტი? ჩვენამდე მოღწეული რამდენიმე წყაროში გორის აღებასთან ერთად ნათქვამია, რომ იმავე დროს დასავლეთ საქართველოს შეესიენ თურქები და გელათი და ქუთაისი გადაწვეს. მაგრამ არის წყაროები, რომლებშიც მხოლოდ თურქთაგან დასავლეთ საქართველოს აკლებახეა ლაპარაკი და გორი არაა ნახსენები. ისინი დათარიღებულია 1510 ან 1512 წლებით¹⁷⁸. ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობდა, რომ უპირატესობა თურქთაგან გელათისა და ქუთაისის აღების საკითხის შესწავლისას უნდა მიენიჭოს იმ წყაროებს, რომლებიც 1509 ან 1510 წელს განეკუთვნება. განსვენებული მკვლევარი შემდეგ უფრო აზუსტებდა თარიღს და აღნიშნავდა, რომ სწორი უნდა იყოს 1510 წელი¹⁷⁹. ივ. ჯავახიშვილის ეს უკანასკნელი ვარაუდი (თურქების მიერ გელათისა და ქუთაისის აკლება 1510 წელს) შემდეგში დადასტურდა¹⁸⁰.

! გორში ყოფნისას ალექსანდრე მეფისათვის უცნობებით თურქების მიერ იმერეთის დარბევა. ის იძულებული გახდა უკან გაბრუნებულიყო. ამით ისარგებლა ქართლის მეფე დავითმა და გორი დაიბრუნა „და განამტკიცა უმაგრესად“¹⁸¹.

ამგვარად, ზემომოყვანილ წყაროებზე და გამოკვლევებზე დაყრდნობით, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ალექსანდრე იმერთა მეფემ გორი დაიპყრო 1510 წელს. დავით მეფემ გორი დაიბრუნა იმავე წელს.

მაგრამ, სამეფო-სამთავროებში მიმდინარე ფეოდალური ბრძოლები ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ირანისა და ოსმალეთის საქართველოს საშინაო საქმეებში ჩარევისა. ამ მოვლენების მიღმა არ ჩიებოდა ქართლის სამეფო და, კერძოდ, გორი.

XVI საუკუნის 10-იანი წლების მეორე ნახევარში სამცხეში ერთ-მანეთს ებრძოდნენ ახლად გაათავაგებული ყვარყვარე III და ყვარყვარე II-ის მემკვიდრე მანუჩარი. თავდაპირველად მეტოქეებმა სხვების ჩარევის გარეშე სცადეს ურთიერთანგარიშის გასწორება. პირველივე ბრძოლაში ყვარყვარე III დამარცხდა, ირანში გაიქცა, შაჰ ისმაილ I-ს თავრიზში ეახლა და მანუჩარის წინააღმდეგ დანშა-რება სთხოვა. შაჰმა ათაბაგობის მიძიებელ ყვარყვარეს დახმარება ხელსაყრელად ჩათვალა სამცხე-საათაბაგოში ყიზილბაშთა პოზიცი-ების განსამტკიცებლად. ყიზილბაშთა ჯარი სამცხეში შევიდა და მა-ნუჩარი განდევნა. მანუჩარმა 1516 წ. ოსმალეთს შეაფარა თავი და ჭულთან სელიმ I-ს სრული მორჩილება აღუთქვა იმ პირობით, თუ სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობაში დაეხმარებოდა. 1518 წელს მანუ-ჩარი ოსმალთა ჯარით შევიდა სამცხეში, მაგრამ ყვარყვარე III-მ შაჰის დახმარებით დაამარცხა იგი¹⁸².

პასან რუმლუს თქმით, იმავე 1518 წ. ყვარყვარე კვლავ შაჰს ეახლა და დახმარება სთხოვა. შაჰმა მას საქართველოს საქმეებში ჩა-ხედული დიესულთანი გამოაყოლა, რომელმაც ქართლის უმთავრესი სტრატეგიული პუნქტები — გორი და სურამი — დაიპყრო¹⁸³. ძნელია ჯაიმე კონკრეტულის გარკვევა ამ ცნობიდან. კერძოდ, რით იყო გა-მოწვეული ყვარყვარეს შაჰთან მისვლა და ყიზილბაშებზე დაყრდნო-ბით ქართლის აკლება. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქართლ-კახეთის მეფე დავით X ცდილობდა სამცხე-საათაბაგოზე თავის გავლენის ფავრტელებს და იქ მიმდინარე დინასტიურ ბრძოლაში ჩაერია. ის, ალბათ მანუჩარს უჭერდა მხარს და, ერთი პირობა, როგორც პასან რუმლუს სიტყვებიდან ჩანს, ყვარყვარე კიდეც გაუდევნიათ. ყვარ-ყვარე შაჰს ეახლა, რომლის ჯარით კვლავ აღიდგინა ხელისუფლება.

ყვარყვარე II-ის ღალატსა და ყიზილბაშების ქართლში შემო-ქრას ის განსაკუთრებული შედეგი მოჰყვა, რომ გაერთიანებული ქართლ-კახეთის სამეფო კვლავ გაითიშა.

კახეთის შემოერთების უკანასკნელი ცდისას (1520) განცდილი მარცხის შემდეგ დავით მეფე გორში იმყოფებოდა, როცა „მოარ-თუეს ამბავი სპათა მოსლვისა ფერსათილამ, რამეთუ გამოვლო გუ-ჩრიელმან მამიამ მწუგობითა ათაბაგისათა მთა ღადო, რათა შემწე ღყოს ლევანს დავით მეფესა ზედა ზავითა, ან ბრძოლითა“¹⁸⁴. და-ვითმა მოხისთან ბრძოლაში მარცხი განიცადა და საბოლოოდ ცნო ლევანი კახეთის მეფედ.

დავით X-ის მეფობის ბოლო პერიოდში შინაურმა ბრძოლამ მოიცვა სამეფო სახლიც კი. 1524 წ. დავით მეფე ტახტიდან გადადგა თავის ძმის გიორგის (გიორგი IX, 1525—1527) სასარგებლოდ და ბერად შედგა დამიანეს სახელით. ამ ფაქტთან დაკავშირებით დავითმბ (დამიანე) სვეტიცხოველს შეწირა სოფ. მოხისი და გორს ჯამბუგაშვილი. „ასრე რომ წელიწადშიგან გორულით ლიტრითა ოთხასით მუტყულითა, ოცდაოთხსა ლიტრასა ზეთსა და ცხრასა ლიტრასა ცვილსა მოიტანდეს. მცხეთასა ჩვენსა (დავითის—ე. ი.) სამარხსა ეკუთარსა მიიტანდეს კიდევ გორს მოლარე და ნამსახური ჩუენი და მკუილრი ვეფხუაშვილი ხეჩატურა, ასრე, რვე მიეციოთ დიდმელაური მამული და ვენაჯი და დავდევიდით გორულით ლიტრით: ხუთი ლიტრა ზეთი“¹⁸⁵.

არც გიორგი IX-მ იმეფა დიდხანს. ისიც ბერად აღიკვეცა. მის შემდეგ ტახტი დაიკავა მისმა ძმისშვილმა ლუარსაბ I-მა (1527—1556), რომელმაც თავის ძირითად რეზიდენციად გორი გადააქცია. თბილისი ამ დროს ყიზილბაშებს ეკავათ¹⁸⁶.

1524 წ. გარდაიცვალა შაჰი ისმაილ I და გამეფდა მისი 11 წლის ვაჟი შაჰ თამაზ I (1524—1576). შაჰის მცირეწლოვანებით ისარგებლეს ყიზილბაშთა ამირებმა და შინაფეოდალური ომი გააჩაღეს. ყიზილბაშების თავდასხმები შეწყდა XVI საუკუნის 40-იანი წლების დასაწყისამდე. აქედან მოყოლებული კი ირანი და ოსმალეთი ერთმანეთს ეჯიბრებოდა, ვინ უფრო მეტს წაგლეჯდა საქართველოს. ხანგრძლივმა ომმა მოქანცა ორივე მტაცებელი. შაჰ თამაზმა ზავი შესთავაზა სულთანს, მაგრამ, ვიდრე საზავო მოლაპარაკება დაიწყებოდა, მანამდე შაჰმა თავისი პოზიციების განმტკიცების მიზნით, 1554 წლის ზაფხულში მეოთხედ დალაშქრა საქართველო. „ელჩები რომ გავისტუმრეთ (ოსმალეთში — ე. მ.), — ამბობს შაჰ თამაზი, — თვითონ ლუარსაბის (მეფე ლუარსაბ I — ე. მ.) საქართველოზე გავლაშქრეთ, იქაურ ციხეთა უმეტესობა ავიღეთ, ოცდაათი ათასი ტყვე წაეასხით“¹⁸⁷.

შაჰ თამაზის მიერ დაპყრობილ „ციხეთა უმეტესობაში“ გორიც იგულისხმება. ფარსადან გორგიჯანიძის თქმით შაჰ თამაზმა საბარათიანო დაიკავა, იქიდან ქართლში გადავიდა და „გორს დადგა“¹⁸⁸. ბერი ეგნატაშვილის თხზულებაში ეს ამბები 1556 წლით არის დათარიღებული. ყიზილბაშებმა დაიპყრეს გორი და მისი ციხე, წედისის, ვერის ციხე (სოფ. გარდატენში) და მის ირგვლივ არსებული სხვა მცირე ციხენი, შემდეგ კი ატენის ციხეს მიაღწენ. ამ უკანასკნელში

იყვნენ „დედა ლუარსაბისა და მრავალნი თავადთა ჯალაბნი და თავადნი იყვნენ და ამისთვის უწყო ბრძოლა ძლიერად. და ხანსა რაოდენსამე შინა აღიღო და ტყუე-ყო დედა ლუარსაბისა...„ და მრავალნი თავადთა ჯალაბნი და მრავალი სხვა ყოველნივე ტყუე ყვნა და წარვიდა“¹⁸⁹.

ყიზილბაშების მიერ ატენის ხეობის აკლების შემდეგ შაჰი გორიდან ყარაბაღში წავიდა¹⁹⁰. ლუარსაბმა სცადა ტყვეები დაეხსნა, მაგრამ ამაოდ. შაჰ თამაზმა ერევანს მიიყვანა ტყვე დედოფალი, სადაც მან საწამლავი შესვა და თავი მოიკლა¹⁹¹.

ლუარსაბ მეფე გორში დაბრუნდა და ძალების მოკრებას შეუდგა. გორში იყრიდნენ თავს მისი თანამებრძოლები და მცირე ხნის შემდეგ მან კვლავ შეუტია ყიზილბაშებს¹⁹², მაგრამ 1556 წ. გარისთან ბრძოლაში დაიღუპა. ქართლის ტახტი დაიკავა მისმა ვაჟმა სვიმონ I-მა (1556—1569, 1578—1600). მან მძიმე მეზვეილრობა მიიღო. ამიტომ სვიმონის რეზიდენცია, ისევე როგორც ლუარსაბ I-ის დროს, გორში იყო. „ახალი ქართლის ცხოვრების“ შესამე ტექსტის მიხედვით „მაშინ წარიყვანეს სვიმონ და აკურთხეს მეფედ მცხეთას. და მცხეთით გორს მოვიდა“¹⁹³. გორი რომ სამეფო რეზიდენცია იყო, ამას ამბობს ფ. გორგიჯანიძე: „გორს მივიდნენ და ყველგნით იქ მოვიდეს, ხელმწიფების წესით იგლოვეს“ (ლუარსაბ მეფის გარდაცვალება — ე. მ.)¹⁹⁴.

ისქანდერ მუნშის და ფარსადან გორგიჯანიძის მიხედვით, სვიმონ მეფე 4—5 წლის განმავლობაში გორში იმყოფებოდა და ძალებს იკრებდა ყიზილბაშთა წინააღმდეგ ბრძოლისათვის. ჰასან რუმლუს ერთი ცნობიდან კი ირკვევა, რომ სვიმონს გამეფებისთანავე განმათავისუფლებელი ომი დაუწყია. ჰასან რუმლუს თქმით, 1557 წ. ყიზილბაშთა ლაშქარი შემოიჭრა ქართლში და სხვადასხვა პუნქტებთან ერთად გორიც დაარბია. მტრის სიმრავლისა თუ მოულოდნელი თავდასხმის გამო, სვიმონ მეფემ მთებს შეაფარა თავი. „ლაზიებმა გორის, სურამისა და საბარათიანოს ველაიეთი დაარბიეს, სოფლები და მხარეები ააოხრეს, ყანები და ხეები მწიფე ხილით ძირიანად ამოგლოჯეს (მიწიდან) და გამარჯვებულნი უამრავი ნადავლით განჯაში დაბრუნდნენ“¹⁹⁵.

სვიმონ მეფეს რომ გაშეფებისთანავე დაუწყია ყიზილბაშების წინააღმდეგ მოქმედება და, ამის გამო რომ უნდა შემოიჭრილიყვნენ ისინი ქართლში, დასტურდება 1557 წლის დეკემბრის დასაწყისით დათარიღებული ერთ-ერთი იტალიური წყაროთი¹⁹⁶.

ყიზილბაშების თარეში ქართლში გადავიღებული იყო იმით, რომ მათ ეპყრათ თბილისი. ამითაც იყო განპირობებული სვიმონ მეფის მცდელობა, გაეთავისუფლებინა თბილისი. რამდენიმე წარუმატებელი ცდის შემდეგ გასაგები გახდა, რომ სერიოზული მომზადების გარეშე ამ მიზნის მიღწევა შეუძლებელი იყო. მართლაც ისქანდერ მუნ-შისა და ჰასან რუმლუს გადმოცემით, სვიმონ მეფეს მრავალი დამხმარე მიუვიდა¹⁹⁷. კახეთის მეფე ლევანმა, სვიმონის სიმამრმა, კახთა რაზმი გაგზავნა თავისი უფროსი ვაჟის გიორგის მეთაურობით.

როგორც ცნობილია, ქართველთა ბრძოლა თბილისის გათავისუფლებისათვის მარცხით დამთავრდა. 1561 წლის 6 აპრილს მუხათგვერდთან ბრძოლაში მრავალ ქართველთან ერთად დაიღუპა კახეთის უფლისწული გიორგი. დამარცხებული სვიმონ მეფე „გორის გზით წავიდა“ და „თავისი ლაშქრით გორს მივიდა... ასრევე გორს ნესტან-დარეჯან დედოფალს საყუარელის ძმის გიორგი ბატონიშვილის მოკვლა გაუშუღავნეს. და საქართველოს ჯარი მოვიდა, იტორეს, იგლოვეს...“¹⁹⁸.

ყიზილბაშებთან განცდილი მარცხის შემდეგ სვიმონს განუდგა მისი ძმა დავითი (შემდეგში დაუთ-ხანი), გამაჰმადიანდა და ტახტის დაპატრონება ისურვა. შაჰმა დავითს გადასცა თბილისი და ყიზილბაშების ხელში მყოფი საქართველოს ზოგიერთი სხვა ადგილები¹⁹⁹. ამგვარად, ქართლში ორმეფობა დამყარდა: სვიმონი გორში იჯდა, დავითი — თბილისში. სვიმონი არ ურიგდებოდა შექმნილ მდგომარეობას და ებრძოდა დაუთ-ხანსა და ყიზილბაშებს. 1569 წელს სვიმონ მეფე ყიზილბაშთა ტყვეობაში აღმოჩნდა მთელი ათი წლით (1569—1578). ყიზილბაშთა შეწევნით დაუთ-ხანი ქართლის გამგებელი გახდა.

1578 წ. დაიწყო ირან-ოსმალეთის მეორე ომი (1578—1590). ოსმალებს მთელი ამიერკავკასიის დაპყრობა სურდათ. ქართლი გადაიქცა ომის მთავარ ასპარეზად. ოსმალებმა დაიპყრეს ქართლი და თბილისი საფაშოდ, ხოლო გორი სანჯაყად, ე. ი. სადროშოდ, ანუ სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულად გადააქციეს²⁰⁰.

ომის დასაწყისიდანვე შაჰის კარზე გასაგებთ გახდა, რომ დაუთ-ხანს არ შესწევდა უნარი წინააღმდეგობა გაეწია ოსმალებისათვის. ამიტომ შაჰმა შეჰამედ ხუდაბანდამ ქართლის ტახტზე სვიმონ I დააბრუნა. მან პარტიზანულ ბრძოლა გააჩაღა და მოსვენებას არ აძლევდა მტერს.

1578 წლის დეკემბრის დასაწყისში ოსმალეთის ჯარების მთავარ-სარდალმა ლალა მუსტაფა ფაშამ, ჯარი გაუსია თბილისის ახლო-მდებარე სოფლებს და საშინლად აიკლო. შემდეგ თბილისის გარნიზონი სურსათითა და ფულით მოამარაგა და გორისაკენ გაეშურა. ერთ-ერთი ანონიმი ავტორის გადმოცემით, გორის სანჯაყ-ბეგმა (სადროშოს, ანუ ადმინისტრაციული ერთეულის მეთაურმა) „შესჩივლა, რომ თბილისის ყოფილი პატრონის (დაუთ-ხანი — ე. მ.) ნათესავი სვიმონი, რომელიც მრავალი წლის განმავლობაში დატყვევებული იყო სპარსეთში, გაათვისუფლეს, ეხლა იმყოფება ირგვლივ მდებარე მთებში და უსიამოვნებას აყენებს თურქებსა და მათ მოკავშირეებს და საჭიროა გენერალმა (ლალა მუსტაფა ფაშა — ე. მ.) მიიღოს ზომები. ამის გამო (გენერალი — ე. ა.) იქ დარჩა სამი დღე, რათა (სვიმონი — ე. მ.) დაეტყვევებინა. მან მაშინვე გაგზავნა მრავალი მხედარი მის მოსაძებნად, მაგრამ, მიუხედავად დიდი მონდომებისა, ვერაფერს ვერ იპოვეს. გენერალი მიხვდა, რომ ამაოდ ეძებდა მას და ჯართან ერთად გაეშურა არზრუმისაკენ“²⁰¹. ლალა ფაშა ჯერ ისევ გორში იმყოფებოდა, როცა აქ ეახლნენ გურიის მთავარი მამია და იმერთა მეფე გიორგი და მოარჩილება გამოაცხადეს²⁰².

არზრუმისკენ მიმავალი ოსმალთა ჯარის არიერგარდი თითქმის მუდმივად განიცდიდა სვიმონ მეფის რაზმების თავდასხმებს. ოსმალებმა ქართლში დიდი ზარალი განიცადეს. სვიმონმა ლალა ფაშას ხუთი ათასზე მეტი მებრძოლი მოუკლა, მოსტაცა არკებუხებით და ტვირთული მრავალი აქლემი, ფული, სურსათ-სანოვავე და სხვ.²⁰³.

1579 წლის დასაწყისში, იმავე ანონიმი ვენეციელის რელაციის მიხედვით, არზრუმში ოსმალეთის ჯარის მთავარსარდალმა შემაშფოთებელი წერილი მიიღო. თბილისის ბეგლარბეგი მეჰმედ ფაშა აცნობებდა, რომ ყიზილბაშთა 15 ათასიანმა ჯარმა ყარახანის მეთაურობით, ალყა შემოარტყა ქალაქს და თუ დროზე არ დაეხმარებოდნენ გარნიზონს შიმშილით დაღუპვა ემუქრებოდა²⁰⁴. წერილში ნათქვამი იყო, აგრეთვე, რომ ასეთივე მდგომარეობაში იყო გორი, რომელიც ალყაში ჰყავდა მოქცეული სვიმონ მეფეს²⁰⁵.

ფარსადან გორჯიჯანიძის თქმით, თბილისსა და გორს სვიმონ მეფემ შემოარტყა ალყა. თურქი ავტორების მიხედვით კი, სვიმონს მხოლოდ თბილისისათვის ჰქონდა ალყა შემოარტყმული და ისიც ყიზილბაშებთან ერთად²⁰⁶. ჩვენი აზრით, უპირატესობა უნდა მიენიჭოს ანონიმი ვენეციელის ცნობას, რადგან მისი რელაციის ცნობები ძირითადად დასტურდება სხვა ავტორების თხზულებებში.

ლალა ფაშამ სასწრაფოდ გაგზავნა ორი ათასი მხედარი თბილისისა და გორის დასახმარებლად, მაგრამ დიდი თოვლის გამო მათ ვერ შეძლეს დანიშნულების ადგილამდე მისვლა და უკან დაბრუნდნენ. ლალა ფაშამ მხოლოდ წერილის გაგზავნა შეძლო, რომლითაც ამხნევებდა განსაცდელში მყოფთ და სიმტკიცისაჲენ მოუწოდებდა. ამასთან ერთად ის პირდებოდა, რომ პირველსავე ხელსაყრელ შემთხვევაში დაეხმარებოდა მათ²⁰⁷.

ბოლს და ბოლოს შიმშილმა და ქართველთა სისტემატურმა თავდასხმებმა თავისი გაიტანა და გორის ოსმალთა გარნიზონი დანებდა. ანონიმი ვენეციელის თქმით: „ზემოხსენებულმა სვიმონმა ყველა ამოწყვეტა გარდა ციხისთავისა, რომელიც ჩაუშვიით (შიკრიკი — ე. მ.) შორთო, შესვა უყურო და უკუდო ჯორზე და გაუშვა გენერალთან, რათა ეცნობებინა მომხდარის შესახებ. (სვიმონმა) მიწასთან გაასწორა (ციხე) და წავიდა ყარახანის დასახმარებლად“²⁰⁸, რომელსაც თბილისი ჰყავდა ალყაში.

ანონიმი ვენეციელის ეს ცნობა (სვიმონის მიერ გორის აღება) დასტურდება ახალი ქართლის ცხოვრების მესამე ტექსტით და ვახუშტი ბატონიშვილთან. ვახუშტის მიხედვით, სვიმონს, თბილისის გარდა, 1578 წელს აჟღერა ლორე, გორი და „ყოველნი ციხენი ქართლისანი“²⁰⁹. ანონიმი ვენეციელი კი სვიმონის მიერ გორის აღებას ათარიღებს 1579 წლის დასაწყისით, რაც ჩვენი აზრით, უფრო ზუსტი უნდა იყოს. ცნობილია, რომ შირვანიდან დაბრუნებულმა ლალა ფაშამ საქართველოში (კახეთი, ქართლი) გაიარა და 21 დეკემბერს მივიდა არზრუმში. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ არზრუმში ყოფნისას მიიღო ლალა ფაშამ ცნობა თბილისისა და გორის მდგომარეობის შესახებ, მან დამხმარე ჯარი გაგზავნა, მაგრამ წარუმატებლად და ა. შ., რა თქმა უნდა, საკმაოდ დრო უნდა გასულიყო. ასე რომ ანონიმი ვენეციელის მიერ მოცემული თარიღი ახლოს უნდა იყოს სინამდვილესთან.

დაუთ-ხანის უბადრუკი მმართველობით უკმაყოფილო ქართლმა მაშინვე სვიმონ მეფეს დაუჭირა მხარი, „რამეთუ მსურველ იყვნენ მისთვის ქართველნი“²¹⁰. დაუთ-ხანის მომხრენი, კერძოდ, ამილახორი და ქსნის ერისთავი კახეთში გადაიხვეწნენ. მათი მამულები სვიმონმა დედოფალსა და თავის ძმას — ბატონიშვილ ვახტანგს გადასცა²¹¹. ხოლო ბარძიმ ამილახორის გორის მოურავობა სულხან თურმანიძის ძეს ჩააბარა²¹².

სვიმონ მეფემ დიდხანს ვერ შეინარჩუნა გორი. 1580 წელს²¹⁴. იგი კვლავ ოსმალებმა იგდეს ხელთ მეჰმედ ფაშას მეთაურობით: ხამის შემდგომად გამოვიდა დიდი ამირსპასალარი ხვანთქრისა, მაჰმად ფაშა, ჩამოვლო ზემო ქართლი და აღიღო გორის ციხე და შეაყენა მცველნი თჳსნი²¹⁴. მართალია, სვიმონმა მუხრანთან დაამარცხა ოსმალები, მაგრამ გორის ციხე კვლავ მტრის ხელში დარჩა²¹⁵.

ქართლის მოსახლეობა სვიმონ მეფის მეთაურობით იბრძოდა ოსმალთა დამპყრობლების წინააღმდეგ. მეფემ გორი დაკარგა, მაგრამ მის დაბრუნებას იგი ჩვეული შეუპოვრობით ცდილობდა. როგორც მაშინდელი ისტორიული წყაროებიდან ჩანს, მართალია გორის ციხეში ოსმალები იყვნენ, მაგრამ მის მიდამოებში სვიმონ მეფის რაზმები თავისუფლად მოქმედებდნენ, და მტერს დიდ ზიანს აყენებდნენ. ოსმალები იძულებულნი იყვნენ პერიოდულად სამხედრო ექსპედიციები გაეგზავნათ ქართლის ციხეებში გამოკეტილი და შევიწროვებული გარნიზონების დასახმარებლად.

1581 წლის აგვისტოს ბოლოს ოსმალეთის ჯარი მეჰმედ ფაშას წინამძღოლობით არზრუმიდან გავიდა, გაიარა ყარსი და ახალქალაქს მივიდა, სადც შეეგება ათაბაგ ყვარყვარე IV-ის ძმა, გამაჰმადიანებული მანუჩარ (მუსტაფა) ფაშა მთელი თავისი ჯარით. მეჰმედ ფაშამ მანუჩარი სიხარულით მიიღო, ხალათი, ხმალი და ფარი უბოძა. მთავარსარდალმა სთხოვა მანუჩარს, რომ ოსმალთა ლაშქარი წაეყვანა ისეთი გზით, რომელიც ყველაზე უხიფათო და უმოკლესი იქნებოდა. მანუჩარმა თავის სამფლობელოებზე გავლა ურჩია მეჰმედ ფაშას. მართლაც, ოსმალებმა გაიარეს ალთუნყალა და ყარაყალა ისე, რომ არავითარი შევიწროება ან სურსათის ნაკლებობა არ განუცდიათ. შემდეგ გორისკენ გაეშურნენ. ოსმალთა ლაშქარს სვიმონ მეფე გორთან ელოდებოდა თავის ჯარით, რომლის შემადგენლობაში მრავლად იყვნენ ყიზილბაშები ქართული სამოსით. ყიზილბაშები ხშირად იყვნენ შენიღბულნი, რომ ამ დროს საზავო მოლაპარაკება მიმდინარეობდა ირანსა და ოსმალეთს შორის და ისინი ერიდებოდნენ ვითარების გამწვავებას²¹⁶.

მეჰმედ ფაშას არ უნდოდა ქართველებთან ომი. მან მოსათათხირებლად თავისთან მიიწვია მანუჩარ ფაშა. მთავარსარდალს აინტერესებდა მანუჩარის აზრი: გადასულიყო გორის მახლობლად მდინარეზე თუ დილამდე დაეცადა. მანუჩარმა ურჩია, უმჯობესი იქნებოდა გათენებამდე დაეცადათ. მდინარის შეორე ნაპირზე მთელი ჯარის გადაყვანა უცბად ვერ მოხერხდებოდა და ორ ნაწილად გა-

ყოფილ ჯარს სვიმონ მეფე ადვილად დაძლევედა²¹⁷. მეკმედ ფაშას გადაწყვეტილი ჰქონდა მანუჩარის რჩევის საწინააღმდეგოდ მოქცეულიყო, რადგან ის დარწმუნებული იყო, რომ მანუჩარსა და სვიმონს შორის კავშირი არსებობდა და „რომ მუსტაფამ (მანუჩარი — ე. მ.) მზაკერული განზრახვით დააყენა ჯარი ამ გზაზე“²¹⁸.

მეკმედ ფაშამ ბრძანა სასწრაფოდ დაეწყოთ მდინარეზე გადასვლა. ჯარის ერთი ნაწილი გადავიდა თუ არა მდინარეზე, მაშინვე ქართველებმა შეუტიეს მათ. ოსმალებმა მარცხი განიცადეს, დაკარგეს ჯარის დიდი ნაწილი. სვიმონ მეფის ხელში აღმოჩნდა მთელი აღალი და ხაზინა. გადარჩენილი ჯარის მცირე ნაწილმა თბილისამდე მიაღწია²¹⁹.

სამცხეში მანუჩარის აჯანყება დაიწყო. მან უარყო მაჰმადიანობა და თავი გამოაცხადა მანუჩარ II ათაბაგად. მართალია, მოგვიანებით იგი ოსმალებს შეურიგდა, მაგრამ შემდგომი ბრძოლისათვის ემზადებოდა. მან იცოდა, რომ მხოლოდ თავის ძალებით წარმატებას ვერ მიაღწევდა. ამიტომ მანუჩარმა კავშირი დაამყარა სვიმონ მეფესთან. კავშირის სიმტკიცის საწინდრად მან ცოლად შეირთო სვიმონ მეფის ასული ელენე²²⁰. მანუჩარმა და სვიმონმა სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლა გააჩაღეს ოსმალთა წინააღმდეგ.

ქათიბ ჩელების მიერ შედგენილ ისტორიულ მოვლენათა კალენდარში არის 1584 წლის ერთი საინტერესო ცნობა, რომელშიც ნათქვამია, რომ ფერჰად ფაშა თავს დაესხა ლორისა და გორის ციხეებს²²¹. თუ ამ ცნობას დაეუჭვრებთ, გამოდის რომ გორის და ლორის ციხეები სვიმონ მეფის ხელში ყოფილა აღნიშნულ წელს.

მართალია, ჩვენ არ გვაქვს სხვა პირდაპირი საბუთი 1584 წ. გორის გათავისუფლების შესახებ, მაგრამ ის კი ვიცით, რომ აღნიშნულ წელს ოსმალებმა რამდენიმე მარცხი განიცადეს საქართველოში.

ოსმალეთის ჯარების მთავარსარდალი ოსმან ფაშა 1585 წლის აპრილში ირანის საზღვრებს უახლოვდებოდა, როცა მას აცნობეს, რომ ალექსო ბეგლარბეგმა ჰასან ფაშამ და კლისას სანჯაყ-ბეგმა ალი ბეგმა გასულ (1584 წ.) ზამთარს ბრძოლა გაუმართეს ქართველებს ლორესა და დმანისის მახლობლად. ამ ბრძოლაში დაიღუპა ოსმალთა ჯარის დიდი ნაწილი, მათ შორის ლორეს ბეგლარბეგი ალი ფაშა, ხოლო ალექსო ბეგლარბეგმა ჰასან ფაშამ მცირეოდენი მებრძოლებით შეძლო ბრძოლის ველიდან გაქცევა. ამ ბრძოლაში დიდი დანაკლისი განუცლიათ ქართველებსაც²²².

იპავე 1584 წლის ზამთარში ასევე, მარცხი განიცადეს ოსმალებმა ქართველებთან ბრძოლაში სხვაგანაც. ვენეციის კონსულის პიეტრო მიქელეს მიერ სირიიდან გაგზავნილი რელაციიდან (იგი 1584 წლის 8 დეკემბერს წაიკითხეს ვენეციის სენატში) ვიგებთ, რომ ჰასან ფაშას თან ახლდა შვიდი სანჯაყ-ბეგი თავ-თავისი ჯარით. ხუთი სანჯაყ-ბეგი ქართველებმა მოკლეს, ხოლო ორი დაატყვევეს, თვითონ ჰასან ფაშა კი მხოლოდ რვა კაცით გაიქცა²²².

ზემოთ აღწერილი ქართველთა წარმატებების ჩვენებით იმის თქმა გვიწევს, რომ 1584 წელს ოსმალებს უჭირდათ საქართველოში და სავსებით მოსალოდნელი იყო გორის ციხის გათავისუფლება. უფრო მეტიც, არსებობს ქართული წყარო, რომ სვიმონ მეფემ ლორე დაიპყრო²²⁴.

ამგვარად, ქართული და თურქული წყარო ერთმანეთს ემთხვევა ლორეს შესახებ (მართალია, თარიღი თურქულში 1584 წელია, ხოლო ქართულში — 1585 წ.). გვაქვს კიდევ ერთი უფრო გვიანდელი ცნობა ავსტრიაში გამოცემული ფუგერის გაზეთიდან 1586 წლის 14 მარტს რომ გამოქვეყნდა. მასში ნათქვამია: ფერჰად ფაშამ მარცხი განიცადა არზრუმსა და ვანს შორის. ამავ დროს ქართველები თავს დაესხნენ თბილისს, გორს, ყარსს და ოსმალების ხელში არსებულ სხვა მნიშვნელოვან ციხე-ქალაქებს და ისე შეაფიწროვეს ისინი, რომ ოსმალო ჯარისკაცებმა დეზერტირობა დაიწყეს და ვინც ახერხებდა არზრუმში გარბოდა²²⁵.

სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ ფუგერის გაზეთში გამოქვეყნებული 1586 წ. 14 მარტის ინფორმაცია 1585 და 1584 წლის ამბებსაც კი ეხმაურებოდეს.

1585 წლის საინტერესო ცნობა შემოგვინახა იბრაჰიმ ფეჩევიმ. ოსმალებმა ლორისა და გორის ციხეები დაიპყრეს და შეაკეთეს (ეს ცნობა ადასტურებს იმ ვარაუდს, რომ სვიმონმა 1584 წ. გორი გაათავისუფლა). ოსმალები განსაკუთრებული გულმოდგინებით გორის ციხის აღდგენას ცდილობდნენ. აქ მოიყარა თავი ოსმალეთის კავკასიის ჯარების ძირითადმა ძალებმა, აქედან იკლებდნენ ისინი შუა ქართლის მოსახლეობას. ოსმალები „შეესივნენ საქართველოს გორიდან სამი-ოთხი მანძილის სიშორეზე, უამრავი და უსაზღვრო ნადავლი იშოვეს და ტყვეებიც წამოასხეს. ასე რომ ხუთი ათასი კომლი, — (მთელი) ტომის მოსახლეობა გამოირეკეს და თან წამოიყვანეს. სხვა ძვირფას ნივთებს კი დასასრული არ უჩანდა“²²⁶.

იბრაჰიმ ფეჩევის ნათქვამიდან ჩანს, რომ ოსმალებს ქართლში

მტკიცედ მოუყიდებიათ ფეხი. გორის ციხე გახდა მათი დასაყრდენი, საიდანაც მარბიელ რაზმებს გზავნიდნენ ქართლის სხვადასხვა კუთხეში. ოსმალები გორისა და მახლობელი სოფლების დაპყრობით არ კმაყოფილდებოდნენ. მათი ლაშქარი თბილისისკენ წავიდა, სადაც შესაფერისად მომარაგდა ყოველგვარი სურსათითა და საომარი იარაღით. აქვე ოსმალთა სარდლობას მიუღია ალექსანდრე კახთა მეფეზე დაკისრებული ხარაჯა, რომელშიც შედიოდა „ოცდაათი იუქი საბრეშუმი და რამდენიმე ყმაწვილი. და უბადლო (სილამაზის) მხევალი, (აილეს და) წაიტანეს. კიდევ რამდენიმე ისპირის მიმინო და რამდენიმე კიდევ ბალაბანი წაიყვანეს“²²⁷.

ოსმალთა ჯარის ყოფნა გორში გავლენას ახდენდა მთელი საქართველოს საშინაო მდგომარეობაზე, რადგან მტერს ყოველთვის შეეძლო ამ უაღრესად მნიშვნელოვანი სტრატეგიული ციხე-ქალაქიდან ჩარეულიყო ქვეყნის საქმეებში. ასეთი მდგომარეობა ხელფეხს უბოროტავდა ქართლის მეფეს სხვა სამეფო-სამთავროებთან ურთიერთობაში, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, XVI საუკუნის 80-იან წლებში შექმნილი ხელსაყრელი ვითარების დროს, როცა შესაძლებელი ჩანდა იმერეთის სამეფოს ქართლის სამეფოსთან შეერთება.

80-იანი წლების დასაწყისში შინაფეოდალური ომი გაჩაღდა დასავლეთ საქართველოში. იმერეთის მეფე ებრძოდა დადიანსა და ჯურელს. შექმნილი მდგომარეობა ხელსაყრელი იყო სვიმონ მეფისათვის. მართლაც, ქართლის ცხოვრების მიხედვით 1587 წ., ხოლო ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით 1588 წ., სვიმონი თავის ჯარით გადავიდა იმერეთში და გოფანოსთან დაამარცხა იმერეთის მეფე ლევანი (1583—1590). ლევანი ლეჩხუმში გაიქცა. მაგრამ სვიმონმა ვერ განახორციელა იმერეთის დაპყრობა, რადგან „მას უამად გორის ციხე ეპყრა ოსმალთა, ამისთვის ვერა დაადგრა იმერეთს“²²⁸, „რამეთუ ფიქრი აქუნდა გორის მეციხოვნეთა ოსმალთაგან ქართლისა“²²⁹. სვიმონ მეფემ წაშლიყვანა მძევალი და ქართლში დაბრუნდა. ლევან მეფემ ხელახლა დაიპყრო იმერეთი²³⁰. ასე ჩაიშალა გორში მყოფი ოსმალების გამო საქართველოს გაერთიანების კიდევ ერთი ცდა.

1588 წ. ოსმალეთი იძულებული გახდა ზავი დაედო ქართლის სამეფოსთან, რომელიც მთელი ათი წლის განმავლობაში ომის ასპარეზად იყო გადაქცეული. სვიმონ მეფის ბრძოლას უშედეგოდ არ ჩაუვლია. შეიძლება ითქვას, მან აიძულა ოსმალეთი ხელი აედო ქართლს; გაოსმალებასა და მის სრულ ინკორპორაციაზე. ოსმალეთი ქრისტიანობით სცნობდა სვიმონს ქართლის მეფედ, აღიარებდა

მის შემკვიდრებობით უფლებას. იგი დამოუკიდებელი უნდა ყოფილიყო შინაგან მმართველობაში.

ქართლსა და ოსმალეთს შორის საზავო ხელშეკრულება დაიდო არსებული მდგომარეობის მიხედვით. ქართლის სამეფო გაიყო ორად. ის ციხე-ქალაქები, რომლებიც ოსმალებს ჰქონდათ დაპყრობილი, მათ ხელში დარჩა. დანარჩენ ტერიტორიაზე სვიმონის ხელისუფლება ვრცელდებოდა. ხელშეკრულებაში მტკიცედ არ იყო დადგენილი ტერიტორიული ზონები. ძნელი იყო გარკვევა, თუ ვის ეკუთვნოდა ოსმალთა გარნიზონების მიერ დაკავებული ციხესიმაგრეების ირგვლივ მდებარე სოფლები და სახნავ-სათესი მიწები. სვიმონს ეს უკანასკნელი თავის საკუთრებად მიაჩნდა და იქიდან გარკვეულ გადასახადს — „უშურს“* იღებდა, რითაც ოსმალებს ადგილობრივი სურსათით გამოკვების საშუალებას უსპობდა და მძიმე მდგომარეობაში აყენებდა სულთანს მურად მესამე შეშფოთებას გამოთქვამდა „ქართლის მბრძანებლისადმი გაცემულ უავგუსტუეს ხელშეკრულებაში“ იმის გამოც, რომ ქართველები არ აძლევდნენ თავისუფალი გადაადგილების საშუალებას ციხეებში მიმავალ-მომავალ მის ჯარისკაცებს, სურსათისა და ხაზინის დამტარებლებსა და გამგელ-გამომვლელებს²³². ქართველების გაგებით, თუ ციხეები ოსმალებს ეკუთვნოდათ, გზები ქართველებისა იყო. ასეთ ვითარებაში, რა თქმა უნდა, დიდი ზნით ვერ დამყარდებოდა მშვიდობა. ამიტომ მურად III დაბეჭითებით სთხოვდა სვიმონ მეფეს, რომ, თუ რაიმე გაუგებრობა წარმოიშობოდა ოსმალეთის ადმინისტრაციასთან ან მის მოხელეებთან, დაუყოვნებლივ ეცნობებინა ამის თაობაზე. სულთანი-სათვის და იგი პირობას დებდა, რომ დამნაშავეებს დასჯიდა. სინამდვილეში კი ფარული და ზოგჯერ დაუფარვი ომი მაინც მიმდინარეობდა.

1598 წ. სვიმონ მეფემ, შაჰ აბას I-თან შეთანხმებით, ოსმალეთთან ომი განაახლა და მოკლე ხანში მნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწია. მან ჯერ თბილისის გათავისუფლება განიზრახა და 45 დღე დაყო მის მისადგომებთან, მაგრამ უშედეგოდ²³³ (ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით კი სვიმონს ამ დროს დაპყრობილი ჰქონდა თბილისი, რაც სხვა წყაროებით არ დასტურდება). ამის შემდეგ სვიმონ-

* გაიღებოდა ბაღებზე, ვენახებზე, ბოსტნებზე, მარცვლეულის კულტურებზე, კაფლზე, თევზის ქერაზე და სხვ.²³¹.

მა ალყა შემოარტყა გორს, რომელიც ოსმალებმა ძლიერ გაამა-
 ჯრეს. ციხეში ოსმალებთან ერთად იყვნენ მესხებიც. ალყა ცხრა
 თვეს გაგრძელდა²³⁴. მეციხოვნენი სურსათის გასაჭირს განიცდიდნენ,
 მაგრამ ციხიდან გამოსვლას ვერ ბედავდნენ. გაჭირვებამ მაინც თა-
 ვისი გაიტანა და 500 ოსმალო გამოვიდა ციხიდან, ახლომახლო სოფ-
 ლები შოარბია და დიდძალი სურსათი და პირუტყვი იშოვა. მაგრამ
 მათ ციხეში შესვლა ვეღარ მოასწრეს. ბატონიშვილმა გოჩამ ხუთასი
 დარჩეული მეომრით გადაუჭრა გზა და მრავალი ამოწყვიტა. ამ წარ-
 მატების შემდეგ სვიმონ მეფემ კიდევ უფრო გაამკაცრა ალყა, მაგრამ
 წარმატებულს ვერ მიაღწია. მაშინ მან ცბიერებას მიმართა: 1599 წლის
 დიდმარხვის დღეებში მეფემ ალყა მოხსნა გორის ციხეს და გაე-
 ცალა. ოსმალებმა იცოდნენ, რომ ქრისტიანები დიდმარხვის დღეებ-
 ში „ომსა და შულლს არ იქმნენ“ და სიფხიზლე მოადუნეს. მეფემ
 ფარსადან ციციშვილსა და სულხან თურმანიძეს დაავალა, რომ თა-
 ვიანთ მამულებში საიდუმლოდ დაემზადებინათ კიბეები და ლაშქა-
 რიც მზადყოფნაში ყოლოდათ. მან ბრძანა: მტკვრისა და ლიახვის
 შესართავთან ჰალაში „მზათ დამხვდითო მთვარის დაღვეის ქამსა
 ბნელ დამესო“. ციციშვილმა და თურმანიძემ მეფის ბრძანება შეასრუ-
 ლეს. დათქმულ დროს ფრთხილად მიეპარნენ ციხეს. ოსმალებმა ჯა-
 რის მოახლოება მაშინ გაიგეს, როცა ქართველები ჩახრუხადის საყ-
 დარს ასცილდნენ. ოსმალებმა განგაში ასტეხეს, მაგრამ ქართველთა
 ერთი ნაწილი კიბეებით კედლებზე გადასულიყო და ციხის შიგნით
 იბრძოდა. „ზოგნი ჭერ ვერ გარდასულიყვნენ, კიბეებსზედ იყო
 ბრძოლა და ცემა და გარედამაც მიატანეს და ციხე აიღეს“. ოსმა-
 ლები და მესხები დილაძე განაგრძნობდნენ წინააღმდეგობას. როცა
 დაინახეს, რომ შემდგომ ბრძოლას აზრი აღარ ჰქონდა სვიმონ მე-
 ფეს „უვნებლობას შემოეხვეწნეს და ზოგნი მესხნი იგივე ციხეში
 ოქონის ხატს შეეხვეწნეს* და მეფეს საფიცარი სთხოვეს“. მეფემ მათ
 თავისი ძმის ვახტანგის ხელით შეწყალების სიგელი გაუგზავნა. მან
 ბირობა შეასრულა და უვნებელი დატოვა დატყვევებულნი. უფრო
 მეტიც, ყველას ცხენი და სახარჯო მისცეს და საგზალი და ჯარი თან
 გაატანეს რომ გზაზე არავინ არ აწყინოს რამე“. ციხეში ნაშოვნო ნა-
 დავლის ერთი ნაწილი მეფემ თავის მეზობლებს დაუჩიგა, ხოლო ის
 რაც სულთნის ქონებად ითვლებოდა თავის ძმას ვახტანგს უბრძანა

*) * ერთი გუჯარის მიხედვით, რომელიც ნაყალბევად არის მიჩნეული, ამ დროს
 ოქონის ხატი გორში კი არა იმერეთში უნდა ყოფილიყო²³⁵.

სამეფო საკუთრებად გადაექცია²³⁶. სვიმონ მეფემ ეს დიდი წარმატება, ე. ი. გორის გათავისუფლება, შაჰ აბასს აცნობა. შაჰთან მაცნედ მან ჯავახიშვილი გაგზავნა და მისივე ხელით მიართვა გორის ციხის კლიტენი²³⁷.

არაქელ დავრიყეციის თქმით, „მტირალ უცხო ტომელებს (სიმონმა) უბრძანა დანგრეული ციხის ქვები წაედოთ და მდინარე მტკვარში ჩაეყარათ. ამის შემდეგ მამაკაცები მახვილით დახოცა, მათი ქალები და შვილები კი დავლად მისცა ქართველთა ჯარს. აგარის მთელი მოდგმა გულში ღრმად დამწუხრდა. საშინლად განრისხებულმა და გაავებულმა ხონთქარმა მაჰმედმა ბრძანა და ფაჰრატის სახელო და ხელისუფლება თავრიზში მყოფ საჭურის ჯაფარს უბოძა და გაგზავნა სიზონის წინააღმდეგ, რომ მას შური ეძია მისი შეურაცხყოფისათვის და ოსმალთა და ისმაილთა ლაშქრის სისხლისათვის“²³⁸.

გორის გათავისუფლებისათვის ბრძოლის შესახებ ცნობას გვაძლევს ვახუშტიც, მაგრამ მოკლედ და შედარებით სქემატურად. იგი გვარწმუნებს რომ, როცა სვიმონმა გორის ციხე აიღო „განუტევა ოსმალნი უვნოდ“.

ბერი ეგნატაშვილიც ასევე მოკლედ აგვიწერს გორის გათავისუფლებისათვის ჩატარებულ სამხედრო ოპერაციას, მაგრამ ვახუშტისგან განსხვავებით, იგი ამბობს, რომ სვიმონმა „აიღო ციხე და მოსრა ყოველი ოსმალო, რომელი იყო ციხესა გორისასა“. ახალი ქართლის ცხოვრების მესამე ტექსტში ვკითხულობთ: სვიმონმა „ბრძოლა უყო ციხესა გორისასა და აიღო იგი და ამოსწყუდნა ყოველივე ოსმალნი მყოფნი ციხესა შინა“²³⁹.

ბერი ეგნატაშვილისა და ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით, სვიმონ მეფის მიერ გორის გათავისუფლებას წინ უძღოდა ერთი შემთხვევა. სვიმონი გორიჯვარში იყო და ქეიფობდა — თრიაქს ჭამდა. ბერი ეგნატაშვილის თქმით, სვიმონი თრიაქის ჭამას და ღვინის სმას ალაშქრის ციხეში პატიმრობისას დაეჩვია²⁴⁰. სვიმონ მეფის შესახებ პატიმრობის დროინდელი საინტერესო ცნობები დაგვიტოვა ჯ. ტ. მინაღოიმ. მინაღოი წერს: „... განსაკუთრებით ეს ეხება სვიმონს, რომელმაც სამხედრო საქმის, პოეზიის ცოდნითა და ფილოსოფიური განათლებით თამაზის ვაჟის ისმაილის წყალობა და მასთან სიახლოვე დაიმსახურა სპარსეთში ტყვედ ყოფნის დროს... მაგრამ როგორი გმირი უნდა იყოს ადამიანი, რომ შეინარჩუნოს აღრინდელი ბრწყინვალება და არ ჩაქრეს ცოდვებით დაცემის შემდეგ... საბრალო სვიმონი წაიყვანეს თამაზთან (შაჰთამაზ I — ე. მ.), რომე-

ლიც დიდხანს უჩიჩინებდა მას მიელო სპარსული წესები. ამან არ ჟიარყო მშობლიურად სარწმუნოება და გაგზავნეს კაჰკაჰეს ციხეში, სადაც გადასახლებაში ცხოვრობდა თამაზის შვილი ისმაილი... კაჰკაჰეში ტუსადად ყოფნის დროს სვიმონს ახლო ურთიერთობა ჰქონდა თამაზის შვილ ისმაილთან, რომელიც მისმა ხსენებულმა მამამ იქ გადაასახლა და მათი ურთიერთმეგობრობა ნელ-ნელა მტკიცე, სავალდებულო სიყვარულში განმტკიცდა. ასე რომ რამდენადაც ისმაილს უყვარდა სვიმონის მოქმედების წესები, იმდენად სვიმონი ისმაილის სულის სიდიადის ალტაცებული პატივისმცემელი ხდებოდა და ამ არაჩვეულებრივმა ურთიერთსიყვარულმა მიიყვანა ბოლოს იქამდე, რომ სვიმონი (არ ვიცი რომელიადაც სოფიზმით მოტყუებული თუ რაღაც ალერსით მოხიბლული) თავის სარწმუნოებაში ვერ გამაგრდა თავისი მეგობრის ბარბაროსულ ცრურწმენაში გადავიდა*. ძნელი ასახსნელია რამ გამოიწვია სვიმონის სულის გარდატეხა, რელიგიურად დიდად განათლებულის და უმტკიცესის, რომელმაც იმისათვის რათა შეენარჩუნებინა ბერძნული (მართლმადიდებლური — ე. ი.) რელიგია, შეწირა ქონება და თავისუფლება²⁴².

დავუბრუნდეთ სვიმონ მეფის გორიჯვარში ქეიფის ამბავს.

1) სვიმონი გორიჯვარიდან გორის ბოსტნებს გაჰყურებდა. მას მწვანელი მოუნდა და თავის მებრძოლებს მიმართა: „არა არს თუ სირცხვილი თქუენდა, რამეთუ მნებავს მწუხანილი, ვხედავ თუალითა და ვერ მიგვიმეიეს“. ამის გამგონე მეომრები მეფის სურვილის დასაკმაყოფილებლად გორის ბოსტნებში ჩავიდნენ. ოსმალებმა ისინი ციხიდან შენიშნეს, ჯერ თოფ-ზარბაზანი დაუშინეს, შემდეგ გამოვიდნენ და მრავალი ქართველი გაწყვიტეს. დაიღუპა მეფის პაპის ძმისწული მეწინავე სადროშის სპასპეტი გოჩა. გადარჩენილმა მეომრებმა მეფეს მწვანელი მიართვეს, მაგრამ საყვედური გამოთქვეს თანამებრძოლების დაღუპვის გამო. როგორც ვახუშტი ამბობს, რადგან მეფემ ასეთ უბრალო რამეს მრავალი მებრძოლი შეაკლა, ქართველებმა მას „ხელი“, ხოლო მაჰმადიანებმა „დელი“ (ე. ი. გოჟი, გადაკრეული) შეარქვესო²⁴³.

გორის გათავისუფლების შემდეგ გათავისუფლდა მთელი ქართლი. ქართლსა და სამცხე-საათაბაგოში ანტიოსმალური აჯანყება

*) * ვახუშტის თქმით, სვიმონი თრიაქს დაეჩვია „პატიმრობასა შინა“²⁴¹, ამაში გარკვეული როლი, ალბათ, ისმაილმაც ითამაშა. ცნობილია, რომ ისმაილი თრიაქს ზმარობდა, და მისი სიკვდილის მიზეზი, ერთ-ერთ ვერსიის მიხედვით, ეს გამხდარა.

დაიწყო. სვიმონ მეფემ. „რა გორის ციხე აიღო, იმერეთის დაქირვაც მოინდომა“. მაგრამ იმერეთის თავადებმა მას მხარი არ დაუჭირეს და მარცხი განიცადა. იგი გორში დაბრუნდა და თავის სიძეს მანუჩარს იმერეთის დაპყრობაში დახმარება სთხოვა²⁴⁴. მაგრამ ამ გეგმის განხორციელება ვერ მოხერხდა, რადგან ცნობილი გახდა ოსმალთა ჯარის ქართლზე და საათაბაგოზე წამოსვლა.

სვიმონის მიერ გორისა და ქართლის გათავისუფლება სულთნის კარზე საათანადოდ შეაფასეს და საგანგებო ზომები მიიღეს. სასწრაფოდ ჩატარდა მობილიზაცია და საქართველოში გამოგზავნეს დიდი ჯარი ჯაფარ-ფაშის მეთაურობით. სვიმონმა თავისი ოჯახი გორიდან მეჭვრისხევეში გადაიყვანა, ხოლო უფლისწული გიორგი დიდი ლაშქრით გორში დატოვა და მისი დაცვა დაავალა. თვით მეფე საბარათიანოში წავიდა ჯარის შესაგროვებლად. მაგრამ მეფემ ვერ მოასწრო ჯარის შეკრება, ფარცხისთან დამარცხდა და ოსმალებმა დაატყვევეს. იმის გამო, რომ ჯაფარ-ფაშას მოახსენეს დიდი ჯარით გორში მდგომი უფლისწული გიორგი მამის გამოხსნას შეეცდებოდა, ოსმალები სწრაფად აიყარნენ და სვიმონიც თან წაიყვანეს. მართლაც, როცა მეორე დღეს, ნაშუადღევს, სვიმონ მეფის დატყვევების ამბავი გორში მოვიდა, ბატონიშვილი გიორგი ცხენოსანთა რაზმით ოსმალებს დაედევნა, მაგრამ ამაოდ. სვიმონის მემკვიდრის, გიორგი X-ის და შაჰ აბას I-ის ცდამ, დაეხსნათ იგი ტყვეობიდან, შედეგი არ გამოიღო. სვიმონ მეფე ტყვეობაში გარდაიცვალა.

ახალი ქართლის ცხოვრების შესამე ტექსტის მიხედვით, „ხოლო იყო მუნ სტამბოლს ერთი გორელი ვაჟარი, რომელსაც ეწოდა დიაკუნისშვილი და ამან იშოვნა ძუალნი სვიმონ მეფისანი, და წარმოიღო იგი და მოართუა გიორგის და დედოფალსა ნესტან-დარეჯანს. და ყვეს გლოვა დიდი, და დამარხეს სამარხსა თუსსა მცხეთას. ხოლო რომელმანცა მოიღო ძუალნი მისინი იგი დიაკუნისშვილი ყოვლითურთ სახლეულით მისით გაააზატეს, და შესწირეს პატიოსანსა და ცხოველყოფელსა ჟუარის მონასტერსა სალხინებლად და საოხად მეფისა სვიმონისა. და არიან აწცა გორს დიაკუნისშვილები ყმანი ჭუარისა მონასტრისანი“²⁴⁵.

ზემოთ ვთქვით, რომ სვიმონ I-მა გორი ოსმალთაგან გაათავისუფლა 1599 წ. სვიმონის დატყვევების შემდეგ, როგორც ჩანს, გორი ძველ ქართლის მეფის ხელში იყო საკმაო დროის განმავლობაში. ყოველ შემთხვევაში, 1609 წელს ოსმალები გორში არ ჩანან. XVII ს.

ცნობილი სასულიერო მოღვაწე და პოეტი იოსებ სააკაძე (თბილელი) თავის პოემა „დიდმოურავიანში“, ეხება რა 1609 წ. ქართლში ყირიმელი თათრების შემოსევას, გადმოგვცემს შემდეგს: მტერი მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მოდიოდა დოესის მხრიდან, როცა მათ წინ შეეჩება გორელი სომეხი („ტერტერა“). ის მაშინვე უკან გაიქცა და გორთან მტკვარზე გადებული „ხიდის ფიცრები მან გარდაყარა წყალზედა“²⁴⁶. ასე, გადაურჩა გორი აკლებას. გორელი ტერტერას მოხერხებულობა თუ არა, თათართა ხანი ადვილად დაეუფლებოდა ქალაქს, რადგან მისი ციხე ამ დროს ისევ დანგრეული იყო და მოქალაქეებს თავდაცვა გაუძნელებოდათ.

შაჰ აბასმა 1614 წ. ზაფხულში გორის ციხე კვლავ აღადგინა და შიგ ყიზილბაშთა გარნიზონი ჩააყენა²⁴⁷.

იმავლე 1614 წ. შაჰისაგან დევნილი კახეთის მეფე თეიმურაზ I და ქართლის მეფე ლუარსაბ II მცირე ხანს გორში აფარებდნენ თავს, შემდეგ კი იმერეთში გადავიდნენ. გორი, ისევე, როგორც მთელი ქართლი, ყიზილბაშებმა დაიპყრეს და „გორის ზემოთ გამავალი „გზა“ გადაკეტეს, რათა ანტიირანულად განწყობილი სხვა ქართველებიც იმერეთში არ გახიზნულიყვნენ“²⁴⁸. ვახუშტი ბატონიშვილი შაჰის გორში მოსვლას 1615 წლით ათარიღებს. შაჰ აბასი გორში დაბანაკდა, ოსეთ-დვალეთს ჯარი გაუსია და აკლებინა, მან გიორგი სააკაძეს დაკარგული ქონება დაუბრუნა და ხმას ავრცელებდა, რომ თუ ლუარსაბი ქართლში არ დაბრუნდებოდა, გიორგი სააკაძეს გაამეფებდა. შაჰმა იმერეთის მეფე გიორგი III-ს თეიმურაზი და ლუარსაბი მოსთხოვა. არჩილი თავის პოემაში „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა“, იმერეთის მეფესთან შაჰის შენათვალს ასე გადმოგვცემს:

„მაშინ შაბაზც თან მოგვევა, მოვიდა, დადგა ში-გორსა.
მეფეს დაუწყო ელჩს გზაენა: „ნუ შეიხიზნავ შენს გორსა,
რაც გინდა, ფიცით აღგიტქვამ, თუ ხელთა მამკემ მაგ ორსა,
თვალ-მარგალიტსაც ესეთსა, მოედანს ბურთებრ იგორსა“²⁴⁹.

შაჰმა გორიდანვე გამართა მიწერ-მოწერა ქართლისა და კახეთის დევნილ მეფეებთან და ჰპირდებოდა რომ, თუ ისინი თავის ნებით დაბრუნდებოდნენ, შეიწყალებდა. შაგრამ შაჰმა საწადელს ვერ მიალწია²⁵⁰.

არაქელ დავრიყეცის გადმოცემით, გორში „იმ დღეებში ერთი ცილაც თბილისელი კაცი, ბოროტების მსახური, წყეულის შვილი, ეშმაკისაგან აღძრული, სატანის წაქეზებით მოვიდა თბილისიდან“,

მივიდა შაჰთან და ლუარსაბის იმერეთიდან გადმოყვანა აღუთქვა²⁵¹. „ერთი ვიღაც თბილისელი კაცი“ ქართული წყაროების შადიმან ბარათაშვილი უნდა იყვეს²⁵². მან, მართლაც ის შეძლო, რასაც შაჰმა ვერ მიაღწია: 1614 წ. 17 ოქტომბერს გორში შაჰს ლუარსაბი აახლავს²⁵³. როცა იმერეთიდან გადმოსული ლუარსაბი გორისაკენ წავიდა, მას შაჰი ყველა თავისი დიდებულთა და ჯარით გაეგება. შაჰი დიდად იყო გახარებული ლუარსაბის მისვლით. „შაჰი იმიტომ ხარობდა თავის გულში და სულში, რომ ეს დღე, მისთვის უფრო ბედნიერი იყო, ვიდრე მისი ცხოვრების ყველა სხვა დღე, რადგან აღსრულდა ბოროტი სურვილი რომელზეც დიდი ხანია, ოცნებობდა... დიდი სიყვარულთა და პატივით მიიღო იგი (ლუარსაბი)“²⁵⁴.

შაჰს ლუარსაბის გორთან მოახლოება აცნობეს. ის საგონებელში ჩაეკარდა:

„არ მივეგებო ცხენითა, ვით შევექმნათ ცივთა თბილება?
მივეგებო და არ ხამღეს, მით საქმე დაიწრდილება“²⁵⁵.

ე. ი. შაჰს ლუარსაბის წინაშე თვალთმაქცობა ისეთნაირად სურდა, რომ ყიზილბაშების თვალში არ დამცირებულყო. ბოლოს მან ისე მოაწყო, ვითომ სანადიროდ გავიდა გორიდან და შემთხვევით წააწყდა ლუარსაბს. ლუარსაბი ამას ისე გაიგებდა, რომ შაჰი გორიდან მის შესახებდრად წამოვიდა²⁵⁶. შაჰ აბასი ლუარსაბს შეხვდა როგორც სწორი სწორს. მათ

„დაყვეს ხანი გორს მცირედი ღზინითა და დიდის შვებით
მგონებით და მუშაითთ, მწუხრი ქმნიან გათენებით
აღერსით და ტბილი სიტყვით, ფერობით და მისის თნებით.
და რაც იამის, აამებდის, ხელს უწყობდის მოსვენებით“²⁵⁷.

ამის შემდეგ შაჰმა დატოვა გორი, ლუარსაბი თან წაიყვანა, თბილისი გაიარა და ირანში დაბრუნდა. ლუარსაბმა ირანში პოვა აღსასრული.

შაჰ აბასმა თეიმურაზ I-ის დამორჩილება ვერ შეძლო. თეიმურაზი ყიზილბაშებს იარაღითაც ებრძოდა და მოკავშირეებსაც ეძებდა ხან ოსმალეთში და ხან რუსეთში. შაჰმა თავის რისხვა მძევლად წაყვანილ უფლისწულებს — ლევანსა და ალექსანდრეს დაატეხა, ორივენი დაასაჭურისებინა (1620 წ.), რის შედეგად ლევანი ჭკუიდან შეიშალა, ალექსანდრე კი გარდაიცვალა. მოგვიანებით (1624 წ.), იმავე შაჰ აბასის ბრძანებით შირაზში წამებით მოკლეს თეიმურაზის დედა ქეთევან დედოფალი.

მარაბდის ბრძოლის შემდეგ ქართლში სიმონ-ხანი გამეფდა, მადგამ ქართლ-კახეთს ფაქტიურად, გიორგი სააკაძე და თეიმურაზ I განაგებდნენ. შაჰ აბასი არაფერს ზოგავდა, რათა ისინი ერთმანეთთან წაეკიდებინა ქვეყანაში ფეოდალურ აშლილობას შაჰის აგენტებიც აღვივებდნენ. თავადები, ყიზილბაშებზე დაყრდნობით, თავიანთი ვიწრო ფეოდალური ინტერესების განხორციელებას ცდილობდნენ. ქაიხოსრო ბარათშვილმა ბირთვისის ციხეში ხუთასი ყიზილბაში ჩააყენა. გიორგი სააკაძემ გორიდან შეუთვალა: „ნუ გვიზამ, ქართლს ნუ მოსტეხე ზურგია“. მან აქვე მიიღო ქაიხოსროს პასუხი: „მათ მეტს სხვას ჩემთვის ნეტარ თუ ვის რა ურგია“. გიორგიმ აღარ დააყოვნა და ტბისში ქაიხოსროსთან მივიდა, აიძულა, ყიზილბაშები ციხიდან გამოეტყუებინა და ხუთასივე ყიზილბაშს თავი გააგდებინა²⁵⁸.

გიორგი სააკაძისა და თეიმურაზის ერთობლივი მოქმედება დიდხანს არ გაგრძელდა. მათ შორის შეტაკება მოხდა 1626 წ. ბაზალეთის ტბასთან. გიორგი დამარცხდა და ოსმალეთში გადაიხვეწა.

თეიმურაზი შაჰ აბასს 1627 წ. შეურიგდა და ავგუსტინელთა მონასტერში დატული ქეთევან დედოფლის ნეშტი სთხოვა. შაჰის ნებართვით, ავგუსტინელთა წესის პორტუგალიელმა ბერებმა ამბროზიო ღუმ ანჟესმა და პედრო ღუმ სანტუშმა 1628 წ. 1 ივნისს ქეთევან დედოფლის ნეშტის ნაწილი გორში მოიტანეს და თეიმურაზსა და ქართველ სამღვდლოებს გადასცეს²⁵⁹.

როცა შაჰ აბასი გარდაიცვალა და სიმონ ხანიც ზურაბ არაგვის ერისთავმა მოკლა, თეიმურაზი ქართლს დაეპატრონა. თეიმურაზმა სცადა თავის შხარეს გადაეყვანა შერყევი ფეოდალი, გორის მოურავი ოთია (იოთამ) ამილახვარი²⁶⁰. მან ამილახვრის გულის მოგება იმით შეძლო, რომ მას, როგორც ზემო ქართლის სადროშოს სარდალს, დაუქვემდებარა „რაც გორს ზედათ ან სადედოფლო... ან სუეტისცხოვლისა და იელუსარემის“ მამულები იყო²⁶¹. თეიმურაზმა 1631 წ. იოთამს გადასცა, აგრეთვე, სურხან თურმანიძის კერძო მამული, მოღალატე ანდრეასფარ ამილახვრისათვის წინათ ჩამორთმეული არადეთის სანაცვლოდ²⁶². იმავე, წელს თეიმურაზი გორში გადმოვიდა, სადაც თავის ასული დარეჯანი თავის ძველ მოწინააღმდეგე არაგვის ერისთავზე დააქორწინა²⁶³. დონ ჯაკომო დი სტეფანო გორიდან გაგზავნილი წერილით რომში აცნობებდა, რომ ზურაბ ერისთავმა ქართლს გამგებელ სიმონ-ხანთან შეთანხმებით ამბოხება მოაწყო და მაშინ, როცა თეიმურაზი კახეთში იმყოფებოდა, გორი გაძარცვა. მან მხოლოდ თეატინელები დაიწყო. სიმონ-ხანი თეიმუ-

რახის ერთგული ამილახვრის სამფლობელოში შეიჭრა და დაიპყრო. თეიმურაზისაგან წაქეზებულმა ზურაბმა არც სიმონ-ხანს უერთგულა და მოკლა²⁶⁴. თეიმურაზმა დარეჯანი კვლავ გორში მოიყვანა და იმერეთის უფლისწულ ალექსანდრეზე გაათხოვა²⁶⁵.

1632 წ. თეიმურაზ I-მა ისარგებლა ირანის გაჭირვებული მდგომარეობით (ოსმალები უტევდნენ ირანს) და ქართლ-კახეთის გაერთიანებული ლაშქრით, ლევან დადიანისა და იმერეთის შეფის ალექსანდრეს შეწევნით ირანის სამფლობელოები აიკლო აღმ. ამიერკავკასიაში. თეიმურაზს მიემხრო ყარაბაღის ბეგლარბეგი დაუდ-ხანი, წარმოშობით ქართველი უნდილაძე. ბარდაში თეიმურაზს სომხების კათალიკოსი²⁶⁶ დიდი ჯარით და საჩუქრებით ეახლა და ირანის დამორჩილების გეგმა შესთავაზა. შან ეს გეგმა არ მიიღო, დაუდ-ხანი და სომეხი კათალიკოსი მთელი თავიანთი ავლადიდებით წამოიყვანა და გორში მოვიდა. გორში თეიმურაზმა „დადიანი და შეფე, ალექსანდრე და მესხთ თავადნი ალხინა და ვარიანის ჭალა და გორის ნეფის წყარო ანადირა და კარგად შეაქცია. და ყველას მრავალი საჩუქარი მიართვა და გაისტუმრა“²⁶⁷.

ავიტაბილეს შიხედვით, თეიმურაზი და დაუდ-ხანი ჯოგებითა და სხვა უამრავი საქონლით დაბრუნდნენ საქართველოში. მისი ჩანაწერებიდან არ ჩანს სად წავიდა თეიმურაზი, დაუდ-ხანი კი გორში მოვიდა და დიდი ყურადღება გამოამჟღავნა კათოლიკე პატრების მიმართ. რამდენიმე ხნის შემდეგ მეფე, თეიმურაზს კვლავ შეუკრებია ჯარი დაუდ-ხანიც მას შეუერთდა და განმეორებით აიკლეს შაჰის სამფლობელოები. მეორე ლაშქრობიდან მობრუნებული თეიმურაზი, დაუდ-ხანი და მათთან ერთად ავიტაბილეს გორში მოვიდნენ²⁶⁸. საფიქრებელია, რომ ფარსადან გორჯიჯანიძის მიერ აღწერილი თეიმურაზის გორში მოსვლა და დიდი ზეიმი ავიტაბილეს მიერ აღნიშნული მეორე ექსპედიციის შემდეგ უნდა მომხდარიყო.

დაუდ-ხანს გორში ეწვია ოსმალეთის სულთნის ელჩი. დაუდ-ხანსა და მის სტუმარს პატრებმა უმასპინძლეს²⁶⁹. უნდა ვივარაუდოთ, რომ დაუდ-ხანი ოსმალებთან ირანის საწინააღმდეგო მოლაპარაკებას აწარმოებდა, მაგრამ, როგორც შეფის ქართლში შემოსვლის გამო, იძულებული გახდა ოსმალეთში გაქცეულიყო²⁷¹.

4 * დაუდ-ხანსა და გორის კათოლიკე მისიონერებს ურთიერთობა აღრეც ქონდათ. თეატინელთა მისიონის დაარსების მიზნით, ავიტაბილე სხვა ორ მისიონერთან ერთად დაუდ-ხანს განჯაში ეწვია²⁷⁰.

თეიმურაზის მოქმედებით განრისხებულმა შაჰ სეფიმ ქართლის სამეფო როსტომს (ხოსრო-მირზა, ანუ ქაიხოსრო ბატონიშვილი) გადასცა.

XVII ს. გორის ისტორიის მთელი რიგი მომენტები დაკავშირებულია როსტომ მეფის სახელთან. ამიტომ მოკლედ მაინც უნდა ითქვას მისი პიროვნების შესახებ.

როსტომი სვიმონ I-ის ძმის დავითის (დაუდ-ხანი) უკანონო ვაჟი იყო. იგი დაიბადა 1565 წ. ისპაანში, აღზრდა-განათლება ირანში მიიღო, მაგრამ ქართულ ენა კარგად იცოდა. როსტომის დაწინაურებაში დიდი როლი ითამაშა გიორგი სააკაძემ ირანში მოღვაწეობის დროს.

როსტომი მალე შაჰის კარზე დაწინაურდა. იგი ჯერ შაჰის გვარდიის — ყულის ჯარის — სარდალი გახდა, შემდეგ ისპაანის მოურაობაც მას ჩააბარეს. შაჰ აბასის გარდაცვალების შემდეგ ის კიდევ უფრო აღზევდა. მისი „ცლით შაჰ სეფი უაენი გახემწიფდა... ერანის საქმე როსტომ მეფეს ეკითხებოდა“ — ამბობს ფარსადან გორგიჯანიძე²⁷². ვახუშტი ბატონიშვილის დახასიათებით როსტომი „იყო საქმით ხუნჯიანი სოფლის, ფრიად ჭკუიანი, მორკმულ-მდიდარი; რამეთუ აქუანდა ყულარადასობა ყეენისა, მოურაობა ისპაანისა და ნიკვიდა ყეენი ურიცხუსა, და უხმობდა შამად“²⁷³.

როსტომს შაჰის კარზე მრავალი მომხრე და მოწინააღმდეგე ჰყავდა გამაჰმადიანებული ქართველების სახით. მის მოწინააღმდეგეებს ზემოხსენებული დაუდ-ხან უნდილაძე მეთაურობდა. დაუდ-ხანს ზურგს უმაგრებდა ირანში აღზევებული უნდილაძეთა გვარი. თეიმურაზ I-ის და ელენე მისი ცოლი იყო. როსტომმა მისი ჩამოშორება შეძლო, შაჰს იგი მეჯლისიდან გააგდებინა²⁷⁴. როცა დაუდ-ხანი, შაჰს განუდგა და თეიმურაზ I-ს მიემხრო, შაჰის ბრძანებით უნდილაძეები ამოწყვიტეს. ამის შემდეგ როსტომს ქართლის ტახტის დაკავება აღარ გაუძნელდა. ის როცა საქართველოში მოვიდა უკვე 67 წლისა იყო²⁷⁵.

ავიტაბილემ ასე დაახასიათა როსტომი. შაჰს სურდა, „რომ თეიმურაზისათვის საქართველო ჩამოერთმია და მის მაგიერ დაენიშნათავისი მაჰმადიანი უერთგულესი ქართველი მეგობარი, ან კიდევ, როგორც სხვები ამბობენ, მაჰმადიანის შვილი, რომლის სახელია როსტომ-ხანი, მეორე სახელით ხოსრო-მირზა, რომლისგანაც სპარსეთის ხელმწიფე ძალიან დავალიანებული იყო. იგი მოხუცი შაჰ-აბასის გარდაცვალების შემდეგ ქართული გვარდიის მეთაური გახ-

და და შთელ სპარსეთში უძლიერესი შეიქმნა. ეს შაჰი მან დასვა სპარსეთის სამეფო ტახტზე, თუმცა ზოგიერთი წინააღმდეგობა შეხვედა სპარსელებისაგან, რომელთაც სხვა შაჰის დასმა უნდოდათ... როსტომი იმ მეუფეთა შტოს ეკუთვნოდა, რომლებიც ქართლის მბრძანებლები იყვნენ. როსტომ-ხანს სამართლიანობა უძღვის წინ. მას სამართლის საქმეში თხუთმეტი წელი უმსახურია სამეფო ქალაქ ისპაანში. იგი მაჰმადიანია, მაგრამ დიდად ხელს უწყობს ქრისტიანებს²⁷⁶. საინტერესოა, რომ როსტომის ეს დახასიათება დაწერილია გორში და აქედანვეა გაგზავნილი რომში.

თეიმურაზი, გაიგო რა როსტომის დიდი ჯარით საქართველოში წამოსვლა, სამზადისს შეუდგა, მაგრამ თავადებმა მხარი არ დაუჭირეს²⁷⁷. მხოლოდ იოთამ ამილახვარი აღმოჩნდა მისი ერთგული. ავიტაბილეს თქმით, ქართველ დიდებულებს თეიმურაზის შეპყრობა და მისი როსტომისათვის გადაცემა სურდათ²⁷⁸. მას ვერც იმერეთის მეფე დაეხმარა, რადგან ამ დროს იგი დადიანს ებრძოდა.

1633 წ. დასაწყისში როსტომი ჯარით შემოვიდა საქართველოში. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში როსტომის ქართლში შემოსვლისა და გამეფების სხვადასხვა თარიღია ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ როსტომი ქართლში უნდა გამეფებულიყო 1632 ან 1633 წელს²⁷⁹. მემდგომი დროის გამოკვლევებში კი უპირატესობა მიენიჭა 1632 წ. სანდო უნდა იყოს ავიტაბილეს ცნობა, რომლის მიხედვით როსტომი ყიზილბაშთა ჯარით საქართველოში შემოვიდა 1633 წ. დასაწყისში²⁸⁰. ავიტაბილე ხომ გორში დახვდა როსტომს. კიდევ უფრო დაზუსტებულია ეს თარიღი მ. თამარაშვილის გამოკვლევაში, სადაც ნათქვამია, რომ 1633 წ. 18 თებერვალს თეიმურაზმა „დაუტევა საქართველო და იმერთა მეფეს შეეხიზნა“²⁸¹.

1633 წ. 1 იანვრისათვის გორში უკვე ცნობილი გამხდარა, რომ ყიზილბაშთა ჯარი საქართველოზე სალაშქროდ მოდიოდა. მაგრამ ამ ცნობას შიში და პანიკა არ გამოუწვევია, რადგან ყველას ეგონა, რომ შაჰის ჯარი 20—30 ათასზე მეტი არ იქნებოდა. თეიმურაზმა ომიანათვის სამზადისი მხოლოდ იანვრის ბოლს დაიწყო. როცა ცნობილი გახდა, რომ როსტომის მეთაურობით დიდი ჯარი მოდიოდა, თავადებმა მას მხარი აღარ დაუჭირეს²⁸².

თეიმურაზი ჯერ გორში მოვიდა, შემდეგ ქვიშხეთში დაბანაკდა.

ჯუსტო პრატო წერს: „ეს მოხდა 18 თებერვალს, ოთხშაბათს.

შეორე დღეს გათენებისას, დილის 5 საათზე ჩვენთან გორში მოვიდამაცნე, რომელმაც მორთო ყვირილ: „თავს უშველეთ, ვისაც შეუძ-

ლია, ვინაიდან მეფე გაიქცა, ხოლო სპარსელთა არმია უკვე შემოვიდა ქართლის სამეფოში და ყველგან შიში და საშინელება მოაქვსო.

მთელი ქალაქი სწრაფად ფეხზე დადგა. ეშინოდათ რა სპარსელი ჯარისკაცების შოულოდნელი თავდასხმისა, სპარსეთის ჯარის წინამძღოლთან შესახვედრად გორიდან გაიგზავნა რამდენიმე კაცი... მეფემ მაშინვე დააჯილდოვა ეს პირველი მაცნეები, ბრძანა რა თითოეული მათგანისათვის მიეცათ ფარჩის ხალათი, ხოლო მაცნეების მეტაურს უბოძა მამასახლისის თანამდებობა, ე. ი. კაპიტნის, ანუ ქალაქის მერის თანამდებობა, რომელიც დაემორჩილებოდა მეფის ყველა ბრძანებას²⁸³.

როსტომ მეფის ყიზილბაშთა ჯარის უმრავლესობა, ავიტაბილეს გადმოცემით, გამაჰმადიანებული ქართველები იყვნენ. მათ ქართლში „გადაუწვავი, გაუძარცვავი, მოუკვლელი თუ დაუტყვევებელი არავინ დატოვეს. მხოლოდ გორი, სადაც ჩვენ ვიმყოფებოდით, გადაარჩინა“. მისი თქმით, ადგილობრივი მოსახლეობა გორის გადარჩენას იმას მიაწერდა, რომ „უფალმა უსაზღვრო სიკეთის კალთა გორში მყოფ მის მორწმუნე ფრანკებს დააბერტყაო“²⁸⁴. სინამდვილეში, როგორც იმავე მსიონერის სიტყვებიდან ირკვევა, გორის მოსახლეობა უკვე გახიზნული იყო და ავლადიდებაც გადამალული ჰქონდათ. როსტომმა „თავის ცხენოსან გვარდიას უბრძანა, პატრი ფრანკებისათვის შეეტყობინებინათ, რომ ტყეებში გაქცეულ ხალხთან არ წასულიყვნენ; შემთხვევით წასულები კი მოეძებნათ და თავიანთ სახლებში დაებრუნებინათ“²⁸⁵.

როსტომი და მისი ჯარი გორიდან ოთხი მილის დაშორებით შეჩერდა. მაგრამ ჯარი იმდენად მრავალრიცხოვანი იყო, რომ ბოლოს და ბოლოს კარები ქალაქის კარიბჭესთან გაშალეს. როსტომმა თეიმურაზს ორი ათასი მხედარი დაადევნა. მაგრამ მისი შეპყრობა ვერ შესძლეს, მხოლოდ თეიმურაზის ამალიდან რამდენიმე კაცი მოჰგვარეს და მისი ბარგის ერთი ნაწილი მოართვეს²⁸⁶.

31 მაისს გორთან მოვიდა მთელი ჯარი და ქალაქს ალყა შემოარტყა. გორის გარშემო 15 ათასი კარავი გაშალეს. „ეს არაჩვეულებრივი სანახაობა იყო; უამრავი ხალხი, სიმდიდრის სხვადასხვაობა, სილამაზე. ქალაქის რომელი მხრიდანაც არ უნდა გასულიყავი, საჭირო იყო გაგველო მინიმუმი ოთხი მილი, რათა გასულიყავი ჯარისკაცების წრიდან“²⁸⁷ — წერს თვითმხილველი ჯუსტო პრატო.

როსტომ მეფე 12 ივლისამდე გორში დარჩა. მის მიერ გატარებული უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებათა შორის, ერთ-ერთი გორის ციხის აღდგენა იყო. მშენებლობას როსტომ-ხან სააკაძე ხელმძღვანელობდა. ციხის მშენებლობა ჯერ კიდევ დასრულებული არ იყო, რომ როსტომ-ხანმა პატრი ჯაკომო და ცნობილი ღონ ქრისტოფორო კასტელი გამოიძახა და ციხის გეგმის დახატვა მოსთხოვა. დაკვეთა კასტელმა შეასრულა. როსტომ-ხანს ძლიერ მოეწონა ნახატი და მეორე დღესვე ირანის შაჰს გაუგზავნა²⁸⁸. კასტელმა ქალაქის გეგმაც შეადგინა და რომში გაგზავნა²⁸⁹. ციხის მშენებლობა იმავე წლის აგვისტოში დამთავრდა²⁹⁰ და როსტომ მეფემ ციხისთავიც დანიშნა*. ციხისმაგრებზე 15 ზარბაზანი დადგეს და 500 ყიზილბაში ჩააყენეს²⁹².

ფარსადან გორგიჯანიძე გვაცნობებს, რომ გორის ციხის აღდგენის შემდეგ „ქართველთა თავადნი და აზნაურნი სრულ მოუვიდნეს და როსტომ მეფეს ფეხს აკოცეს ციციშვილის ფარსადანის მეტი“²⁹³. სხვა თავადაზნაურების მსგავსად რომ არ მოიქცა ფარსადან ციციშვილი და როსტომს მაშინვე არ გამოუცხადა ერთგულება, ამას ადასტურებს ჟუსტო პრატო²⁹⁴.

გორის ციხის მშენებლობის დამთავრების შემდეგ, როსტომ მეფემ თავისთან მხოლოდ 3000 ყიზილბაში დაიტოვა, დანარჩენი ჯარი ირანში გაუშვა. ზემოდასახელებული იტალიელი ავტორის მიხედვით, როსტომი ჯარის ძირითადი ნაწილის გაშვების შემდეგ, გორში მუდმივად განიციდდა თეიმურაზ პირველისაგან თავდასხმის შიშს. „ერთხელ, მან უბრძანა თავის ხალხს დღე და ღამე ფხიზლად ყოფილიყვნენ. ყოველ ღამეს იგი აწყობდა სადღესასწაულო ნადიმს მუსიკით, ფანჯარით, ბარაბანითა და დიდი ბაქაბუქით. ისინი იძინებდნენ მზის ამოსვლისას და ეძინათ საღამომდე. ის ორი თვე, რომელიც მან აქ (გორში — ე. მ.) დაჰყო, ე. ი. მთელი ივლისი და აგვისტო, გაატარა ასეთ ვითარებაში“²⁹⁵.

საქართველოში მოსვლისას როსტომს არც ცოლი და არც მემკვიდრე არ ჰყავდა²⁹⁶. ამიტომ მან მაშინვე გორჯასპი აბაშისშვილის ასულ ქეთევანზე „იქორწინა ქრისტიანულ-მამამდიანურ“²⁹⁷. მაგრამ ქეთევანი მალე გარდაიცვალა. როსტომმა თავისი კარისკაცების რჩევით, რომელთაც პოლიტიკური მოსაზრებანი ამოძრავებდათ, გადა-

* ჟუსტო პრატოს მიხედვით, ციხისთავად დანიშნა ემირ ბატრი, ფ. გორგიჯანიძის — გამამამდიანეული მესხი მუსლიმბეგი, ხოლო ისქანდერ მუნშისა — ზორასნის მეთოფეთა მინაშის ძმისწული მირზა მუჰამედი²⁹¹.

წყვიტა ეთხოვა დადიანის და მარიამი, სიმონ გურიელის ქვრივი. მან დადიანთან მოციქულად თბილელი გაგზავნა. დადიანმა, რომელიც იმერეთის მეფეს ებრძოდა, სიხარულით მიიღო ეს წინადადება, თუმცა მარიამი ამ ქორწინების წინააღმდეგი იყო. დადიანმა, თავის მხრეზე გამოგზავნა მოციქულები, რომელთა შორის იყო ნიკიფორე ირბახი (ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი), რომელიც თეიმურაზთან ერთად ჯერ იმერეთში გაიქცა, ხოლო შემდეგ სამეგრელოში გადავიდა²⁹⁹. საქორწინო გარიგების მიზნით მოციქულთა „წინ და უკან“ სიარულზე; მიუთითებს ავიტაბილეს²⁹⁹.

როსტომის არჩევანი შაჰსაც მოსწონებია. „შირვანის ბეგლარბეგი ფარუხან გორს მოვიდა, ყაენის ნაბოძები საქორწილო ლევან დადიანს გაუგზავნეს და დრო და პაემანი სთხოვეს, რომ ქორწილი როდის უნდა იქნას“. საბოლოოდ შეთანხმდნენ კიდევ. როსტომი პატარძალს სურამში შეხვდა, გორში მობრუნდა, პატარძალთან ერთად თან მოიყვანა სამეგრელოდან მოსული მრავალრიცხოვანა მაცურიონი, „ეჭვს თვეს ილხინეს და ნადირობას შეექცნენ“³⁰⁰. დედოფალი მარიამი 1634 წელს, უფლის ამალეების დღესასწაულის შემდეგ, მოიყვანეს გორში და „პირველი დიდებულები და პრელატებო როგორც ოდიშიდან, ისე გურიიდან მას თან ახლდნენ“. დედოფალს ავგუსტინელების ეკლესიის და თეატინელების სამლოცველოს ნახვის, სურვილი გამოუთქვამს³⁰¹. და დიდ ამალით ეწვია კიდევ ზემოაღნიშნულ კათოლიკურ ეკლესიებს. საინტერესოა, რომ გორში თეატინელთა და ავგუსტინელთა ეკლესიების გარდა, აქ არსებული „სხვა მრავალი საყდრიდან არც ერთი არ იყო ღია. ქართველების ეკლესიები, რომელიც სიმაგრეში იყო მოთავსებული, კაჰმადიანების მეჩეთეზად იყო გადაკეთებული, უფრო უარესი — სომხების ეკლესია ცხენების თავლად იყო გამოყენებული“³⁰⁷.

როსტომმა მშვენივრად შეაფასა ამ ქალაქისა და ციხის მნიშვნელობა თავისი არამყარი ხელისუფლების განსამტკიცებლად. შემდგომი შოკლენებიდან დავინახავთ, რომ გორი იყო როსტომ მეფის მთავარი დასაყრდენი ქართლის ფეოდალთა დამორჩილებისა და თეიმურაზ I-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ზემოთ ვთქვით, რომ ქართლის ფეოდალთა უმრავლესობამ თავდაპირველად როსტომის ხელისუფლება სცნო. მაგრამ, შემდგომ, მეფის ცენტრალისტური ღონისძიებები არ მოსწონდათ. გამოსვლები დაიწყო არაგვის ერისთავის დათუნას აჯანყებით. როსტომმა ეს აჯანყება შედარებით იოლად ჩაახშო, მაგრამ „საერისთოს უფროსი

კაცნი შეკრფეს და ზაალ (დათუნას ძმა — ე. მ.) გააერისთვეს“. ზაალი მაშინვე დაუკავშირდა თეიმურაზს, რომელთანაც იყო ქსნის ერისთავი იასე. როსტომს თბილისში აცნობეს, რომ „თეიმურაზ ქართლში ჩაიარა და კახეთს ჩავიდაო“. თეიმურაზს კახეთის თავადებმაც დაუჭირეს მხარი და ქართლზე თავდასხმები დაიწყო. როსტომს შიკრიკები მოახსენებდნენ: „წუხელის ბატონი თეიმურაზ მუხრანში გასულიყო, დღეს ქსნის ერისთავის მამულში მივაო“. თეიმურაზმა გორის დაპყრობაც სცადა. აი როგორ მოახსენეს როსტომს გორზე თეიმურაზის თავდასხმა: „კიდევ გორიდან ანბავი მოვიდა — წუხელის ბატონი თეიმურაზ გორს დაესხა და ნაპირას სახლები ციხის ძირს მოვასხითო და ბაზარს ზეითი გზები შეუკართო და უბანსა და ჭებანსა თავისივე კაცები უჩინეთო და თავთავის უფროსმან კაცებმან ცოლშვილნი ციხეში შემოასხესო. გორელებს ვერ შემოუვიდნესო. რომელისაც გზით მოვიდნენო, დაუშინეთ და დავაბრუნეთო. ვერა დაგვაკლეს რაო და ვერცარა იშოვნესო და ჩვენ ხუთი კაცი მოუკალითო და ოცდა შვიდი ცოცხალი დავიარჩინეთო, გათენებამდისინ გვებრძოლესო და გიორგი გორგიჯანაშვილი თავის სახლში დაიჭირესო და წაიყვანესო“. ზედამენ თოფით იცემებოდესო, იქ ველარ დადგნენო. ივორთას მივიდნესო და გზაზე რაც ძროხა და ცხვარი ნახეს, წაასხესო. რა ეს ანბავები მინბაშსა და გორელებს მოეწერა, ჩაფრის ზელით ყაენს გაუგზავნეს და მეფემ (როსტომი — ე. მ.) სომხითისა და საბარათიანოს ლაშქარი შემოიყარა და გორს მივიდა და ქართლის ლაშქარი იხმო და იმათაც შეიტყუეს მეფის მოსვლა“³⁰⁵.

ფარსადან გორგიჯანიძის მონათხრობი თეიმურაზ I-ის გორზე თავდასხმის შესახებ ძირითადად დასტურდება და ზოგიერთი დეტალით მდიდრდება კიდევ, პატრი ჯუსტო პრატოს მიერ ალექსანდრე პოლიტანის მიხედვით გაგზავნილი ერთი იტალიური წერილით³⁰⁶. იქიდან ვი-

---

ეს ის გორგიჯანაშვილი უნდა იყოს, რომელმაც 1625 წელს ყიზილბაშთა წინააღმდეგ მოწყობილი აჯანყების დროს თეიმურაზსა და გიორგი სააკაძეს ულალა-ტა თბილისის აღების მცდელობის დროს. მან, როგორც თბილისის მინბაშის (ციხისთავის) მეგობარმა, ქართველების მიერ აყრილი წყლის ღარები კვლავ გამაჩინა, ყიზილბაშებმა წყალი მოიმარაგეს და თეიმურაზმა თბილისის ციხე ველარ აიღო. გიორგი სააკაძემ გამოიძია დანაშაული. მეორე დამნაშავეს, თბილისის მოქალაქე ვარსულს, თავი მოკვეთეს, გორგიჯანაშვილს ჩამოჰკიდეს კისერზე და ქალაქი და ლაშქარი ჩამოატარეს. ამ დროს თბილისში იმყოფებოდნენ იმერეთის მეფის ელჩები, რომლებიც გიორგი გორგიჯანაშვილს იცნობდნენ და მათ გაათავისუფლეს კავი³⁰³. როგორც ირკვევა, გიორგი გორგიჯანაშვილი ფარსადანის მამა იყო³⁰⁴.

გებთ, რომ 1635 წ. ოქტომბრის პირველ ნახევარში როსტომ მეფე გორში იმყოფებოდა, როცა მას დედოფლის ავადმყოფობა აცნობეს და თბილისში წავიდა. თეიმურაზმა ისარგებლა ამ შემთხვევით და 17 ოქტომბერს, დილის 5 საათზე იერიში მიიტანა გორზე. მას თან ახლდა საფარ ფაშას გამოგზავნილი 300 თურქი და ქართველ მხედართა და ქვეითთა რაზმები. როგორც თქვით. ხუთ საათზე იერიში მიიტანეს ქალაქზე, შაგრამ, იმის გამო, რომ გორელებს უკვე წინა დღეს სცოდნიათ მოსალოდნელი თავდასხმის შესახებ, ამიტომ „ყველა კაცი და ქალი ციხეში შევიდა“. ციხე ძლიერ იყო გამაგრებული არტილერიითა და მეთოფეებით. ციხისთავმა 200 თოფოსანი გამოუშვა შტრის მოსაგერიებლად და საკმაო ზარალიც მიაყენეს. საბოლოოდ, თეიმურაზის ჭარმა ხელთ იგდო 50 ცხენი, კამეჩები, ძროხები, რამდენიმე ტყვე. დაქარბა კი მეტი მოკლული და დაჭრილი ჭარისკაცების სახით³⁰⁷.

22 ოქტომბერს როსტომ მეფე გორში მობრუნდა შაჰის მიერ გამოგზავნილი საკმაოდ დიდი ჭარით³⁰⁸.

როსტომი თვითონ გორში დარჩა, ლაშქარი კი არცევის გაგზავნა თეიმურაზის წინააღმდეგ. სისხლისმღვრელ ბრძოლაში გაიმარჯვა როსტომის ჭარმა. თეიმურაზი კახეთში დაბრუნდა. იმის გამო, რომ მუხრანის ბატონი და იოთამ ამილახვარი არცევის ბრძოლაში თეიმურაზს მიემხრნენ „მეფემ ლაშქრით საამილახვრო ჩაიარა, მუხრანი დაარბია“³⁰⁹. როსტომი თბილისში დაბრუნდა.

1635 წ. როსტომისა და თეიმურაზის დროებით შერიგება მოხდა. როსტომმა შაჰთანაც კი უშუამდგომლა თეიმურაზს. შაგრამ თეიმურაზი ხელს არ იღებდა ქართლ-კახეთის გაერთიანებაზე. 1636 წ. როსტომი გორში იმყოფებოდა, როცა ქართლის თავადთა ერთი ჯგუფი აჯანყდა. მათ თეიმურაზის ქართლში გამეფება სურდათ. აჯანყება ნოდარ ციცივილიმა და იასე ქსნის ერისთავმა დაიწყეს. მათ მიემხრნენ არაგვის ერისთავი ზაალი და იოთამ ამილახვარი. ქსნის ერისთავმა და ამილახვარმა „გორს ზეით ქალა“ დაიკავეს, ხოლო ნოდარ ციცივილიმა „გორს ქვევით მტკვრის პირი“. როსტომმა იასე ერისთავისა და იოთამ ამილახვარის ცოლშვილი დაატყვევა და გორის ციხეში ჩაამწყვდია. ერისთავი და ამილახვარი გაიქცნენ და ახალგორში გადავიდნენ. როსტომმა ამილახვრობა ბეჟანს მისცა, ქსნის ერისთავობა კი ელიზბარს. აჯანყებულებმა კახეთს შეაფარეს თავი. როსტომი გორიდან გაუძღვა ჭარს, ამილახვართა ციხესიმაგრე ცხვილო დაანგრია და კვლავ გორში მობრუნდა.

რაც შეეხება გორის ციხეში დატყვევებულ ერისთავსა და ამილახვრის ოჯახებს, ისინი როსტომ მეფემ, მარიამ დედოფლის შუამდგომლობით, გაათავისუფლა და კახეთს გაუშვა³¹⁰.

ქართლის თავადებს შორის, როსტომის წინააღმდეგ განსაკუთრებით აქტიურობდა ნოდარ ციციშვილი, რომელიც იმერეთის თავადების, ჩხეიძეების მხარდაჭერით აჯანყდა. მეფემ თბილისში გაიგო ამის შესახებ და დიდი ჯარით წავიდა ნოდარ ციციშვილის წინააღმდეგ. ბრძოლის დაწყების წინ ნოდარმა ჩხეიძეები მიატოვა და ვერის (ატენის) ციხეში ჩაიკეტა. მეფის ჯარმა ადვილად დაამარცხა აჯანყებულები. ჩხეიძეები შეიპყრეს და როსტომს მიჰგვარეს. მეფემ „ბრძანა ჩხეიძეებს მკლავნი გაუხსნეს და გორს გაგზავნეს, რომ ტანისამოსი გამოუცვალონ და ქვეშსაგები და ზედსაფენი გაუკეთონ და კარგის პატივით კელი შეუწყონ“ (მან შემდეგში ჩხეიძეები შაჰთან გაგზავნა). მეორე დღეს თვითონაც გორს შოვიდა. აქედან, მეფის ბრძანებით ჩაფარი გაგზავნეს, შეთქმულებაში მხილებული დედოფლის სახლთუხუცესი ქაიხოსრო შეიპყრეს და გორის ციხის კოშკიდან გადმოაგდეს, ქაიხოსროს შვილები კი დაატყვევეს. მისი სიძე პუსეინ ბეგისშვილი ბაგრატიონი, რომელიც ტახტის დაპყრობას ფიქრობდა, კახეთს გადაიხვეწა³¹¹.

ამის შემდეგ როსტომმა გორიდან ჯარი გაგზავნა და „სკრას ზეითი საციციანო დაარბევინა“. მან გორიდანვე გაუგზავნა შაჰს წერილი, რომელშიც თავის მემკვიდრედ ბიძაშვილისშვილის ლუარსაბის დანიშვნას სთხოვდა. ლუარსაბმა გორის ციხიდან ზარბაზნები ჩამოატანინა და ზოვრეთის ციხეს ალყა შემოარტყა, სადაც ნოდარ ციციშვილი იყო გამაგრებული. ნოდარი დანებდა. მან როსტომს თავის დედა მიუგზავნა და „გაცლის გზა სთხოვა“. მეფემ სამცხეში წასვლის ნება დართო. როსტომმა შეთქმულების სხვა წევრებზეც იძია შური. არაგვისა და ქსნის ერისთავები და იოთამ ამილახვარი ახალგორში გაანადგურა, გორში მობრუნდა და მთელი ზამთარი აქ გაატარა³¹².

როსტომმა გორში მიიღო შაჰისაგან გამოგზავნილი ხალათი და პასუხი თავის თხოვნაზე: „შენის ბიძასშვილის თეიმურაზ მირზის შვილი ლუარსაბ შენთვის შვილად გეტხოვნაო, გამოგვიგზავნიაო და ქართველთათვის გვიბრძანებიაო, რომ უფლისწულათ და თქვენად შვილად მიაჩნდესო და თქვენს უკან ქართლის მეფობა მაგისთვის მიგვიცემიაო“³¹³.

1642 წ. უფრო სერიოზული შეთქმულება მოეწყო, რაც ფარსადან გორგიჯანიძის თქმით, შაჰის მიერ როსტომის მემკვიდრედ ლუარსაბის დანიშვნამ გამოიწვია. თავადებს კვლავ თეიმურაზის დაბრუნება სურდათ ქართლის ტახტზე. შეთქმულებაში მონაწილეობდნენ: თეიმურაზ I, ზაალ ერისთავი, გიორგი გოჩაშვილი, ნოდარ ციციშვილი, რევან ბარათაშვილი, სომხეთის მელიქი ყორხმაზბეგი და სხვ. შეთქმულები გიორგი გოჩაშვილს აჯულიანებდნენ, რომ როგორც სამეფო გვარის შთამომავალს, ტახტი მას ეკუთვნოდა. სინამდვილეში, როგორც ფარსადან გორგიჯანიძე ამბობს, ტახტი თეიმურაზ I-სათვის უნდოდათ.

შეთქმულთა გეგმით, თეიმურაზი მცირე ჯარით მივიდოდა მეტეხს, ცხირეთში მყოფი როსტომი ციხიდან გამოვიდოდა და თეიმურაზს შეებმებოდა. ამ უკანასკნელს ახლომანლოს დაბანაკებული მომხრენი წამოეშველებოდნენ და როსტომს ბრძოლაში მოკლავდნენ, „რომ სამართოთ არავის დაებრალოსო“³¹⁴.

სომხეთის მელიქმა იცოდა, რომ შაჰი როსტომის დაღუპვას არავის აპატიებდა და შეთქმულება გასცა. ბერი ეგნატაშვილის მიხედვით კი, მუხრანის ბატონმა ვახტანგმა აცნობა როსტომს შეთქმულების შესახებ. ვახტანგ მუხრანბატონი, როგორც ჩანს, ქართლის ფეოდალებისა და თეიმურაზის ურთიერთობას თვალყურს ადევნებდა და მოპოვებულ ინფორმაციას როსტომ მეფეს აწვდიდა. როსტომი გორში იყო. ქართლის თავადებმა მისი საწინააღმდეგო შეთქმულება მოაწყვეს და თეიმურაზი მოიწვიეს. „ამისი მსმენელი თეიმურაზ რა წარმოემართა, ესე აუწყა როსტომ მეფესა ვახტანგ მუხრანის ბატონმა და მსწრაფლ შევიდა როსტომ გორის ციხესა შინა“. ამგვარად ვახტანგმა გადაარჩინა როსტომ მეფე. უფრო მეტიც, კახეთისკენ მიმავალ თეიმურაზს მუხრანის ბატონი დაეწია და „ავნო დიდი“.

ფარსადან გორგიჯანიძე წერს, რომ მუხრანის ბატონმა შეთქმულთა მეთაურების მიერ მისთვის გაგზავნილ წერილები როსტომს გადასცა. იმავე ღამეს, როცა თეიმურაზი მეტეხს მივიდა, როსტომი გორში გამაგრდა „მაშინ დედოფალი წარავლინა გორის ციხეშია და თვთცა უკან ჩამოუდგა და მივიდნენ გორის ციხეშია და მუნ გამაგრდენ“³¹⁵. თეიმურაზი მეტეხიდან უფლისციხეს მივიდა, მაგრამ მიხვდა, რომ შეთქმულება გაცემული იყო და კახეთს გაბრუნდა. როსტომი სასტიკად გაუსწორდა შეთქმულებას. გორში დასაჯეს გიორგი გოჩაშვილი და ზურაბ სააკაძე — ორივეს თვალები დათხარეს. ამის შემდეგ მეფე თბილისში წავიდა³¹⁶. შეთქმულების ზოგ-

შე მონაწილემ გაქცევით უშველა თავს, ზოგი კი სიკვდილით დასაჯეს.

გორში გარდაიცვალა მარიამ დედოფლის ვაჟი პირველი ქმრისაგან (გურიელისაგან) ოტია. ოტია ზაალ ერისთავის სიძე იყო, როსტომ მეფეს იგი უყვარდა და საკუთარი შვილივით ზრდიდა. „შეიქმნა დიდი გლოვა, ტირილი თორმეტს დღეს. იქვე გორს იყო ზარით ტირილი“. ფარსადან გორგიჯანიძე საკმაოდ დეტალურად და ხატოვნად გადმოგვცემს ოტიას დატირებას და გლოვას. თორმეტი დღის შემდეგ იგი გორიდან მცხეთას წაასვენეს და იქ დაკრძალეს³¹⁷.

როსტომი ღრმად მოხუცებული განაგებდა ქართლს. ერთხელ ის პაანში ხმა გავრეცლდა: „როსტომ მეფე გორს მიიცვალაო“. სინამდვილის დასადგენად შაჰმა ფარსადან გორგიჯანიძე გამოგზავნა საქართველოში. ფარსადანმა ავადმყოფი მეფე თბილისში ნახა, მისგან გარკვეული დავალება მიიღო და თავის მშობლიურ ქალაქ გორში მივიდა, სადაც იმ დროს ოდიშის საქმეებთან დაკავშირებით მარიამ დედოფალი იმყოფებოდა³¹⁸.

როსტომ მეფე გარდაიცვალა 1658 წ. როსტომ მეფის პერიოდზე საუბრის დასასრულს, ისიც უნდა ითქვას, რომ მან გორი არა მხოლოდ ქართლის ერთ-ერთ უძლიერეს ციხესიმაგრედ გადააქცია, ქალაქი გაამშენიერა კიდევც.

როსტომის გარდაცვალების შემდეგ გამეფდა ბაგრატიონის გვერდითი შტოს, მუხრანბატონების წარმომადგენელი ვახტანგ V, შაჰნავაზად წოდებული.

ვახტანგ V-ის მეფობის პერიოდიდან (1658—1675) გორზე უაღრესად მცირე ცნობები გავაჩნია. მხოლოდ ის ვიცით რომ, როდესაც მან 1661 წ. თავისი ვაჟი არჩილი იმერეთში გაამეფა, ქართლში დაბრუნების შემდეგ გორში მოვიდა. ცნობილი გორელი პოეტი ფეშანგი ხითარიშვილი, ვახტანგ V-ის თანამედროვე, თავის ისტორიულ პოემაში „შაჰნავაზიანი“, გვამცნობს, რომ მეფეს გორში მიეგება დედოფალი მარიამი. ვახტანგმა გორში მოიყვანა მის მიერვე დამარცხებული და განდევნილი ვამიყ დადიანის ცოლშვილი. მარიამ ღვდოფალს წარუდგინეს ვამიყის ცოლი ელენე და მისი ქალი. ფეშანგის თქმით, ვახტანგ მეფის ოჯახი გორში ისეთ საუკეთესო პირობებში ცხოვრობდა, რომ ამის მნახველ ვამიყის მეუღლეს, ელენეს, ტირილი აუყვარდა. მარიამმა გაამხნევა ელენე, ტანისამოსით დაასაჩუქრა, ცალკე სახლში დააბინავა და მოახლენიც მიუჩინა³¹⁹.

1690 წ. რუსეთიდან დაბრუნებულმა არჩილ II-მ, რომელიც აღრეც ცდილობდა იმერეთის ტახტზე განმტკიცებას, ოსმალთა ჯარზე დაყრდნობითა და იმერეთის თავადების მხარდაჭერით მეფე ალექსანდრე IV განდევნა. იმავე წლის აგვისტოში ალექსანდრე ქართლში გადმოვიდა და წედისს გაჩერდა. ქართლიდან გაძევებულმა გიორგი XI-მ, რომელიც იმერეთში აფარებდა თავს და ალექსანდრეს მტერი იყო, წედისზე თავდასხმა სცადა, მაგრამ ბეჟან სააკაძემ ალექსანდრეს აცნობა მოსალოდნელი ხიფათის შესახებ და ის „მსწრაფლ შეივლტო ციხესა შინა გორს“³²⁰.

ალექსანდრეს ქართლში გადმოსვლისა და იმერეთში არჩილის გამეფების შესახებ ერეკლე I-მა შაჰს აცნობა. შაჰმა შეაფასა რა იმერეთში შექმნილი ვითარება (არჩილი ოსმალების დახმარებით იკავებს იმერეთის ტახტს, იმავე იმერეთში თავშეფარებულია ქართლიდან გაძევებული გიორგი XI, რომელსაც კავშირი აქვს ოსმალეთთან), ერეკლეს უბრძანა „ალექსანდრე მეფეს კარგად ჯელი შეუწყვეო და კარგად დახვდიო“³²¹, ალექსანდრეს კი ძვირფასი საჩუქრები გამოუგზავნა: სამეფო გვირგვინი, ოქროს ქამარი, ოქროთი შეკაზმული ცხენი და ძვირფასი ქსოვილები. ამის შემდეგ ერეკლე „დიდის დიდებითა და მორთვითა და საქართველოს ჯარით მუხრანის გზით გორს წაბრძანდა მეფის ალექსანდრეს სანახავათ“. ალექსანდრე ერეკლეს გამოეგება და ერთად შევიდნენ გორში, „ერეკლე მეფეს სადგომს ჩამოხტნეს და იმ დღეს დიდი ლხინი გადაიხადეს“³²². მეორე დღეს ერეკლემ სტუმარს ოქრო-ვერცხლის ჭურჭელი, ოქროს და ვერცხლის ლაგამ-უნაგირით დაკაზმული ბედაურები, სიასამურითა და ძვირფასი ქსოვილებით შეკაზმული ტანსაცმელი, „ფლური“ და თეთრი³²³ მიაართვა. შემდეგ დღესაც ილხინეს, ხოლო მეოთხე დღეს ერეკლე I ნაზარალიხანი თბილისში დაბრუნდა, ალექსანდრე IV გორში დარჩა³²⁴.

არჩილის მოწინააღმდეგეებმა დაინახეს რა შაჰი და ერეკლე ალექსანდრეს მფარველობდნენ, ალექსანდრეს მოციქული და „გულის შესაჯერები საფიცრები გაუგზავნეს“ და იმერეთში დაბრუნება

* ფლური — ვენეციური ოქროს ღუკატის აღმნიშვნელი ტერმინი. წარმოიშვა ფლორენციის ოქროს მონეტის ფლორინის სახელწოდებისაგან. ამ ტერმინმა შემდეგ დაკარგა თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა და ღუკატის წონის ოქროს მონეტას აღნიშნავდა³²³.

† ** თეთრი — ოქროს, ვერცხლისა და სპილენძის ქართული ფული.

ურჩიეს. მან სასწრაფოდ დატოვა გორი³²⁵ და 1690 წლის ზამთარ-ში³²⁶ ქუთაისის მახლობლად შეებრძოლა არჩილს, „მაგრამ ამაცუბით და ყმათა მუხანათობით მეფე ალექსანდრეს დაუმარცხდა და ხქივ გორს დაბრუნდა“³²⁷, საიდანაც შემდეგში შაჰის ბრძანებით, თბილისში გადავიდა. შაჰისავე შუამდგომლობით, ოსმალეთის სულთანმა, რომელიც მანამდე არჩილს მფარველობდა, იმერეთის ტახტო ალექსანდრეს დაუბრუნა. არჩილის მომხრე გიორგი XI ახალციხეში ოსმალებმა შეიპყრეს, მაგრამ გაიქცა და ქართლში გადმოვიდა. ერეკლე I-ის პოლიტიკით უკმაყოფილო ქართლის თავადების უმრავლესობამ, მათ შორის გივი ამილახვარმა, გიორგი არაგვის ერისთავმა, ციცი ციციშვილმა, თამაზ ბარათაშვილმა და ბეჟან სააკაძემ (ციცი ციციშვილი და ბეჟან სააკაძე შემდეგში ლალატში ამხილეს და გიორგის ბრძანებით ციცი დაახრჩვეს, ბეჟანს თვალები დათხარეს)³²⁸ გიორგის დაუჭირეს მხარი.

ანდუყაფარ ამილახვრის შვილებმა, იოთამმა და ავთანდილმა, როდესაც გიორგი XI-ის ქართლში გადმოსვლის ამბავი გაიგეს, შაჰისა და ერეკლეს მიმართ ერთგულება შეინარჩუნეს. იოთამი „დედითა, ჯალაბობრივ და მსახურ-აზნაურიშვილით“ გორის ციხეში ჩაიკეტა და იქიდან იბრძოდა. მისი ძმა ავთანდილი, ერეკლეს ეშვიკალასბაში (სასახლის მთავარი გამრიგე, ადმინისტრაციული აპარატის ხელმძღვანელი) თბილისის ციხეში თავის „ჯალაბობრივ“ მხარში ედგა ერეკლეს³²⁹. ანდუყაფარ ამილახვარის ძმა გივი „და მისი ძმები და ძმისწულები მათის შვილებით ბედნიერს ყაენს უჯუღდგენ და გიორგი მეფეს მიუვიდნენ და ბედნიერს ყაენზედან და ჩვენზედან დიდად ორგულად და დამნაშავედ დარჩნენ“ — წერს ერეკლე I³³⁰. ამილახვართა სახლის გათიშვა ქართლში ორმეფობის დროს იმის მშვენიერი მაგალითია, თუ როგორ გაიყო ქართული ფეოდალური საზოგადოება ორად³³¹. ზოგი გიორგი XI-ს უჭერდა მხარს, ზოგი ერეკლე I-ს.

1 გიორგი მეფე, მართალია, ქართლის დიდ ნაწილს სწრაფად დაეპატრონა, მაგრამ მისი მდგომარეობა მყარი ვერ იქნებოდა ვიდრე გორი ერეკლეს მომხრეთა ხელში იქნებოდა. მან სამჯერ სცადა გორის ციხის აღება, მაგრამ უშედეგოდ³³².

ფარსადან გორგიჯანიძის გადმოცემით, ერეკლეს გორის მინბაშის (ციხისთავი) ძმის მიერ თბილისში მიტანილი ამბავი შაჰისათვის მიუწერიდა: „გიორგი მეფემანო, გორის ციხეს ყველგნით გზები შეუკრაო და საჰმელს ველარგნით შემოიტანებნო“³³³. ალყა 2 წელი-

წადნახევარს გაგრძელდა³³⁴, ალბათ, დროის გარკვეული ინტერვალ-
 ბით. ამას გვაფიქრებინებს ვახუშტი ბატონიშვილის ერთი ცნობა,
 საიდანაც ჩანს, რომ იოთამ ამილახვარი ციხიდან გამოხდომებს ახ-
 დენდა და გიორგი XI-ის მომხრეთ მამულებს იკლებდა. იოთამის
 ასეთი მოქმედება რომ აღეკვეთა, გიორგი XI-მ ერთხელ თავისი
 ძმისწული ქაიხოსრო გამოგზავნა, რომელმაც ალყა შემოარტყა
 გორს³³⁵. „ქართლ-კახეთის XVII—XVIII სს. ქრონიკების“ მიხედვით,
 „1694 წ. გორის გარშემო სოფლებს აოხრებდა იოთამ ამილახორი;
 გიორგი მეფემ მიუსია ძმისწული ვახტანგ ლევანის ძე ჯარით“³³⁶.
 ეს თარიღი სწორი არ უნდა იყოს. როგორც ქვემოთ დავინახავთ ერე-
 კლე I-ის მიერ 1692 წ. დეკემბერში იოთამ ამილახვრის სახელზე
 გაცემული სიგელიდან, სიგელის გაცემის დროს იოთამი გორის ცი-
 ხიდან უკვე გამოსული იყო.

ერეკლე I 1695 წლას თებერვალ-მარტში იოთამ ამილახვარის
 სახელზე გაცემულ სიგელში გადმოგვცემს ალყაში მოქცეული გო-
 რის ციხის დამცველთა მდგომარეობას. ვფიქრობთ, სიგელში აღწე-
 რილი უნდა იყოს გიორგის მიერ გორის ციხისათვის მესამედ შემო-
 რტყმული ალყა. რადგან გავვიჭირდება ამბის ისე ხატოვნად გადმო-
 ცემა, როგორც სიგელშია, ამიტომ მთლიანად მოვიყუანთ მას. „ქ.
 ჩვენ, მეფეთ-მეფემან პატრონმან ნაზარალიხან, ესე წიგნი გიბოძეთ:
 თქვენ, ამილახორს იოთამს ასე, რომ ბედნიერის ყაენის ორგულნი
 ქართველნი რომ ჩვენ უკუგვიდგნენ და გიორგი მეფე ქართლში სა-
 ბატონოდ გადმოიყვანეს, ჩვენ ბედნიერის ყაენის ერდგულობისათ-
 ვის ქალაქის (თბილისი — ე. მ.) ციხეში შემოვედით და თქვენი ძმა
 ავთანდილ ჯალაბობრივ თან შემოგვყვა და თქვენ ბედნიერის ყაე-
 ნისა და ჩვენი ერდგულობისათვის ჯალაბობრივ დედით და მსახურ-
 აზნაურიშვილით გორის ციხეში შეხვედით* და სამჯერ გიორგი
 მეფე და ქართველნი შეყრილნი მოგიხდნენ და ციხიდამე ებრძო-
 ლეთ და თქვენ გაიმარჯვეთ და გამოაბრუნვეთ. მერმე გარშემოგად-
 გნენ და ციხეს წყლები მოუჭრეს და აღარც აზულა (სურსათ-სანოვა-
 ჭე — ე. მ.) შემოუშვეს და ციხისგარშემო რაღაც წყლის გუბი და ყა-
 რასუ (დამპალი წყალი — ე. მ.) შეგროზოდათ, ისიც მძორითა და
 ძაღლის სისხლით წაგიბილწეს. ორი წელიწადი და ნახევარი ამის-
 თანის განსაცდელის საქმითა და სარჯლითა ციხის სიმაგრეს და

* იოთამ ამილახვრის მომხრე იყო ფარსადან სუმბატაშვილი, რომელიც ასე-
 ვე ცოლშვილითურთ შეიხიზნა გორის ციხეში³³⁷.

ჩვენს ერთგულებას ეცადენით და დედათქვენი და ზოგნი მსახურ-
აზნაურიშვილნი და მხლებელნი ციხეში დაგეხოცნენ, იმათი მიწათ
მიღება არ მოხდებოდა და გარეთ ხომ არ გამოგესვლებოდათ. ციხე-
საც აზულა მწვედ შემოაკლდა და შიბაში (ციხისთავი — ე. მ.) და
თათრებიც დიდად შელონდნენ. თქვენ და შიბაშმა ჩვენ და ბეგლარ-
ბეგს აბაზყულობანს ბევრჯელ ჯარი და ქომაგი (დახმარება, მეშვე-
ლი ჯარი — ე. მ.) გვთხოეთ. ჩვენ ხომ ჯარი არ გვყავდა და ბეგლარ-
ბეგს მეც ბევრჯელ ვეუბნენ და არ იქნა, თქვენთვის ჯარი ვერ გამო-
ვაგზავნიხე. ის მუხანათი ბეგლარბეგი თურმე ყაენის ორგული იყო
და ყაენის ორგულობისაყენ იყო და არას თავს შეიღდა და არც ჯარი
მოგაშველა. ამასობაში შენ დიდად შეგალონეს და თუ კიდევ ციხეში
ხანი დაგეყო, ციხის აზულაც დაილეოდა და ციხის ალება შიმშილით
მოხდებოდა. შიბაშსაც თქვენთვის წიგნი მოეცა, რომე შენი წასვლა
სჯობსო, ციხის სიმაგრეც უფრო მოხდებო. ჩვენც ასე დასტური და-
გეცით, რომე რადგან ყაენის ერდგულობას და ჩვენს სამსახურს
გარედამაც უკეთ ეცდები და კიდევ ბედნიერისა... ყაენისა და ჩვე-
ნი ერდგული... და თქვენი გამოსვლა ციხესაც უჯობს, ჩვენც... და
ბედნიერის ყაენის თავის მზემან... თქვენს ძმას ეშიკაღასბაშს* არას
გისაყვედურებთ.

ქ. თუ ამას უკანაც ბედნიერის ყაენის სამსახურს მოუდგებით
და ეცდებით, ეს ასე დაგვიმტკიცებია“³³⁸.

გიორგი XI-მ ვერ შეძლო გორის ციხის ალება. როდესაც ციხის
დამცველებმა შაჰსა და ერეკლესაგან დახმარების იმედი დაკარგეს,
გორის „თავნი და უფროსნი კაცნი ძღვნით გიორგი მეფესთან მი-
ვიდნესო და ასრე მოახსენესო: ციხის ალება არ შეგძლიათო და
ისრევ ყაენი გაჯობებსო და თქვენ ორგულად დარჩებითო, ქართლი
ჭელთ გიჭირავსო, ციხის ბრძოლას დაეხსენო“³³⁹. გიორგი იძულე-
ბული გახდა მდგომარეობას შეგუებოდა და გორს გაეცალა.

ერეკლე მეფემ ჯეროვნად დაუფასა ერთგულება იოთამ და ავ-
თანდილ ამილახვრებს. 1692 წ. დეკემბრის „დამდეგს“ გაცემულ სი-
ჯელში ერეკლე ამბობს: „...ესე ამიერთაგნ უკუნისამდე უამთა და
ხანთა გასათავებელი, მტკიცე და უცვალებელი, საბოლოოდ გამოსა-
დგი ფიცი, პირი და წყალობის წიგნი შეგიწყალებთ და გიბოძებთ
თქვენ, ჩვენსა ერთგულთა და წესისამებრ თავდადებით მრავალფე-

* სასახლის მთავარი გამრიგე, ადმინისტრაციული აპარატის ხელმძღვანელი,
პარინდელი მანდატურთუხუცესი.

რად ნამსახურთა და ჩვენის მორკპა-ლიდების თავგადადებით მდგომ-
თა და მოწადინეთა ანდუყაფარ ამილახორის შვილს იოთამს და ძმას
თქვენსა ჩვენს ეშიკალასბაშს ავთანდილს და შვილთა თქვენსა და-
ვითს, ზურაბს და ვახტანგს, შვილთა და მომავალთა თქუენსა ყო-
ელთათვის“.

! სიგელიდან ირკვევა, რომ „იმ გივს ამილახორს და მის ძმებს
და ძმისწულებს გიორგი მეფისაგან და ქართველთაგან ასეთი საფი-
ქვარი აედოთ, რომ თუ იმათ შესძლებოდათ რამე და ქართლი დაეჭი-
რათ, თქვენ საამილახვროში აღარ შეეშვით და აღარც თქვენის მა-
მულის წილი მოეცათ“³⁴⁰. ერეკლემ ახლა, მოწინააღმდეგეთა გან-
ზრახვის საპირისპიროდ, იოთამი აღაზევა და ამილახვრობა, ზემო
ქართლის სარდლობა და გორის მოურავობა მას უბოძა. მასვე უბოძა
შერისხული გივი ამილახვრის მამულები „მით ბარამდი“*. ერეკლე
იოთამს დაპირდა, აგრეთვე, რომ შაჰის წინაშე უშუამდგომლებდა,
რათა მისთვის დაემტკიცებინა მის „მამა-პაპათ რომ ბედნიერის ყა-
ენისაგან ასი თუმანი ჯამაგირი ჰქონებიათ“. ერეკლემ დაპირება შე-
ასრულა. 1698 წ. იანვარში შაჰ ჰოსეინის ფირმანით იოთამ ამილა-
ხვარს მართლაც დაენიშნა 100 თავრიზული თუმანი. ერეკლემ იო-
თამს უბოძა, აგრეთვე, მამულები ფხვენისში³⁴².

! ერეკლე I-მა, ყიზილბაშთა სამხედრო ძალაზე დაყრდნობით, ჩაა-
ქრო ქართლში ანტიირანული აჯანყება და მოწინააღმდეგეთა ანგა-
რიშსწორებას შეუდგა. ერეკლე და ყიზილბაშთა ჯარის სარდალი
ქალბალი-ხანი გორში მივიდნენ, „წარავლინეს და მოარბივეს რო-
მელნიმე ზენა დაბნები“³⁴³. მათ გორშივე დაიბარეს „ქართლები“
და ერთგულების ფიცი დაადებინეს³⁴⁴.

გიორგი XI-ს ქართლში აღარ ედგომებოდა და იმერეთში გადა-
ვიდა, სადაც კვლავ არჩილი გამეფდა. გიორგიმ თავის ძმისწული შა-
ჰთან გაგზავნა. ერეკლემ და ქალბალი-ხანმა ქაიხოსროს მისიის შე-
სახებ გორში გაიგეს და ქაიხოსროს ციციშვილი მიუგზავნეს, რო-
მელმაც ხელშეუხებლობის გარანტია მისცა და მოსალაპარაკებლად
გორში მიიწვია. ქაიხოსრო გორში მივიდა, მაგრამ ცნობილი არაა,
თუ რაზე მოილაპარკეს. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ერეკლემ და
ქალბალი-ხანმა მოიწონეს გიორგის განზრახვა ირანში გამგზავრების
შესახებ, რადგან თავიდან მოიშორებდნენ შეუპოვარ მეტოქეს. აღ-

* გორის ციხე ჯერ კიდევ ალყაში იყო, როცა მისი დამცველები თეიმურაზს
იოთამის გაამილახვრებას სთხოვდნენ³⁴¹.

მათ, ეს აცნობეს მათ შავს გორიდან გაგზავნილი შიკრიკის საშუალებით³⁴⁵.

ამგვარად, ქართლის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის, რომელსაც გიორგი XI მეთაურობდა, მარცხით დამთავრდა. ერეკლე, ყიზილბაშებზე დაყრდნობით, ყიზილბაშურ წესრიგს და ძალადობას ნერგავდა. იგი ქართლის ფეოდალური საზოგადოების ზიზღს გრძნობდა და ქართლიდან წასვლა უნდოდა. შაჰმა ერთდროულად ორი ტახტის მამიებლის გული მოიგო — ქართლი გიორგი XI-ს მისცა, კახეთი კი ერეკლე I-ს, მაგრამ ვერც ერთი ელირსა დანაპირებს. ორივე საქართველოდან შორს გარდაიქვალა.

გიორგის სიცოცხლეშივე, 1703 წლიდან, ქართლში მეფის მოადგილედ (ჯანიშინად) დაინიშნა მისი ძმისწული ვახტანგ ლევანის ძე (1703—1714), რომელიც შემდეგში ქართლის მეფე გახდა ვახტანგ VI-ის სახელით (1713—1724).

ვახტანგ VI-მ მთელი რიგი ადმინისტრაციული და სამხედრო ღონისძიებებით განამტკიცა სამეფო ხელისუფლება.

ვახტანგის ღრსაც გორი რჩებოდა ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ციხე-ქალაქად, სადაც იგი „შემოდგომა-გაზაფხულს“ ნადიმობასა და ნადირობაში ატარებდა³⁴⁶. საერთოდ, როგორც XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის წყაროებიდან ჩანს, გორი ვახტანგის და მისი ოჯახის სამყოფელი იყო. ეს ალბათ, იმიტაც იყო განპირობებული, რომ თბილისში ჯერ კიდევ ყიზილბაშთა გარნიზონი იდგა. მათთან სიახლოვე არც სასიამოვნო და არც უხიფათო უნდა ყოფილიყო.

ჯანიშინმა გორი ურჩი ოსებისა და დვალეების წინააღმდეგ ბრძოლის დასაყრდენად გადააქცია. მან 1711 წ. ოსეთზე გაილაშქრა, 80 კოშკი დაანგრია; ურჩნი დაატყვევა. იმავე დროს დვალეთი დაიპყრო და ხარკი დააკისრა. ვახტანგი გორში ამუშავებდა სამეფოს შემომტკიცების გეგმებს. „გორს მდგომი იშუებდა სხვასა განზრახნი“³⁴⁷.

დასავლეთ საქართველოში ფეოდალური შინაბრძოლა მიმდინარეობდა. სამეგრელოს, გურიისა და აფხაზეთის მთავრები მეფეს არ ემორჩილებოდნენ და დამოუკიდებელ საშინაო და საგარეო პოლიტიკას ატარებდნენ. არეულობა სუფევდა თვით იმერეთის სამეფოში. მეფის ხელისუფლებას ეურჩებოდნენ იმერელი თავადები, ჯანსაყუთრებით რაჭის ერისთავი და აბაშიძე თვითნებობდა. იმერეთის სამეფოში შექმნილი ვითარება ვახტანგს იქაურ საქმეებში ჩარევის საშუალებას აძლევდა. 1711 წ. ფეოდალთა ერთმა ჯგუფმა ტახტიდან

ჩამთავდო არაპოპულარული მეფე გიორგი VI და გურიის მთავარი მამია III გაამეფა. ვახტანგ VI მხარს უჭერდა გიორგის. „ხოლო გიორგი ვერ წინააღმდეგომი წარვიდა ქართლს. ისტუმრა ვახტანგ გორს და პატივსცა“³⁴⁸. ვახტანგთან აფარებდა თავს, აგრეთვე, გიორგი VI-ის ერთ-ერთი მოწინააღმდეგე ზურაბ აბაშიძე, რომლის ძმისწული ვახუშტი ჯანიშინის სიძე იყო³⁴⁹.

როგორც ჩანს, ქართლის მეფეს გიორგის და აბაშიძის შერიგება სურდა, მაგრამ გიორგი თავის ძველ მტერს არ ენდობოდა. „გიორგი მეფემან გორს მოითხოვა ვახტანგისაგან აბაშიძე, რათა მისცეს მესისხლე თვისი“. ვახტანგის ზეგავლენით ზურაბ აბაშიძემ თავის ძე და ასული მისცა გიორგი VI-ს და „ვახტანგ ზავჰყო მათ შორის“³⁵⁰.

1711 წ. ავღანელებთან ბრძოლაში დაიღუპა ქართლის მეფე ქაიხოსრო. ამის შესახებ გორში გაიგეს იმავე წლის 24 დეკემბერს³⁵¹. ვახტანგმა დედოფალი რუსუდანი და უფლისწული გორში დატოვა, ქართლის გამგებლობა თავის უმცროს ძმას სვიმონს ჩააბარა³⁵², მღვივანბეგ ბარძიმ ერისთავის ასულ გუქაზე დააქორწინა³⁵³. და თბილისში წავიდა³⁵⁴. მან შაჰთან კაცი გაგზავნა და შეუთვალა: მთელი ჩემი მოდგმა შენ სამსახურში ამოწყდა და მეც მინდა შენთვის თავი დავდო. კმაყოფილმა შაჰმა წყალობის სიგელი და მეჭმანდარი (მესტუმრეთხუცესი) გამოუგზავნა³⁵⁵.

1712 წლის 28 თებერვალს ვახტანგ VI 300 კაციანი ამალით ისპაანს წავიდა. იმავე წლის 2 აგვისტოს გორში დაიბადა ვახტანგის ძე, ბატონიშვილი გიორგი³⁵⁶.

იმის გამო, რომ ვახტანგმა, თავდაპირველად, რჯულის შეცვლაზე უარი განაცხადა, შაჰმა ის ქირმანში დაატყვევა, ქართლი მის ძმას იესე ალი ყულიხანს გადასცა (1712—1716). იესემ თავისი ანტიქართული პოლიტიკით საყოველთაო ზიზღი დაიმსახურა. იესეს საწინააღმდეგო მოძრაობას სათავეში ჩაუდგა ვახტანგის უფროსი ვაჟი ბაქარი. ბაქარისა და იესეს ბრძოლის დროს, ბაქარმა, როგორც მაშინდელი ზოგიერთი წყაროს მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, თავის ძირითად რეზიდენციად გორი გადააქცია.

1712 წ. მამია გურიელმა მარცხი განიცადა გიორგი VI-თან ბრძოლაში. იმერეთიდან განდევნილმა მამიამ ბაქარს სთხოვა „რათა მისცეს გზა“. ბაქარი მას მიეგება ქ. ცხინვალს და „დიდითა პატივითა წარიყვანა გორს“. ჩვენ არ ვიცით რამდენ ხანს დარჩა მამია გურიელი გორში, მაგრამ ერთი რამ ცხადია, რომ მამია მაშინვე არ წასუ-

ლა. ამაზე მიგვანიშნებს ვახუშტი ბატონიშვილი, რომელიც ამბობს, რომ გორში ყოფნის დროს მამიას ყველაზე მეტად კათალიკოსი დომენტი უმასპინძლებდაო: „გარნა უფროსად უმასპინძლებდა კათალიკოზი დომენტი“. კათალიკოსი გორში მამიას მოსვლასთან დაკავშირებით კი არ იმყოფებოდა, არამედ დროებით აქ ცხოვრობდა. გორიდან მამია გურიელი ჯავახეთში წავიდა თავის სიძე ასან ფაშასთან, იქიდან კი გურიაში გადავიდა³⁵⁷. როგორც ჩანს, დომენტი, ვახტანგ VI-ის საწინააღმდეგო შეთქმულებაში მონაწილეობის გამო, მცხეთიდან გამოაძევეს. ჯანიშინმა შეიპყრო დომენტი და გორში გაუგზავნა ბაქარს „რათა აღმოკვადოხ თუალნი“. მაგრამ რუსუდან დედოფალმა შეიწყალა იგი „და იყოფდა მას თანა პატივითა“³⁵⁸.

დედოფალი რუსუდანი და ბატონიშვილი ბაქარი რომ დიდი ხანი ცხოვრობდნენ გორში, ამაზე, მიუთითებს 1714 წლის 15 აგვისტოს შედგენილი „განჩინება კოდის-ლილოელთ საზღვრების საქმეზე“, საბუთის შინაარსიდან ჩანს, რომ დედოფალთან და ბატონიშვილთან გორში მოდოდნენ სხვადასხვა სადავო საკითხის გადასაწყვეტად³⁵⁹. საბუთში ის პერიოდი იგულისხმება, როდესაც ვახტანგი ირანში წავიდა, მაგრამ იესე ალიყული-ხანი ქართლში ჯერ არ მოსულა. იესე მოვიდა 1712 წ. 20 ოქტომბერს. ასე რომ ზემოდასახელებულ საბუთში 1712 წ. 28 თებერვლიდან 20 ოქტომბრამდე მომხდარი ამბავი უნდა იყოს გადმოცემული. ცნობილია, რომ იესეს მოსვლის შემდეგ დედოფალმა რუსუდანმა ქართლში დარჩენა აღარ ინება, ბატონიშვილები ბაქარი და გიორგი წაიყვანა და რაჭაში გადავიდა³⁶⁰, დომენტი კი იესესთან გაუშვეს. იესემ იგი კათალიკოსად აღადგინა³⁶¹.

გორთან დაკავშირებით საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ამ ქალაქიდან დაიწყო სულხან-საბა ორბელიანის მოგზაურობა ევროპაში, რაც ერთხელ კიდევ მიგვანიშნებს გორის დიდ მნიშვნელობაზე XVIII ს. პირველი მეოთხედის ქართლის სამეფოში.

1) როგორც ცნობილია, ვახტანგ VI 1712 წ. 23 აპრილს ირანს გაემგზავრა. მის ამაღაში იყო სულხან-საბა. იმავე წლის დასასრულს ვახტანგმა თავისი ბიძა და აღმზრდელი უკან დააბრუნა. იგი ვახტანგის ოჯახთან დასახლდა გორში, რადგან ირანში გამგზავრების წინ ვახტანგმა „დედოფალი და ძენი თჳსნი დაადგინა გორს“³⁶². მას, სავარაუდოა, ვახტანგის მითითებით მფარველობა უნდა გაეწია ამ ქალაქში დასახლებული მისი ოჯახისათვის.

სულხან-საბას გორში ყოფნის დროს ირანიდან მოვიდა ფრანგი აბატი ჟან რიშარი. ის 1710 წლიდან ირანში მოღვაწეობდა. ირანში ისე დაუახლოვდა ვახტანგს, რომ გახდა მისი „მესაიდუმლე, როგორც საფრანგეთის ელჩის მოციქული“³⁶³.

1713 წ. შაჰმა საფრანგეთის მეფესთან წერილის წაღება რიშარს დაავალა. ვახტანგმაც ამ შემთხვევით ისარგებლა და რიშარს საპასუხო წერილი გაატანა იმავე მეფესთან.

საეჭვოდ მიგვაჩნია, რომ ჟან რიშარის საფრანგეთში გამგზავრება საქართველოს გზით იმითი იყო განპირობებული, რომ მას განწირული ჰქონდა თან წაეყვანა სულხან-საბა³⁶⁴. რიშარი ამ მიზნით არ უნდა მისულიყო გორში. უბრალოდ, მაშინ შედარებით უხიფათო იყო საქართველოს გზა. ამას გარდა, რიშარი თავისი პროფესიიდან და საქმიანობიდან გამომდინარე, დაინტერესებული უნდა ყოფილიყო საქართველოში მოღვაწე მისიონერების მდგომარეობით. საფრანგეთის მთავრობა ხომ იმიტომ აბამდა კავშირს ვახტანგ VI-სთან, რომ მას ხელი შეეწყო პატრიარქის საქმიანობისათვის საქართველოში. იმიტომ რიშარი უშუალოდ უნდა გასცნობოდა ვითარებას. სხვათაშორის, რიშარი თავის ერთ-ერთ წერილში სულხან-საბას განსაკუთრებულ დამსახურებად უთვლიდა მისიონერებისადმი დანშარებას და იმასაც, რომ ეს ქართველი სასულიერო პირი თვითონაც კათოლიკობას აღიარებდა³⁶⁵.

რიშარი თბილისიდან გორს მოვიდა და აქ შეხვდა სულხან-საბას. როგორც მისივე წერილიდან ირკვევა³⁶⁶, ის გორში მცირე ხანს გაჩერდა. ისიც ირკვევა, რომ სულხან-საბა და რიშარი პირველად გორში შეხვდნენ ერთმანეთს*. საფრანგეთის მინისტრის და სახელმწიფო მდივნის გრაფ დე პონშარტრენისადმი გაგზავნილ წერილში. სულხან-საბა პირდაპირ მიუთითებს, რომ ის ადრე, გორში შეხვედრამდე, პირად ნაცნობობაში არ იყო რიშართან. „ჩემთან უფალი მუსუ რიშარი მღვდელი არის — წერს საბა — რომ ქართლიდამ ამან მომიყვანა. რა ვახტანგ ეს (რიშარი — ე. მ.) შეისწავლა, დიად განწყობა. ამისთვის ეთქვა თავის პასუხებში“³⁶⁸. რიშარი კი ასე გადმოგვცემს სულხან-საბასთან შეხვედრას: „რა გავიარე გორში, იქ დამხვდა სულხან-საბა, ბიძა საქართველოს მეფის, რამდენიმე წელიწადია რაც მონაზონების სამოსელი შეიმოსა; მონაზონად შედგომამდე თავის

* ი. ტაბაღუას აზრით, სულხან-საბამ და რიშარმა ირანში გაიცნეს ერთმანეთი³⁶⁷.

ქმებს დაუტოვა ერთი დიდი პროვინცია, რომელიც მისი საკუთრება იყო ამიტომ ჰყო, რათა უფრო ადვილად აღეარებინა კათოლიკე სარწმუნოება³⁶⁹. მოყვანილი ციტატიდან ვერც იმ დასკვნას გამოვიტანთ, რომ სულხან-საბას და რიშარის შეხვედრა გორში წინასწარ იყო დაგეგმილი³⁷⁰. რიშარი სულხან-საბასთან შეხვედრას უფრო იმიტომ აღნიშნავს, რომ მისი სახით გაიცნო კათოლიკე ქართველი დიდებული — ყველასგან პატივცემული და დაფასებული პიროვნება, რომელიც დიდ დახმარებას უწევდა საქართველოში მოღვაწე კათოლიკე მისიონერებს.

ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოებაც. სულხან-საბას, როგორც რიშარის წერილიდან ირკვევა, გორში შეხვედრისას, თავდაპირველად განსაკუთრებული ყურადღება არ გამოუძღვავებია ფრანგი პატრის მიმართ. რიშარი შემთხვევით არ უნდა უსვამდეს ხაზს იმ გარემოებას, რომ, როცა სულხან-საბამ გორში მიიღო ვახტანგ მეფის წერილი, ამის შემდეგ „რაც მისმა საფრანგეთის მიმართ სიყვარულმა ჩააგონა, ყოველი პატივი მცა“³⁷¹. რიშარის ეს ერთი ფრაზა გვაფიქრებინებს, რომ ვახტანგის მიერ გამოგზავნილ წერილში იყო ისეთი რამ, რამაც სრულიად შეცვალა ქართველი დიპლომატის ფრანგისადმი განწყობილება, რაღაც მნიშვნელოვანი ჩააგონა მას. ასეთ ვარაუდს თუ მივიღებთ, მაშინ ვერ გავიზიარებთ გ. ლეონიძის ზოგიერთ მოსაზრებას სულხან-საბას გორში საქმიანობაზე ევროპაში გამგზავრების წინ. „საბა... ანაზღვეულად სტოვებს ისპაჰანს და ქართლში ბრუნდება... საბა ალბათ გამოგზავრებულა საფრანგეთში წასვლის შესამზადებლად მეფის პაროლის მოლოდინში და აი, როდესაც ევროპაში მიმავალი რიშარი ხვდება გორში, საბაც თავისი წერილის პასუხს იღებს ვახტანგისაგან... ჩვენ არ ვიცით რა შინაარსისა იყო ეს წერილი და ეხებოდა თუ არა საბას ევროპაში გამგზავრების საკითხს, მაგრამ საყურადღებოა, რომ სწორედ ამ წერილის მიღების შემდეგ საბამ გამოუცხადა რიშარს თავისი სურვილი ევროპაში წასვლისა“³⁷².

რიშარის წერილიდან ამოღებული ფრაზა სრულებითაც არ გამოგვადგება იმის დასამტკიცებლად, რომ სულხან-საბა იმიტომ დაბრუნდა ირანიდან გორში, რომ საფრანგეთში წასასვლელად შემზადებულიყო. ზემოთ უკვე ვთქვით, რომ მისი დაბრუნება სხვა მიზეზით იყო განპირობებული. არც ის არის სწორი რომ აღნიშნული წერილის გორში მიღების შემდეგ გამოთქვა სურვილი ევროპაში გამ-

გზავრებისა. ასეთი სურვილი მან დასავლეთ საქართველოში ვახტანგისაგან სხვა წერილის მიღების შემდეგ გამოთქვა.

მაშ რა ეწერა გორში მიღებულ წერილში? ჩვენი აზრით, წერილით ვახტანგი აცნობებდა, თუ ვინ იყო რიშარი და ვახტანგის რა დავალება უნდა შეესრულებინა მას. საბამ, ალბათ, ზოგადად იცოდა ვახტანგ მეფის განზრახვა საფრანგეთთან კავშირის დამყარების შესახებ. ახლა, როცა ხელსაყრელი შემთხვევა მიეცა ვახტანგს და ყონკრეტულ ნაბიჯს დგამდა ამ გეგმის რეალიზაციისათვის, მისთვის უადრესად საინტერესო უნდა ყოფილიყო საბას, როგორც გამოცდილი დიპლომატის, აზრი.

ამგვარად, ჩვენთვის ცნობილი წყაროებიდან არ ჩანს, რომ ვახტანგ მეფეს სულხან-საბას დასავლეთ ევროპაში გაგზავნა რიშარის გორში მოსვლამდე უკვე გადაწყვეტილი ჰქონდა.

ჩვენ რომ გვცოდნოდა რამდენ ხანს დარჩა რიშარი გორში (უფრო სავარაუდოა, რომ მალე წავიდა), მაშინ გადავიღებოდა ერთი საინტერესო მომენტის გახსნა, კერძოდ, როდის შეთანხმდნენ ვახტანგ VI და სულხან-საბა ამ უკანასკნელის საფრანგეთის სამეფო კარზე წასვლის შესახებ.

ვერ გავიზიარებთ ვ. დონდუას მოსაზრებას თითქოს „მისიონერს“ ქალაქ გორში დასჭირდა აქ მასთან შემხედლური სულხან-საბა ორბელიანის გულადი თხოვნის დაკმაყოფილება და ასე მისი თან წაყვანა საფრანგეთში“³⁷³.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ვახტანგ VI გორში გამოგზავნილი წერილით სულხან-საბას აცნობებდა თავის გეგმაზე — დაკავშირებოდა საფრანგეთს. მაგრამ მასში არაფერი არ იყო ნათქვამი ქართლის სამეფოს წარმომადგენლის საფრანგეთში გაგზავნაზე. ასე რომ, საეჭვოა, ვახტანგს აღრევე ჰქონოდა გადაწყვეტილი სულხან-საბას საფრანგეთში გამგზავრება³⁷⁴. შეიძლება ვახტანგს აინტერესებდა საბას აზრი, უკეთესი ხომ არ იქნებოდა ქართველი კაცი ხლებოდა საფრანგეთის მეფეს და კანდიდატის შერჩევასაც სთხოვდა მას.

ისიც სავარაუდოა, რომ სულხან-საბამ ვახტანგს გორიდან ისპაანში გაუგზავნა წერილი და სთხოვა მისთვის მიენდო ამ საპასუხისმგებლო მისიის შესრულება. საბა გარკვეულ დრომდე არაფერს ეუბნებოდა ფრანგ დიპლომატს ვახტანგთან წერილის გაგზავნაზე. სულხან-საბას უპირველს ყოვლისა თავისი მეფის აზრი აინტერესებდა³⁷⁵.

რათა ვინმეს რაიმე არ ეეჭვა, სულხან-საბამ, ვითომ რიშარი-

სადმი დიდი პატივისცემის გამო, მისი შავ ზღვამდე გაცილება მოინდომა, იმ იმედით, რომ გზაში ვახტანგის საპასუხო წერილი დაეწეროდა. ამიტომ მან ყველაფერი იღონა რათა რიშარი დიდხანს დაეყოვნებინა დასავლეთ საქართველოში.

სულხან-საბამ როდესაც ვახტანგის მეორე წერილიც მიიღო დასავლეთ საქართველოში (ცნობილი არ არის კონკრეტულად სად), სადაც, ალბათ, ვახტანგის თანხმობა იყო მისი საფრანგეთში წასვლის შესახებ, რიშარს განუცხადა: „დიდი ხანია ხელმწიფეს (ლუდოვიკეს) ნახვა მინდა და უკეთესი შემთხვევა არც მექნებაო და ამიტომ მთხოვა თუ ჩემი სიყვარული გაქვს და ან რაც ამაგი მისიონერებს მივაგე, თუ დამიფასო, თან წამიყვანეო“³⁷⁶.

გ. ლეონიძეს რატომღაც მიაჩნდა, რომ სულხან-საბამ რიშარს გორში გაანდო ევროპაში წასვლის სურვილი. იგი ამის გამო წერდა: „გავიხსენოთ გულის აღმძვრელი სურათი ქ. გორიდან საბას ევროპაში გამგზავრებისა. მისიონერი რიშარი აგვიწერს, განშორების ამბავმა რა მძიმე შთაბეჭდილება მოახდინა დედოფალზე და საერთოდ სამეფო კარზე“³⁷⁷. რიშარის წერილიდან კი სავსებით გასაგებია, რომ სულხან-საბას ამ გადაწყვეტილებაზე მისმა მსახურებმა მის ნათესაეებს და მეფის ოჯახს დასავლეთ საქართველოდან აცნობეს³⁷⁸. ასევე საეჭვოა, რომ საბამ საქართველოზე გამავალი სავაჭრო გზის შესახებ თავისი მოსაზრებანი გორში გაუზიარა რიშარს³⁷⁹. ახალი გზის შესახებ რიშარი ლაპარაკობს მას შემდეგ, როცა ის თბრობას ამთავრებს დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსზე³⁸⁰.

1713 წ. 17 აგვისტოს სულხან-საბა ჟან რიშართან ერთად ევროპაში გაემგზავრა, მაგრამ რაიმე რეალურ წარმატებას ვერ მიაღწია და 1716 წლის ზაფხულში სამშობლოში დაბრუნდა.

1719 წ. შაჰმა ვახტანგს ქართლის მეფობა უბოძა და საქართველოში გამოუშვა. ამ დროს გაძლიერდა დაღესტნელების მიერ შაჰის სამფლობელოების ქრბევა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, შაჰმაც ლეკთა თარეშის ალაგმვა ვახტანგ მეფეს დაავალა. ვახტანგმა კახეთის მეფე დავით იმამ ყული-ხანთან დადო ხელშეკრულება ლეკთა წინააღმდეგ ერთობლივი ლაშქრობის შესახებ. მან, იმავე დროს ქართლში ერთობა აღადგინა და იმერეთის საქმეებშიც ჩაეჭია. 1720 წელს ვახტანგმა იმერეთის ტახტზე თავისი დისწულის ხლექსანდრეს აყვანა მოინდომა და ამ მიზნის მისაღწევად ოსმალეთის გავლენის გამოყენებაც სცადა.

ვახტანგ მეფე გორში იმყოფებოდა როდესაც სულთნის მოკიჭული მოვიდა და აცნობა, რომ ოსმალეთი წინააღმდეგი არ იქნებოდა ალექსანდრეს იმერეთში გამეფებისა, თუ ვახტანგი აქტიურად დაეხმარებოდა მას. ვახტანგმა ბატონიშვილი ვახუშტი იმერეთში გაგზავნა³⁸¹. საბოლოოდ, იმერეთში ალექსანდრე გამეფდა.

ვახტანგ VI-ის დამოუკიდებელმა პოლიტიკამ და რუსეთთან კონტაქტებმა ირანთან ურთიერთობა გაამწვავა. შაჰ თამაზ II-მ ვახტანგის დასჯა განიზრახა. ამას დაემატა ოსმალეთის სამზადისი ქართლში სალაშქროდ. გამწვავდა ურთიერთობა ვახტანგსა და კახეთის მეფე კონსტანტინეს შორისაც. ეს უკანასკნელი ირანისა და დაღესტნელების მხარდაჭერით ქართლში გამეფებას ცდილობდა. ქართლი ომის არენად გადაიქცა. განსაკუთრებით კახთბატონი აქტიურობდა.

1723 წლის დასაწყისში კონსტანტინე (მამად ყული-ხანი) ქართლში შემოიჭრა და თბილისს მიადგა. ვახტანგმა „აპყარა დედოფალი და ბარგი მძიმე და გაგზავნა გორსა“³⁸². თავდაპირველად კონსტანტინე თბილისს ვერ დაეუფლა, მაგრამ, როცა მას ლეკის ჯარი მოუვიდა, ვახტანგმა თავდაცვა ვეღარ შეძლო და „წაბრძანდა გორს, ძე მისი ბაქარ წავიდა დუშეთს“³⁸³. ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით, ბაქარიც გორში მისულა³⁸⁴. ვახტანგი მცირე ხანს გაჩერდა გორში და ცხინვალში წავიდა და იქ ელოდა თავისი სიმამრისაგან, არაგვის ერისთავ გიორგისაგან, დახმარებას³⁸⁵. მაგრამ გიორგი ერისთავმა კონსტანტინეს დაუჭირა მხარი.

ვახტანგის თხოვნით, ოსმალთა 20 ათასიანი ჯარი შემოვიდა ქართლში და თბილისს მიადგა. 1723 წ. 10 ივნისს კონსტანტინე თავისი ნებით გამოვიდა თბილისიდან, ოსმალებს მიეგება და ქალაქის კლიტენი მიართვა. 11 ივნისს ოსმალებმა თბილისი დაიკავეს, კონსტანტინე შეიპყრეს და ბაქარს გადასცეს. ბაქარმა კონსტანტინეს პატიოსანი სიტყვა ჩამოართვა, რომ ის ქართლის წინააღმდეგ აღარასოდეს აღარ ამხედრდებოდა და გაათავისუფლა.

ოსმალთა ისტორიკოსი ჩელები-ზადე საკმაოდ დაწვრილებით აგვიწერს ოსმალთა მოქმედებას თბილისის დაკავების შემდეგ. ისინი ისე იქცეოდნენ, როგორც დაპყრობილ ქვეყანაში. „ვახტანგი იძულებული გახდა თავისი მხედრებისათვის ეუწყებინა, რომ მოთმინებით გაქვეუღიყვნენ გორის ციხისაკენ, რომელიც მისი სამფლობელო იყო... შემოხსენებული ვახტანგის აჯანყება იყო უბედურების ალაშის ტრიალი... შემოხსენებული ვახტანგის ძმა იასე

ხანი დამორჩილების მიზნით მოვიდა და საგანგებოდ მოწყობილ სამეფო კარავში მიიღეს... მისი (ვახტანგის) შვილი შაჰნავაზი (ბაქარი — ე. შ.) მოვიდა და მორჩილების უღელი დაიდგა. მამამისის — ვახტანგის სამფლობელოში იყო. გორის ციხის დასაპყრობად და ჩასაბარებლად, რომლის ქვეშაირიტების გზაზე დაყენება გადაწყვეტილ ჰქონდა ოსმალეთის სახელმწიფოს, აუცილებელი იყო გარკვეული რაოდენობის კაცის გაგზავნა. განაპირა მხარეების ხსენებული სერასქერის აღათაგან ალი ალა თავზე ხელაღებულთა რაზმით ხსენებული ციხისაკენ გაიგზავნა, მგზავრობის დროს ვახტანგმა განაცხადა: მეჰმედ ყული-ხანმა იცოდეს, რომ მე ოსმალეთის სახელმწიფოს დავემორჩილები და დავექვემდებარები და გორის ციხეს ჩავაბარებ. ვიდრე ისლამის მიმდევრები არ შესულან და არ დაუფლებიან ციხის კედლებს, ეჰვი არ არის, რომ უმჯობესია მისი წინასწარ დაპყრობა და დაკავება³⁸⁶.

ვახტანგის რჩევის თანახმად, გორის ციხის დასაკავებლად საკმაოდ დიდი ჯარი გაგზავნეს. ჯარი შუალამისას მივიდა გორის მიდამოებში. როგორც ირკვევა, გორის ციხის დამცველებს უკვე მიღებული ჰქონდათ ვახტანგის ბრძანება ოსმალებისათვის ციხის ჩაბარების შესახებ. მართლაც „ციხის მცველებმა კარი გააღეს და მათი დიდებული დახმარებით ხსენებული ციხე ამრიგად შეუერთდა სულთნის სამფლობელოს“³⁸⁷.

ოსმალები ქართლს იკლებდნენ. ვახტანგს ქართლში აღარ დაედგომებოდა და იმერეთში წავიდა. მცირე ხნის შემდეგ იმერეთში წავიდა ბაქარიც. უპატრონოდ დარჩენილ ქართლს ოსმალები აპარტახებდნენ. ოსმალებს ეკავათ ქართლის ყველა ციხე, მათ შორის, გორის ციხეც. განსაკუთრებული სიმკაცრით გამოირჩეოდა ქართლის გამგებელი რაჯაბ ფაშა.

კახთბატონმა კონსტანტინემ, როდესაც ვახტანგისა და ბაქარის იმერეთში წასვლა შეიტყო, 1724 წ. ჯარი შეჰყარა და ქართლის დასაპყრობად წამოვიდა. ოსმალებმა თავი შეათარეს გორის ციხეს და ომისათვის მზადებას შეუდგნენ. ოსმალთა ჯარს მეთაურობდნენ ვახტანგ VI-ის ძმა იასე და ახალციხის ფაშა³⁸⁸.

კონსტანტინე გორის მახლობლად ხელთუბანში დაბანაკდა და ქართლელებს დასახმარებლად მოუხმო. იესე ტლაშაძე ასე გადმოგვცემს ქართლელების განწყობილებას:

„გული არ გვოთქვამს ომისა: შე ვიცი გამოგვაქცევენ, ამოგვიწყვეტენ ლაშქარსა, სისხლსა ღვარულად აქცევენ, ააოხრებენ ქვეყანას, არ აშენებენ აქცევენ, ჩვენ თუმთ აყოლა რას გვარგებს, წავლენ, ზურგ შემოგვაქცევენ“³⁸⁹.

ი. ჰამერის მიხედვით, კონსტანტინეს საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ჯარი ჰყავდა: 10 ათას ქართველთან ერთად იყვნენ ვანჯის, შამშადილუს და ლეკთა რაზმებო³⁹⁰. ვარაუდობენ, რომ აქვე უნდა ყოფილიყვნენ აზერბაიჯანელები და სომხები, რადგან კონსტანტინე ერევნის ბატონიც იყო³⁹¹.

კონსტანტინე თავისი ჯარით 3 კმ-ით დაშორებულ „გორის ზეით, კარალეთის პირისპირ, ლიახუს დასავლით, რუსის მთის ძირს“³⁹² მდებარე თედოწმინდაში გადავიდა და იქიდან სცადა გორზე შეტევა.

დავით გურამიშვილის თქმით, რომელიც მკვლევართა აზრით, ამ ამბების მოწმე და მონაწილე იყო, კახელებმა და ქართლებმა „ერთმანეთს მისცეს პირები, არჩივის: „გორის ციხესა გამოუთხაროთ ძირები“³⁹³.

ოსმალთა წინააღმდეგ ამხედრებულმა ქართველებმა გორზე შეტევა დაიწყეს ორი მხრიდან — ჩრდილო აღმოსავლეთიდან და სამხრეთ აღმოსავლეთიდან, სახელდობრ, ზედაველას მხრიდან³⁹⁴. შეტევა დაიწყო მაშინ, როცა „დილა და ბინდია“. ისინი, როგორც იტყვება, ქალაქს დაეუფლნენ, მაგრამ ციხე კი ვერ დაიპყრეს, რადგან იგი ოსმალებს ძლიერ გამაგრებული ჰქონდათ. ოსმალებმა მოიერიშეებს არტილერიის ცეცხლი შეაგებეს³⁹⁵. კონსტანტინეს ჯარი რომ გორის ქალაქში ნამდვილად შევიდა, ამაზე მიგვითითებს ი. ჰამერის ერთი ცნობა, რომლის მიხედვითაც, კონსტანტინეს გორელი სომხები გაუშოლტია, რათა „მათ სიმშვილდე დაეცვათ და იარაღი აეღოთ ოსმალების წინააღმდეგ“³⁹⁶.

ციხეში გამაგრებული ოსმალები სასტიკ წინააღმდეგობას სწევდნენ. ამას დამატა ისიც, რომ გორის ციხეში მყოფი ოსმალების დასახმარებლად მოვიდა შაჰ თამაზ II-ის წინააღმდეგ ამხედრებული მეფე იესე ოსმალთა ჯარით. კონსტანტინეს ჯარმა უკან დაიხია და ზედაველზე გაჩერდა. თავდაპირველად წარმატება ქართველების მხარეს იყო. „მათ ჩვენმა ჯარმა აჯობა პირველ მისვლაზე შეტევით“ — ამბობს დ. გურამიშვილი³⁹⁷. მაგრამ ამის შემდეგ განხეთქილებამ იჩინა თავი. ჩვენთვის გაურკვეველი მიზეზით, ჯარის ერთმა ნაწილმა, ოთარ არაგვის ერისთავის წინამძღოლობით, ატენის

ხეობაში დაიხია და ატენის ბოლოს, საარწივეს ქედთან, ბრძოლა გაუშართა ოსმალებს. ოსმალთა ჯარს მეთაურობდნენ „თბილისის ნაცვალი რეჯებ-ფაშა, გორის ციხისთავი იუსუფ-ფაშა და ჩილდირის ბეგლარბეგი ისაყ-ფაშა“³⁹⁸. თავდაპირველად აქაც ქართველებმა სიარჯვეს და ოსმალები გააქციეს. მაგრამ იესემ შეძლო ოსმალთა უკან მობრუნება და ახალი შეტევა დაიწყო. ახლა უკვე ქართველები შედრკნენ. ქართველთა დამარცხებაში გარკვეული როლი თათარ არაგვის ერისთავის სიმხდალემ ითამაშა³⁹⁹. გორის ციხეში მყოფმა ოსმალებმა დაინახეს რა გაქცეული ქართველთა ჯარი, ციხის კარი გააღეს და ცხენოსანი ჯარი გამოუსიეს. დატრიალდა საშინელი ტრაგედია. კონსტანტინე გაიქცა. უმეთაუროდ დარჩენილი ქართველთა ჯარის დიდი ნაწილი ოსმალებმა ამოწყვიტეს.

„თავები დასკრეს, გავიდნენ, დაყარეს შოედანზედა, მას გორელებმა დახედეს, ხელსა იცემენ თაზედა, ამდენის კაცის დახოცა არ ქმნილა ქვეყანაზედა, ამისი ქმნელნიც მინახავს ვერ დაჯდომილი ტახტზედა!“⁴⁰⁰.

ოსმალებმა დაღუპული ქართველების თავებით ჩინდადგმული ზუთი ურემი გაავსეს და ერასტი ფალაგანდიშვილმა რაჯაბ ფაშას, თბილისში მიართვა, „რომელმან მოსცა ოცდაათი დრაჰკანი ჯილდოთ“⁴⁰¹. კონსტანტინემ კვლავ კახეთს შეაფარა თავი. მისი უგუნური მოქმედების შედეგად კი ქართლი გავერანდა.

აჯანყების ჩაქრობისა და აჯანყებულთა დიდი ნაწილის ამოწყვეტის შემდეგ სულთანმა „შეიწყალა“ გორისა და არდაშენის მოსახლეობა და „აპატია“ დანაშაული. სულთნის ეს მოწყობილება ჩანს რეჯებ ფაშას 1724 წ. ბრძანებაში, რომელშიც ნათქვამია, რომ სულთნის ბრძანების თანახმად, მუსტაფა-ფაშამ და ისმაილ-ბეგმა აღარ ქუნდა დასაჯონ გორისა და არდაშენის აჯანყებულნი⁴⁰².

დაპყრობილ ქართლში ოსმალებმა თბილისის ვილაიეთი და ჯორის სანჯაყი დააარსეს. სულთანმა თბილისის ვილაიეთი საბეგლარ-ბეგოდ უბოძა ბაქარ ვახტანგის ძეს და იბრაჰიმი უწოდეს. მას ქართლის დაპყრობილი ტერიტორიები მუდმივ და სამემკვიდრეო მფლობელობაში ეძლეოდა. იმავე დროს ოსმალებმა ქართლში დააა-

* 1727 წ. ოსმალებმა ქართლში მეფობა გააუქმეს და ხვი ექვს ადმინისტრაციულ ერთეულად დაყვეს, სომხთსახარათიანო ერასტი ყაფლანიშვილს გადასცეს⁴⁰².

რეს შარიათის სამი სასამართლო საყადო: თბილისის, გორის და თრიალეთის.

სულთან აჰმედ III-ის მიერ გივი ამილახვრისათვის მიცემულ 1727 წლის ფირმანში ნათქვამია, რომ მას ებოძა თბილისის სახაყ-სა და გორის ნაპიეში მდებარე სოფელი სხილვანი 66 832 ახჩის შემოსავლით. ფირმანის მიხედვით, გივი ამილახვარმა ეს ჯილდო იმით დაიმსახურა, რომ ის ერთგულად ემსახურებოდა სულთანს, მან განსაკუთრებით გამოიჩინა თავი გორის ციხის დაცვისას ლეკების შემოსევის დროს. „თბილისის ვილაჯეთში მცხოვრებ თავადთაგან მაღალღირსეული სამეფო ფირმანის მქონე ამილახორი გივი ამ ქვეყნის (ქართლის — ც. ა.) დაპყრობის დროიდან მოკიდებული ქრული მორჩილებითა და ერთგულებით გვემსახურება, ლეკთა შემოსევის უამს თავისი ქვეშევრდომებით დღე და ღამ იცავდა გორის ციხესა და მის შემოგარენს. იბრძოდა და დახმარებას უწყევდა მუსლიმებს. გარდა ამისა, ხსენებული ციხის რაბათის გარშემო საკუთარი სახსრებით ღრმა და განიერი ორმო გათხარა და დიდ მდინარიდან შიგ წყალი გაიყვანა და გამაგრებული ადგილები სიმტკიცით ქრულყო. იგია ყველა სხვა თავადთა შორის უმამაცესი და იმ ქვეყნის დამორჩილებისა და დაქვემდებარების მიზეზი და ღირსება“⁴⁰⁴.

სულთანმა, ზემოაღნიშნული დამსახურებისათვის, გივი ამილახვარს გამოუყო ოთხი სოფელი: ტბეთი, ფხვენისი, ქორდი და ბიჯნისი 52 060 ახჩა შემოსავლით⁴⁰⁵.

ოსმალთა და ყიზილბაშთა თარეშზე არანაკლებ გამანადგურებელი იყო ლეკიანობა. დაღესტნელები მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს მოედნენ და იკლებდნენ. ისინი ოსმალებსაც არ ეპუებოდნენ. 1728 წ. ოსმალები ჯერ კიდევ გორის ციხეში იდგნენ, მაგრამ მათ ლეკები ავიწროებდნენ. ასეთი ორიოდ შემთხვევა შეიძლება გავიხსენოთ. აღნიშნულ წელს გორიდან თბილისს მიმავალ ოსმალებს ნიჩბისის ბოლოს ლეკები დახვდნენ და მათი დიდი უმრავლესობა ამოწყვიტეს. ლეკები სამცხე-ჯავახეთსაც კი იკლებდნენ⁴⁰⁶. 1732 წელს გორის ფაშამ ლეკთა ალაგმვა განიზრახა, მაგრამ ლეკებმა წრომთან დაამარცხეს და თვითონაც მოკლეს. მხოლოდ გივი ამილახვარმა მეჭვრისხევთან „ამოწყვიტა ლეკნი და დააყრევინა ტყვე და ნაშოვარი“⁴⁰⁷. იმავე წლის ივლისში ლეკებმა აიკლეს ქვიშხეთი, ასპინძა. ახალქალაქში მისულმა ქართლის გამგებელმა ოსმან ფაშამ ჯარი გაგზავნა ლეკების წინააღმდეგ. ამ ჯარს შეუერთდა ავალიშვილის რაზმებიც და ლეკები დაამარცხეს. დამარცხებულმა ლე-

ყებმა საციციანოში გაიარეს, მაგრამ იკორთასთან დაუხვდათ გორის ოსმალთა ჯარი, რომელსაც მიეშველა გივი ამილახვარი და თბილისიდან მოსული ოსმან-ფაშა. ძალების ამგვარი მობილიზების შედეგად ლეკები გაანადგურეს⁴⁰⁹.

ლეკთა შემოსევების მხოლოდ ის ეპიზოდები დავასახელებთ, რომლებიც მეტ-ნაკლებად გორს შეეხო, თორემ XVIII ს. 20—30-იან წლებში ქართლმა მრავალი შემოსევა განიცადა.

გორის კომენდანტის მეჰმედის 1732 წ. ერთ-ერთ წერილში ნათქვამია, რომ უკვე რამდენიმე წელია, რაც ლეკების ბრბოები შემოდინ და ღარიბი რეაიას შვილები ტყვედ მიჰყავთ, იტაცებენ გლეხთა ქონებას, ანადგურებენ სოფლებს. ლეკთა თარეშით შეწუხებულ ადგილობრივ მოსახლეობას თხოვნით მიუმართავს ოსმალთა მოხელეებისათვის. ასეთი თხოვნის საფუძველზე გორის ყადმა გორის კომენდანტს დაავალა შეედგინა რაზმი 30 მხედრისაგან, გორისა და მისი მიდამოების დასაცავად. თითოეულ მხედარს თვიურად დაენიშნა ხუთი ყურყუმი⁴⁰⁹.

გორის ციხის მცველს მირმირან ომერისადმი 1732 წ. გაცემული ფირმანიდან ვიგებთ, რომ გორის რაბათის ქეთხუდას — ფარსადანს გორის გარშემო საყარაულო სამსახურისათვის დაენიშნა დღიურად 30 ახჩა, ხოლო მის ამაღლაში მყოფ 40 კაცს დღეში ხუთ-ხუთი ახჩა⁴¹⁰.

ქართლის პატრიოტები ხედავდნენ, რომ ქვეყანა იღუპებოდა. საჭირო იყო გადამწყვეტი ღონისძიების გატარება. ოსმალეთის დასუსტების გამო ქართლის გათავისუფლება რეალურად შესაძლებელი იყო და რუსეთში გადახვეწილი ვახტანგ VI-ის მოწვევა განიზრახეს. ოსმალთა საქართველოდან გარეკვის იმედს ისიც იძლეოდა, რომ ამ დროს კვლავ გაძლიერდა ირანი და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ოსმალთა გარნიზონებს შეუტია.

1734 წ. ქართლში ანტიოსმალური აჯანყება დაიწყო, თბილისის მიდამოებში მყოფი ოსმალები ამოწყვეტეს. გივი ამილახვარი „შეეტყუა გორის ციხეს ოსმალთა და მოსრნა იგინი და დაიპყრა ციხე“⁴¹¹.

---

* სხვა წყაროში გორის გათავისუფლება 1735 წლით არის დათარიღებული და ნათქვამია შემდეგი: „გივმა ამილახორმა შემოიყარა რჩეულნი ვაჟაკანი და მოვიდა ღამე ბერბუქს, აქედან ეზრახა გორელებსა, შეუხდა გორის ციხეში და ურუმთა ჯარი ამოწყვიტა“⁴¹².

როგორ „შეეტყუა“ გივი ამილახვარი გორის ციხეს, ამაზე დაწვრილებით მოგვითხრობს სეხნია ჩხეიძე: „ამავე ქორონიკონსა ღვინობის თვეს (1735 წ. ოქტომბერი — ე. მ.) შემოდგა თამაზ ხან ციხესა განჯისასა, მოუვიდა ქართველთ ბრძანება და აშლა ურუმთა, დაიწყეს ბრძოლა, შეყარა ჯარი ამილახორმა გივმა, მოვიდა ბერძუკს ღამით, დაიქვეითა თვითონ და მუხრანის ბატონმა მამუკამ, გორელთ მისცეს პირობა, შევიდნენ ღამით და დაიმალა ჯარი სასახლეშია, ვერა იგრძნეს ურუმთ, ციხეში მიუჩინეს ოთხი გამოჩენილი ვაჟკაცი, მისცეს საბოძვარი, ვითარცა ურუმნი ხეებსა ზიდვენ, ვინცა აუტანდათ არას უკითხვედნენ. გათენდა, ამ ოთხმა კაცმა შეიღვეს ძელები მხარეთა, იყო ნიშანი ამათი, რომ ციხის კარზე ერთი იქით დაუდვან, ერთი აქათ, რომ ციხის კარი ვეღარ მოუგდონ. გააღეს კარი ციხისა და გამოვიდნენ ციხიდან ურუმნი, ჩამოვიდნენ ქალაქსა გორისასა, აიტანეს ძელები და დააგდეს კართა ზედა: იდროეს, გამოვიდა დამალული ჯარი, თურმე ყარაულმა იგრძნა, მოასწრეს კარი ქვეით გალავნისა, შეიქმნა ცემა გორში. ამ ოთხმა კაცმა გაიკრა სატევარს ხელი, თურმე დამალული ჰქონდათ. შეუხდენ ციხეში, მოკლეს ერთი ურუმი, მოუხდენ ენგიჩარ აღას, დასჭრეს: გამოვიდნენ მშვიდობით. ჩამოვიდნენ კარსა გალავანისასა, მოკლეს მცველი კარისა, დალეწეს კლიტენი, გამოვიდნენ უზიანოდ და ვინცა ციხიდან ურუმნი გამოვიდნენ ამოსწყვიტეს, დაიჭირეს“⁴¹³.

გივი ამილახვარმა გორის ციხეში ჯარი ჩააყენა. გამარჯვების მაკნედ მან შაჰის სარდალთან კაცი გაგზავნა და ოსმალთა მოკვეთილი თავები გაატანა. მცირე ხნის შემდეგ გივიმ და ყიზილბაშებმა თბილისის გათავისუფლება სცადეს, მაგრამ დამარცხდნენ. გივი გორში დაბრუნდა და აქედან თავს ესხმოდა ბორჯომის ხეობასა და ახალციხეში მოკალათებულ ოსმალებს⁴¹⁴.

ირანის მთავრობამ ქართლში შექმნილი ვითარება ხელსაყრელად ჩათვალა და ხანჯალხანი ჯარით გამოგზავნა. მას მხარში ამოუდგნენ ქართველები და ერთობლივი ბრძოლა გააჩაღეს ოსმალების წინააღმდეგ. როცა ოსმალებმა მარცხი განიცადეს ერევნის მახლობლად, ეს იმდენად სერიოზული დარტყმა იყო, რომ ოსმალებმა თბილისი, ქლორე, განჯა და ერევანი უბრძოლველად დათმეს.

ოსმალთა ბატონობა ყიზილბაშთა ბატონობით შეიცვალა. ყიზილბაშთა სარდალი ხანჯალხანი როცა გორში მივიდა (ეფიქრობთ, ეს უნდა მომხდარიყო 1736 წ.) მას საჩივრით მიმართეს გივი ბებურიშვილმა და ლუარსაბ გლურჯიძემ. საქმე მდგომარეობდა შემ-

დეგში: ოსმალების ბატონობის დროს ასანფაშა და დავრიშ ბეგი გორში იყვნენ და „ბირთველა თუმანიშვილი ყარაულათ დაეყენებინათ“. ბირთველამ გზად მიმავალი გივი ბებურიშვილი და ლუარსაბ გლურჯიძე შეიპყრო და ასან ფაშას და დავრიშ ბეგს მიჰგვარა. ოსმალებმა და მათმა დამქაშმა მგზავრებს „თუ რამ ჰქონდათ ყველა წაერთმევინათ“. ხანჯალხანმა საქმის გარჩევა დაავალა ბარქიმ არაგვის ერისთავს. ერისთავმა საქმე მშვიდობიანად მოგვარა: მომჩივანნი და ბრალდებული ერთმანეთთან შეარიგა⁴¹⁵.

1737 წ. სეფი-ხანმა ნადირ შაჰის მითითებით, გორში დაიბარა და დააპატიმრა ქართლის თავისუფლებისათვის ბრძოლის მეთაურები: კახეთის გამგებელი თეიმურაზი (შემდეგში კახეთის მეფე თეიმურაზ II), გივი ამილახვარი და არაგვის ერისთავი ბარქიმ⁴¹⁶. სხვა წყაროს მხედვით დააპატიმრეს აგრეთვე თარხანი ლუარსაბი, გივი ჩოლოყაშვილი, თამაზ ანდრონიკაშვილი და ქაიხოსრო ჩერქეზიშვილი⁴¹⁷. ყიზილბაშებმა ვერ შეიპყრეს ქსნის ერისთავი შანშე. ამიტომ იკოროთას ასაკლებად ჯარი გაგზავნეს, მაგრამ დამარცხდნენ და გორში მობრუნდნენ. სეფი-ხანმა გორის ნაიბად (ნაცვალი) აბდულა ბეგი, იესე მეფის ვაჟი, დატოვა, თვითონ კი თბილისში წავიდა⁴¹⁸. ნადირ შაჰმა ქართლის ხანობა ხანჯალხანს უბოძა⁴¹⁹.

ანტიირანულ აჯანყებას შანშე ერისთავი მეთაურობდა. მან უპირველესად თავის სამფლობელოებში არსებული ციხესიმაგრეები გაამაგრა, შემდეგ კი პარტიზანული ომი გააჩაღა. იგი თავს დაესხა გორის ციხეს, მეციხოვნენი ამოჟლიტა, გაიტაცა ხაზინა — 70 000 მანეთი⁴²⁰.

ირანის შაჰი შანშე ერისთავის დამარცხებას ქართველების ხელით ცდილობდა. შანშეს წინააღმდეგ ბრძოლაში განსაკუთრებით გამოიჩინა თავი „საქართველოს ბეგლარბეგმა“ ასლამაზ-ხანმა, ორბელიანების გვარიდან. მაგრამ იგი 1741 წ. ისე გარდაიცვალა გორში, რომ შანშეს დამორჩილება ვერ შეძლო⁴²¹. ირანში მისულ ქართველ დიდებულებს შაჰი პირდებოდა: „თუ დამიჭიროთ შანშე, ყოველი თქვენი საწადელი აღვასრულო და მოგცე წყალობა უშურველიო“. მან იქვე მისცა გივი ამილახვარს შანშეს კუთვნილი ქსნის საერისთავო, ხოლო ქართლის ბეგლარბეგობა — იმამ-ყული-ხანს და აღმოსავლეთის ხალხებისაგან შემდგარი ჯარით გამოისტუმრა.

იმავე წლის აგვისტოში გივი ამილახვრის მეთაურობით დიდი ჯარი შეიჭრა ქსნის საერისთავოში. საერისთავო საშინლად განადგურდა. შანშე ახალციხეში გადაიხვეწა. გამარჯვებული გივი ჯერ გორ-

ში მივიდა, სადაც მისი ჯარი იდგა, შემდეგ კი თბილისს წავიდა, შაჰს კაცი გაუგზავნა და ქსნის საერისთავოს აკლებით გაახრა⁴²².

ნადირ შაჰს აღმოსავლეთ საქართველოს სრული დამორჩალები სურდა. 1735 წ. ოქტომბერში საქართველოში წამოვიდა და. თან წამოიყვანა ზემოდასახელბული ქართველი დიდებულები. მათ სომხეთში შეძლეს შაჰს გაქცეოდნენ და სხვადასხვა მხარეს შეეფარნენ. განრისხებულმა ნადირმა გორის ციხე და თბილისში თაბორი დაანგრია⁴²³. ყიზილბაშებმა მრავალი ათასი ტყვე წაასხეს ირანში.

1736 წ. ოქტომბერში ზემო ქართლში ლეკები შემოიჭრნენ, სურამამდე აიკლეს და დირბში დაბანაკდნენ. გორის ნაცვალმა აბდულა ბეგმა გორიდან ჯარი წაიყვანა, ყელქეუღთან შეება ლეკებსა და დაამარცხა. ლეკები ხვედურეთისკენ გაიქცნენ. თბილისიდან სეფიხანი დიდი ჯარით წამოვიდა გორისკენ, მცირე ხანს გაჩერდა და ყულევს მივიდა. ლეკებმა შებმა ვერ გაბედეს, დირბი, ხვედურეთი, ღულევი, ბებნისი „გადაიარეს და ღუშეთი წაახდინეს“⁴²⁴.

რაც დრო გადიოდა, ქართლში მდგომარეობა რთულდებოდა. ლეკთა თარეშმა სისტემატური და სასტიკი სახე მიიღო. არც ქართლის თავადებს შორის იყო მშვიდობა და თანხმობა. ამას თან ერთვოდა ყიზილბაშთა პარპაში. მათ მიერ შემოღებული უზომო გადასახადები ანადგურებდა ქართლის ეკონომიკას და მწარმოებლურ მოსახლეობას.

პაპუნა ორბელიანის თქმით, 1741 წ. ქართლში „მოვიდა მუმეიზი, რომელ არს მწერალი ქვეყნისა, აღწერად ქართლისა. ესრეთ იყო აღწერა: რაც ძველი ნასოფლარი სადმე იყო, ყველგან ზომეს მიწები საბლით, ხრევი დასდევს, ეგრევე ამ სახით შენობა სადმე იყო, დიდი ხრევი დასდევს. ვითარცა ერანის ქვეყანაში მომცემი მიწა არის და ბევრი გამოსავალი აქვს, ეგრევე ამ ქვეყანას განუწესეს, თვალეს ვაზები, ეგრე ვაზის სათვალავს, რასაც მიხვდნენ, ვაზს ერთი ბისტი დასდევს, სოფელსა და ბაღსა შინა, რაც ხე ნახეს, თითო შაური დასდევს, კაცსა — ორი შინალთუნი, ყმაწვილსა ასაკოვანსა — ხუთი აბაზი და შემდგომი ამისი ათ წლამდის ხარჯი დასწერეს ყმაწვილზე, პირუტყვზე, ყოველსა ზედა განაწესეს, ბოსტანსა, წისქვილსა, ყოველსფერს შენობას ანუ ოხერს ადგილს ასეთი ხარჯი დასდევს, რომ ყოვლის კაცისაგან დიდად შეუძლებელი იყო... ამა ამბავთა შინა მრავალი სული აიყარა, ბევრი ადგილი უმეტესად აოჯრდა, მრავალი კაცი ვენახსა და ბაღებსა თავისის კელით კაფდის და აოჯრებდის. ვინც დარჩა კიდეც ამისი იმედი ჰქონდათ, რომ

სრული შემკვიდრე ბატონი გამოგვიჩნდა და ამ ჰირისაგან გამოგვიხსნისო“⁴²⁵.

! მაშინდელი ქართლის მდგომარეობა, რომ უფრო ნათელი გახდეს, მოვიყვანთ კიდევ ერთ ადგილს პაპუნა ორბელიანის „ამბავნი ქართლისანიდან“. „ქართლში პური ისე ძვირი იყო, რომ, თქვენმა მზემმა, ბევრჯერ ვნახეთ ბალახის კურკას გაახმობიდან, დაფქვიდენ და იმას სჭამდენ. დაუწყეს თხოვნა პურისა, ეკიდა კაცი და დედა-კაცი, მრავალი სული ჯოხით მოკლდა. თუ პურს სადმე. გასასყიდს იშოვიდენ, თავისის ჯელით შვილებს აძლევდენ. მრავალი სული აიყარა ამ ქვეყნით და უცხოთა ალაგთა გარდაიხვეწა. ურუმის ქვეყანა ქართლის კაცით აივსო“⁴²⁶.

არც ქართლის თავადაზნაურობა იყო კმაყოფილი. ყიზილბაშთა ბატონობა და, მათდამი სამსახური მათთვისაც აუტანელი შეიქმნა. უკმაყოფილება, ამჯერად, პირველმა გივი ამილახვარმა გამოამჟღავნა და 1742 წ. შაჰს განუდგა. მას მხარი დაუჭირეს ზემო ქართლის თავადებმა. იგი დღეში გამაგრდა. ქართლის ხანმა, რათა გორს გივი არ დაპატრონებოდა, მისი დაცვა რევაზ ამილახვარს დაავალა. რევაზი თავდაპირველად გორში მოვიდა, მაგრამ სულ მალე გივის მიემხრო და მასთან წავიდა. შაჰის მრავალი დაპირების მიუხედავად, გივი ხელს არ იღებდა თავის გადაწყვეტილებაზე⁴²⁷.

ქართლის ხანი, შაჰის ბრძანებით, შიდა ქართლზე იძიებდა უურს. „რა მიეახლა ხანი გორს, დაუწყო რბევა ქართლსა და წვა მოსავალისა“. ვიდრე ყიზილბაშები მოვიდოდნენ, გივი გორიდან წავიდა და ზემო ქართლის ციხეები გაამაგრა. ამიტომ „დაუწყო ლაპარაკი ხანმა ქართლისამან თავადთა უკუმდგართა, დაპირება წყალობასა უშურველსა, მისცა ფიცი უშიშროებისათვის, მოვიდნენ ზოგნი ვინმე თავადთაგანი, დამოსა ხალათით და არა ავნო რა“⁴²⁸.

ამგვარად, ირანის მოხელემ აჯანყებულთა რიგებში განხეთქილების შეტანა სცადა. მაგრამ გივი ამილახვრის ძლევა ჯერჯერობით იოლი არ იყო. ქართლის ხანი სხვილოს ციხესთან გივის შეებრძოლა, ვერ სძლია და გორში დაბრუნდა. მან აქ დაიბარა „ვექილ-ვეზირი და მუსტაფი“ (საფინანსო უწყების მოხელე) და „დაუწყეს ზემო ქართლს რიგება და მალუჯათისიც თხოვნა დაუპირეს“. მაშასადამე ირანის მთავრობას განზრახული ჰქონდა ქართლში ყიზილბაშური მიწისმფლობელობის წესები დაენერგა. ამ ღონისძიებამ ის შედეგი გამოიღო, რომ ცოტა ხნის წინათ შემორიგებული თავადე-

ბი კვლავ განაწყენდნენ. გაცოფებული ხანი გორიდან იკლებდა ქართლის სხვადასხვა მხარეს⁴²⁹.

შაჰმა გივის შემორიგება კახთბატონს თეიმურაზს დაავალა: „შენ თავდებად დაუდექ ამილახორსაო — სწერდა ნადირ შაჰი თეიმურაზს, — რომ ჩემგან არა დაუშავდეს რაო“. თეიმურაზი ჯერ ავკალაში მივიდა. შემდეგ მცხეთაში გადავიდა, ქართლის ხანი კი გორში დადგა. მათ მოლაპარაკება გამართეს გივისთან, რომლის მიერ დალესტნიდან გადმოყვანილი 7 ათასი ლეკი⁴³⁰ ქართლს იკლებდა.

თეიმურაზ II-მ გივის ამილახვრობა ჩამოართვა და აპირინდო ამილახვარს გადასცა, რომელიც შაჰისა და თეიმურაზის ერთგული იყო.

1742 წლის 18 ივლისს თეიმურაზმა საამილახვროს და, რა თქმა უნდა, გორის მოსახლეობასაც უბრძანა ამირინდოს დამორჩილებოდნენ, წინააღმდეგ შემთხვევაში დასჯით დაემუქრა. რაც შეეხება გივის „თუ თავის ნებით მოვა, კელმწიფის კარზედ უნდა გავისტუმროთ, თუ არა, ამ ქვეყნიდამ უნდა დავკარგოთ, იმისი თქვენი ბატონობა აღარ იქნება“⁴³¹.

ქართლში ყიზილბაშთა ახალი ჯარი შემოვიდა ფათალი-ხანის მეთაურობით. სარდალი თბილისში გაჩერდა, ჯარი კი გორში გაგზავნა. ამანაც სცადა გივისთან მოლაპარაკება. გივიმ თავი ისე მოაჩვენა თიბქოს თანახმა იყო ყიზილბაშებთან შერიგებისა. სინამდვილეში საქმე ისე მოაწყო, რომ ლეკებსა და ყიზილბაშებს ერთმანეთი ამოაწყვეტინა. შემდეგ თვითონაც სხვილოს ციხესთან დაამარცხა ყიზილბაშები. მაგრამ ბრძოლა კვლავ გრძელდებოდა. შაჰმა ქართლის ხანი იმამ-ყული-ხანი ირანში გაიწვია და მის ადგილზე წარმომობით ქურთი ყოჯა-ხანი დანიშნა.

როგორც ჩანს, იმამ-ყული ხანმა შაჰის ბრძანება მისი ირანში გაწვევის შესახებ გორში მიიღო. გორი ცოტა ხნის წინათ ყიზილბაშთა დიდი ჯარით ქართლში მოსულმა ქერიმ-ხანმა დაიკავა⁴³². გივი ამილახვრის წარმომადგენლებსა და ქერიმ ხანს შორის მოლაპარაკება გორში მიმდინარეობდა. გივი შერიგებას პირდებოდა. გახარებულმა ქერიმ-ხანმა „მისცა ხალათები, მისწერა წიგნი ამილახორს: „თუ ჩამოხვიდე (გორში — ე. მ.), ყოველი შენი საქმე მე თავს მიღვიაო“⁴³³.

ამასობაში ყოჯა-ხანიც მოვიდა ქართლში. გივიმ შეუთვალა, რომ ის იმ შემთხვევაში დაემორჩილებოდა შაჰს, თუ მისი მოთხოვნები ზომიერი იქნებოდა. მართალია, ცნობები არ გვაქვს, მაგრამ

საგულისხმოა, რომ გივიმ შუაგაცების ყურადღება ქართლში შაჰის პოლიტიკის უარყოფით გავლენაზე გაამახვილა. ის მოითხოვდა შემსუბუქებულებად გადასახადები, აღმოეფხვრათ შაჰის მოხელეთა თვითნებობა და ა. შ. სწორედ ეს იგულისხმებოდა გივის სიტყვებში: შაჰმა „ჩემი შეძლებით მიმსახუროს“⁴³⁴. შაჰმა, მართალია, გივის უსიტყვო კაპიტულაცია მოსთხოვა, მაგრამ მაინც საჭიროდ სცნო ქართლის ეკონომიური მდგომარეობა შეესწავლა და ქართლის აღწერა ბრძანა. აღმოჩნდა, რომ „ქართლი გათავებულიყო თავად ლეკისაგან, მერე ბევრის სათხოვარისაგან, რომ არას ველმწიფის დროს ეს არ გადახედოდა“⁴³⁵. შაჰი იძულებული გახდა ქართველთა გულის მოსაგებად თავისივე ზოგიერთი მოხელისათვის ბრალი დაედო, დაესაჯა და გადასახადებიც შეემსუბუქებინა⁴³⁶.

აჯანყება კვლავ გრძელდებოდა. გივის მიერ გადმოყვანილ ლეკები მთელ ქართლს იყვინნ მოდებულნი და აწიოკებდნენ.

ქართლში ყიზილბაშთა დიდი ჯარი შემოვიდა აჯა-ხანის მეთაურობით. ამ დროს ქართლის ხანი და აბდულა-ბეგ იესეს ძე გორში იდგნენ დიდი ჯარით და გივი ამილახვრის ერთგულ სურამის მიდამოების მოსახლეობას იკლებდნენ. აჯა-ხანიც გორში მოვიდა. მან ლეკებთან ბრძოლის საბაბით ზემო ქართლი მთლიანად ააოხრა.

ქართლის ხანმა და აბდულა-ბეგმა გორში გაიგეს, რომ არაგვის ერისთავი ბეჟანი და მისი ბიძაშვილი ოტია არაგველებს მოექლათ. მეთქმულებმა კახეთის მეფე თეიმურაზი მიიწვიეს და ერთგულება გამოუცხადეს. შაჰმა თეიმურაზს დაუმტკიცა არაგვის საერისთაო და ქსნის საერისთაოს დაპყრობაც შესთავაზა⁴³⁷. ამრიგად, შაჰმა თეიმურაზი დაუპირისპირა გივი ამილახვარს, რომლის დასაყრდენი ქსნის საერისთაო იყო. თეიმურაზმა დაიპყრო ქსნის საერისთაო. ახლა გივიმ ოსმალეთს სთხოვა დახმარება.

1744 წ. ზამთარში ოსმალეთის ჯარი ქართლში შემოვიდა, მანგრამ ბატონიშვილმა ერეკლემ გივი და მისი მოკავშირე თურქები აჩაბეთის ციხესთან დაამარცხა. გივიმ ქრცხინვალი აიკლო, დაწვა და სურამში მივიდა. თეიმურაზი გორში ქართლის ხანთან მივიდა, მცირე ხანს დარჩა და ქსნის ხეობაში წავიდა, სადაც წიქორის ციხეში გამაგრებული გივის მომხრე რევან ამილახვარი შემოირიგა⁴³⁸.

კახეთის მეფე თეიმურაზის ავტორიტეტი ქართლში იზრდებოდა. „განაწამებ ქართლის მოსახლეობას თვალწინ ედგა კახეთი, სადაც არც ბოლომოულებელი ურთიერთის რბევა იყო, აღარც ყიზილ-

ბაშების თარეში და არც საყაენო ხარკი“⁴³⁹. ქართლის თავადებმა თეიმურაზის მითითებით შაჰს მისწერეს: „ქვეყანას დიად, ძალი და მართებია და გათავებული არისო, წყალობას ვითხოვ კელმწიფისაგან, რომ ქართლს შეღავათი უყოსო“⁴⁴⁰. სავარაუდოა, რომ იმავე წერილში თავადები ქართლში თეიმურაზის გამეფებას ითხოვდნენ. ამ მოსაზრებას შემდგომი მოვლენები ამართლებს.

თეიმურაზმა, ზემოაღნიშნული წერილის პასუხი გორში მიიღო. შაჰი თეიმურაზს „დაპირებოდა მიცემასა ქართლისასა“. აქვე მოუტანეს „ხალათი, ჩაიცვა მეფემან კეთილმან და საფუძველმან სათნოებისამან, დაჯდა მეჯლისად და გასცა საბოძვარი, მხიარულ ყვნა ყოველნი“. შაჰმა ქართლის თავადებს უბრძანა თეიმურაზს დამორჩილებოდნენ⁴⁴¹.

ქართლში კვლავ ოსმალთა ჯარი შემოვიდა ახალციხის ფაშის უსუფის სარდლობით და სურამს დადგა. აქვე მოვიდა გივი ამილახვარი⁴⁴². თეიმურაზმა ქართველთა და ყიზილბაშთა ჯარი ორად გაყო. ერთი მცხეთას დააყენა, ხოლო მეორეს თბილისის დაცვა დაავალა. თვითონ გორში მივიდა და ბატონიშვილი ერეკლე კახეთის ჯარით თავისთან დაიბარა.

უსუფ ფაშა სურამიდან წავიდა, რუისი და ურბნისი აიკლო და გორს მიადგა. „გორის გარშემო, საცა რამ ყანა იდგა, სულ გათიბეს, აღარსად გაუშვეს წაუხდენელი, თვინიერ გორისა. დღესა ერთსა გავიდა ამათი ყარაული (გორიდან — ე. მ.) და შეეყარნენ ურუმის ყარაულთა, გაემარჯვათ და გააქციეს ურუმნი. შეიტყო ფაშამ, შესხა მთლივ ჯარი და მოუხდუნა ლიახვის კერძო, შეჯდა ქართლის ხანი ალი-ხან, კახ ბატონი თეიმურაზ, მაგრამ ბატონს (თეიმურაზს — ე. მ.) ჯარი ცოტა ახლდა, ჯერ თავისი (კახეთის ჯარი — ე. მ.) არ შემოყროდა, გავიდნენ, შემოუტციეს ურუმთა, რომ შიგ დაერივნენ, გამოვიდნენ ურუმნი ლიახვსა და ამ ბალებთან, წისკვილებთან შეეყარნენ ერთად. იყო ომი ფიცხელი, რომ აღარ ეგებოდა, ურუმისა ჯარი, დიად, დიდი იყო და ესენი ცოტანი. დაიხოცა ორივე ფრიადო. მაგრამ გამარჯვება ურუმთ დარჩათ. კახ ბატონს საჩინო კაცი ზურაბ მდივანი მოუკლეს და აზნაურიშვილნი და გლეხნი დაუხოცნენ. ესენი შემოვიდნენ ისევ გორს, ურუმნი მივიდნენ რუისსა“⁴⁴³.

იგივე ბრძოლა განსხვავებულად გადმოგვცა ომან ხერხეულძემ. მისი მიხედვით, ბრძოლა მოხდა თედოწმინდასთან. დამარცხებული ქართველთა და ყიზილბაშთა ჯარი ოსმალებმა „გამოაქციეს და მოჰყვნენ გორის გალავნის კარებამდე“⁴⁴⁴.

ერეკლე ბატონიშვილმა გორთან ბრძოლას ვერ მიუსწრო. 1744 წლის 10 ივნისს მან დაღესტნისაკენ მიმავალი ოსმალთა ჯარი არაქვის ქალაში დაამარცხა და გაქცეულებს სხვილოს ციხემდე სდია⁴⁴⁵. ერეკლემ სხვილოს ციხესთან საკუთარი ხელით მოკლა ლეკთა ბელადი მალაჩი. ლეკები და ოსმალები კვლავ გორისაკენ გაიქცნენ, მაგრამ თეიმურაზი გორიდან გამოვიდა და მტრის დიდი ნაწილი ამოწყვიტა⁴⁴⁶.

1744 წ. ივლისში შაჰმა თეიმურაზს ქართლის მეფობა მისცა, ხოლო ერეკლეს კახეთისა. იმავე დროს ქართლს, კახეთის მსგავსად, ხარკი საგრძნობლად შეუმსუბუქდა. ამან გივი ამილახვრის მდგომარეობა კიდევ უფრო გააუარესა. მისი მომხრეები თეიმურაზის მხარეს გადავიდნენ.

თეიმურაზმა გივის წინააღმდეგ ბრძოლა ახალი ძალით გააჩაღა. სურამის ციხის ალყა 5 თვეს გაგრძელდა. ბოლოს გივი დანებდა. შაჰის ბრძანებით ის ირანში გაგზავნეს, სადაც გამაჰმადიანდა და ირანის გვარდიის უფროსი გახდა. 1749 წ. გივი საქართველოში დაბრუნდა. გარდაიცვალა 1754 წ.

მდგომარეობა ქართლში შედარებით სტაბილური გახდა, მაგრამ საბოლოო მშვიდობის დასამყარებლად ხანგრძლივი ბრძოლა მოელოდა. 1746 წ. თეიმურაზს არაგვის ხეობაში მცხოვრები ოსები აუშხედრდნენ და ზემო ქართლს არბევდნენ. ერეკლემ თავის მორჩილი ლეკთა ჯარი გადმოიყვანა, რომლებმაც ოსეთი ააოხრეს. მაგრამ ლეკებს ნადავლი ეცოტავათ, იმერეთში გადავიდნენ და „საწერეთლოც წაახდინეს და მრავალი ტყვე მოასხეს... ჩამოვიდნენ ნაშოვრით გორს ლეკნი“⁴⁴⁷.

ირანში რთული ვითარება იყო. ნადირ შაჰს ქვეშევრდომები აუჯანყდნენ. მან 1746 წ. ქართლიდან ყიზილბაშები გაიწვია და მათ ნაცვლად 1000 ავღანელი გამოგზავნა. ავღანთა ჯარის საქართველოში ჩაყენება ნადირ შაჰის პოლიტიკაში ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა. წინათ შაჰები ურჩი ავღანელების დასამონებლად ქართველებს გზავნიდნენ, ახლა კი ავღანელებს მიანდო ქართლ-კახეთის დამორჩილება. პაპუნა ორბელიანი რამდენჯერმე აღნიშნავს ავღანელთა ჯარის საქართველოში შემოსვლას. ყველაზე დიდი რაოდენობა — 4 ათასი ჯარისკაცი შემოვიდა 1745 წ. მათი ერთი ნაწილი გორში და ქრცხინვალში ჩააყენეს. ოთხი ათასი ჯარისკაცი, ერთი შეხედვით, ჭევრი არ უნდა ყოფილიყო მათ ჩაყენებას ქვეყნისათვის რაიმე სერიოზული ზიანი რომ მოეტანა. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ, რომ

თითოეულ მათგანს ხუთი და მეტი მკამელი ახლდა, მაშინ გასაგები იქნება ის გართულებანი, რაც ამა თუ იმ ადგილას მათ ჩაყენებას თან სდევდა. გორში ავღანთა ყოფნით გამოწვეული სიძნელების ამსახველი ფრიად საინტერესო საბუთია მელიქის (მამასახლისი) მიერ 1746 წ. ნოემბერში თეიმურაზ მეორისადმი მიართმეული მოხსენება: გორის მელიქი ფარსადანა წერს: „ჩვენს მოწყალეს ხელმწიფესა ამას მოვანსენებთ: ავღანის ჯარი გებოძებინა ორი უზბაში (ასისთავი) თავის თაბუნებითა, თითოს ოროლი ცოლი, სამ-სამ ტყვე, სამ-სამი, ოთხ-ოთხი ცხენი და იაბუ ყავთ. მოგეხსენებათ, ამათი საყოფი სახლი გორს არ არის, ზამთარი არის, ოთხი-ხუთი კომლი რიითი ქეთხუდები თითო სახლში დამიყენებია, სხვა ამათ მივეცი. კიდევ არ ეყოფათ, ქალანთარმა (ქალაქის უფროსი, ქალაქის პოლიციის უფროსი — ე. მ.) ნახა, ახლა კიდევ ყასუმა-ბეგი უზბაში მოვიდა ჯავის თაბუნითა, ხიზნითა, ტყვიითა; ალაგი აღარ არის, რომ ამასაც ალაგი მივსცეთ, დიად ფერიმანი შეიქნა რიითი, თუ ამათ ერთს წყალობას არ გვიზამთ, ერთსა და ერთს უზბაშს სხვაგან არ უბრძანებთ დადგომასა, გორი დიად წახდება. ჩვენ მოგვიხსენებია და საბაეხტიარი თქვენ ბრძანდებით. შხის წყალობაც გვიყავით, ქალანთარს უბრძანოთ რომა სოფლებში ავლა უყოს, დღეში ოთხას ორმოცდა ათი ლიტრას ბზეს თხოულობენ. რასაც სახლის პატრონებისას და ხარჯავენ იმას გარდა, ამდენი უნდებათ, ერთი რაყამიც მობოძეთ, ციხე ყულაები კარები გაამაგრონ და ქეშიკი გასწიონ“⁴⁴⁸.

მოყვანილი ციტატიდან ჩანს, რომ ავღანთა შენახვა გორის მოსახლეობას მძიმე ტვირთად აწვა. გორის მელიქს განუზრახავს ეს მუქთა მკამელები აედულებინათ ციხის დაზიანებული კარი გაემაგრებინათ და ყარაულობა გაეწიათ.

1747 წ. თებერვალში ნადირ შაჰმა ქართლისა და კახეთის სამეფოებს უზარმაზარი ხარკი — 200 000 თუმანი დააკისრა. ამის გადახდა შეუძლებელი იყო. თეიმურაზ II-მ და ერეკლე II-მ კარგად იცოდნენ, რომ შაჰი ხარკის გადაუხდელობას არ აპატიებდა და ქვეყანას აიკლებდა. ამიტომ მათ დაიწყეს ხალხის დახიზვნა მთებსა და ციხესიმაგრეებში. ქართლ-კახეთი საომრად ემზადებოდა. თეიმურაზი და ერეკლე ანანურიდან ხელმძღვანელობდნენ თავდაცვის სამზადისს. გორში მყოფმა ავღანელებმა მოსალოდნელი ხიფათის შესახებ რომ გაიგეს, მაშინვე გორის ციხეში ავიდნენ და გაამაგრეს. გორის მოქალაქეებიც მთებში გაიხიზნენ.

თეიმურაზმა შეკრიბა მთიელები, ქართლის ჯარს შეუერთა და

გორში მივიდა. მან თავდაპირველად გორის ციხიდან ავღანელების მშვიდობიანად გამოყვანა სცადა და მათთან მოლაპარკება გამართა. მაგრამ ავღანელები ციხეში თავს უშიშრად გრძნობდნენ. გორის ციხე იმ დროისათვის კარგად აღჭურვილი იყო. ამას ადასტურებს შემდეგიც. 1748 წ. ერეკლე თბილისის ციხეებში გამაგრებულ ყიზილბაშებს ებრძოდა. ყიზილბაშები თავიანთი არტილერიით შიშის ზარს სცემდნენ მთელ თბილისს. ერეკლემ, როცა მათთან ვერაფერი გააწყო, ამირინდო ამილახვარი გაგზავნა და „გორიდან დიდი ზარბაზანი დაიბარა. ეს ზარბაზანი შაჰ-ნადირ ყაენმა შოიტანა ქართლში ერევნიდამ, იტყოდენ: „ორი ათასი ლიტრა არისო“*. მოიტანეს პისველ და მეტეხის ციხეს მოუშზადეს, აგრეთვე, თაბორის ციხეს სროლა დაუწყეს. რა ეს ზარბაზანი ნახეს ციხელებმა (ყიზილბაშებმა — ე. მ.), მაშინვე შეშინდნენ, დიდად აქცევდა, საცა მოხედის და მისისა ჯმისაგან ქალაქი ირყეოდა, ათი ლიტრა ტყვია მოუნდის და წამალიც მისი შესაფუკრი“⁴⁴⁹. ამ ზარბაზანს ჰქონდა საკუთარი სახელი — „დიდი, ბოჭორმისა“.

რადგან გორის ციხის აღების პერსპექტივა არ ჩანდა, „ქსნის ხევის ჯარი მიესივა გორის ქალაქსა და აიკლეს. ვინც მთის ჯარი იყო, ყველას დაუწყეს გლეჯა და ოჯრება. ეცადა ბატონი (თეიმურაზ II — ე. მ.), მაგრამ ჯარი დიდი იყო და მერე დიდი ხანი გასულიყო, რომ ქართველის ბატონის მორჩილება აღარ ექნათ, ვერ დააშლევინეს, აიკლეს, რაც დაახელეს. საყდრები ააოჯრეს, მრავალი ხატი დაამტკრიეს. აღარ დადგა ბატონი (თეიმურაზი — ე. მ.) და წაბრძანდა ისევ ჰნანუკს“⁴⁵⁰. როგორც ჩანს, ავღანების გამოდენა გორის ციხიდან მაშინ ვერ მოხერხდა. მაგრამ არავითარი ცნობა არ გავგაჩნია როდემდე დარჩნენ ისინი ან რა ბედი ეწიათ.

მართალია, ქართლ-კახეთმა XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში ჯერ ოსმალები, ხოლო შემდეგ ყიზილბაშები მოიშორა, მაგრამ ქვეყნის უკურნებელ სენად ლეიკანობა გადაიქცა. იმავე საუკუნის მეორე ნახევრიდან, ადრინდელთან განსხვავებით, როცა კავკასიის მთიელები „თავს ესხმოდნენ მხარეებს, სოფლებს და თან მიჰყავდათ და მიჰქონდათ ყველაფერი, რასაც მოიხელებდნენ: ადამიანი, ოთხფეხი საქონელი, პური, იარაღი, ავეჯი და სხვ.“⁴⁵¹, ახლა ტერი-

---

* XVIII ს. პირველ ნახევარში 1 ლიტრა 3 კგ უდრიდა. მაშასადამე ზარბაზანი 6 ტ იწონიდა.

ტორიების დაპყრობას ლამობენ და მათი თავდასხმები ორგანიზებული გახდა.

1752 წ. ჰაჯი-ჩალების ლეკები შიდა ქართლსა და გორის მიდამოებს არბევდნენ. მართალია თეიმურაზმა და ერეკლემ ლეკები განდევნეს, მაგრამ მათ კავკასიონზე გადმოსული მტრის შესაკავებლად გორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა გაითვალისწინეს და მომავლისთვის მისი გამაგრება განიზრახეს. ქართლ-კახეთის მეფეების ასეთი საქმიანობით აღშფოთებულმა ლეკებმა კახეთი დაარბიეს⁴⁵².

1754 წ. ქართლში ლეკთა დიდი ჯარი შემოიჭრა. თეიმურაზი და ერეკლე ქართლისა და კახეთის ჯარით „მიეშველნენ ზემო ქართლს... წამოვიდნენ და მოვიდნენ გორს“. გორიდან ქრცხინვალში გადავიდნენ და იქ აპირებდნენ ლეკებთან შებმას. ლეკები კვლავ გორის მახლობლად ტრიალებდნენ, მაგრამ მასზე თავდასხმას ვერ ბედავდნენ, რადგან დიმიტრი ეშიკაღაბაში იცავდა. ლეკებმა ჯერ ტინძხიდი აიკლეს, შემდეგ დირბის ციხეს შემოადგნენ. მდივანბეგი და ზაალ ორბელიანი ჯარით მოვიდნენ გორში. მათ შეუერთდა დიმიტრი თავისი რაზმით, გორიდან ერთად გავიდნენ და ქრცხინვალში მეფეთა ლაშქარს შეუერთდნენ. გორში, ცოტა ხნის წინათ ერეკლეს მიერ დამარცხებული სამხრეთ აზერბაიჯანის მბრძანებლის ახატ-ხანის (წარმოშობით ავღანელი) მიერ გამოგზავნილი დამხმარე რაზმი დატოვეს. ამის შემდეგ თეიმურაზი და ერეკლე დირბს მიეშველნენ, „ვითა შავარდენტა გუნდნი ტრედთანნი, ეგრე დაფანტეს ჯარი ლეკთანი. წამობრძანდნენ გამარჯვებულნი, ჩამობრძანდნენ გორს, დასხდენ მეჯლისად, ნახეს ლხინი უზომო“. მაგრამ გამარჯვების ზეიმი ჩამწარდათ. ამბავი მოვიდა: ხუნძახის ბატონი კახეთს თავს დაესხაო. ერეკლე თავისი ჯარით მაშინვე კახეთს წავიდა, თეიმურაზი ქართლში დარჩა. მამაშვილი შეთანხმდნენ: „თუ კახეთს გაუჭირდებოდა, ქართველი ბატონი მიეშველებოდა და თუ ქართლს გაუჭირდებოდა, კახი ბატონი მიეშველებოდა“⁴⁵³. მართალია, ერეკლემ და თეიმურაზმა ჭადისჯვრის ბრძოლაში ხუნძახის ბატონი დაამარცხეს, მაგრამ იგი დამარცხებას ვერ შეეგუა და განმეორებით სცადა მიზნის მიღწევა. საშიშროება ამჯერადაც პირველად კახეთს დაემუქრა. ქართლის მეფე მაშინვე ზემო ქართლში წავიდა, „შობრძანდა გორს, შემოიყარა ჯარი ქართველთა, რომ იარაღის ამღები აღარავინ დააგდო შინა, გლეხი თორე თავადი და აზნაურთაგანი ვინ დააკლდებოდა“. თეიმურაზი ახალგორს მივიდა. აქ შეუერთდა ქსნის ერისთავი თავისი ჯარით, საბარათაშვილოს სარდალი რევაზი, აგრეთვე, ჯარით, და ანა-

ნურში დაბანაკდნენ. აქ ელოდნენ ცნობას კახეთიდან⁴⁵⁴. ერეკლეს თხოვნისთანავე თეიმურაზი თელავში მივიდა. ამით ისარგებლა ლეკთა 500 კაციანმა რაზმმა, ქართლში გადმოვიდა, ააწიოკა ავჭალა, ყავთისხევი, ხანდაკი, „საცა რომ ციხეებს გარეთ დაახელეს, წაახდინეს, წაიღეს ნაშოვარი და ავიდნენ ატენის მთაში, იქილამ დაუწყეს რბევა გორის გარეშემოთა“⁴⁵⁵.

1756 წ. აპრილში გორში იმყოფებოდა რუსეთს მიმავალი ანტონ I კათალიკოსი. როგორც ცნობილია, 1755 წ. 16 დეკემბერს მცხეთის საეკლესიო კრებამ ანტონი კათალიკოსობიდან გადააყენა. მას ბრალად ედებოდა მწვალებლობა, რაც მის მიერ კათოლიკობის აღიარებაში გამოიხატა. ანტონმა ეს ნაბიჯი პოლიტიკური მოსაზრებით გადადგა. დასავლეთევროპული ორიენტაციის გამო, ის დაახლოებული იყო თბილისში მოღვაწე კათოლიკე მისიონერებთან. ეს გარემოება გამოიყენეს მისმა მოწინააღმდეგეებმა და თეიმურაზის მხარდაჭერით იმას მიაღწიეს, რომ საეკლესიო კრებამ კათალიკოსობიდან და მღვდელმსახურებიდან გადააყენა. 1756 წ. 4 აპრილს ამავე კრებაზე, „ანტონ კათალიკოსმა აღიარა თავისი ცთომა წინაშე კრებისა, მეფე თეიმურაზმა შეუმსუბუქა სასჯელი და ნება მისცა გორში წირვისა აღდგომა დღეს — კგ აპრილს (23 აპრილი — ე. მ.)“⁴⁵⁶. იმის სანაცვლოდ, რომ ანტონმა უარყო კათოლიკობა, იგი აღადგინეს ღვთისმსახურების უფლებაში და რუსეთში გაუშვეს⁴⁵⁷. 23 აპრილს, ხუთშაბათს, წირვის დამთავრებისთანავე, ანტონი რუსეთს გაემგზავრა. ზ. ჭიჭინაძის მიხედვით ანტონი სამრ დღე გორში გაჩერებულა⁴⁵⁸. პაპუნა ორბელიანი მხოლოდ ამბობს, რომ „წაბრძანდა კათალიკოზი ანტონი ბატონიშვილი გორიდან რუსეთს, თვესა აპრილსა“⁴⁵⁹.

ანტონის რუსეთში გამგზავრების შემდეგ ქართლს დედოფალი „ანა-ხანუმ წაბრძანდა გორს, თან იახლნენ დარბაისელთა ჯალაბნი, რომელნი იყოფებოდნენ ქალაქსა (თბილისი — ე. მ.) შინა, აღაშენა სახლნი გორის ციხესა შინა და დადგა მას შინა ერთი ზაფხული“⁴⁶⁰. ერეკლე II-ის მიერ ანტონთან გაგზავნილი წერილიდან ირკვევა, რომ დედოფალი 1756 წ. ნოემბერში კვლავ გორში იყო⁴⁶¹.

ზაფხულში ქართლში ლეკები შემოვიდნენ. თეიმურაზი თბილისში იმყოფებოდა. აქვე მოვიდა ერეკლე კახთა ჯარით. ივლისში მეფეებმა ნიჩბისთან ლეკები დაამარცხეს და „მობრძანდნენ გორისა ქალაქსა შინა“. ჩანს მათ მცირე ჯარი ჰყავდათ და მისი შევსება ჭურდათ. ამიტომ ამბობს პაპუნა ორბელიანი: „უმეტეს შემოიყა-

რეს ჯარები ქართლისანი“. თეიმურაზი და ერეკლე გავიდნენ გორიდან და მის მახლობლად ახალდაბაში დადგნენ. იმავე ღამეს ლეკები კარაღეთს დაესხნენ და „წაიღეს ნაშოვარი ურიცხვი, ტყვე ანუ საქონელი“. მათ სკრის ნასოფლართან მარცხი განიცადეს. იმავე დროს ლეკები ქართლის სხვა ადგილებსაც დაეცნენ. საბოლოოდ, მეფეების ოპერატიული მოქმედების შედეგად, ლეკებმა ქართლი დატოვეს. ერეკლე და თეიმურაზი გორში დაბრუნდნენ⁴⁶². სხვა წყაროს მიხედვით, ნიჩბისთან გამარჯვების შემდეგ, თეიმურაზსა და ერეკლეს მთელი ზაფხული გორში გაუტარებიათ⁴⁶³. მაგრამ უფრო მოსალოდნელი იყო თეიმურაზის გორში დარჩენა, რადგან მისი ოჯახი ამ დროს გორში ატარებდა ზაფხულს. ერეკლე კახეთში წავიდა, მაგრამ მალე გორში დაბრუნდა და თან მოიყვანა ხუნძახის ბატონის მოციქულები, რომლებიც ერეკლესთან შერიგებამ და მშვიდობას ითხოვდნენ. კახთა ბატონმა ეს საკითხი მამასთან შეუთანხმებლად არ გადაწყვიტა. თეიმურაზმა მათ „უბოძა საბოძვარი, დამოსეს ხალათით და გაისტუმრეს გორიდან და ეს პირი შეუთვალეს: „თუ შენ ჩვენზე არა იმტყუვნო-რაო, ჩვენც შენზე არა ვიმტყუვნო-რაო.“⁴⁶⁴. მაგრამ ხუნძახის ბატონმა პირობა არ შეასრულა და ქართლსა და კახეთს შეე-სია.

ზემო ქართლში შექმნილმა ვითარებამ, განსაკუთრებით ლეკების სისტემატურმა თავდასხმებმა, სამეფო ხელისუფლება აიძულა ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის გასაძლიერებლად ეფექტური ღონისძიებანი გაეტარებინა. ერთ-ერთი ასეთი უმნიშვნელოვანესი ღონისძიება იყო მორიგე ჯარის დაწესება. მართალია, მორიგე ჯარის რეგულარული გაწვევა XVII ს. 70-იან წლებში ხდებოდა, მაგრამ მისი შექმნის ცდას ადგილი ჰქონდა 50-იან წლებში. თეიმურაზ II-ის 1756 წლის ბრძანებიდან ჩანს, რომ წინა (1755) წელს შედგენილი ყოფილა „მონაცვლე ლაშქრის“ დავთარი, რომლითაც განისაზღვრა ქართლის რომელ თავადს, ან დიდსა თუ მცირე ქალაქს, რამდენი მეომარი უნდა გამოეყვანა ერთი თვის სამყოფი სურსათით. საბუთიდან ჩანს, რომ ზემო ქართლს ყოველთვიურად უნდა გამოეყვანა 166 მებრძოლი, საკუთრივ გორს კი მხოლოდ 6, აქედან 4 ცხენოსანი და 2 ქვეითი⁴⁶⁵. მაგრამ მეფის ეს ღონისძიება, როგორც შემდგომი პერიოდის საბუთებიდან ჩანს, ყოველთვის არ ხორციელდებოდა⁴⁶⁶.

თეიმურაზი ჯერ ისევ გორში იმყოფებოდა, როცა საქართველოს მორჩილი ელების აჯანყება შეიტყო და მათ დასამორჩილებლად ერეკლე გაგზავნა. აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ „მოხსენდა ესე ყო-

ველი ქართველ ბატონს, წამობრძანდა გორიდან, ჩამობრძანდა სო-
ლანლულსა და შეეყარა ძესა თვისსა მეფეს ერეკლეს⁴⁶⁷.

1756 წ. ნოემბრის ბოლომდე დედოფალი ანა-ხანუმი გორში იყო.
ის გორიდან წაიყვანეს მცხეთას, სადაც მაშინ საეკლესიო კრება მიმ-
დინარეობდა. ანტონ I-ის ნაცვლად კათალიკოსად ირჩევდნენ იოსებ
რუსთველს, კახელ ჭანდიერის შვილს⁴⁶⁸.

1558 წ. მოხდა უაღრესად მნიშვნელოვანი ფაქტი. ხუნძახის ბა-
ტონმა პირობა დაარღვია და ქართლში შეიჭრა დიდი ჯარით. ორივე
მეფე თავთავის ჯარით გორში მოვიდა. მაგრამ მეფეებს ჯარი ემცი-
რათ და დახმარება სთხოვეს იმერეთის მეფე სოლომონ I-ს. იმერე-
თის სამეფოს ოსმალეთთან გართულებული ურთიერთობა ჰქონდა
და ქართლისა და კახეთის მეფეებთან კავშირი სოლომონისათვის
სასურველი იყო. სოლომონი მცირე ჯარით მოვიდა გორში, სადაც
თეიმურაზი და ერეკლე „დახვდნენ საყვარლად“. გორში გაფორმდა
ხელწიკრული შეგობრობისა და ურთიერთ დახმარების შესახებ:
„რომელსაც ქვეყანაში მტერი შემოვიდესო, ერთმანეთს მივეშველ-
ნეთო“⁴⁶⁹ — გადაწყვიტეს ერთხმად და ცხოვრებაშიც განახორცი-
ელეს. თავდაპირველად მათ ერთობლივად შეუტყეს კოხტას და ჩონ-
ჩოლმუსას მეთაურობით ქართლში შემოსულ ლეკთა 8 ათასიაჲ
ჯარს და დაამარცხეს⁴⁷⁰. სოლომონ I-მა 1759—1760 წლებში დახმა-
რება გაუწია ქართლისა და კახეთის მეფეებს ლეკებისა და განჯის სა-
ხანოს წინააღმდეგ ბრძოლაში⁴⁷¹. ერეკლესა და სოლომონს შორის
გორში საფუძველჩაყრილი თანამშრომლობა თეიმურაზის გარდაცვა-
ლების შემდეგაც გრძელდებოდა.

1761 წ. გორს კვლავ ლეკები დაესხნენ. მათ ქალაქს ვერაფერი
დააკლეს, მაგრამ „მოაოხრეს გარემონი“. გორის მიდამოების ამ-
კლებ ლეკებს ერეკლემ სატყვი მარცხი აგემა. იგი ყარაიაზე დაუ-
ხვდა მათ და „დააყრევინა მუნ ყოველი ნატყვენავი“⁴⁷².

1765 წ. 4 აგვისტოს ანტონ I კათალიკოსის მიერ ზაალ ორბე-
ლიანისადმი გაგზავნილი „პირობის წიგნიდან“ ვიგებთ, რომ ერეკლე
მეფე საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში გორში იმყოფებოდა⁴⁷³,
მაგრამ არ ჩანს რასთან დაკავშირებით.

XVIII ს. 60-იანი წლების დასასრული იმითაც არის მნიშვნე-
ლოვანი, რუსეთის ჯარი შემოდის ჩვენ ქვეყანაში. ეს საკითხი ამჯე-
რად იმდენადაა ჩვენთვის საინტერესო, რამდენადაც ამან გარკვეუ-
ლი კვალი დაამჩნია გორის ისტორიას.

ქართლ-კახეთის პოლიტიკოსებმა ყურადღება მიაქციეს იმერეთის მეფე სოლომონ I-ის მიერ რუსეთთან კონტაქტების განახლებას. სოლომონმა XVII საუკუნის 60-იან წლებში თითქმის მთელი დასავლეთ საქართველო გააერთიანა და ოსმალეთის რამდენიმე შემოსევაც მოიგერია, მაგრამ 1766 წ. მაინც დამარცხდა. სულთანმა იმერეთში გაამეფა ოსმალეთში გადახვეწილი თეიმურაზ ბაგრატიონი. სოლომონმა რუსეთში თავისი ელჩი მაქსიმე ქუთათელი გაგზავნა და მფარველობა ან, უკიდურეს შემთხვევაში, ფულით დახმარება სთხოვა.

მოცემულ სიტუაციაში იმერეთის მოკავშირეობას რუსეთისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. 1768 წ. დაიწყო რუსეთ-ოსმალეთის ომი. რუსეთს სურდა ოსმალეთის წინააღმდეგ ომში არა მხოლოდ იმერეთი, არამედ ქართლ-კახეთის სამეფოც გამოეყენებინა. როდესაც რუსეთის წარმომადგენელი ზვაბულოვი (ქობულაშვილი) იმერეთიდან ქართლში გადმოვიდა და ერეკლეს მოელაპარაკა, მან მიზანშეწონილად ჩათვალა რუსეთთან სამხედრო კავშირის შეკვრა. ერეკლეს სურდა რუსეთის დახმარებით ოსმალეთის მიერ მიტაცებული სამცხე-ჯავახეთი დაებრუნებინა, კარ-ბელქანი დაემორჩილებინა და ლეკთა თარეში აღეკვეთა⁴⁷⁴.

სოლომონ I და ერეკლე II 1769 წლის მაისში ერთობლივ მოქმედებაზე შეთანხმდნენ. მათ გადაწყვიტეს მოსკოვში ელჩი გაეგზავნინათ. ამავე დროს ცნობილი გახდა, რომ რუსეთიდან ჯარი იგზავნებოდა საქართველოში⁴⁷⁵. მართლაც, 1769 წ. აგვისტოს დამლევს გენერალი ტოტლებენი მცირე რაზმით, დარიალის ხეობით ქართლში შემოვიდა, საიდანაც იმერეთში უნდა გადასულიყო. ერეკლე შეხვდა ტოტლებენს და პირობა მისცა, რომ ოსმალეთის წინააღმდეგ ომში ჩაებმებოდა და სოლომონსაც დაეხმარებოდა. სამაგიეროდ რუსეთის მთავრობა 5 ათასიანი ჯარით უნდა დახმარებოდა ერეკლეს⁴⁷⁶.

სექტემბრის ბოლოს ტოტლებენი იმერეთში გადავიდა, ვითომდა სოლომონს უნდა დახმარებოდა შორაპნის ციხის დაპყრობაში, მაგრამ 13 ოქტომბერს ქართლში მობრუნდა. მან რუსთა რაზმი ჯერ ცხინვალში დააბანაკა⁴⁷⁷, ხოლო შემდეგ მათი ერთი ნაწილი გორში გადმოიყვანა⁴⁷⁸. ჩვენს ხელთ არსებული მასალებით ძნელია გავარკვიოთ გრაფმა ტოტლებენმა რუსთა რაზმი გორში ერეკლესთან შეთანხმებით, თუ მისთვის ჩვეული თვითნებობით დააყენა. საქართვე-

ლოში ტოტლებენის მოქმედებას თუ გავითვალისწინებთ, მაშინ უფრო მეორე მომენტი უნდა ვივულისებოთ.

1770 წ. მარტში ქართველთა და რუსთა გაერთიანებული ჯარი სურამიდან ახალციხის დასაპყრობად გაემართა. როგორც ცნობილია, ასპინძის ბრძოლის წინ ტოტლებენმა აწყურთან მოულოდნელად მიატოვა ერეკლე, რუსთა ჯარით ქართლში დაბრუნდა და საბოლოოდ გამოამკლავნა თავი, როგორც მოღალატემ. მან ჯერ ერეკლეს მიერ შემორიგებული ლეკთა ცამეტი ბელადი დახოცა⁴⁷⁹, რაც მეფის ლეკებთან ურთიერთობაში მხოლოდ ზიანს მოიტანდა. ამის შემდეგ ტოტლებენი გორს მიადგა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ძალით ვერ დაეუფლა და დუშეთში გადავიდა. ტოტლებენმა იქიდან გამოჩეკა ერეკლეს მიერ ჩაყენებული მეციხოვნენი და რუსი სალდათები ჩააყენა. რუსი გენერლის სხვა საქმიანობაზე რომ სიტყვა არ გავაგრძელოთ, იმის თქმაც საკმარისია, რომ მან ძალით დაიწყო ქართლის მოსახლეობის დაფიცება რუსეთის ერთგულებაზე. 1770 წ. 1 ივლისს ერეკლე ა. რ. მოურავოვს სწერდა, რომ ტოტლებენმა ქართლში 3—4 ციხე მიიტაცა, სამღვდელოებას, თავადებსა და აზნაურებს აფიცებდა, ჩანდა, რომ მას ქართლის დაპყრობა ჯერადა. გორის ციხეზეც სამჯერ გაგზავნა რაზმი, რათა ძალით დაეპყრო, მაგრამ ერეკლეს მიერ დაყენებულმა დაცვამ არ შეუშვა⁴⁸⁰. დაახლოებით იგივეა გადმოცემული ერეკლეს წერილში (1770 წ. 7 აგვისტო) გრაფ ნ. ი. პანინისადმი: „ტოტლებენმა წავგვართვა ოთხი ციხე-სიმაგრე. ჩვენ ამაში წინააღმდეგობა არ გავვიწყევია, მაგრამ როცა ის შეეცადა წაერთმია ჩვენთვის გორის ციხე, ჩვენ ამის ნება აღარ მივეცით, ვიკლოდით, რომ მას ასეთი ბრძანება არ ჰქონდა მისი იმპერატორების უმაღლესობისაგან“⁴⁸¹.

არასწორად მიგვაჩნია ცნობა, რომლის მიხედვით, აწყურიდან დაბრუნებულმა ტოტლებენმა ჯარი განალაგა ცხინვალში, სურამში და გორში⁴⁸². როგორც ვნახეთ, ტოტლებენმა, დიდი სურვილის მიუხედავად, გორი ვერ დაიპყრო. ერეკლე გორის დათმობით, ფაქტიურად, კონტროლს კარგავდა მთელ შიდა ქართლზე. ამას კი იგი, რა თქმა უნდა, ვერ დაუშვებდა.

თბილისში ჭირიანობის გამო, (ჭირი მოდებული იყო მთელ საქართველოში), 1770 წ. ნოემბრიდან 1771 წ. აპრილამდე ერეკლე ქართლში (ბელთი, მეჯვრისხევი, გორი) იმყოფებოდა. სავარაუდოა, რომ სწორედ იმ დროს, როცა ტოტლებენი გორის აღებას ცდი-

ლობდა, ერეკლე გორში იმყოფებოდა და მის თავდაცვას ხელმძღვანელობდა. ამ დროს გორში მეფის სტუმარი იყო ა. რ. მოურავოვი^{483*}.

ტოტლებენთან კონფლიქტის ჩაქრობა ერეკლემ მოლაპარაკებით სცადა. ქართლ-კახეთის მეფე გრაფ ნ. ი. პანინს წერდა (1770 და 12 მაისი), რომ მან ორ-სამჯერ შუამავლები მიგზავნა ტოტლებენთან და შეხვედრა სთხოვა. ერეკლემ შეხვედრის ადგილებად სამი პუნქტი დაასახელა: მუხრანი, თბილისი და გორი, მაგრამ შეხვედრა ვერ შედგა⁴⁸⁴. ტოტლებენის განწყობილება ერეკლე მეფის მიმართ კარგად ჩანს იმავე გრაფ ნ. ი. პანინისადმი გაგზავნილი წერილიდან (1770 წ. 11 ოქტომბერი), საიდანაც ვიგებთ, რომ 11 აგვისტოს ტოტლებენს ქუთაისიდან გორში პოლკოვნიკ ტიუტჩევისათვის „ორდერი“ გამოუგზავნია. ტოტლებენი ტიუტჩევს უბრძანებდა, თუ ერეკლე ახალციხეზე სალაშქროდ არ წავიდოდა, მაშინ ქართლ-კახეთის მეფე მტრად გამოეცხადებინა და ისე მოპყრობოდა, როგორც სახელმწიფო მოღალატეს⁴⁸⁵.

ასეთივე პოზიცია ეკავა ტოტლებენს სოლომონ I-ის მიმართ. კაპიტანი იაზიკოვი გორიდან წერდა, რომ ტოტლებენი სოლომონს თათარს უწოდებდა, ხოლო ერეკლეს — მოღალატეს⁴⁸⁶.

1770 წ. დეკემბერში რუსეთის მთავრობამ ტოტლებენი კორპუსის მეთაურის თანამდებობიდან გაათავისუფლა და მის ადგილზე დანიშნა გენერალი სუხოტინი. ისიც დარიალის გზით მოვიდა საქართველოში. 1771 წ. 13 მაისს სუხოტინი ქუთაისში მივიდა, სადაც მაშინვე მდგომარეობაში იხილა რუსეთის შეთხელებული ჯარი. ამიტომ იძულებული იყო ხშირად ერეკლე მეფისათვის დახმარება ეთხოვა.

1771 წ. ივნისში სოლომონ I და სუხოტინი ერეკლესთან მოსალაპარაკებლად ქართლში გადმოვიდნენ. მათ უნდოდათ, რომ ერეკლე ფოთის ციხის დაპყრობაში დახმარებოდა. მოლაპარაკება შედგა ან კენისს გორის მახლობლად სოფ. ხელთუბანში. მიიღეს შემდეგი გადაწყვეტილება: სუხოტინი ალყას შემოარტყამდა ფოთის ციხეს, ხოლო ქართველთა ჯარს მტრის მოულოდნელი თავდასხმისაგან უნდა დაეცვა რუსეთის კორპუსი. ამ მიზნით ერეკლეს უნდა გამოეყვანა 14 300 კაცი, რომელიც შემდეგნაირად განაწილდებოდა: 2 ათასი ბორჩალოში, 2 ათასი კახეთში და 300 გორში. ამ 4 300 კაცს ქვე-

* ვახტანგ VI-ის დროს რუსეთში გადასახლებული თახანმოურავების შთამომავალი.

ყანა უნდა დაეცვა ლეკთა თარეშისაგან, ხოლო დანარჩენი 10 ათასიანი ჯარით ერეკლე ოსმალეთის მიერ საქართველოს მეზობლად დაპყრობილ ტერიტორიებს უნდა დასხმოდა. ასევე ჰქონდათ განაწილებული ფუნქციები სოლომონ მეფეს, გურიელს და დადიანს⁴⁸⁷. სუხოტინმა ფოთის აღება ვერ შეძლო, მის ჯარში მალარია გავრცელდა. ზაფხულში რომ ასეთი კომპანიის წამოწყება არ შეიძლებოდა, ამის თაობაზე თავის დროზე სუხოტინს ჯერ ერეკლე II აფრთხილებდა, მოგვიანებით სოლომონ I⁴⁸⁸.

ამგვარად, ვერც გენერალმა სუხოტინმა გაამართლა რუსეთის მთავრობის იმედები და 1772 წ. რუსეთის ჯარი საქართველოდან წავიდა.

1771 წ. რუსთა ჯარი ჯერ ისევ საქართველოში იმყოფებოდა, როცა ერეკლე II და სოლომონ I, კაპიტან-პორუჩიკის ლვოვის რჩევით, გაერთიანებული ძალებით სურამიდან ჯავახეთში გადავიდნენ, მოარბიეს და მრავალი ტყვე და ზაქონელი წამოიყვანეს⁴⁸⁹. ერეკლეზე განრისხებულმა სულთანმა (სოლომონი ავად გახადა ჯავახეთზე ლაშქრობის დროს) ახალციხის ფაშას უბრძანა ქართლზე ლეკთა ჯარი გაესია. საინტერესოა, რომ ლეკთა მთელი რისხვა გორს დაატყდა. 1772 წ. 16 მაისს ლეკები გორს დაესხნენ. „გორელები დამარცხდნენ. ლეკსაგნ სულ ქეთხუდები წახდნენ, ახალციხეს წაასხეს“⁴⁹⁰. ლეკების თავდასხმას „მესხურ-იმერული“ „დღიური წერილები“ ანუ X҄II—XIX სს. ქრონიკები“, 22 მაისით ათარიღებს. ალბათ, 22 მაისს შეიტყო გორზე მტრის თავდასხმის ამბავი და ქრონიკის ავტორმა მხოლოდ აღნიშნა, რომ „გორელი ქოსა მანუჩარა და მისი შვილი მოუკლიან“. საფაქრებელია, რომ დაღუპულნი ავტორის ახლობელი ადამიანები იყვნენ და ამიტომ ყურადღებას მათზე, ამახვილებს⁴⁹¹. ლეკთა იმავე შემოსევის უნდა ეხმაურებოდეს თეიმურაზ ბაგრატიონი, როცა ამბობს: „მოვიდნენ კვალად შეყრილობანი ლეკთანი ქართლში. მაშინ ქართლისა და კახეთის მკედრობანი იყვნენ შეყრილ, გარნა იკუეთნენ უფლისციხეს, იძლივნენ ქართველნი და მოსწყდნენ მრავალნი. განვიდნენ ლეკნი გორის ბოლოს ლიახვსა და წარვიდნენ ახალციხეს“⁴⁹².

ზემოთ მოყვანილი წყაროების მონაცემებზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას, რომ ლეკებმა გორზეც მიიტანეს იერიში, მართალია, გორის დამცველები დაამარცხეს, მაგრამ ქალაქს ვერ დაუფლნენ.

იმავე წლის ნოემბერში, სულთნის წაქეზებით, ლეკებმა ქართლი კვლავ მოაოხრეს⁴⁹³.

გარეშე მტრისაგან განაწამებ საქართველოში ჰირის ეპიდემიაც
ქაბშირდა. 1770 წ. მაისში „დიდი ჰირიანობა“ გაჩნდა თბილისში. მეფე
ერეკლე „გორში ჩამოიბარგა დედაწულით“. ჰირი გაჩნდა შემდეგ
წლის აპრილში ქართლში, კახეთში, იმერეთში. ეპიდემია სამი თვის
განმავლობაში ავლებდა მუსრს თბილისს და 4 ათასი კაცი იმსხვერ-
პლა. ერეკლემ ამჯერადაც გორს შეაფარა თავი⁴⁹⁴.

რუსეთის ჯარის საქართველოდან წასვლის შემდეგ ერეკლემ და
სოლომონმა განიზრახეს ერთობლივად ებრძოლათ ოსმალეთის წი-
რალმდეგ. ამას წინ უძლოდა ოსმალების ცდა გორის დაპყრობისა.
როგორ ცდილობდა მტერი გორის დაუფლებას, ამას ვიგებთ ერეკ-
ლე II-ის წერილიდან რევაზ ამილახვრისადმი. გორზე მოსალოდ-
ნელი თავდასხმის შესახებ ერეკლეს მისმა კაცმა აცნობა ახალციხი-
დან. „გორის გალავნის აღებას თურმე აპირებენ ღალატით, წერს
ერეკლე, ასე დაუდვით ბინა, რომ ვენაჯებში დავიმაღნე: და ისე
შევერივნეთო“. ერეკლე იქვე მითითებას აძლევს ამილახვარს გორის
დაცვაზე: „რაც მოვლა გაეწყობოდეს, კაცის დაყენება უნდოდეს, თუ
გალავნის გამაგრება, ყველა აღასრულებთ, ბურჯები გაამაგრეთ,
ქეშიკი გაუჩინეთ, ღამის ყარაული დააყენეთ, უზბაშ-ღაძბაში გააჩინეთ,
თუ მართლა ვენახებში ჯარი ჩამოვიდეს და რაც ღმერთმან შეგა-
ძლებინოსთ, პასუხის მიცემა თქვენ იცით. ციხე გაამაგროს, ივანეს
უთხარით, და გალვანი თქვენ გაამაგრეთ, რასაც ეცდებით, თქვენ
იცით“⁴⁹⁵. ერეკლემ ოთხასი კაცი 12—13 დღით გორის დამცველთა
დასახმარებლად გაგზავნა და რევაზ ამილახვარს დაპირდა, რომ თუ
საჭირო იქნებოდა უფლისწული ან თვით მეფე ჯარით მივიდოდა
გორში. ჩვენამდე მოღწეული სხვა წყაროები არაფერს ამბობს, სცა-
დეს თუ არა ოსმალებმა ხელთ ეგდოთ გორი. შეიძლება ვივარაუ-
დოთ, რომ ერეკლეს და გორის მოურავის მიერ გატარებულმა ღო-
ნისძიებებმა მტერს განზრახვაზე ხელი ააღებინა. ნიშანდობლივია,
რომ ამის შემდეგ მეფე განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა გო-
რის ქალაქისა და ციხის გამაგრებას. 1773 წ. ივნისიდან დაიწყო ჯერ
ქალაქის გალავნის გამაგრება, ხოლო შემდეგ ციხისა, რაც საკმაოდ
დიდხანს გაგრძელდა.

1773 წ. 15 ივნისს ერეკლე II-მ, რადგან ქართლში ლეკთა შე-
მოსევას ელოდნენ, ჯარის მობილიზაცია დაიწყო. მან რევაზ ამილა-
ხვარს და დავით მოურავს ადგილობრივი ჯარის შეკრება უბრძანა.
ისიც ირკვევა, რომ ლეკთა თავდასხმის მუქარის გამო, სურამის მო-
ურავმა გორის თავკაცებს სურამის ციხეში ჩასაყენებლად 15—20

კაცი სთხოვა. ამილახვარმა სურამელების თხოვნა უგულვებლყო. ერეკლე ამის გამო განაწყენდა და ბრძანა: „ახლავ ორმოცი კაცი იყოს, სამოცი კაცი მიაშველეთ სურამს, გორიდან ტყვია-წამალი გამოიტანეთ, თვითო ლიტრა წამალი თვითომ, ჩარეკი იყოს — მეტი თუ ნაკლები — ტყვია აიკიდონ და ერთ ღამეს შევიდნენ სურამს...“⁴⁹⁶.

იმავე წლის 24 ივლისს ერეკლემ და სოლომონ I-მა გადაწყვიტეს ერთობლივად გაელაშქრათ ჯავახეთზე. სოლომონი 4 ოქტომბერს გორში მივიდა 5 ათასი მებრძოლით. ამდენივე ჰყავდა ერეკლესაც. ამგვარად, ქართველ მეფეთა 10 ათასიანმა ჯარმა⁴⁹⁷ ატენის ხეობა გაიარა და 16 ივნისს ჯავახეთში შევიდა. მათ არტაანამდე მიაღწიეს. სოლომონი, ავადმყოფობის გამო, იძულებული გახდა უკან დაბრუნებულიყო, 26 ოქტომბერს ერეკლეც გამობრუნდა და გორში გაჩერდა⁴⁹⁸.

ერეკლე II-ის და სოლომონ I-ის თანამშრომლობა ოსმალების და ლეკების წინააღმდეგ ბრძოლაში კვლავ გრძელდებოდა, ერეკლე ყოველნაირად უწყობდა ხელს სოლომონის პოზიციების განმტკიცებას დასავლეთ საქართველოში. 1774 წლის თებერვალში იმერეთში ოსმალთა და ლეკთა ჯარი შეიჭრა. სოლომონმა მაშინვე ქართლ-კახეთის მეფეს სთხოვა დახმარება. როცა მტერმა გაიგო, რომ ერეკლემ დიდი ჯარი შეჰყარა, გორში მივიდა და ახალციხისაკენ მიმავალი გზის გადაკეტვის საშიშროება შეუქმნა, იძულებული გახდა უკან დაეხია. სოლომონმა ისარგებლა მტრის რიგებში არეულობით, 5—6 თებერვლის ღამეს ჩხართან ჩაუსაფრდა მტერს და განთიადისას გააწინადგურა⁴⁹⁹. სოლომონმა 7 ფაშა და 600 ლეკი-ოსმალი დაატყვევა. მან ლეკთა ერთ-ერთი ბელადი რაჯაბა ერეკლეს გაუგზავნა. ერეკლეს ლეკი მოეწონა, პირობა დაადებინა, რომ საქართველოზე მტრობას მიატოვებდა, გაათავისუფლა, მისი ჯარის ნაშთებთან ერთად ქართლ-კახეთის ტერიტორიაზე გავლით სამშობლოში დაბრუნების უფლება მისცა. ამასთან დაკავშირებით, ერეკლეს ბრძანებით, გიორგი ბატონიშვილმა იმავე წლის 9 ივნისს გორში რევაზ ამილახვარს მისწერა, რომ სურსათით დახმარებოდა რაჯაბასა და მის ჯარს: „სამ კაცს დღეში ერთი ლიტრა კარგი ფქვილი უნდა მისცეთ და კვირაში ორჯერ ხორცი უნდა აქამოთ, ოთხ კაცს ერთი ლიტრა ხორცი უნდა მისცეთ და თითონ რაჯაბას სასმელი უნდა უშოვოთ და მისცეთ“⁵⁰⁰.

! ზემომოყვანილი წერილით ისეთი ვარაუდის გამოთქმა შეიძლება, რომ ერეკლემ რაჯაბა თავის ვასალ-მოკავშირედ გაიხადა და

მისი ჯარი ქართლში, ალბათ გორში ან მის მახლობლად დააყენა სხვა რას უნდა ნიშნავდეს წერილის ის ადგილი, სადაც ნათქვამია: „თქვენ (რევან ამილახვარი — ე. მ.) და ერისთავი და ერისთავის ძმა ერთად უნდა შეიყაროთ და ისე უნდა გაარიგოთ. ქაიხოსრო მურვანიშვილის ძმა ლუარსაბ და ქიტესა ჩამოვლენ. ამათ უნდა მისცეთ და ესენი გაუყოფენ ჯარსა, ეს სურსათი თქვენ უნდა მოაგროვოთ და ამათ მიაბარებდეთ ხოლმე და საცა ჯარს დააყენებენ, იქ უნდა მიუტანოთ და ესენი მისცემენ“⁵⁰¹.

1774 წ. ივლისში რუსეთ-თურქეთის ომი ოფიციალურად დასრულდა. მეფე ერეკლესათვის ცნობილი იყო საზავო მოლაპარაკებების დროს რუსეთის პოზიცია საქართველოს საკითხის მიმართ. რუსეთს ჯერჯერობით თავს იკავებდა საქართველოს მფარველობაზე. ვითარებაში ქართლ-კახეთის სამეფოს თავისი პოზიცია უნდა წვედმუშავებინა ოსმალეთთან შემდგომ ურთიერთობაში. ომის მსვლელობის დროს ერეკლე ოსმალეთის სამფლობელოებზე თავდასხმას თუ არ ერიდებოდა და ამით გარკვეულად ეხმარებოდა რუსეთს, ახლა უკვე საჭირო იყო თავის შეკავება. ერეკლე 1774 წ. 31 აგვისტოს რევან ამილახვარს აფრთხილებდა, რომ მისი საგამებლოდან აღარავინ წავიდეს „ოსმალის მხარისაკენ დავლაზე“. საინტერესოა ისიც, რომ, როგორც წერილიდან ჩანს, იმავე მიზნით მიმავალ ლეკებს ზოგჯერ საამილახვროდან ქართველებიც უერთდებოდნენ ხოლმე. მეფე ახლა კატეგორიულად კრძალავს ამგვარ მოქმედებას⁵⁰².

XVIII ს. 70-იანი წლების შუა ხანებში გორში კვლავ თავი იჩინა რელიგიურმა დავამ გრიგორიანებსა და კათოლიკებს შორის. მაგრამ მოგვიანებით (1781 წ.) ერეკლე II-მ, ალბათ პოლიტიკური და ეკონომიური მოსაზრებით (მან ხომ იმავე წელს რომის პაპსა და იმპერატორ იოსებ II-ს ფინანსური დახმარება სთხოვა⁵⁰³), არა მხოლოდ შეწყვიტა კათოლიკეთა დევნა, არამედ მთელი რიგი პრივილეგიებიც მიანიჭა მათ⁵⁰⁴.

გორსა და მის მიდამოებს გარკვეულ ვნებას ოსებიც აყენებდნენ. იშვიათი არ იყო შემთხვევები, როცა ოსთა მოთარეშე რაზმები ძარცვავდნენ და ოტაცებდნენ ხალხს⁵⁰⁵. ერეკლე II-მ ქართლში ლეკების თარეშის ასალაგმავად ოსების გამოყენება განიზრახა. ფარსადან მაჩაბლისადმი გაგზავნილი წერილიდან ვიგებთ, როგორ უნდა ემოქმედათ ოსებს. როცა ლეკები ლიახვის ხეობით წამოვიდოდნენ, ოსთა რაზმები თამარაშენში (ცხინვალის მახლობლად) შეი-

კრიბებოდნენ ორი კვირით და მტერს შიდა ქართლისაკენ არ გამოუშვებდნენ. თუ ლეკები ახალციხიდან წამოვიდოდნენ და ცხინვალისაკენ გაემართებოდნენ, გზას ერეკლე გადაუკეტავდა. ხოლო თუ ლეკები გორისაკენ წამოვიდოდნენ, მაშინ ოსები ერეკლეს ჯარს შეუერთდებოდნენ და ერთობლივად დაიცავდნენ შიდა ქართლის ამ ჭმინიშენლოვანეს ქალაქს. ერეკლე ფარსადან მაჩაბელს უბრძანებდა დაერწმუნებინა ოსები, რომ ერეკლესთან თანამშრომლობის შემთხვევაში კარგ ჯილდოს მიიღებდნენ⁵⁰⁶.

1785 წ. აგვისტოში მეფე ერეკლე ათი დღე გორში იყო⁵⁰⁷, მაგრამ რა მიზნით, წყაროები არაფერს ვეუბნევა. უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი გორის დაცვის ორგანიზაციით იყო დაკავებული.

1785 წ. 12 სექტემბერს ომარ-ხანმა 11 ათასი რჩეული ჯარით მდ. ალაზანი გადმოლაზა. ერეკლემ გადაწყვიტა ქართლ-კახეთის უმთავრესი ქალაქები — თბილისი, გორი, თელავი და სიღნაღი გაემაგრებინა. ამ ქალაქებში 8 ათასი კაცი ჩააყენა. მან იმავე დროს ბრძანებები დაგზავნა. რომ მცირე ციხესიმაგრეებში ჩაყენებული რაზმები ზემოაღნიშნულ ქალაქებში შეყრილიყვნენ, მაგრამ მრავალი არ მოუვიდა⁵⁰⁸. მიუხედავად ამისა, ერეკლე მტერს მზად დახვდა და უკან დაახევინა.

ყურადღებას იქცევს 1786 წ. 16 დეკემბრის ცნობა, საიდანაც ჩანს, რომ იმერეთის მეფე დავით II (1784—1789) გორში იმყოფებოდა. ალექსანდრე ბატონიშვილი გორის მამასახლის ზურაბს უბრძანებს: „გორის მამასახლისო ზურაბ, მეფე დავითს ვახშმათ ოთხი ყოკა ღვინო შიარვით... ერთი კოკაც კვირისთვინ ულუფის გარდა მეფეს მიართვით მომატებული“⁵⁰⁹. იშვება კითხვა: რატომ უნდა ყოფილიყო დავით II გორში? ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად ჩვენ სხვა წყაროების მოშველიება არ შეგვიძლია. ვიდრე ვარაუდს გამოვთქვამდეთ, ჯერ მოკლედ შევეხოთ ერეკლე II-ის და დავით II-ის ურთიერთობას.

იმერეთში სოლომონ I-ის გარდაცვალების შემდეგ ტახტის ორი პრეტენდენტი დარჩა: დავით გიორგის ძე (შემდეგში დავით II) და დავით არჩილის ძე (შემდეგში სოლომონ II). დავით გიორგის ძე სოლომონ I-ის ბიძაშვილი იყო და ქართლში ყცხოვრობდა, ხოლო დავით არჩილის ძე ერეკლეს ასულის ელენეს ვაჟი, მცირეწლოვანი (12 წლის) იყო და ერეკლეს კარზე იზრდებოდა. 1784 წ. დავით გიორგის ძე და ერეკლე II შეთანხმ-

დნენ: ტახტს დაიკავებდა დავით გიორგის ძე დავით არჩილის ძის სრულწლოვანებაამდე. მაგრამ, შემდეგში, მოვლენებია ისე განვითარდა იმერეთის სამეფოში, რომ ერეკლე უკმაყოფილო დარჩა. ერეკლე მეფე უკმაყოფილო იყო იმიტაც, რომ დავით II-მ დაიხლოვა სოლომონ I-ის სიძე, ქსნის ერისთავის ვაჟი, ელიზბარი. როგორც ჩანს, დავითს კავშირი ჰქონდა ქართლის ზოგიერთ მსხვილ ფეოდალთანაც, კერძოდ, მუხრან-ბატონთან. კაცია ფავლენიშვილი ერეკლეს წერდა: „მერე თქვენი უმაღლესობაც გორს მობრძანდა. და დავით მეფის კაცი მოდიოდა და მუხრან ბატონიშვილთან წიგნი მიჰქონდა; ის კაციც დავიჭირე, კელშეკრული მოგართვით და იმასთან მოწერილი წიგნიც მოგართვით“⁵¹⁰. ამ საბუთიდან ჩანს როგორი დამაბული ურთიერთობა იყო ერეკლე მეფესა და დავით II-ს შორის. უნდა ვივარაუდოთ, რომ დავით II გორში მოვიდა ერეკლესთან მოსალაპარაკებლად არსებული დაძაბულობის განმუხტვის მიზნით.

1789 წ. ლექთა საკმაოდ დიდი ჯარი ყარაღაჯს (სოფ. დღევანდელ კასპის რაიონში) დაეტა. ამ დროს ბატონიშვილი იულონი და გიორგი ბატონიშვილის ვაჟი იოანე გორიდან გავიდნენ, მტერს ზედველაზე შეებნენ, „იძლიენენ ლეკნი და წარვიდნენ სირცხვილეულნი“. არ ჩანს, ბატონიშვილები ჯარით იდგენ გორში თუ სახელდახელოდ გორელებისაგან შეკრებილი ლაშქრით დაამარცხეს ლეკები.

ქართლ-კახეთის სამეფოს მდგომარეობა საგრძნობლად გაუარესდა XVI, II ს. 90-იანი წლების დასაწყისში ირანში ყაჯართა დინასტიის გამეფებისთანვე. მოსალოდნელი იყო აღა-მაჰმად-ხანის საქართველოზე თავდასხმა. 1791 წ. 22 იანვარს ერეკლე მეფე და ბატონიშვილი იულონი გორში აპირებდნენ მისვლას და იმავე დროს არაგვის საერისთავოს ჯარები დაიბარეს მუხრანში⁵¹¹. მეფისა და ბატონიშვილის გორს სტუმრობა ყაჯართა მოსალოდნელი აგრესიის წინააღმდეგ სამზადისთან იყო დაკავშირებული. 1791 წ. დამდეგს აღა-მაჰმად-ხანმა აზერბაიჯანი დაიპყრო და ამიერკავკასიის ყველა სახანოს მორჩილება მოსთხოვა. შაჰი ერეკლესაც ემუქრებოდა და მისგან მოითხოვდა რუსეთთან კავშირის გაწყვეტას. საბოლოოდ, ქართლ-კახეთსა და ირანს შორის დაძაბული ურთიერთობა დასრულდა 1795 წლის 11 სექტემბერს თბილისის საშინელი აკლემით. შაჰმა ნახჩევანის ხანს ქალბალს ერეკლეს შეპყრობა უბრძანა და დიდი ჯარით გაგზავნა ჟინვალის მიმართულებით. 14 სექტემბერს ქალბალმა მცხეთის მახლობლად ფონთხელაზედ ჯარი ორად გაყო, ერთი გორისაკენ გაისტუმრა, ხოლო მეორეს თვითონ გაუძღვა ჟინვალისაკენ.

გორისაქენ წასულმა ჯარმა, მართალია გორამდე ვერ მიაღწია, მაგრამ მუხრანის, სამთავისი, ქალა, შავშვეები და ნაწრეტი აიკლო, ჭალაზე გავლით ლამისყანაში გადავიდა. ლამისყანაში იოანე ბატონიშვილი დაუხვდა, მტერი დაამარცხა და გაფანტა. ქალბალი-ხანიც დაამარცხებული დაბრუნდა ჟინვალიდან⁵¹².

ალა-მაჰმად-ხანმა მხოლოდ რვა დღე გაძლო ქართლში, ერეკლეს შიშით შეპყრობილმა 20 სექტემბერს დატოვა საქართველო. მცირე ხნის შემდეგ (3 ოქტომბერი) „მეფე ერეკლეს გამოჩენა და ვორს მოსვლა თქვეს დიდის ჯარითა“⁵¹³. აი რატომ შიშობდა ალა-მაჰმად-ხანი „ერეკლემ ხრიკი არა ამიტეხოსრაო“.

გარეშე მტრებისაგან განაწამებ ქვეყანას ერეკლეს სიცოცხლის ბოლო ხანებში ხელისუფლების დაპყრობის მოსურნე ბატონიშვილთა თარეში დაემატა. მხოლოდ გორის შესახებ ვიტყვით, რომ, როგორც იულონ ბატონიშვილი დარეჯან დედოფალს წერდა, 1797 წ. 22 დეკემბერს (სამიოდღე კვირის წინ ერეკლეს გარდაცვალებამდე) ფარნაოზ ბატონიშვილი ჯერ სურამს დაეპატრონა, შემდეგ გორი აიკლო⁵¹⁴.

1798 წ. 11 იანვარს ერეკლე II თელავში გარდაიცვალა. შანამდე მეფემ ქართლ-კახეთი ბატონიშვილებს საუფლისწულოებად დაუნაწილა, რითაც გამოუსწორებელი ზიანი მიაყენა სამეფოს მშვიდობასა და ერთიანობას. ვიდრე ერეკლე მეფე ცოცხალი იყო, ბატონიშვილები, ასე თუ ისე, მას ემორჩილებოდნენ და სუბორდინაციას იცავდნენ. ერეკლეს ავადმყოფობის დროს, გარდაცვალებამდე ოთხი დღით ადრე, დედოფალ დარეჯანის დაჟინებით, მიიღეს მემკვიდრეებისაგან ტახტის დაკავების უცნაური წესი: ბატონიშვილებს, ასაკის მიხედვით, მიმდევრობით უნდა ემეფათ. ჯერ გიორგის, შემდეგ იულონს, მირიანს და ა. შ. როცა გიორგი XII გამეფდა, აუმხედრდნენ თავის ნახევარ ძმები — იულონი, ვახტანგი, მირიანი, ფარნაოზი და ალექსანდრე⁵¹⁵. იულონი ქართლის მეფობას იჩემებდა. გორი მის ხელში იყო. ერთი საინტერესო დეტალია ომან ხერხეულიძის ქალის ბარბარეს მიერ პლატონ იოსელიანისადმი გაგზავნილ წერილში. ომან ხერხეულიძემ მთელი წელიწადი იულონთან იმსახურა, მაგრამ ბატონიშვილმა გასამრჯელო არ მისცა. ომანმა მეფე გიორგისთან იჩივლა. მეფემ ომანს უსაყვედურა, რომ მან იულონს ურჩია „ქართლის გორის ციხე დავიჭიროთო: ქართლი ჩვენი შეიქმნებაო“⁵¹⁶. გამეფებისთანვე, გიორგი გორში მივიდა და ქართლის თავადაზნაურობა „შემოიფიცა“⁵¹⁷. მეფის მოწინააღმდეგე და შფო-

თის ჩამომგდებო დარეჯან დედოფალი თვალთმაქცობდა და 1798 წლის 22 აპრილს გორელებს უბრძანა: „სამღებროს იჯარიდან არავის არ მისცეთ რა მეფის გიორგის გარდაო“⁵¹⁸.

ქართლ-კახეთის სამეფოს მდგომარეობას საგრძნობლად ართულებდა მისი რუსეთთან კავშირით უკმაყოფილო მეზობელი მაკმიადიანური ქვეყნების მოქმედება. განსაკუთრებით ირანის ბაბა-ხანი აქტიურობდა, საქართველოზე უზენაეს მფლობელობას იჩემებდა. მართალია, 1798 წ. პეტერბურგში ირანის ელჩი გააფრთხილეს რომ ბაბა-ხანს ხელი აელო საქართველოსა და დაღესტანზე⁵¹⁹, მაგრამ მდგომარეობა კვლავ რთული რჩებოდა.

დასუსტებულ ქვეყანას და შემცირებულ მოსახლეობას მუსრს ავლებდა შავი ჭირი. იმავე წელს შავმა ჭირმა ისე იმძლავრა, რომ თბილისი მთლად დაიკალა. ბატონიშვილი იულონი თავისი ოჯახით (მეუღლე სალომე, რევაზ ამილახვრის ასული, შვილები — ლეონი, ლუარსაბი და სოლომონი) გორში გადმოვიდა. როგორც შემდგომი მოვლენებიდან ჩანს, იულონს ახლო ურთიერთობა ჰქონდა გორელებთან, რაშიც გარკვეულ როლს, ალბათ, მისი სიმამრი რევაზ ამილახვარი თამაშობდა.

1799 წ. ნოემბერში, რუსეთთან დადებული ხელშეკრულების საფუძველზე, საქართველოში შემოვიდა რუსეთის ლეგიონი გენერალ ი. პ. ლაზარევის მეთაურობით. საქართველოს საქმეების შესწავლის შემდეგ, რუსეთის მთავრობამ დააკმაყოფილა გიორგი XII-ის თხოვნა და საქართველოში გამოსავზავნად საკმაოდ დიდი ჯარი გაამზადა. ამასთან დაკავშირებით კავკასიის ხაზის სარდალი გენერალი კ. თ. კნორინგი გიორგი მეფეს თხოვდა მოზღოვიდან საქართველოსაკენ მომავალი გზა მოეწესრიგებინა კავკასიის ხაზიდან ჯარის გადმოსაყვანად. ის მოითხოვდა, აგრეთვე, დაემზადებინათ ოთხი თვის სამყოფი პროვიანტი და ფურაჟი. გიორგი მეფემ, კნორინგის თხოვნის შესაბამისად, ბრძანა შეექმნათ ოთხი საწყობი: თბილისში — ორი, გორში — ერთი და სიღნაღში — ერთი⁵²⁰. მეფეს, თავდაპირველად თბილისის საწყობების მომარაგება განუზრახავს. როგორც კნორინგისა და ლაზარევის მაშინდელი მიმოწერიდან ჩანს, ეს ღონისძიება სასურველი სისწრაფით არ ხორციელდებოდა⁵²¹.

განსაკუთრებული ვითარება შეიქმნა გორში და საერთოდ შიდა ქართლში. იგი განდგომილი ბატონიშვილების დასაყრდენად გადაიქცა. ამიტომ მეფე გიორგი და რუსი სამხედრო და სამოქალაქო ხელისუფლება მდგომარეობის სასწრაფოდ მოგვარებას ცდილობ-

დნენ. მეფეს სურდა გორში 400 რუსი ჯარისკაცი ჩაეყენებინათ „დასასუსტებლად მუნ მეფის ძისა იულონის გაძლიერებულისა“⁵²². შეიძლება მეფის ასეთი სურვილის გამო თხოვდა ლაზარევი კნორინგს, რომ, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს საზღვრებზე, ისე გორში იუცილებელი იყო ჯარის ჩაყენება⁵²³. ჩანს, რომ მეფის სურვილი გორში რუსთა ჯარის ჩაყენების შესახებ ვერ განხორციელდა. პლ. იოსელიანის თქმით: „ურჩობამან ლაზარევისა ვერ მოიყვანა აღსრულებასა ესრეთი ჰაზრი მეფისა დასამშვიდებლად აღრეულობისა (გორში — ე. მ.)“. საფიქრებელია, რომ ლაზარევი კნორინგის მიითებით მოქმედებდა. ზემოთ ვნახეთ, რომ ლაზარევი თვითონ თხოვდა კავკასიის ხაზის სარდალს გორში ჯარის ჩაყენებას.

როგორი მდგომარეობა იყო ქართლში და კონკრეტულად გორში 1800 წ. შემოდგომაზე, კარგად ჩანს მცფე გიორგის მიერ ოთარ ამილახერისადმი გაგზავნილი წერილიდან, რომელიც დათარიღებულია იმავე წლის 21 სექტემბრით. ამ წერილს მთლიანად მოვიყვანთ. „ჩვენ პაგიერად მის ბრწყინვალეობას ბატონ ამილახვარს ოთარს მრავალი მოკითხვა მოხსენდეს. მერე შენი წიგნი მოგვივიდა. (ბატონიშვილ) ფარნაოზისაგან სოფლების შეწუხება და წართმევა მოგეწერა, და აგრეთვე გორში მოსვლა და გორელების მუქარის მოთხოვნა. იმ დღესაც მოგწერეთ და ახლაც ამას გწერთ, თუ ან ჩვენი ბატონ-ყმობა გინდა და ან ჩვენი ერთგული ხარ, ახლა გამოგიჩნდება, რომ არც ფარნაოზი შეუშვა გორში და არც ფარნაოზის კაცნი და არცარა დაანებო გორიდამა; თუ ან ფარნაოზ და ან ფარნაოზის კაცნი გორში შეგიშვია, ჩვენს ბატონ-ყმობაზედ და ჩვენს ერთგულებაზედ კელ-აღებული იქნები. — ფარნაოზის კაცებს ნურათრით ნუ დაზოგამ, დასტური გაქვს. ჯოხით, კეტით, ქვით და იარაღით, თოფით, ხმლით, დანბაჩით, ნურათრით ნუ დაზოგამ და ნურც შეუშვებ და თუ რომ დაიქერ და დაქერილს გამოგვიგზავნი და კელში ჩაიგდებ ისა სჯობს, რომელიც უნდა იყოს მანდ გორში მოსული კაცი და ერთის ფულისა არა დაანებოთ-რა, — ასე უნდა იცოდე. და შენის სოფლისა ოსებისაგან აკლება და აგრევე ქართლში ოსებისაგან აშქარათ ჯარით სიარული და აკლება მოგეწერა; ღუთის მოწყალებით მშვიდობა არის, ოსებისათვის ასეთს ჰაქმეს ვიფიქრებთ რასმე, რომ მაგათ ველარ ითარეშონ ქართლში და ველარცარა უმტრონ. გორის მამასახლისო და გორელებო! ამ საქმეზედ თუ რომ ამილახვარს არ ეთანხმებით და ფარნაოზის კაცის შემოუშვებლობასა და ავით მოპყრობაზედ ამ საქმეზედ არ დაემორჩილენით, ჩვენი მოსისხლე-

ნიც იქნებით და კიდევ გარდაგახდევინებთ; ნუ ცრუობთ და ნურც ალამ-ყალამობით, სწორეს პირით და სწორეს გულით მოიქეცით და ამილახვარს უქომბაგეთ ამ საქმეზედ; და ამილახვარო, შენი დაბარება რომ მოგვეწერა, ნულარ წამოხვალ, მაგ ქვეყანას მოუარე და მანდაურს და შენი ამბავი მოგვეწერე“⁵²⁴.

1 წერილიდან ჩანს, რომ შიდა ქართლში არასახარბიელო მდგომარეობა იყო. ფარნაოზ ბატონიშვილი ძალით ცდილობდა მის დამორჩილებას. ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტების გამო ოსთა რაზმებაც დათარეშობდნენ. მაგრამ მეფეს ოსთა საკითხი ნაკლებად აწუხებდა. მისი საზრუნავი გორში შექმნილი სიტუაცია იყო. მეფეს განსაკუთრებით აფიქრებდა გორელების განწყობილება. როგორც ჩანს, ისინი არც მეფეს ერთგულობდნენ და არც ამილახვარს ემორჩილებოდნენ. ისინი ბატონიშვილ ფარნაოზს უჭერდნენ მხარს. გორელების ასეთი განწყობილება ბატონიშვილებისა და მათი აგენტების ანტირუსული პროპაგანდით და იულონის გამეფების სურვილით იყო განპირობებული. მაგრამ სწულ მეფეს აქტიური მოქმედება არ შეეძლო.

1 გიორგი XII-ის გარდაცვალებიდან რამდენიმე დღის შემდეგ 1800 წ. 20 დეკემბერს, ამილახვრების სარეზიდენციო სოფელ ჭალაში შეიყარნენ ბატონიშვილები — იულონი, ვახტანგი და ფარნაოზი და იულონის ერთგულებაზე ხალხს აფიცებდნენ⁵²⁵. იმავე დღეს დავითი თავის ძმას, ბატონიშვილ თეიმურაზს წერდა, რომ სურამიდან ჭალამდე მცხოვრები ყველა თავადი და აზნაური შეეყარა და გორში მიეყვანა დავითისადმი ფიცის მძაყემად. ის თეიმურაზს უბრძანებდა: „შენ (გორის — ე. მ.) ციხეში იყავიო. ბევრი პური მოამარაგე. თუ შენი ბიძები მოისურვებენ გორში მოსვლას — არ შეუშვა. დაამზადე ტყვია, დენთი. მე შენ გნიშნავ ქართლის ნაცვლად. შეცრიბე ჭარი და მზად იყავ. გაიგე აგრეთვე შენი ბიძები რას საქმიანობენ“⁵²⁶.

20 დეკემბერს, ალბათ იმავე, ჭალაში, შედგენილ იქნა მოწოდება, რომლითაც ბატონიშვილებმა — იულონმა, ვახტანგმა და მირიანმა ოთარ ამილახვარს და გორელებს მიმართეს. ეს საინტერესო დოკუმენტო მოგვყავს მთლიანად.

„მის ბრწყინვალეობას ამილახვარს ოთარს, ერთობით გორელებს, სამღვდლოთი, საეროთა, ქეთხუდათა და სხუათა. — მეფის ძეთა იულონისა, ვახტანგისა და მირიანის მიერ მრავალი პატივისცემით

მოკითხვა ეუწყოსთ. მერე ეს განგეცხადოსთ თქვენ, რომ ჩვენს ძმან მეფე გიორგიზედ ჩვენ სიკეთები მიგვიძღვის, ხომ ყველა კარგად იცით; როდესაც სანატრელი ჩვენი ხელმწიფე მამა ჩვენი ბატონი მიიცვალა, მას უკან როგორ გავამეფეთ, ან როგორ ერთგულება და სიყვარული ვაჩვენეთ, და ან იმისი სამსახური და სიამოვნე როგორ მოვიწოდეთ; მაგრამ რაც იმის მაგიერი ავი საქმეები მოგვადგა იმისგან, ან ბატონს დედოფალს დედას ჩვენს და ან ჩვენს ძმებს, ეს ყველამ ხომ კარგად იცით, რომ ჩვენგან არც ერთი არ დაითმობოდა, მაგრამ რადგანაც უფროსი ძმა იყო და მამის ჩვენის ანდერძითა ის იყო განწესებული პირველად, იმისთვის დავითმინეთ და ახლა ჩვენის ცოდვით და უბედურებით ჩვენი ძმა მეფე გიორგი მიიცვალა. ახლა თქვენ ხომ იცით, მამა ჩვენი მეფე ერეკლე როგორ მოჭირნახულე მეფე იყო ან ოჯახზე და ან ქვეყანაზე: იმისიც მამა იყო და ჩვენიცა. როგორც იმის (ერეკლე II — ე. მ.) დადებული ანდერძი არის, ხომ კარგად იცით, რომ ძმებზე უფროს-უმცროსობით ჩამორიგებით განაწესა მეფობა და ის განწესება ქვეყნისაგან დამტკიცებული არის. ახლა ის უამო მოვიდა. მეფის გიორგი შემდგომი ძმა ვინცა ვარ ამას წინათ იმის დიდებულებას რუსეთის იმპერატორსაც გამოუცხადეთ, აგრეთვე მესაზღვრე ვინც არის ისპეხტორი და აგრეთვე აქ მყოფ იარანლებსაცა. ღუთის სამართლით და მამის ჩვენის განწესებით ამასა გწერთ, როგორც მამის ჩვენის განწესებულს დამტკიცებულზედ ისე მტკიცედ უნდა დასდგეთ; თქვენგან მამის ჩვენის ერთგულებას გარდა, ეს იმედი გვაქვს, თუნდა ჩვენ არ შეგატყობინოთ, თითონ თქვენ განგვადვიძებთ და თითონ თქვენ მოგვძებნით, ამიტომ რომ თქვენ სვინდისიანს კაცად გიცნობთ, რომ მეფის ირაცლის ანდერძის გატეხა ღმერთმან გაშროსთ, და ახლა ის უამია, რომ ყოველი სრული ერთგულება და მორჩილება გვიჩვენოთ; თუ ჩვენი წინააღმდეგი გიჩვენოსთ ვინმე და ან დაგიბაროსთ, არ გაიგონოთ. ჩვენ გორს გარშემო ვიქნებით და იქ შემოგვეყარებით, ამაზე კიდეც გვედრებით, კიდეც გირჩევთ და კიდეც გიბრძანებთ, რომ ეს ჩვენი სიტყვა გაიგონოთ, და თუ თქვენ ამას აქით ამ ჩვენს სიტყვას მამიჩვენის განწესებისამებრ დაიჯერებთ, ჩვენ ამ სიკეთეს გიზამთ, — სხვას სიყვარულს და წყალობას გარდა. თქვენი ცოდვილის გულისათვის ჩვენს სისხლს დავაქცევთ და თუ არ დაიჯერებთ ამოწყვეტა იქნება და ჩვენგან ამ საქმის დათმობა არ იქნება, ჩვენ უვალონი ვიქნებით და თქვენ წინაშე ღუთისა მოვალენი დარ-

ჩებით; როგორც თქვენ გწერთ, ასე მთლად ქართლსა და კახეთსა ვწერთ. დეკემბრის 4 ქრონიკონს უბმ⁵²⁷•.

დავით გიორგის ძეს მომხრეები ურჩევდნენ მეფედ გამოეცხადებინა თავი. ისინი ხმებს ავრცელებდნენ, იმპერატორს ვითომ დავითი დაედგინოს მეფედ. დავითმა მეფურად მოქმედება დაიწყო. მაგრამ ქართლელები და, მათ შორის გორელებიც ოთარ ამილახვართან ერთად, იულონს ემხრობოდნენ. მათ ერთგულების ხელწერილიც კი მისცეს იულონს⁵²⁸. ოთარ ამილახვარი 2 იანვარს ბატონიშვილებთან გაიქცა⁵²⁹. კნორინგი წერდა, რომ იულონმა ქართლში შეეკრიბა თავისი ქვეშევრდომების ჯარი და იმათ სახლ-კარს იკლებდა, ვინც უარს ხტყოდა მისადმი შორჩილებზე. იულონს დიდად ეხმარებოდნენ ბატონიშვილი ფარნაოზი და გორის მოურავი, იულონის ცოლისძმა, ოთარ ამილახვარი, გორის ციხეში იდგა გულიაკოვის მუშკეტერთა ჭოლკის როტა კაპიტან გარცვევიჩის მეთაურობით, როცა ეს რაზმი გორში მოვიდა, მოსახლეობის ერთი ნაწილი სიხარულით შეხვდა. იულონთან გაქცეული 30 კაცი თავის ოჯახს დაუბრუნდა. გორელების მოქმედებით განრისხებული იულონი გორის მიდამოებს იკლეს⁵³⁰.

ლაზარევის ერთ-ერთი წერილის მიხედვით, ქართლის თავადთა დიდი ნაწილი მეფე გიორგის ანდერძიდან გამომდინარე, დავითის ერთგული იყო, მაგრამ ბატონიშვილების შიშით თბილისში წასვლას ვერ ბედავდნენ თავანთი ნების გამოსახატავად. ისინი დავითსა და ლაზარევს სთხოვდნენ, რომ გორში მისულიყვნენ, სადაც შესაძლებლობა ექნებოდათ მათ წინაშე წარდგომისა⁵³⁰. იმავე დროს რუსთა გენერლისათვის ცნობილი გახდა, რომ ბატონიშვილები ჯარს აგროვებდნენ და იმერეთის მეფეს დახმარებას სთხოვდნენ. იულონი, ალექსანდრე და ფარნაოზი, რომლებმაც ფეხი ვერ მოიკიდეს ქართლში, თავიანთი ოჯახებით და შინაყმებით იმერეთში გადავიდნენ.

ხმა გავრცელდა: რუსეთის ჯარებმა საქართველო დატოვა, სოლომონ II-მ თავისი ჯარი ბატონიშვილების განქარგულებაში გადასცა და ქართლზე გამოსიტუმრაო. მაგრამ როცა ცნობილი გახდა, რომ ბოლკოვნიკ სიმონოვიჩის გრენადერთა პოლკმა სურამის, ცხინვალის და გორის ციხეები დაიკავა, სოლომონმა თავის ჯარი დაშალა და ბატონიშვილებმა ხელი აიღეს განზრახვაზე⁵³¹.

• ბატონიშვილებმა დაახლოებით ასეთივე შინაარსის მოწოდება გაუგზავნეს თბილისელებს 1801 წ. 3 იანვარს.

ოთარ ამილახვარი გორში დაბრუნდა. დავით ბატონიშვილმა გენერალ ლაზარევს სთხოვა, რომ ოთარ ამილახვარი, როგორც შფოთის თავი, დაისაჯოს რუსული ან ქართული კანონების მიხედვით. დავითი მის ერთ-ერთ სერიოზულ დანაშულად იმას თვლდა, რომ გორიდან ამილახვარი რამდენჯერმე დაიბარა თავისთან, მაგრამ არ ეახლა⁵³².

ოთარი მართლაც დააპატიმრეს. იგი შემდეგნაირად აღწერდა თავის დაპატიმრების ამბავს: „... მას უკან ჩემ შტრებმა ასე რიგად დამაბეზლეს ბატონიშვილის დავითთან, რომ არას გლენს ისე არ მოეპყრობოდა, მე ისე მომეპყრო, ამისთვის, რომ იულონ ბატონიშვილი ჩემი სიძე იყო, ერთმანეთს რომ შტრობდნენ, იმისთვის. გაშომისია სამოცი ყაზახი, გორს, ჩემს სახლში ვიყავი. ჩამომიხდნენ ლამე, მძინარე ამაყუნეს და გარეთ გამათრიეს ტიტველა და იქ ერთის გლენის ტყავი ჩამაცვეს, გამიკრეს მკლავები, ორი საბელიც წელზე მომაბეს და ისე წამომიყვანეს ქალაქისაკენ. წინ და უკან შუბებით მიმიყვანეს ქალაქში და თათრის მეიდანში სალდათებს მიქაბარეს. დამაგდეს ერთს სახლში. არც კაცი მა მიყვანეს და არც საჭმელი შემოუშვეს თვინიერ სალდათის პურის მეტი. ღვინოს თხოვნაზე ერთმა სალდათმა თავიც გამიტება. ვიყავ ამ მწუხარებაში სამი თვე. ამასაც არ დამაჯერეს. სახლში თუ რამ მეზადა, ბატონიშვილს თეიმურაზს ამიკლებინეს. დავით ბატონიშვილის ბრძანებით ზემოხსენებული სახელოებიც ჩამომართვეს, გიორგი ამილახვარს მისცეს“.

საქართველოში ცარიზმის რეჟიმის დამყარების შემდეგ ოთარ ამილახვარი იმპერატორის სამსახურში შევიდა და დიდი ერთგულება გამოამჟღავნა.

1801 წ. 16 თებერვალს თბილისში გამოქვეყნდა ქართლ-კახეთის რუსეთის გუბერნიად გამოცხადების მანიფესტი. კნორინგმა აღმოსავლეთ საქართველოს სამართავად შეადგინა დროებითი მთავრობა-ჟმადლეის ხელისუფლება, რომელიც შედგებოდა რვა მდივანბეგის ანუ მრჩევლისაგან — ლაზარევის მეთაურობით თბილისში იყო. უზენაეს ხელისუფლებას ექვემდებარებოდა ცალ-ცალკე არსებული ქართლისა და კახეთის მთავრობები. ქართლის მთავრობის სამყოფელი გორი გახდა.

თავი მეორე

გორის ბარეზანი სახე

ფეოდალური ხანის გორზე მრავალი აღწერილობითი ხასიათის ცნობა მოგვეპოვება, მაგრამ ისინი ძირითადად XVII—XIX სს. მიჯნას განეკუთვნებიან. რაც შეეხება ადრეულ პერიოდს, მხოლოდ მიახლოებითი სურათის აღდგენა შეგვიძლია.

გორის ქალაქს, გაშენებულს ბორცვის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდობზე, განუყოფებელ სილამაზეს და მრისხანე ელფერს აძლევდა ბორცვის თავზე აგებული ციხესიმაგრე. ალბათ ასე გამოიყურებოდა იგი შორეულ წარსულშიც. ერთი რამ ცხადია, რომ გორის განაშენიანება, მისი თავისებური ბუნებრივი პირობების გამო, ალბათ, ყოველთვის ერთნაირი იქნებოდა.

ქართველ ისტორიკოსთაგან ვახუშტი ბატონიშვილი იყო პირველი, რომელმაც გორის მოკლე, მაგრამ უაღრესად საინტერესო აღწერა მოგვცა. იგი მოგვითხრობს: „ამან სახელი მოიგო გორისაგან, რომელი აღმოსულ არს მუნ დიდი ლიახვის მდინარის კიდესა ზედა. და მოსდგამს ამ გორას აღმოსავლით კუერნაქი, ჩრდილოთ მთა რუისისა, ლიახვის დასავლეთად, რომელი იწოდების კუერნაქადვე, სამჯრით მთა ბურეთისა და გორიჭურისა. და ამ მთის ძირს, გორსა და მთის შუა, დის მდინარე მტკუარაი. ხოლო ქალაქს გორს ჩაუდის დასავლით მდინარე ლიახვი, და მიერთვის ლიახვი მტკუარსა ჩრდილოდამ... არს გორასა ზედა ციხე დიდი... ამის გამოხვეული ლიახვიდამ ლიახვამდე ქალაქი“¹.

სომეხი ანონიმი ისტორიკოსის მიხედვით, გორი, ჯერ კიდევ X საუკუნეში მძლავრ ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა. რადგან გორის ქალაქად გადაქცევა დავით აღმაშენებლის სახელთანაა დაკავშირებული, მის დროს უნდა ჩატარებულიყო მნიშვნელოვანი სამუშაოები გორის კეთილმოწყობისა და გაფართოებისათვის. სხვანაირად არც შეიძლებოდა, მან ხომ ანისიდან გორში მრავალი სომეხი გადმო-

ასახლა. საგულისხმოა, რომ გადმოსახლებას და ამ ქალაქში წარმო-
ებულ მშენებლობას ისეთი ფართო მასშტაბი ჰქონდა, რომ თანამედ-
როვე ისტორიკოსმა მათეოს ურჩაეცმა ეს ღონისძიებანი ქალაქის
ახლად აშენებას გაუთანაბრა. ალბათ, ძირითადად მაშინ მიიღო გორ-
მა ის არქიტექტურული ფორმა, რომლის აღწერის ფრაგმენტები
გაფანტულია ძველ ქართულ და უცხოურ დოკუმენტურ და ნარა-
ტიულ წყაროებში.

მრავალი ცნობა მოგვეპოვება ფეოდალური ანარქიისა და უც-
ხოელი დამპყრობლების შემოსევათა შედეგად თუ როგორ იწვოდა,
ინგრეოდა და იძარცვებოდა გორი.

გორი დიდად დაზიანდა XIII ს. დასასრულს ოსთა ხელიდან მისი
დახსნისათვის ბრძოლის დროს. იგი დაიწვა². გორი იმდენად დაკინ-
და XIII—XIV საუკუნეებში, რომ მას ერთ-ერთი წყარო „დაბა-ქა-
ლაქად“ მოიხსენიებს³. მაგრამ იმავე საუკუნის 80-იან წლებში გორს
კვლავ აღდგა. მაშინდელ საბუთებში ნათქვამია: „შემოგვიწირავს
ხატისა ოქონისათვის... აგერვე, გორს ვაჭარნი ექვსნი მათითა სახლ-
ჯარითა ჭურმარნითა და ქულბაქითა“⁴.

XIV—XV საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველომ, მართალია, გაუ-
ძლო თემურ-ლენგის ურდოების მრავალგზის შემოსევას, მაგრამ
ეკონომიკურად და კულტურულად დაქვეითდა, მოსახლეობა შემ-
ცირდა. თემურ-ლენგის შემოსევების შემდგომ ქართულ ენაში გაჩნ-
და ისეთი სიტყვები, როგორიცაა: „ნაქალაქარი“, „ნასოფლარი“,
„ნაფუძვარი“, „ნავენახარი“, „ნასახლარი“...

მართალია გორი ნაქალაქრად არ გადაიქცა, მაგრამ, როგორც
ჩანს, იგი ისე დაკინდა, რომ 1406 წ. გორელი გრიგოლ ტათევაცი
გორს ქალაქად კი არა, დაბად მოიხსენიებს⁵. არ გასულა დიდი ხანი
და მთელ საქართველოში გაიშალა აღდგენითი სამუშაოები, რომელ-
საც თვით მეფე ალექსანდრე I დიდი (1412—1442) მეთაურობდა.
ჩვენამდე არ მოაღწია ცნობებმა როგორი ყურადღება დაუთმო მე-
ფემ გორს, მაგრამ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ალექსანდრე I-ის დროს,
იგი აღსდგა და აღრინდელი მნიშვნელობა კვლავ დაიბრუნა. ალბათ
ამიტომ ამბობდა გორელი ვადამწერი ჰოპანესი, რომ „ეს წმინდა
სახარება დაიწერა დედაქალაქში, რომელსაც ჰქვია გორი, საქართვე-
ლოში ალექსანდრეს მეფობისას“⁶. გორის გაძლიერების არაპირ-
დაპირ მითითებად უნდა მივიჩნიოთ, აგრეთვე, ჩვენამდე მოღწეუ-
ლი რამდენიმე საბუთი ალექსანდრე I-ის დროიდან. მხედველობაში
გვაქვს ალექსანდრე მეფის სამი წყალობის სიგელი ავთანდილ ზევედ-

გინიძისადმი. სიგელებიდან ჩანს, როგორ საპატიო და შემოსავლიანი თანამდებობა იყო გორის მოურავობა. გორის მოურავი ავთანდილი უფრო წინაა დაყენებული, ვიდრე მისი ძმა მოლარეთუხუცესი თაყა⁷.

მართალია ქვეყნის აღდგენა ხდებოდა, მაგრამ გადავლილი ქარიშხლისაგან მიყენებული ქრილობები მაინც დიდხანს აჩნდა. ამ დროისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქები იმდენად შემცირებული იყო, რომ მათ ფონზე გორი მნიშვნელოვან ქალაქად გამოიყურებოდა. XV ს. 70-იან წლებში ვენეციელი ვაჭარ-დიპლომატი ჯოსაფატ ბარბარო მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში ასახელებს ორ ქალაქს — თბილისსა და გორს. ყურადღებას იპყრობს ბარბაროს ნათქვამი უზუნ-ჰასანის მიერ გორის გაძარცვის შესახებ. უნდა ვიფიქროთ მტერმა იმდენი ნადავლი იგდო, რომ ბევრის მნახველმა ვენეციელმა ამის აღნიშვნა აუცილებლად ჩათვალა⁸. ამავე დროს ეწვია გორს მეორე ვენეციელი ამბროჯო კონტარინი. „17-ში (1474 წ. ივლისი — ე. მ.) მივედით ხსენებული მეფის ქალაქში, — წერს კონტარინი, — რომელსაც გორიდეს ჰქვია. იგი მდებარეობს ველზე ბორცვთან, რომელზეც ხის ციხეა. ახლოს მოედინება დიდი მდინარე და საერთოდ კარგი ადგილია“⁹. კონტარინის ნათქვამიდან, ამჯერად, ყურადღებას იპყრობს, ის, რომ XV ს. მეორე ნახევარში ქართლის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული პუნქტი ხის ციხით იყო დაცული, რაც თემურ-ლენგისა და მისი მემკვიდრეების შემოსევების შედეგი იყო. იგი იმდენად დაზიანდა, რომ მისი სრული აღდგენა, ე. ი. ქვეთკირით ხელახლა აშენება ამდენი ხნის შემდეგაც ვერ მოხერხდა¹⁰.

არაერთი აოხრება განიცადა გორმა XVI—XVII სს. ყიზილბაშთა და ოსმალთა თარეშის შედეგად, მაგრამ იგი ქართლში მაინც მნიშვნელოვან ქალაქად რჩებოდა.

საშინლად განადგურებული იხილეს გორი კათოლიკე პატრებმა 1628 წ. მ. თამარაშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „იქაურობას ჯერ ისევ ეტყობოდა მტრის ცეცხლისა და მახვილის კვალი: მცხოვრებნი აღარსად ჩანდნენ, ზოგი გაეწყვიტათ და ზოგიც შორს გადაესახლებინათ; მთელი შენობა აღარსად დარჩენილიყო, მტერს ყველგან ნაცრად ექცია თლილის ქვის სახლები“¹¹.

გორის აღდგენა-გალამაზების საქმეში დიდი როლი ითამაშა ქართლის მეფე, როსტომმა (1633—1658), რომელიც საერთოდ მზრუნველობდა ქალაქებისა და ვაჭრობის განვითარებაზე. ვახუშტი

ბატონიშვილის თქმით: „აქა... მეფემან როსტომ ქმნა სასახლე ყი-
ზილბაშთა რიგისა, წალკოტ-სავარდითა, დიდი, ავაზანი წყლიანნი
დიდ-დიდნი, შუენიერნი“¹².

1673 წ. იანვარში გორი ინახულა და მისი მოკლე აღწერა და-
გვიტოვა ჟან შარდენმა. „გორი პატარა ქალაქია, — წერდა შარდე-
ნი, — გაშენებული ორ მთას შორის გაშლილ ვაკეზე, მდინარე მტკვ-
რის ნაპირზე, ბორცვის ძირში, რომელზედაც ციხე-სიმაგრე დგას და
რომელსაც სპარსელები იცავენ. იგი ააშენა სპარსეთის ჯარის მხე-
დართმთავარმა როსტომ-ხანმა გურჯისტანის უკანასკნელი ბრძოლე-
ბის დროს, ორმოცი წლის წინათ... ციხე-სიმაგრე კარგად არ არის
დაცული. მის მთავარ ძალას მისი ადგილმდებარეობა წარმოადგენს.
გარნიზონი შედგება ასი კაცისაგან. მის ძირში გაშენებული ქალაქი
პატარაა. სახლები, ისევე როგორც დახურული ბაზრები, ალიზისა-
გან არს ნაშენი. მცხოვრებლები ვაჭრობას მისდევენ და საკმაოდ
შეძლებულნიც არიან. აქ ბლომად და იაფად შეიძლება იშოვო ყვე-
ლაფერი, რაც არსებობისათვის არის აუცილებელი“¹³. საინტერესოა,
რომ, შარდენის მიხედვით, მაშინდელ ქართლის „პროვინციაში“ სულ
ოთხი ქალაქი იყო — გორი, სურამი, ალი, თბილისი (შარდენი ასე-
თი თანმიმდევრობით ჩამოთვლის). მაგრამ შარდენი ქართლში მხო-
ლოდ ორ პუნქტს თვლის ნამდვილ ქალაქად — თბილისსა და გორს*.
პოლანდიელი მეცნიერი ნ. ვიტსენიც (ქართველებისაგან მიღებულ
ინფორმაციაზე დაყრდნობით) XVII ს. მეორე ნახევრის ქართლში
მხოლოდ ორ ქალაქს — თბილისსა და გორს ასახელებს¹⁶.

გორის შემდგომ განვითარებაზე უარყოფითი გავლენა ჰქონდა
ქართლში მიმდინარე დინასტიურ ომს. მართო იმ ფაქტის აღნიშვნა
კმარა, რომ XVII საუკუნის 90-იან წლებში ქართლის ტახტის მო-
სურნე გიორგი XI-ს მთელი ორწელიწადნახევრის განმავლობაში
ალყაში ჰქონდა გორი. საქმე იქამდე მივიდა, რომ ვახტანგ VI-ის ჯა-
ნიშინობის დროს გორი „იყო ცარიელი“¹⁷. მან გაითვალისწინა გო-
რის შესანიშნავი სტრატეგიული მნიშვნელობა და ზოგი სხვა მომენ-
ტიც და „განაახლა“. ის გორში ატარებდა „შემოდგომა-გაზა-
ფხულს“¹⁸. ვახუშტი ბატონიშვილის დროს, ე. ი. XVII ს. პირველ

---

* შარდენი ამბობს: „შუა დღისას ჩავედით ერთ პატარა ქალაქში, რომელსაც
ალი ეწოდება. იგი მთებშია გაშენებული, გორიდან ცხრა ლიეს დაშორებით“¹⁴.
„სურამი, კაცმა რომ თქვას, მხოლოდ და მხოლოდ დაბას წარმოადგენს. იგი უფრო
პატარაა, ვიდრე ქალაქი გორი“¹⁵.

ნახევარში, გორი კვლავ მეორე ქალაქად რჩებოდა თბილისის შემდეგ.

გორი ძლიერ დაზარალდა ოსმალთა-ყიზილბაშობისა შუდეგად. იგი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, ხელიდან ხელში გადადიოდა. 1747 წ. თეიმურაზ II-მ ყიზილბაშთა ხელიდან გორის დახსნა სცადა. ამას შედეგად მოჰყვა ის, რომ „ქსნის ხევის ჯარი მიესივა გორის ქალაქსა და აიკლეს. ვინც მთის ჯარი იყო, ყველას დაუწყვეს გლეჯა და ოჯრება... აიკლეს რაც დაახელეს. საყდრები ააოჯრეს, მრავალი ხატი დაამტკრიეს“¹⁹.

1770 წ. კაპიტანი იაზიკოვი ამბობდა: „ქალაქი გორი მდებარეობს მდინარე მტკვარზე ზემოთ, თბილისიდან 80 ვერსტზე, შემოზღუდულია ქვის დაბალი და სუსტი კედლით, ბორცვზე ძველებური ციხეა, ცარიელი, რომელშიც ერთი მცველი ცხოვრობს. ამჟამად ქალაქის მოსახლეობა მცირეა, მაგრამ ნანგრევებიდან ჩანს, რომ მეტი იყო; რამდენიმე წესიერი სახლია, უმეტესობა კი მიწურია“²⁰. გორს მცირე დასახლებულ პუნქტს-დაბას უწოდებს ანტონ მოურავოვი, რომელიც გორში იყო 1770 წ.²¹. იმავე პერიოდში, გერმანელი ი. რაინეგსიცი გორს მცირე ქალაქს უწოდებს²², მაშინ, როცა მეორე გერმანელი მეცნიერი ი. ა. გიულდენშტედტი ქართლის ერთადერთ ქალაქად გორს თვლის²³. ხოლო ს. ბურნაშევი გორის ქალაქს არც კი ახსენებს და მხოლოდ გორის ციხის ძალიან მოკლე დახასიათებით კმაყოფილდება²⁴. გერმანელი ი. კლაპროთი გორის ციხეზე საკმაოდ ზრცელი საუბრის შემდეგ გვაცნობებს: „ქვედა ქალაქი სრულიად ზღაბურად გამოიყურება, რადგან ძველი შენობების აღდგენა არ ხდება. სახლების დიდი უმრავლესობა მიწურია. ისევე როგორც თბილისში“²⁵. მართალია ი. კლაპროთი გორში შედარებით გვიან, 1808 წლის მაისში, იმყოფებოდა, მაგრამ ამ დროს გორის გარეგნობაში ბევრი არაფერი შეიცვლებოდა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდებიდან. ამაში კიდევ უფრო დავრწმუნდებით თუ ერთმანეთს შევადარებთ იაზიკოვისა და კლაპროთის მიერ დატოვილ გორის აღწერას.

ფეოდალური ხანის გორის გარეგნობაზე გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ალ. თუმანიშვილი 1816 წ. გამოცემულ თავის პატარა წიგნში. მასში ცალკეა გამოყოფილი „ქალაქის სახე“ თავის მშობლიურ ქალაქზე შეყვარებულმა ავტორმა, გაზვიადებულად წარმოგვიდგინა იგი. მაგრამ ალ. თუმანიშვილის მიერ აღწერილი გორის „ქალაქის სახე“ იმით არის მნიშვნელოვანი, რომ იგი ძირითადად

ემთხვევა ჩვენ მიერ ზემომოყვანილი წყაროების მონაცემებს. სლ. თუმანიშვილი წერს: „ქალაქს აქვს მრგვალი ამფითეატრის სახე. რომლის წრიული ხაზი იწყება ციხის დასავლეთი წერტილიდან და სწორი წრის მსგავსად შემოუვლის რა მას, შეუერთდება თავის საწყის წერტილს. ციხეც, ასევე, იწყება თავისი დასავლეთი წერტილიდან, გრძელდება ცენტრამდე ქალაქისა, რომელიც შედგება თითქმის მხოლოდ ქვის ნაგებობებისაგან და შემოფარგლულია მაღალი ქვის კედლით. მასში ქუჩები სწორი და განიერია, სახლები მაგარი, ლამაზი და შედგება საჭირო რაოდენობის პალატებისაგან; მოედნები ფართე და სწორია, ეკლესიები უზარმაზარი და დიდებულად შემკული... სხვათა შორის ქალაქში შემორჩა რამდენიმე სახლი, რომლებმაც დღემდე შეინარჩუნეს თავისი წარსული სიდიადე. რაც უთქვით (ქალაქის — ე. მ.) გარე ბაღების შესახებ, იგივე უნდა ვიჯულისხმოდ შინა ბაღებზეც. ისინი ირწყვება ქალაქში განგებ გაყვანილი რუებით. ქალაქის გარშემოწერილობა შეიცავს 25 000 კვადრატულ საყენსა²⁸.

ახლა, როდესაც უკვე ზოგადი წარმოდგენა გვაქვს გორის გარეგნობაზე, ჩვენს ხელთ არსებული წყაროების საშუალებით შევეცდებით, შეძლებისდაგვარად, წარმოსახვით აღვადგინოთ მისი ცალკეული დეტალები.

ფეოდალური ხანის სხვა ქართული ქალაქების მსგავსად, გორიც იყოფოდა ორ ნაწილად — ქალაქად და ციხესიმაგრედ.

1. გორის ძალაქი

გ ა ლ ა ვ ა ნ ი

მართალია ქალაქს მძლავრი ციხე იცავდა, რომელშიც მოსახლეობას თავის შეფარება შეეძლო, მაგრამ ქალაქის ირგვლივ რაიმე ჩღლდე მაინც აუცილებელი იყო მტრის მანამდე შესაკავებლად, ვიდრე მოქალაქენი ციხეში შევიდოდნენ. გორის შემთხვევაში აუცილებელი არ იყო ქალაქი მაღალი, სქელი, კოშკებიანი კედლით დაეცვათ. საკმარისი იყო მიწაყრილი, ქვის, ალიზის ან ხის კედელი. ალბათ ესაა მიზეზი, რომ გორის ქალაქის დამცველი გალავნის არსებობა ადრეულ პერიოდში არქეოლოგიურად არ დასტურდება. ქალაქის ირგვლივ არსებული სუსტი დაცვა განაპირობებდა, რომ მტერი მას შედარებით იოლად ეუფლებოდა, მაშინ როცა ციხის აღება რთულ სააღყო ღონისძიებებს მოითხოვდა.

გორის დამცველი კედლის შესახებ ცნობები მხოლოდ XVII ს. შუა ხანებიდან გვაქვს, მაგრამ წარმოუდგენელია, რომ მის გარეშე, ჭეოდალური ქსაზოგადობის პირობებში, საუკუნეების მანძილზე, საქალაქო ცხოვრებას მიეღწია თუნდაც იმ დონემდე, რაც გორში იყო.

სომეხი ანონიმი ისტორიკოსის (ფსევდო-შაპუკი) მიხედვით, გორი მძლავრ ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა ჯერ კიდევ X საუკუნეში. გორი საკმაოდ გამაგრებული ქალაქი უნდა ყოფილიყო XIII საუკუნეში. მას შემორტყმული უნდა ჰქონოდა ზღუდე. ეპითაადმწერელი ასეთ ზღუდეს გულისხმობდა, როცა ის ოსებისაგან ქალაქის გათავისუფლებისათვის ბრძოლას აღწერდა: „მაშინ შეკრბეს ქართლის ერისთავისა ბეგას ძესა ამადას წინაშე ყოველნი ქართველნი, და მოადგეს გორსა. და მრავალჯის შეებნეს, და ქალაქსა შინა მრავალი კაცი მოკუდა, ოვსიცა და ქართველიცა“. ქართველნი უტევდნენ და ქალაქის ზღუდის დაუფლებას ცდილობდნენ. ამის გამო იყო, რომ მრავალი ოსი და გორელი ქართველი დაიღუპა, როცა ქართველთა ჭარი ქალაქში შევიდა, ოსები ციხეში გამაგრდნენ. ქალაქი დიდად დაზიანდა. იგი ხანძარმა შთანთქა.

გიორგი V ბრწყინვალეს ოსების გორიდან განსადევნად 3 წელი დაჰირდა. ამ დროის განმავლობაში ქალაქს ალყა ჰქონდა შემორტყმული და, საბოლოოდ, იგი შტურმით აიღეს, რაც ქალაქს დიდად დააზიანებდა. ოსების ბატონობამ ქალაქი, რა თქმა უნდა, დააზარალა და დააყენინა.

პირველი წერილობითი ცნობა გორის გალავნის შესახებ როსტომ მეფის დროინდელია. მეფე როსტომმა, როცა გორში ფართო საამშენებლო საქმიანობა გაშალა სასახლისა და სხვა ნაგებობათა ასაგებად სპეციალ მიწის ნაკლებობა იმით შეავსო, რომ „რაც გალავნის შიგნით მამული ჰქონია გორგიჯანაშვილს და რაც ახლოს ალაგი სამოსახლოდ გამოურთმევია, სანაცვლოდ უბოძებია შორს, ახლოს ადგილი მიჯნებითურთ დანიშნული“²⁷.

საინტერესოა, რომ შემდგომ პერიოდში, კერძოდ, 1672—1673 წლებში, ჟან შარდენი პირდაპირ მიუთითებს, რომ საქართველოში სხვა გალავნიანი ქალაქი, გარდა თბილისისა, არ არისო²⁸.

გავვიჭირდება რაიმეს თქმა შარდენის ამ ცნობის გამო. როგორც ჩემოთ ვნახეთ, ქართული წყარო პირდაპირ ლაპარაკობს გალავნის შესახებ. გამორიცხულია მასში ციხის გალავანი იგულისხმებოდეს. ციხის შიგნით განა რა მამული უნდა ჰქონდეს გორგიჯანიშვილს, რომ

სასახლის ასაგებად ეკმარა. არც ისეთი რამ მომხდარა იმ დროს, რომელსაც შეიძლებოდა სერიოზული ნგრევა გამოეწვია.

გორის გალავანი უნდა იგულისხმებოდეს 1711 წლის ერთ საბუთში. მასში ვკითხულობთ: „თაყინაშვილისაჲკენ აქათ მარნის კარამდი რასაც მარნის კედელი ჩაიტანს, გალავნის კედელში რომ ხათილი არის, იმაზე რომ დასტაკი აკრავს, ის შუას კედელში უნდა მოვიდეს“²⁹. გორის გალავანზე მიუთითებს ომან ხერხეულიძე 1774 წლის ამბებთან დაკავშირებით. ოსმალებმა თედოწმინდასთან ძლეული ქართველები და ყიზილბაშები „გამოაქციეს და მოჰყენენ გორის გალავნის კარებამდე“³⁰.

XVIII საუკუნეში, კერძოდ 1770 წ., გორს შემოვლებული ჰქონდა ქვის კედელი. რუსი კაპიტნის იაზიკოვის თქმით, ის „დაბალი და სუსტი კედელი იყო“³¹. იმავე წელს მოურავოვი გრაფ პანინისადმი გაგზავნილ წერილში გორს აღმოსავლეთ საქართველოს იმ პუნქტებს შორის ასახელებს, რომლებსაც ქვის გალავანი ჰქონდა³². გორის გალავანი ნახსენებია, აგრეთვე, 1797 წლის ერთ საბუთში³³.

საოცარია, რომ გორის 1802 წლის გეგმის მიხედვით, ქალაქს გარს ევლებოდა ალიზის კედელი. თუ 1770 წ., როგორც ზემოთ ვნახეთ, კედელი ქვისა იყო, რატომ უნდა დაენგრიათ, თუნდაც იგი „დაბალი და სუსტი“ ყოფილიყო. 1793 წლის საბუთშიც „ქვიტიკირის კედლებია“ მითითებული³⁴. ი. კლაპროთი აღნიშნავდა, რომ გორს შემოვლებული აქვს წრისებური გალავანი³⁵. ისეთ დაკვირვებულ მოგზაურს, როგორც კლაპროთი იყო, მხედველობიდან არ გამოორჩებოდა ქალაქის ირგვლივ ალიზის კედლის არსებობა. ავთანდილ თუმანიშვილის დროსაც გორს ქვის კედელი ჰქონდა³⁶.

ამგვარად, გეგმის შემდგენელი სცოდავს, როცა ქალაქის გალავანს ალიზით აშენებულად მიიჩნევს.

XVIII ს. 70-იანი წლების დასაწყისიდან გორის გამაგრება-დაცვისადმი განსაკუთრებული ყურადღება ერეკლე II-მ გამოიჩინა. გორის ქალაქის გამაგრებას, კერძოდ, გალავნის განახლებას, მოითხოვდნენ რევაზ ამილახვარი და გიორგი ყულარაღასი. მათი წერილის პასუხად 1772 წ. 29 თებერვალს ერეკლე აცნობებდა: „ამას გარდა გორის გალავნისა რომ მოგეწერათ, ჩვენ მუშა შევაწერეთ და ხანდაკი უნდა გააჭრევინოთ. ხანდაკს ხუთი განი უნდა ჰქონდეს და ოთხი ადლი სიღრმე, ასე უნდა გააკეთებინოთ“³⁷. იმავე დროს მეფეს ცი-

1 * ა. ბერძნიშვილს რატომღაც ჰგონია, რომ ერეკლე II ციხის გალავნის გამაგრებას აპირებდა³⁸.

ხის განახლება განუზრახავს. ყველა ეს სამუშაო, მისი ბრძანების თანახმად, იმათ უნდა შეესრულებინათ, „ვინც გორში არიან ხიზანი და მეკომური“.

1773 წ. 27 მარტს რევაზ ამილახერისადმი ვაცემული ოქმიდან ირკვევა, რომ გორის გალავანი ამ დროისათვის უკვე დასრულებული იყო³⁹. მაგრამ მისი სრულყოფა შემდეგშიც გრძელდებოდა. იმავე წლის 3 ივნისის ბრძანებით რევაზ ამილახვარს და გორის მელიქს გალავნის ჭიხურების დადგმა დაევალიათ. გათვალისწინებული იყო ისევე რვა ჭიხური. აქედან 4 უნდა დაედგათ იმათ, ვინც გორის გალავნის შიგნით სახლობდა, ე. ი. გორელებს, ხოლო დანარჩენი 4 „ვინც გორის ციხეში სოფლები დაიხიზნება“⁴⁰.

ერეკლე II-ის მიერ გორის ქალაქისათვის შემოვლებული გალავანი უნდა იყოს ასახული 1802 წლის გორის გეგმაზე. მაგრამ გეგმაზე ხანდაკი და ჩარდახი არ ჩანს⁴¹.

გალავნის რეკონსტრუქციის საშუალებას იძლევა 1802 წ. გეგმა⁴². გალავანი იწყებოდა ბორცვის ჩრდილო ფერდობის ძირას, დაახლოებით იქ, სადაც დღეს რუსთაველის მემორიალია. კედელი ჭერ პირდაპირ მდ. მეჭულისაკენ მიდიოდა, შემდეგ მდ. ჩარხს ნაპირს აღმოასავლეთით გაუყვებოდა, შემოფარგლავდა მეორე საშუალო სკოლის ტერიტორიას, ი. ბ. სტალინის სახლ-მუზეუმს, ინტურატს, მივიდოდა ი. ბ. სტალინის შოენდამდე. შებრუნდებოდა დასავლეთით, გაივლიდა ფოსტის, თეატრის მიდამოებს, მოსწავლე-ახალგაზრდობის სასახლეს და მივიდოდა წერეთლის ქუჩაზე საბავშვო ბიბლიოთეკასთან. კედელი აქ, ე. წ. „თურქეთის კართან“ წყდებოდა. გეგმაზე დასმული წერტილები მიგვანიშნებს, რომ წინათ კედელი გრძელდებოდა დღევანდელი კასტელის ქუჩის გაყოლებით და უერთდებოდა ციხის დასავლეთ წვერს. ვერ გავიზიარებთ შ. შესხიას მოსაზრებას, რომ „ლიახვის“ შედარებით ამაღლებული ნაპირიდან მოკიდებული ვიდრე ციხის ჩრდილო-დასავლეთ წვერამდე ქალაქს იმ ხაზის გარდა, სადაც ქალაქის კარი იყო, კედელი არ ჰქონია, აქედან ქალაქის დაცვა, როგორც ჩანს, ლიახვს ჰქონია მინდობილი“⁴³. როგორც ვთქვით, გეგმაზე კარგად ჩანს, რომ ადრე ლიახვის მხრიდანაც კედელი იყო, მაგრამ შემდეგში დაინგრა, რაც, ალბათ, იმავე ლიახვის „დამსახურება“ იყო.

XVIII ს. 80-იან წლებში რუსი სამხედრო ინჟინერი ს. ზურნაშოვი გორს, მართალია, ძველებურ ყაიდაზე გამაგრებულ ქალაქად თვლიდა, მაგრამ იქვე შენიშნავდა: თავისი მდებარეობით არა მხო-

ლოდ ადგილობრივი ხალხებისათვის, არამედ ევროპელებისთვისაც მნელად ასაღები იქნებოდა⁴¹.

ზემოთ უკვე ვთქვით, ერეკლე II-მ სერიოზული სამუშაოები ჩაატარა გორის დაცვის, კერძოდ, მისი გალავნის გასამაგრებლად, მაგრამ, როგორც ირკვევა, გატარებული ღონისძიებანი საკმარისი არ იყო. გორი მაინც საიმედოდ არ იყო დაცული. ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის გიორგი XII-სადმი 1799 წ. წარდგენილ სამეფოს 'გარდაქმნების პროექტში, იოანე ბატონიშვილი გორის ქალაქის გალავნის გადაკეთებას მოითხოვდა შემდეგნაირად: „თუ ჯერ ხანად ზერ შევიძლოთ ამისი ხელხება, გორს გარშემო შემოევლოს დიდი და ღრმა თხრილი, შიგნიდამ ამოვიყვანოთ დიდი გალავანი, ორს-ორს! ადგილზედ გაუკეთოთ დიდრონი ბურჯები სანგრად, გარედამაც ამოვიყვანოთ მიწის პირად კედელი და ესე ავაუსოთ ფშენების წყლით. სმ გალავნის კედლების გვერდზე, გაუყოთ სახლების ადგილი თავადაზნაუროთ, აგრევე გლუხთა სახიზნად, გაკეთდეს ზეთი ციხე, ვიდრე რაც აკლდეს და გაიწყოს ესეც ამ სახედ“⁴⁵. საქართველოს 'რუსეთთან შეერთების შემდეგ ამ პროექტის განხორციელება დღის წესრიგიდან მოიხსნა.

გალავანში სამი ჭიშკარი იყო. თითოეულ მათგანს თავისი სახელი ჰქონდა: „იმერეთის ჭიშკარი“, „მუხრანის ჭიშკარი“ და „თურქეთის ჭიშკარი“. ჭიშკარები განლაგებულნი იყვნენ შემდეგნაირად: „იმერეთის ჭიშკარი“ იყო დღევანდელ II საშუალო სკოლასთან, „მუხრანის ჭიშკარი“ დღევანდელი ეკონომიკური ინსტიტუტის შენობასთან, ხოლო „თურქეთის ჭიშკარი“ იქ, სადაც დღეს № 7 საბავშვო ბიბლიოთეკაა. იშვიათად შევხვდრივართ წერილობით წყაროებს, სადაც ქალაქის ჭიშკრის შესახებ იქნებოდა რაიმე ცნობა. მხოლოდ 1797 წლის ნასყიდობის წიგნში ნახსენებია „გორის ჭიშკარი“, რომელიც მდებარეობდა ციხის ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. მეჭუდას მხარეს, საქედანვე. გადიოდა ე. წ. „თემის შარა“⁴⁶. წყაროს და გემის მონაცემების შეჯერებით დგინდება რომ „გორის ჭიშკარი“ იგივე „იმერეთის ჭიშკარია“.

ქ უ ჩ ე ბ ი

წყაროები უაღრესად მწირ ცნობებს შეიცავს გორის ქუჩებზე. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სიტყვა „ქუჩა“ იშვიათად გვხვდება. ხშირია „შარა“ და „გზა“. ჩანს, ქუჩების კლასიფიკაცია მათი მნიშვნე-

ლობის მიხედვით ხდებოდა. „გზა“ — ვიწროთი ფეხით მოსიარულენი სარგებლობდნენ, ხოლო „შარა“ განიერი ქუჩა იყო, რომელიც ფეხით მოსიარულეთა გარდა, ურმებისა და ცხენოსნებისათვისაც იყო გათვალისწინებული.

გორში რამდენიმე ქუჩა უნდა ყოფილიყო. ისინი ქალაქის ბაზარს უერთდებოდნენ. ფ. გორგიჯანიძის თქმით, როცა თეიმურაზ I გორს დაესხა, „ბაზარს ზეითი გზები შეუქარითო“⁴⁷. არ ვიცით როგორი იყო ქუჩების დაგეგმვა, მათი კეთილმოწყობა. ვიცით ზოგიერთი მათგანის სახელი. ავთ. თუმანიშვილის გადმოცემით, XIX ს. დასაწყისში გორში სწორი და განიერი ქუჩები იყო⁴⁸.

1664 წ. საბუთში („განჩინება სუბატაშვილისა და გოგინაშვილის მამულის საქმეზე“) ნახსენებია „გზა“⁴⁹, 1669 წ. ერთ საბუთში „სათემო გზა“⁵⁰, 1672 წლისაში კი — „სათემო შარა“⁵¹. ხოლო 1793 წლის სიგელში — „სასაფლაოს და ეკლესიის გზა“⁵², „შარა“, „საურმე შარა“, „შკვიდრი გზა“, „საყდრის გზა“⁵³.

XVIII ს. დასასრულის ნასყიდობის ნუსხაში დასახელებულია „ფრანგის ქუჩა“. ეგნატე და პაპუნა თუმანიშვილები ამბობენ: „ფრანგის ქუჩაში, რომ სასახლეა, დაფასდა ოთხმოც თუმნათ“⁵⁴. ამ ქუჩის სახელის წარმოშობის საფუძველი სავსებით გასაგებია. ამ ქუჩაზე მრავალი კათოლიკე ცხოვრობდა. ქართული წყაროს ამ ცნობას ადასტურებს რუსეთის არმიის პოლკოვნიკი, წარმოშობით ბელგიელი, როტიე. მისი თქმით, იმ ქუჩას, რომელსაც XIX ს. დასაწყისში „თბილისის ქუჩა“ ერქვა, წინათ „ფრანგთა ქუჩა“ ეწოდებოდა⁵⁵. იგი ემთხვეოდა დღევანდელი რუსთაველის ქუჩის ერთ მონაკვეთს.

გორის მოქალაქეთათვის გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა, თუ სად გადიოდა გზა ან შარა. ეს ხშირად მოქალაქეთა დაპირისპირებას იწვევდა. დავის მოგვარება მაღალი რანგის სასულიერო პირის და მოხელის ჩარევით ხდებოდა.

1669 წ. გორელმა მოქალაქეებმა ელიზბარმა და მისმა შვილმა ზიორგიმ „სათემო გზაში“ კედელი ჩადგეს, რის გამოც გზამ გადაინაცვლა ოქონის ხატის მამულში. საქმეში ჩაერია მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზი და მამასახლისი გოდერძი. დავა კომპრომისით დასრულდა. ელიზბარსა და მის შვილს კედელი არ დაანგრევინეს. სამაგიეროდ, მათ ვალდებულება იკისრეს „რომე მარხვა დადგეს წელიწადში თვითო ლიტრა ზეთი მოართვას ოქონის ხატსა ოცის სტილითა“⁵⁶. 1793 წ. ვინმე ხუდადას შვილმა სასაფლაოს და ეკლესიის გზა მხიტაცა და ბალი გააშენა. მღვდელი იაკობ გარსევანიშვილის თქმით,

ჩსეთი ვითარება შეიქმნა, რომ „ველარც კვლარი გაგვტანიო და ფელარც ეკლესიაში გავსულვართო“. მეფის ბრძანებით ერთად შეწყარეს მამასახლისი და გორელები — სამღვდელონი და საერონი. დადგინდა, რომ ხუდადას შვილის მიერ მიტაცებული გზა „მკვიდრი გზა“ იყო და ხუდადას შვილს ბალი აუჩეხეს. მაგრამ კონფლიქტი ამით არ მოგვარდა. ხუდადას შვილებმა იგივე გაიმეორეს „ამირინდო ამილახვარის დროს“. მეფის განაჩენით ბალი კვლავ გაჩეხეს. 1794 წ. პეტრე დავრეშაშვილი უჩივის ტეტია გარსევანიშვილს, რომ ამ უკანასკნელმა პეტრეს „სამკვდრო შარა შეიგდო“⁵⁷. ე. ი. იმ შარას დაეპატრონა, რომლითაც დავრეშაშვილები სარგებლობდნენ.

მსგავსი შემთხვევები სხვაც მრავალი იქნებოდა. მოქალაქეთა ასეთი თვითნებობა, ძირითადად, ქალაქში მიწის ნაკლებობით იყო გამოწვეული.

მოედანი

გორის ქალაქს ჰქონდა მოედანი, რომლის შესახებ პირველი ცნობა XVII ს. 30-იან წლებს განეკუთვნება. გორის მოედანს რამდენჯერმე ასხენებს ღონ პიეტრო ავიტაბილე. იგი თავისი საქმიანობის აღწერისას რამდენჯერმე ამბობს: „ეს სახლები... მოედანზე მდებარეობდა“, ანდრეა „თრევათრევით მიიყვანეს სახალხო მოედანზე“, „აჯანყებულთა მეთაურისათვის მოეხსენებინა მოედანზე“⁵⁸. გორის მოედანს ასხენებს იესე ტლაშაძე თავის „ბაქარიანში“ 1723 წლის ამბებთან დაკავშირებით („თავები დასკრეს, გავიდნენ, დაყარეს მოედანზედა“)⁵⁹.

XVIII ს. 80-იან წლებში შედგენილ გორელთა საჩივარში დასახელებულია გორის მოედანი, რომელიც, როგორც ჩანს, სხვა დანიშნულებასთან ერთად, პირუტყვის საძოვარი ადგილიც იყო. საჩივარის მე-15-ე მუხლში გორელები ოთარ ამილახვარს ბრალს სდებენ, რომ მან ქალაქის მოედანი მოხნა⁶⁰. თუ რას წარმოადგენდა ეს მოედანი, ღერო ჯარკვევით ჩანს გორელების სხვა საჩივარში. მასში ვკითხულობთ: „მეჩვიდმეტე — მეიდნის მოხვნა და ბოსტნათ გაკეთება, რომ ჩვენი საქონელი მეიდანზე ველარ გადის“. საჩივრის იგივე მუხლი შ. მესხიას გაგებული აქვს შემდეგნაირად: „გორის მოუჩრავის ამგვარმა საქციელმა ქალაქის ვაჭარ-ხელოსანთა სამართლიანი გულსწყრომა გამოიწვია... როგორც გორელი ვაჭრების განცხადებიდან ჩანს, გორის მოედანი მათი საქონლის გასატანი ყოფილა“⁶¹.

ჩვენნი აზრით, აქ ლაპარაკია არა სავაჭრო მოედანზე, ანუ ბაზარზე, არამედ ქალაქის შიგნით პირუტყვის (საქონლის) საძოვარ პატარა მოედანზე — მეიდანზე*. რაც შეეხება სავაჭრო მოედანს ანუ ბაზარს, იგი „საჩივარში“ მოხსენიებულია სხვაგან.

ავთ. თუმანიშვილის თქმით, XIX ს. დასაწყისში, გორში რამდენიმე მოედანი იყო⁶².

გორის მოედანს, შუა საუკუნეების სხვა (აღმოსავლური და ევროპული) ქალაქების მოედნების მსგავსად, რამდენიმე ფუნქცია აქონდა. როგორც ავიტაბილეს ნათქვამიდან ჩანს, მოედანი შემოსაზღვრული იყო სახლებით. მართალია, ავიტაბილე არ ამბობს, მაგრამ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ საცხოვრებელი თუ საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობათა გვერდით იყო დუქნებისა და სახელოსნოების ერთი ნაწილიც.

როგორც ჩანს, მოედანზე ცხადდებოდა სახელმწიფოებრივი თუ ადგილობრივი მნიშვნელობის ბრძანება-განკარგულებანი. აქვე ხდებოდა დამნაშავეის გასამართლება და დასჯა. ამიტომ უნდა უწოდებდეს ავიტაბილე, იტალიური ქალაქის მოედნის ანალოგიით, გორის მოედანს „სახალხო მოედანს“.

ბ ა ზ ა რ ი

ცოტა რამ ვიცით გორის ბაზრის შესახებ. მაგრამ იგი რომ მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო ქართლში, ამას ისიც გვაფიქრებინებს, რომ გორი უფრო სავაჭრო ქალაქი იყო.

შარდენის მიხედვით, გორში ალიზით ნაშენები რამდენიმე ბაზარი არსებობდა⁶³. იმავე პერიოდში გორში ბაზრის არსებობაზე მიგვანიშნებს ფ. გორგიჯანიძე („ბაზრის ზეით გზები შეუქართო“)⁶⁴. ი. კლაპროთის აღწერით, გორის ბაზარი ასამდე საწვრილმანო დუქნისაგან შედგებოდა⁶⁵. სხვა წყაროებშიც არის ნახსენები გორის ბაზარი, მაგრამ ისინი არაფერს მატებს ჩვენს სუსტ წარმოდგენას ამ საკითხზე⁶⁶.

ამგვარად, ჩვენ მიერ მოყვანილი ცნობებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ჟან შარდენის ორიოდ სიტყვა გორის ბაზრის შესახებ. შეიძლება გვეფიქრა, რომ შარდენმა ერთ ადგილას

1 * სულხან-საბას განმარტებით, „მემედანი, მეიდანი, სხვათა ენაა, ქართულად მერე და მინდორი და ფორე ჰქვიან“.

თავმოყრილ რამდენიმე გადახურული მოედანი „ბაზრებად“ მოიხსენია. ერთი შეხედვით, ჩვენ საქმე გვაქვს ირანული „ჩარსუს“ ტიპის ბაზართან⁶⁷, როცა ბაზარში ეწყობოდა მრგვალი გუმბათით გადახურული მოედნები. მაგრამ შარდენის მიხედვით, ბაზარი მთლიანად ალიზით ყოფილა ნაშენები. რაც „რასტაბაზარზე“ („მოედნის ბაზარი“) მიგვანიშნებს. ასეთი ბაზრები აღმოსავლეთის ქალაქებში დაცული იყო სარკმლებიანი კედლებით⁶⁸.

ისიც უნდა ვივარაუდოთ, რომ XVII საუკუნეში აღწერილი ბაზარი შემდეგი პერიოდის გორში აღარ არსებობდა. ყოველ შემთხვევაში, ი. კლაპროთის მიერ აღწერილი ბაზარი სავსებით შეესატყვისებოდა დუქანთა იმ მწკრივს, რომელიც 1802 წ. გეგმაზეა ასახული. გეგმის მიხედვით, ციხის სამხრეთით დავაკებულ ფერდობზე ნახევარწრედ მიდიოდა ქუჩა (იგი ემთხვევა ახლანდელი კასტელის და მარჯანიშვილის ქუჩებს), რომლის ორივე მხარეს განლაგებული იყო დუქნები. სავარაუდოა, რომ ეს ქუჩა ასრულებდა ბაზრის ფუნქციას, თორემ გეგმის შემდგენელს არ შეიძლებოდა გამორჩენოდა ქალაქის ისეთი მნიშვნელოვანი ატრიბუტი, როგორიც ბაზარია.

დუქნები

გორში, როგორც ვაჭრობისა და ხელოსნობის ერთ-ერთ ცენტრში, მისი ქალაქად გადაქცევის დროიდან, მრავალი ქულბაქი-დუქანი უნდა ყოფილიყო. პირველ ცნობას გორის ქულბაქის შესახებ ვხვდებით დავით მეფის 1382 წლის სიგელში. დავითმა გორის ოქონის საყდარს შეწირა „გორს ვაჭარნი ექვესნი მათითა სახლ-კარითა, ჭურ-მარნითა და ქულბაქითა“⁶⁹. საინტერესოა სიგელის ის ადგილი, საიდანაც ირკვევა, რომ ყველაფერი რაც დავითმა ზემოაღნიშნულ საყდარს შეწირა, „ესე შეწირული პირველად მამათა და პაპათა ჩვენთაგან შეწირული იყო ახლა ჩვენ განვაახლეთ და შევწირეთ ზემოწერილნი შესაწირავნი და მამულნი ესე“. მაშასადამე, გორის 6 ვაჭარი და მათი ქულბაქები საყდრისათვის შეწირული ყოფილა დიდი ხნის წინათ. სიგელიდან არ ჩანს, მაგრამ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ გორში 6 ვაჭრისა და მათი ქულბაქების გარდა, კიდევ მრავალი იქნებოდა.

შემდეგი საბუთი, რომელიც გორში ქულბაქების არსებობაზე მიგვითითებს, არის 1559 წლის „ქართლის საკათალიკოსო მამულების

სითარხნის გუჯარი“. აქედან იჩვენება, რომ გორს ძველთაგან მცხეთის შეწირულნი ვაჭარნი და გლეხნი არიან, მათითა სახლკართა, ქულბაქითა და მამულითა“⁷⁰. ოთხი გორელი ვაჭრის შეწირვაზეა ჭაპარაკი 1660 წლის წყალობის წიგნში. იმასაც ვიგებთ, რომ სვეტიცხოველის სხვა „მექულბაქე“ ვაჭრებიც ყოფილან გორში⁷¹.

1660 წ. ვახტანგ V შაჰნავაზმა გორელ ქამალაშვილ-სუმბატაშვილებს დაუბრუნა მათი საყდრის გარშემო არსებული ის დუქნები, რომლებიც მათ ობლობაში დაუკარგავთ. მეფე იქვე უბრძანებს გორის მოურავს სისრულეში მოიყვანოს განკარგულება⁷². ამ უკანასკნელ მომენტზე იმიტომ გავამახვილეთ ყურადღება, რომ მეფე იძულებულია ხელახლა გასცეს იგივე წყალობა. ეს ალბათ იმიტომ ხდება, რომ მოურავმა ვერ შეძლო ქამალაშვილებისათვის ბოძებული მოწყალების აღსრულება. მართლაც, ვახტანგ V-მ 1661 მირიან ქამალაშვილს კვლავ უბოძა „საყდრის გარშემო დუქნები“⁷³. საყურადღებოა აგრეთვე, სვიმონ პირველის სიგელი ატენში ძველად გორელების და გორში მცხოვრები ვაჭრებისა და გლეხების სახლ-კართ, ქულბაქითა და მამულებითურთ სვეტიცხოველისადმი შეწირულობის ფანახლების შესახებ⁷⁴.

გივი ამილახვარის 1664 წლის განჩინებიდან ჩანს, რომ ქულბაქი ყოფილა გორის „ბოლო გზასთან“⁷⁵.

XVI-II ს. დამლევს მარტო თუმანიანთ (თუმანიშვილების) ყოვლადწმინდის ეკლესიას 14 დუქანი ჰქონდა⁷⁶. 1799 წლის ანდერძის წიგნში მოხსენიებულია ნამზითვი დუქანი⁷⁷.

1802 წლის აღწერით, გორში 140-მდე დუქანი იყო. აქედან 50 დუქანი ხელოსნებს ეჭირათ, ხოლო 90 ვაჭრებს. დუქნები საკმაოდ დიდი იყო და მათი ერთობლიობა ქმნიდა შაწარს⁷⁸. დუქნები განლაგებული იყო ციხის ბორცვის ძირას, ქალაქის შუაგულში და ციხეს უყვლიდა სამხრეთ-დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ⁷⁹. დღეს იქ ორი პატარა ქუჩაა — კასტელის და მარჯანიშვილის.

ს ა ხ ლ ე ბ ი

ფეოდალურ ქალაქში ქონებრივი დიფერენციაცია განსაკუთრებით ნათლად ჩანდა მოსახლეობის საცხოვრებელ ნაგებობათა სხვადასხვაობაში. გორი რადგან სამეფო ქალაქი და იმავე დროს შიდა ქართლის ადმინისტრაციული ცენტრიც იყო, ამიტომ ღარიბთა ქონებისა და მიწურების გვერდით უნდა ყოფილიყო მეფის, სამეფო

ქარის წარმომადგენლების, მაღალი სასულიერო და საერო არისტოკრატიის, თავადებისა და აზნაურების სასახლეები და სახლები. საცხოვრებლთა საერთო მასიდან გამოირჩეოდა, აგრეთვე, მოურავის, მამასახლისის და, საერთოდ, ქალაქის მოსახლეობის ზედა ფენის სახლები.

გორში საცხოვრებელი ნაგებობის შესახებ პირველი ცნობა XVII ს. 20-იან წლებს განეკუთვნება, ე. ი. იმ დროს, როცა „ავგუსტინელმა მისიონერებმა ააგეს ევროპული სტილის მშვენიერი ეკლესია და სახლი. საცხოვრებელი სახლი ისეთი ლამაზი გამოვიდა, რომ ამ სამეფოს ყველა ადგილიდან მოდიოდნენ მის სანახავად. მთელ სამეფოში მას ერთ-ერთ ულამაზეს სახლად მიიჩნევდნენ“⁸⁰. საქართველოში მოსული ევროპელი მოგზაურები, თუ ისინი ქართლში გაივლიდნენ, აუცილებლად გორში ამ სახლში ისადგურებდნენ ხოლმე⁸¹.

იგივე სახლში უნდა გაჩერებულიყო რუსეთს შიშველი ანტონ კათალიკოსი 1755 წ. უკმაყოფილო მართლმადიდებლების წინაშე ანტონმა იმით იმართლა თავი, რომ „გორში სხვაგან ვერსად ვიპოვე ყარგი სახლი, ნაავადმყოფარი ვიყავ და ამიტომ ჩამოვხტი პატრებთანო“⁸². ანტონ კათალიკოსის ნათქვამიდანაც ჩანს, რომ აღნიშნული სახლი გორში საუკეთესო იყო.

XVIII—XIX საუკუნეთა მიჯნაზე, როგორც 1802 წლის გეგმიდან ჩანს, გორში ცოტა იყო ქვეით ნაშენები საცხოვრებელი სახლები. ასეთი ნაგებობები ძირითადად განლაგებული იყო შემდეგნაირად: ქალაქის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, თანამედროვე ი. ბ. სტალინის სახლმუზეუმის და ინტურისტის მიდამოებში — 6, გ. ერისთავის სახელობის გორის დრამატული თეატრის მიდამოებში — 3, კასტელის ქუჩის დასაწყისში 1 და იმავე ქუჩის დასასრულს — 2, ე. ი. აღნიშნულ პერიოდში გორში იყო ქვისგან ნაგებები 12 საცხოვრებელი სახლი. დანარჩენ ქვის ნაგებობებს ეკლესიები წარმოადგენდნენ. საცხოვრებელი სახლების ძირითადი მასა მიწური იყო. ი. კლაპროთის გორში ყოფნის დროს 300 სახლი იყო⁸³.

პირველი ცნობა გორში სამეფო სასახლის არსებობაზე XVII ს. შუა ხანებიდან გვაქვს. მაგრამ სასახლე რომ ადრეც უნდა ყოფილიყო საეჭვოდ არ მიგვაჩნია. გორი ხომ სამეფო ქალაქი იყო. ვიცით, რომ 1628 წ. თეიმურაზ I-მა გორში თავის სასახლეში მიიღო ავგუსტინელი პატრები⁸⁴. მოგვიანებით როსტომ მეფეს „ყიზილბაშთა რიჯის“ დიდი სასახლე აუგია, რომელსაც „წალკოტ-სეარდიანი“ ბაღი

და უზარმაზარი წყლიანი აუზები ამშვენებდა. ეს სასახლე უნდა იგულისხმებოდეს ფეშანგის „შაჰნავაზიანში“. ვამიყ დადიანის ცოლს ულენეს, რომელიც ვახტანგ V-ს გორში ჰყავდა დატყვევებული, როცა უნახავს როგორ კარგ პირობებში ცხოვრობდა მეფის ოჯახი, ტირილი დაუწყია⁸⁵.

თავისი რეზიდენცია ჰქონდა გორში ერეკლე I-საც, მაგრამ არ ვიცით იმავე სასახლეში იყო თუ სხვაგან. ფ. გორგიჯანიძის თქმით, იმერეთიდან გამოძევებული ალექსანდრე IV და ერეკლე I გორში შევიდნენ და „ერეკლე მეფის სადგომს ჩამოხტნეს“⁸⁶. სასახლე შემდეგში ვახტანგ VI-მ განაახლა, მცირე ხნის შემდეგ კი ოსმალებმა „შემუსრეს“⁸⁷. ვახუშტი ბატონიშვილის ნათქვამიდან ისე გამოდის, რომ სასახლე ოსმალებმა დაანგრეს 1724—1734 წლებში, ვახტანგ VI-ის რუსეთში გადასახლებიდან გივი ამილახვრის მიერ გორის გათავისუფლებამდე პერიოდში, ე. ი. მაშინ, როცა ოსმალები გორში იყვნენ მოკალათებულნი. სეხნია ჩხეიძე, როცა გივი ამილახვრის მიერ გორის აღებას აღწერს, ამბობს: „დაიძალა (ქართველთა — ე. მ.) ჯარი სასახლეშია“. ჩვენი აზრით, სეხნია როსტომისეულ სასახლეს გულისხმობს. განადგურდა თუ არა ამ დროს სასახლე არ ჩანს, მაგრამ ამის შემდეგ მისი ხსენება აღარ არის. დიდი ხნის შემდეგ, 1801 წლის ერთ საბუთში ვკითხულობთ, რომ დავით ბატონიშვილმა, რომელიც 1800—1801 წლებში ქართლ-კახეთს განაგებდა, სამეფო სასახლე გადასცა მდივან სულხან თუმანიშვილს⁸⁸. ეს, ალბათ ერეკლე მეორის ის სასახლე უნდა იყოს, რომელიც დ. ბაქრაძის თქმით, ციხის სამხრეთ ფერდობზე მდებარეობდა. ის იყო მაღალი, აივნიანი და არა მხოლოდ ერეკლეს დროს, არამედ XIX ს. შუა ხანებშიც საუკეთესო შენობად ითვლებოდა. იგი ვცნვე ამირალოვს ეკუთვნოდა⁸⁹. გრაფინია უვაროვასაც უნახავს სამეფო დარბაზის ნანგრევები ციხის სამხრეთ ფერდობზე⁹⁰.

მტერთა ხშირი თარეში აიძულებდა სამეფო კარის წარმომადგენლებს, თავიანთი საცხოვრებელი ციხის შიგნით აეშენებინათ. 1756 წ. ქართლის დედოფალი „ანა-ხანუმ წაბრძანდა გორს... აღაშენა სახლნი გორის ციხესა შინა“⁹¹. დედოფლის მიერ გორის ციხეში სახლების აშენება იმაზეც მიგვანიშნებს, რომ იმ დროს გორში სამეფო სასახლე აღარ იყო.

ჩვენამდე მოღწეული წყაროები საფუძველს გვაძლევს ვთქვათ, რომ გორელები (იგულისხმება ვაჰარ-ხელოსანთა ზედა ფენა) წი-

ნალმდეგი იყვნენ მაღალი რანგის ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენელთა გორში მუდმივად ყოფნისა, რის პრაქტიკულ განხორციელებად მათ ამა თუ იმ ფეოდალის მიერ ქალაქის ტერიტორიაზე სასახლის აშენება მიაჩნდათ. მსხვილი ფეოდალის ქალაქში დასახლება მათთვის არახელსაყრელი იყო იმდენად, რამდენადაც იზრდებოდა მათგან მოსახლეობის შევიწროების შესაძლებლობა. ამ მოსაზრების დასადასტურებლად გამოგვადგება გორელების მიერ 1789 წ. შედგენილი საჩივარი ოთარ ამილახვარზე. საჩივრის პირველსავე მუხლში ამილახვრის დანაშაულად დასახელებულია გორში „სასახლის აშენება“⁹². ოთარ ამილახვარი ამ დროს გორის მოურავი იყო. გორელები მოურავს, ქართლის ამ უმსხვილეს ფეოდალს ასეთ წინააღმდეგობას რომ უწყევდნენ, გასაგებია სხვა თავადაზნაურთა გორში დასახლების წინააღმდეგ უფრო შეუპოვარნი იქნებოდნენ. ერეკლე II-მ, როგორც ჩანს, გორელების საჩივარს მაშინ ყურადღება არ მიაქცია. ამილახვარმა სასახლე შეინარჩუნა. მაგრამ გორელები არ თმობდნენ. იმავე საუკუნის 90-იან წლებში ახალი საჩივარი დაწერეს და, ამჯერადაც საჩივრის პირველ მუხლში ამილახვრის გორში უკანონოდ ცხოვრება აღნიშნეს. ამილახვარმა გორში საცხოვრებელი, როგორც ჩანს, საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე მაინც შეინარჩუნა. მან 1801 წ. 20 თებერვალს დაკითხვისას გენ. ლაზარევს განუცხადა: „ოთარ ამილახვარი მქვია, ვარ ქართველი თავადი, ვცხოვრობ გორის ციხეში“⁹³.

ჩანს, რომ მეფე ერეკლე თავისი სასახლის გარდა, ზოგიერთი გორელის სახლშიც ჩერდებოდა, მაგრამ რატომ, ამის თქმა გაგვიძნელდება. ის სახლი, სადაც მეფე ჩერდებოდა ხოლმე ქალაქში საუკეთესო იქნებოდა. ერთ-ერთი ასეთი სახლთაგანი ეკუთვნოდა ვინმე კოტოშაშვილს⁹⁴.

გორში თავიანთი სასახლე ჰქონდათ ქსნის ერისთავებს⁹⁵.

ქალაქის ვაჭარ-ხელოსანთა ზედა ფენის წარმომადგენლებს საკმაოდ დიდი სახლები და დარბაზები ჰქონდათ. დარბაზს ფლობდნენ წყულაბაშვილებიც⁹⁶.

გორის ღარიბი მოსახლეობა მიწურებში ცხოვრობდა. ამაზე მიუთითებენ შარდენი და კლაპროთი. შარდენის თქმით, „გორში სახლები... აღიზისაგან არის ნაშენი“⁹⁷. უაღრესად საინტერესოა კლაპროთის მიერ დატოვებული გორის საცხოვრებელი სახლების აღწერა. იგი გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის მდიდარი და ღარიბი მოქალაქეების ცხოვრების პირობებზე. გორში „სახლების დიდი უმრავ-

ლესობა, — ამბობს კლაპროთი, — მიწურია ისევე, როგორც თბილისში. მათ აქვთ ქვის ოთხი კედელი, რომელთა სიმაღლე ორიდან სამ საუენამდეა, კედლის სიგანე კი საკვამლის პროპორციულია. სამი ნაბიჯის დიამეტრის ნახვრეტში კვამლი გადის და სინათლე და წვიმა შემოდის. იატაკზე, საკვამლე ხერელის დაბლა ანთია ცეცხლი. ეს არის ჩვეულებრივი არქიტექტურული სტილი. ზოგიერთი სახლი აგებულია ევროპულ გემოვნებაზე, რომლებშიც სუფთად შეღებილი ოთახებია ღუმელით, ორფრთიანი კარებებითა და ფანჯრებით⁹⁸. კლაპროთი, მართალია, მცინე, ხანს იყო გორში, მაგრამ მან ბევრი რამის ნახვა მოასწრო. სხვათა შორის, მან 1808 წ. 5—6 მაისის დამე, როგორც თვითონ ამბობს, გაატარა „ერთ სრულიად სუფთა სახლში“⁹⁹. მაგრამ, როგორც ზემომოყვანილი აღწერიდან ჩანს, მან ღარიბული ქოხებიც საკმაოდ საფუძვლიანად დაათვალიერა.

ღარიბთა მიწური ქოხები მეტწილად ქალაქის განაპირას იქნებოდა განლაგებული, მაშინ, როცა ფეოდალთა და მდიდარი მოქალაქეების სახლები ციხის სიახლოვეს შენდებოდა. რა თქმა უნდა, ქალაქის ღარიბ მოსახლეობას გულისხმობს ფ. გორგიჯანიძე, როცა ამბობს: „წუხელის ბატონი თეიმურაზ გორს დაესხა და ნაპირის სახლები ციხის ძირს მოვასხითო“¹⁰⁰.

XVIII ს. ზოგიერთი საბუთი უაღრესად საინტერესო ცნობას გვაწვდის სოფლებიდან გორში გადმოსახლებულთა შესახებ, რაც თავისთავად ქალაქის ზრდაზე მეტყველებს. „ჯულაბაშვილების დაერთის“ მინაწერიდან ჩანს, რომ ამ ოჯახს საკმაოზე მეტი საცხოვრებელი ფართი ჰქონდა და მდგმურებს აყენებდა. იმავე წყაროდან ირკვევა ზოგიერთი გადმოსახლებულის წარმომავლობა და ქირის ოდენობაც: „პოია მარქარა დადგა ჩვენს სახლში ნკ ქირით თვეში“ — წერს პაპუნა ჯულაბაშვილი. მისივე თქმით, „ნასყიდას სახლში დადგა ნორგი (?) სახლის ქირა თვეში ნკ“; დავით ჯულაბაშვილი კი გვაცნობებს, რომ 1754 წ. ორი მდგმური დააყენა: „უფლისციხელი წიტიკას-შვილი თამაზა დავაყენე ჩვენს სახლშია გიორგობისთვის დამდეგს, რომ ღლეში ერთი კოკა წყალი უნდა მამიტანოს ქირაში“, „ნასყიდას სახლში დადგა ქინძათელი ბერუა“. დავითის 1772 წლის მინაწერში ვკითხულობთ: „ხურო სარქისა დადგა ჩვენს სახლში“¹⁰¹. ამ სახის წყაროები, რომლებიც გარკვეულ წარმოდგენას შეგვიქმნის გორის მოსახლეობის დაბალი ფენების საცხოვრებელ პირობებზე, სამწუხაროდ ბევრი არ გავაჩნია, მაგრამ უნდა ვივარაუდოთ, რომ მრავალი ოჯახი ანალოგიურ ან უფრო უარეს პირობებში

ცხოვრობდა. ძნელი არ არის წარმოვიდგინოთ ვინმე ანანიასშვილთ
ნასყიდას მდგომარეობა, როცა მის შესახებ დავით ჯულაბაშვილი ამ-
ბობს: ჩვენს სათონეში სახლი ააშენაო¹⁰².

ყურადღებას იპყრობს პაპუნა ჯულაბაშვილის ერთი ჩანაწერი,
რომელიც 1728 წ. განეკუთვნება: „ქ. ღმერთ წინაშე მე პაპუნა გორს
არ ვიყავი, გილანს ვიყავი. თაყიანთ მელიქ ფარსადანა მოსულიყო,
ჩემი დარბაზის კედელი გივიანთკენ დაექცია და ცხრა ურემი აგური
წაეღო. თავის ოთასები გააკეთა უფასურათ. ღმერთმა ამისთანა უსა-
მართლობა ყოველს ქრისტიანს აშოროს, რომ მეზობლის დამკვიდრე-
ბული სახლი დაუქციოს თავის ძალით...“. ორი წლის შემდეგ (1730)
ასევე მოეპყრა ჯულაბაშვილების დარბაზს ქალაქის სხვა დიდებული:
„ქ. კიდევ თავისი ძალით, მე პაპუნა შინ არ ვიყავი, კოქლ ამირათ
ბატონს რევაზას მოსულიყო, თავის ძალით ჩემი დარბაზი დაექცია
და ცხრა ურემი აგური წაიღო. ქალებისათვის, ჩემი სახლისთვის წიგ-
ნი მიეცა თუ: მე ხელახლა გავაკეთებო, აღარ გააკეთა. ჩემი ცოდვა
აქს“¹⁰³.

ზემომოყვანილი ორი ამონაწერი გვიჩვენებს, რომ ისეთი გავ-
ლენიანი ვაჭარი, როგორც პაპუნა ჯულაბაშვილი იყო, უსუსურია მო-
ხელისა (მელიქი) და ქალაქში მცხოვრები ფეოდალის წინაშე. მე-
ლიქს და „ამირათ ბატონის“ მოქმედება გვაფიქრებინებს, რომ იმ
დროს საამშენებლო მასალები ძვირი და ძნელად საშოვარი იყო და
ჯულაბაშვილების დარბაზის აგური ამიტომ დაიტაცეს.

გვაქვს ორიოდ ცნობა XVIII ს. დასასრულს გორში სახლე-
ბის ღირებულებაზე. ეგნატე და პაპუნა თუმანიშვილების ნასყიდო-
ბათა ნუსხაში წერია: „ფრანგთა ქუჩაში რომ სასახლეა, დაფასდა
ოთხმოც თუმნათ“¹⁰⁴. 1799 წ. შედგენილ ანდერძის წიგნში ვკითხუ-
ლობთ: „ერთი სახლი, რომ შერმაზანასშვილს ავეტიქას მიყვიდე და
ამის ფასი სამოცდაათი თუმანი ისევ ავეტიქაზედ არის“¹⁰⁵. როგორც
ჩანს, მაშინდელ გორში სახლის ღირებულება საშუალოდ 70—80
თუმანი იყო, რაც საკმაოდ სოლიდურ თანხას შეადგენდა. ასე რომ
იყო, ამაზე მიუთითებს ზემოხსენებული ეგნატე და პაპუნა თუმანი-
შვილების ნასყიდობათა ნუსხა, რომელშიც „სასახლის ალაგი“, ზეთ-
ვენახის ნახევარი“, „გარეჯვარს ლელუას-შვილის მოსყიდული მიწა“,
„თეიმურაზას-შვილები“, „ფრანგი გიორგი“, „ფრანგი პეტრე“, „იმე-
რელი მარიამას-შვილი“ ერთობლივად 65 თუმნად და 2 მინალთუ-
ნად შეფასდა¹⁰⁶.

ოცა რამ ვიცით გორის უბნების შესახებ. მაგრამ ისიც, სხვა ქალაქების მსგავსად, უბნებად რომ იყოფოდა, ამაზე მიუთითებს ფ. გორგიჯანიძე, როცა ის როსტომისა და თეიმურაზის ბრძოლის ერთ ეპიზოდს გადმოგვცემს: „კიდევ გორიდან ანბავი მოვიდა — წუხელის ბატონი თეიმურაზ გორს დაესხა... უბანსა და უბანსა თავისივე კაცები უჩინეთო“¹⁰⁷.

„გორის უბანი“ დასახლებულია 1579 წლის სვეტიცხოვლის მამულების განახლების წიგნში. 1660 წ. 1 მაისის წყალობის წიგნის მიხედვით, გორში „ვარდის უბანში სახლ-ბალი და ყმის სახლები“ პქონებია ხუდადა ხოჯაშვილს. ეს უბანი ყოფილა „ლიახვისკენ ციხის ძირზე“¹⁰⁸. ვარდისუბანი, ალ. გარსევანიშვილის თქმით, ერთ-ერთი უძველესი და გორის პირველი განაშენიანების ადგილი იყო¹⁰⁹.

გორში იყო, აგრეთვე, „ხარების საყდრის უბანი“ და „სუფრაჯიანთ უბანი“¹¹⁰.

1711 წ. ერთ საბუთში ჩანს, აგრეთვე, „დამპალა“ და „სულუხი“¹¹¹. „სულუხი“ გვხვდება ერეკლე II-ის დროინდელ ზოგიერთ საბუთში. ერეკლეს დროინდელი საბუთებით თუ ვიმსჯელებთ, „სულუხი“ გორის ციხის მახლობლად, რაღაც გამაგრებული ადგილის სახელი იყო. „ზეით გორის ციხე და სულუხი რაც გასაკეთებელი არის, ის ჩვენსა და გორში მსახლობელთ, ვინც გორში არიან ხიზანი თუ მეკომური, — იმათ უნდა გავაკეთოთ“ — უბრძანებს ერეკლე რევაზ ამილახვარს. იმავე რევაზ ამილახვარს, გორის მელიქსა და და გორელებს ერეკლე უბრძანებს „ამ ზაფხულს სულუხის მხარეს და ზეით ციხეზედ იმუშავეთო“¹¹². „სულუხი“ რომ „ზეით ციხეზედ“ არ მდებარეობდა ამაზე ნათლად მიგვითითებს ზემოხსენებული 1771 წლის საბუთი: „რაც ურმით მოიტანებოდეს სულუხიდან იმის გზას გარდა და კაქკაჭური ქუევერი არის“¹¹³. სულუხი, როგორც დავინახეთ, რაღაც გამაგრებული ადგილის სახელი იყო. საქართველოს კრუსეთთან შეერთების შემდეგ, როდესაც ქალაქმა გალავანი გადალახა, ციხის ჩრდილოეთ ფერდობზე, წარმოიშვა იმავე სახელწოდების უბანი. იგი იწყებოდა რუსთაველის მემორიალიდან და ვრცელდებოდა დასავლეთით „ცხრაყარის“ უკიდურეს დასავლეთ წერტილამდე. რაც შეეხება „დამპალას“, იგი ქალაქის გალავნის გარე უნდა ყოფილიყო. საბუთში ვკითხულობთ: „ერთ წილად დამპალაში ოსი-

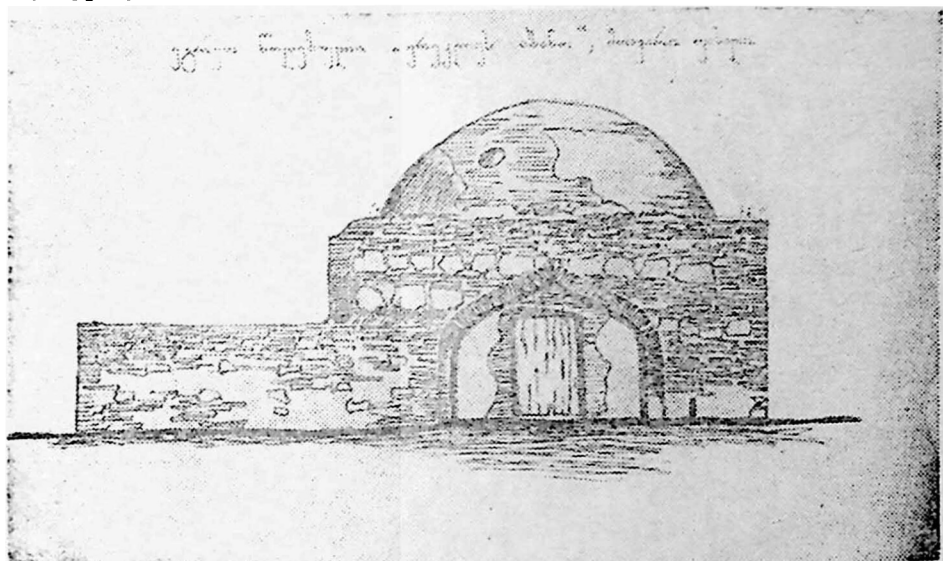

წანთ მიწისაჲენ ჳზას იქით რიყიანზედ აძეს ქაობისაჲენ, ფარდად ჳრგო ჩემს ბიძაშვილს სვიმონს“¹¹⁴.

1710 წლის საბუთის მიხედვით ერთ-ერთ უბანს „ნაწალკობა-რი“ ერქვა“¹¹⁵.

ა ბ ა ნ ო

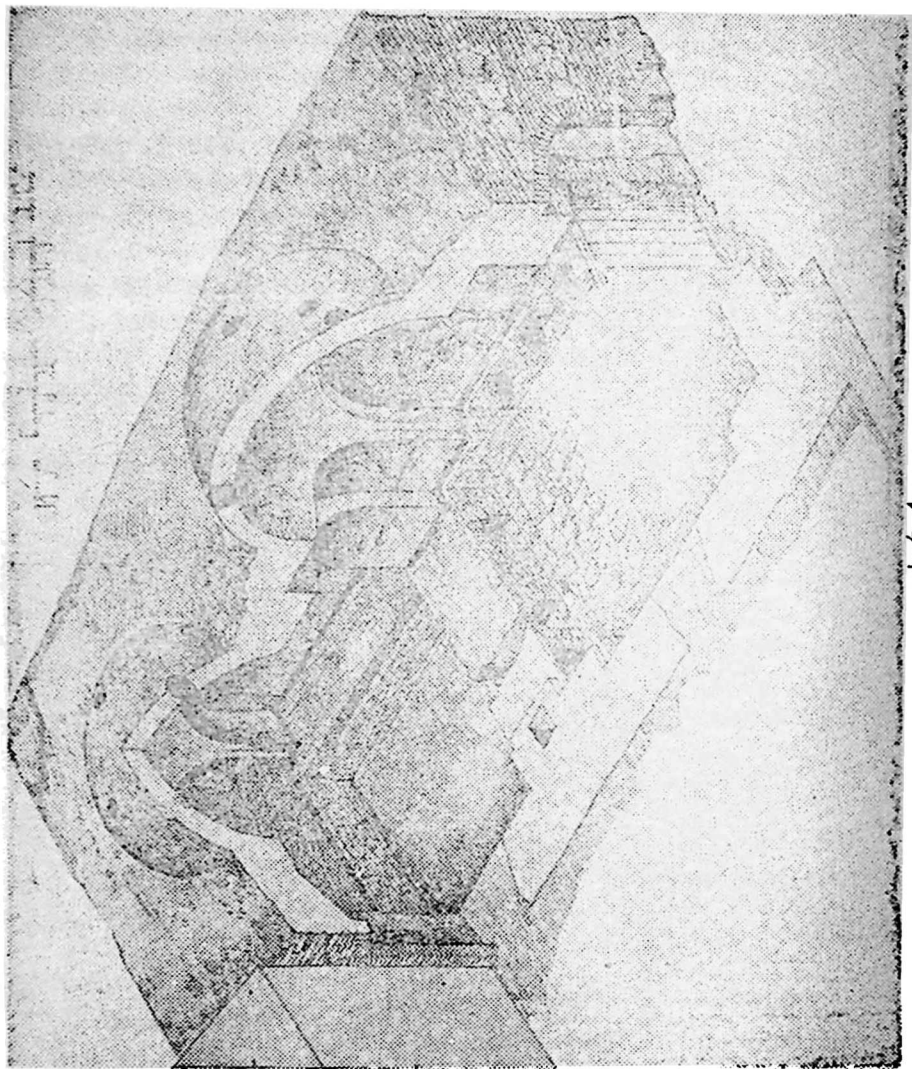
გორში აბანოს არსებობის პირველი ცნობა 1710 წ. განეკუთვნება. სამეფო ყმა-მამულისა და საქონებელის გარიგების წიგნში ნათქვამია: „აბანო. სოან აბანო, სააგურე, ალავერდა რომ სახლებულა ხსი და აბანო საბატონოო დაიდვა“¹¹⁶. გვაქვს 1738 წლის ცნობაც. მასში დასახელებული აბანო გორის ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჳნდა ყოფილიყო. საბუთში ვკითხულობთ: „მოგყიდე მიწის ნაკვეთი ავთანდილაანთ ნავენახავის მიდგომამდი ბოლო აბანოს მიწის მიდგომამდი, საზენაქარო გვერდი ფშანამდი, საქვენაქარო გვერდი ჩემის წისქვილის რუმდი“¹¹⁷.

სურ. 3

დაუჯერებელია, რომ XVIII ს. პირველ ნახევრამდე გორში აბანო არ ყოფილიყო. ეს ქალაქი ხომ პერიოდულად ქართლის მეფეების რეზიდენცია იყო. როგორ მოხდებოდა როსტომ მეფეს „ყი-

ჩილბაშთა რიგის“ სასახლე აეგო და აბანო კი არ აეშენებინა. უფრო შეტიც, გორში რამდენიმე თუ არა ორი აბანო მაინც უნდა ყოფილიყო, მეფის, მისი ოჯახისა და დიდებულებისათვის და საერთო სარგებლობისა.

სურ. 4

რუსთაველის ქუჩაზე დღესაც არის რესტავრირებული ძველი აბანო, რომელსაც, რატომღაც „ერეკლეს აბანოს“ ეძახიან. ეს აბა-

ნო 1802 წლის გეგმაზე აღნიშნული არ არის და რომ იყოს, მაშინ ქალაქის გალავანიდან საკმაოდ დაშორებულად უნებოდა. ამიტომ საეკვოა ის ერეკლეს დროინდელი იყოს. ექვს ისიც აღიერებს, რომ გეგმაზე გორისა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე აბანო საერთოდ არ არის აღნიშნული. მაშინ, როცა 1803 წ. შედგენილ დოკუმენტში, გორში ჩამოთვლილ მეფის კუთვნილ ნაგებობათა შორის დასახელებულია აბანოც¹¹⁸. ეს უნდა იყოს ე. წ. „ერეკლეს აბანო“, რომელიც ალბათ, 1802—1803 წლებში აშენდა.

წისქვილები

წისქვილები განლაგებული იყო ქალაქის გალავნის გარეთ. ამჟამინდელი საქალაქო სარემონტო-სამშენებლო კანტორის, მექანიკური თონის, საწარმოო გაერთიანება „დილას“ და წყალსადენ-კანალიზაციის კანტორის ტერიტორიაზე. 1802 წლის გეგმაზე აღნიშნულია 7 წისქვილი¹¹⁹. 1710 წ. 27 სექტემბრის სამეფო ყმა-მამულისა და საქონებელის გარიგების წიგნის მიხედვით წისქვილები იყო აგრეთვე „მტკვრის პირას საკურდლლე ჰალასთან“¹²⁰. შემდგომ პერიოდში წისქვილები მტკვრის პირას აღარ ჩანს.

პირველი ცნობა გორის წისქვილების შესახებ განეკუთვნება XVII ს. პირველ ნახევარს. ერთ-ერთ საბუთში, სადაც ჩამოთვლილია მანუჩარ და ჯიმშიტა თუმანიშვილებს რა ერთობ თაყასა და ბირთველთან გაყრის შედეგად, დასახელებულია ორი თვალი წისქვილი და ივანე მეწისქვილე¹²¹.

გორის წისქვილები ნახსენებია 1717—1719 წწ. განჩინებაში გივი თუმანიშვილისა და მისი ბიძაშვილების გაყრის საქმეზე¹²², განჩინებაში გარსევანიშვილების ყმა-მამულის გაყიდვაზე¹²³, გორელების 1789 წლის საჩივარში ამილახვრის მიერ „წისქვილებიდან ფქვილის წართმევა ქვრივისა და ობლისა“ გამო¹²⁴, ზაზა ხითარიშვილის მიერ გიორგი მეთორმეტისადმი მიერთმეულ არზაში, რომელშიც აბელა ყუზანაშვილს უჩივის წისქვილის გამო¹²⁵.

! დიდი იყო წისქვილის სამეურნეო მნიშვნელობა. ცნობილია, რომ ზოგიერთი წისქვილი „სადედოფლო“ იყო და ხშირად, მსგავსად სამადებროებისა და ღუქებისა, იჯარით გასცემდნენ. ერთ-ერთ საბუთში ნათქვამია, რომ ერეკლე II-ის თანამეცხედრეს დარეჯან დედოფალს გორში ეკუთვნოდა წისქვილები, რომლებიც იჯარით იყო გაცემული და სამდებროს იჯარასთან ერთად დედოფალს ყოველ-

წლიურად 160 თუმანს აძლევდა¹²⁶. დედოფალი, ზოგჯერ, წისქვილს თავის ერთგულ მოხელეზე „სამკვიდრო მამულად“ გასცემდა¹²⁷.

ბ ა ლ - ბ ო ს ტ ნ ე ბ ი

გორს, ისევე, როგორც ფეოდალური ხანის სხვა ქალაქების მოსახლეობას, მკვიდრო კავშირი ჰქონდა სოფლის მეურნეობასთან. ამაზე მეტყველებდა ქალაქის გარეგანი სახეც. როგორც ქალაქის შიგნით, ისე მის მიმდებარე ტერიტორიაზე გაფანტული იყო მოქალაქეთა ბალ-ვენახები და ბოსტნები. გორის აღწერისას ვახუშტი ბატონიშვილი ამბობს: „არამედ არს ადგილი ჰავითა შუენიერი, წყალი კარგი, გარემოს აქვან ვენახნი და წალკოტნი მრავალნი... ხილი და საზრდელნი მრავალნი, გემოიანნი“¹²⁸.

ჩვენამდე მოღწეულ სხვადასხვა სახის წყაროებში ვხვდებით ცნობებს ბაღების, ვენახების და ბოსტნების შესახებ.

„დასტურლამალის“ 32 პარაგრაფში („ხილისა“) ჩანს, რომ გორის ბაღებში მოწეულ ხილს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სამეფო კარის მომარაგების საქმეში¹²⁹.

XVIII ს. პირველ ნახევარშიც კი ბაღები გაშენებული იყო გორის ციხის ჩრდილოეთით, მდ. ლიახვის აღმოსავლეთით¹³¹, რასაც შემდგომ პერიოდში ვეღარ ვხედავთ¹³². ამილახვრის კაცების მიერ ვენახებისა და ბაღების აკლებაზეა ლაპარაკი გორელების მიერ 1789 წ. დაწერილ საჩივარში.

1802 წ. გეგმის მიხედვით, ქალაქის მიმდებარე ტერიტორიაზე სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით გაშენებული იყო ვენახები** და ბოსტნები. მოცემულ ტერიტორიაზე აღნიშნულია

* შემორჩენილია ადრე გორსა და გორის რაიონში გავრცელებული ვაშლისა და მსხლის სახელები. ვაშლი: თურაშაული, აბელაური, რევაზბეგი, კიტრა-ვაშლი, წერტილა-ვაშლი, სინანური-ვაშლი და ბორა-ვაშლი. მსხალი: ხეჭეჭური, თავრიზული, მილახური, შავიმსხალი, ბორბალა, სეფანაური მსხალი, ერეკლეს-მსხალი, გულაბი, თაფლა-მსხალი, მთის-ხეჭეჭური¹³⁰.

** „დასტურლამალში“ ნახსენებია მეფის კუთვნილება „გორის ზვარი“, მაგრამ მითითებული არ არის სად ან რა ფართობზე იყო გაშენებული. გორის ზვარისათვის გორში მოქონდათ 60 „საკომლო სარი“. თითოეული „საკომლო სარი“ სამი კონისაგან შედგებოდა, ე. ი. ყოველწლიურად იკრიბებოდა 180 კონა. თუ თითოეულ კონაში, ტრადიციულად, 40 სარს ვიგულისხმებთ, გამოდის რომ წელიწადში იკრიბებოდა 7200 სარი. იმასაც თუ გავითვალისწინებთ, რომ სარის შეცვლა სამ წე-

სულ 18 ვენახი და 2 ბოსტანი. იმავე გეგმიდან გამომდინარე, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ გორის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები უზრუნველყოფილი იყო საკმაოდ განვითარებული საირიგაციო სისტემით. თანამედროვე ქალაქის ტერიტორია დაქსელილი იყო მრავალი არხით, რომლებითაც ბაღები და მინდვრები ირწყვებოდა.

რაც დრო გადიოდა, ქალაქის შიგნით არსებული ბაღ-ვენახების ფართობი მცირდებოდა. ეს, პირველ რიგში, ქალაქის მოსახლეობის ზრდით და, შესაბამისად, საცხოვრებელი და საზოგადოებრივი დაწესებულების ნაგებობათა მშენებლობით იყო გამოწვეული. ეს პროცესი განსაკუთრებით უნდა დაჩქარებულიყო XVIII ს. მეორე ნახევრიდან, როცა თეიმურაზ II და ერეკლე II-ის დროს გორი, ისევე როგორც ქართლის სხვა ქალაქები, შედარებით მშვიდობიან პირობებში ცხოვრობდა. 1780 წლის ერთი სიგელიდან ჩანს, რომ ქალაქში თავისუფალი ტერიტორია იმდენად შემცირებულია, რომ ერთ-ერთი ეკლესიის მშენებლობა ამის გამო დიდი ხნით დაყოვნდა. ერეკლე სააკაშვილს უბრძანებს: „მაგრამ სხვა ალაგი კი აღარ გქონდათ საეკლესიო რომ ნება და შემწეობა გვეწყალობებინა თქვენთვისა. და რადგან ისევ თქვენვე საღვთისთვის ალაგიც თქვენსავე სახლისა წინ აღმოსავლეთის მხარესა საკუთარ თქვენი პატარა ბაღი გამოიმეტეთ და შესწირეთ, ამისათვის ჩვენც ვისმინეთ აჯა თქვენი და გიბოძეთ ნება ეკლესიის აღშენებისა თქვენსავე მამულში“¹³⁴.

XIX ს. დასაწყისისათვის ქალაქში იმდენად სიღვიწროვე იყო, რომ ზაფხულობით მოსახლეობის დასვენებისა და გართობის ადგილად ქალაქის გარეთ ბაღები იქცა¹³⁵.

* * *

ძველი გორის გარეგანი სახე რომ უფრო სრულყოფილად წარმოვიდგინოთ, მცირეოდენი უნდა ითქვას მის შემოგარენზეც.

1 გორელებს ქალაქის გაღავნის გარეთ ჰქონდათ ორი სასაფლაო: ქართველების და სომხების. სასაფლაოები ერთმანეთის გვერდიგვერდ იყო იქ, სადაც ამჟამად განლაგებულია შთავრობის სახლი და ცენტრალური უნივერსიტეტი.

ლიწადში ერთხელ ხდებოდა, მაშინ გამოდის, რომ გორის სამეფო ზეარში გამოყენებული იყო 21600 სარი. ამდენივე იქნებოდა ვაზის ძირთა რაოდენობაც. ივ. ჯავახიშვილმა, ზემოაღნიშნულის გათვალისწინებით გამოიანგარიშა, რომ გორის სამეფო ზეარი უნდა ყოფილიყო 4,32—5,4 დღიურამდე¹³³. თუ XVI—XIX სს. ერთი დღიური 0,39—0,5 ჰექტარს უდრიდა, მაშინ გორის სამეფო ზეარი გაშენებული ყოფილა დაახლოებით 10 ჰექტარზე.

მდ. ლიახვი მიედინებოდა ციხის აღმოსავლეთი კედლის ძირში. მისი მუდმივი კალაპოტი ერთობის ქუჩის აღმოსავლეთით გადიოდა და მტკვარს უერთდებოდა. ამ მდინარის აღიდებისას წყლით იფარებოდა საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია, რომელზეც ამჟამად გაშენებულია ბაზარი, სტადიონი, კულტურისა და დასვენების პარკი, სასტუმრო „ქართლი“ და ა. შ.

დღევანდელი ბაზრის მოედნის მახლობლად, იქ, სადაც ავტომობილების სადგომია, ლიახვი ქმნიდა მოზრდილ კუნძულს. თითოეულ ტოტზე, ცალ-ცალკე, ერთმანეთის მიყოლებით გადებული იყო ორი ხიდი, მათზე გადიოდა გზა, რომელიც მდინარის მეორე ნაპირზე ორად იყოფოდა: ერთი მიდიოდა თედოწმინდაში, მეორე — ტინისხილში.

1802 წლის გეგმის შედგენის დროს მტკვარზე ხიდი არ იყო¹³⁶.

2. გორის ციხე

1946 წ. 5 აპრილს გორის ციხის ჩრდილოეთის ფერდობის მოწვავებისას გამოჩნდა ძველი ციხის კედლის ნაშთი და კერამიკული ნატეხები. კედელი აშენებული იყო თლილი ქვით. ამგვარად, დადგინდა, რომ შუა საუკუნეების ციხე აშენებული იყო ძველ ნაციხარზე, რომელიც მკვლევართა აზრით, არმაზციხის ტიპას ნაგებობას წარმოადგენდა. ციხის მშენებლებმა ობტიმალურად გაითიყენეს კლდოვანი ბორცვი. შიდაციხის ზღუდეები ისეა ამოყვანილი, რომ ბორცვის თხემი შიგნით არის მოქცეული, რაც თავდამსხმელებს ზღუდის საძირკვლის გათხრას უძნელებდა. საძირკვლის გამთბრელი კედლის შიგნით კლდეს წააწყდებოდა და შიდაციხეში ვერ შევიდოდა. ციხის კედლის სიმაღლე 6 მ, ხოლო სისქე 3 მ უნდა ყოფილიყო. ნაგებობა თარიღდება ძვ. წ. ა. უკანასკნელი ათასეულის მეორე ნახევრიდან ახალი წ. ა. პირველი საუკუნეებით. „თუ არმაზციხე წარმოადგენს თავისებურ აკროპოლს, — წერდა დ. გვრიტიშვილი, — ხოლო გორის ციხესა და არმაზციხეს შორის მსგავსებას ვცნობთ, მაშინ იმ დასკვნამდე უნდა მივიდეთ, რომ გორის ციხის სახით ჩვენ მეორე აკროპოლისიც გვქონდა. ასეთი დასკვნა გადაჭარბებულად არ მოგვეჩვენება თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ გორი შიდა ქართლის გული იყო, შიდა ქართლი კი მთელი ქართლის გული“¹.

გორის ციხის მშენებლობაზე გამოყენებული იყო ისეთივე ტიპის ალიზი (გამოუწვავი — „უმი“ და გამომწვარი — „შეცხობილი“), როგორც მცხეთაში და უფლისციხეში. საინტერესოა, რომ მცხეთის, უფლისციხისა და გორისციხის ალიზი ურარტუს ციხე-ქალაქის თეიმბაინის მშენებლობისას გამოყენებული ალიზის მსგავსია².

გორის ციხემ თავისი არსებობის მანძილზე მრავალ ქართველს გაუძლო, მრავალჯერ დაინგრა, მაგრამ კვლავ აღსდგა. ჩვენამდე მოღწეული პირველი წერილობითი წყარო, ფსევდო-შაპუჰის ისტორია, გორის ციხეს საკმაოდ ძლიერად წარმოგვიდგენს. იგი ასევე ძლიერი ჩანს XII—XIV საუკუნეებში. თუნდაც ის ფაქტი რად ღირს, რომ გიორგი V ბრწყინვალემ გორის ოსთაგან განთავისუფლებას სამი წელი მოანდომა. თემურ-ლენგის ისტორიკოსები ნუზამ ად-დინი და შარაფ ად-დინი XV ს. დასაწყისში, თემურის მეექვსე შემოსევის დროს, გორის ციხეს „უაღრესად მკვიდრსა და საგულდაგულოდ გამაგრებულ ციხე-სიმაგრედ“ წარმოგვიდგენენ³. შარაფ ად-დინის თქმით, გორის ციხე შეყვარებულთა პირობაზე მტკიცე იყო. თემურის ისტორიკოსები იმისათვის აქებენ გორის ციხეს, რომ მკითხველი დაარწმუნონ დამპყრობლის სიძლიერეში.

ჩამოთვლილი ავტორების ცნობები გვაფიქრებინებს, რომ მათ დროს გორის ციხე ქვიტკირით ნაშენები იყო. ამაზე იმიტომ ვამახვილებთ ყურადღებას, რომ XV ს. 70-იან წლებში ვენეციელმა ამბროჯო კონტარინიმ ხით ნაგები გორის ციხე ნახა⁴. შ. მესხიას აზრით, რაც გორის მაგალითზეა დამყარებული, ხის სიმაგრეები დამახასიათებელი იყო საქართველოს სხვა ქალაქებისათვისაც. „ხის ციხე-სიმაგრეთა არსებობა, — წერდა შ. მესხია, — რა თქმა უნდა, ქალაქის სიღარიბეზე როდი მიგვიითბებს; იგი თავდაცვისა და საომარი ტექნიკის მაშინდელ დონეს სავსებით შეეფერებოდა“⁵. ჩვენ კი ვგვონია, რომ მაშინდელ გორში ხის ციხის არსებობა არა მხოლოდ ქალაქის, არამედ მთელი ქვეყნის სიღარიბეზე მიუთითებდა. ქვეყანა ასეთ მდგომარეობამდე თემურისა და მისი მემკვიდრეების თარეშმა მიიყვანა. აქვე ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ შ. მესხია XVII ს. შუახანებამდე გორში ხის ციხეს ვარაუდობდა. მაგრამ დანამდვილებით ზიცით, რომ ჯერ კიდევ XVI ს. დასასრულს გორის ციხე ქვით იყო ნაგები.

1578 წ. ირან-ოსმალეთის ომის დასაწყისში, შირვანის ლაშქრობიდან უკან მობრუნებულმა ოსმალეთის ჯარის სარდალმა ლალა მუსტაფა ფაშამ გორი გაამაგრა⁶. ქართულ წყაროებში „ოსმალებმა

გორი აღაშენესო“, რომ გორის ციხის აშენება იგულისხმება, ადას-ტურებს არაქელ დავრიყეცი: „თბილისში, დმანისში, გორში, ლორე-ში და სხვა ადგილებში ააგო ლალამ ციხეები და მასში ჯარი ჩააყე-ნა“⁷.

ოსმალებმა გორის ციხე რომ ქვით ააშენეს, ჩანს იმავე არაქელ დავრიყეცის სხვა ცნობიდან: 1599 წ. სეიმონ I-მა გორი გაათავისუფ-ლა. „მტირალ უცხო ტომელებს (სეიმონმა) უბრძანა დანგრეული ცი-ხის ქვები წაეღოთ და მდინარე მტკვარში ჩაეყარათ“⁸. შაჰ აბასის ბრძანებით, 1614 წ. ზაფხულში, გორის ციხე აღადგინეს და შიგ ყი-ზილბაშთა გარნიზონი ჩააყენეს⁹.

გამეფებისთანავე, 1632 წ., როსტომ მეფემ გორის ციხე აღად-გინა. როგორც ჩანს, ციხის აღდგენით დაინტერესებული იყო შაჰ სეფი. ვახუშტი ამბობს: „როსტომის მეფობას აღაშენა შასეფიმ კუალად ციხე და მიერით ეპყრათ ყიზილბაშთა“¹⁰. სამუშაოს ასრულებდა მთელი ჯარი, რომელიც გორში და მის ახლომახლო სოფლებში დაა-ზინავეს¹¹. მშენებლობას უშუალოდ ჯარის სარდალი როსტომ-ხან საა-ყაძე ხელმძღვანელობდა¹². ფ. გორგიჯანიძის მიხედვით, ციხის მშე-ნებლობა 20 დღეს გაგრძელდა¹³. სხვა წყაროს მიხედვით „ქ. როს-ტომ ნეფე როსტომხან სარდალი ქალაქში მოვიდნენ და ოც დღეზე დაქცეული გორი აღაშენეს“¹⁴. „წიგნი ქრონიკონი ძველისა და ახ-ლისა“ ორ სხვადასხვა დროზე მიუთითებს: 20 და 30 დღე. „1631 ქ. ტით როსტომ მეფე და როსტომ სარდალი საქართველოში მოვიდნენ და ოც დღეზე დაქცეული გორის ციხე აღაშენეს“; „1636 ქ. ქ კს ტელ გორის ციხე ააშენა როსტომ მეფემ, ყუენის ლაშქარი ახლდა, აღლობით დაუყო და ოცდაათ დღეზე ააშენეს“¹⁵. ციხე ოც დღეში აუშენებიათ „ბებურაანთ ძველი თარიღების“ მიხედვით¹⁶.

ჩვენ მიერ მოყვანილ წყაროებში გორის ციხის აღდგენის სხვა-დასხვა დროს (20 თუ 30 დღე) რომ ყურადღება არ მივაქციოთ, არც თარიღებია სწორი. როგორც ვნახეთ, გვაქვს 1631, 1636 წლები, გვაქვს, აგრეთვე, 1632¹⁷ და 1634¹⁸ წლები.

ყველაზე სანდოდ მრგვაჩნია დონ პიეტრო ავიტაბილეს ჩანაწე-რები, რადგან იგი გორის ციხის აღდგენის თვითმხილველია. ავიტა-ბილეს თქმით, „ორმოც დღეში სიმაგრის შენება საბოლოოდ დას-რულდა, რომელზედაც მთელმა ჯარმა იმუშავა. მშენებლობა დას-რულდა 1633 წლის აგვისტოში. ავიტაბილე იქვე იძლევა ერთ უაღ-

• ამ წყაროს თარიღი (1631 წ.) სწორი არაა. უნდა იყოს 1633 წ.

ჩესად საინტერესო ცნობას: „გენერალი, რომელსაც ქართველები სარდალს უწოდებენ, ხედავდა, რომ გორის სიმაგრის აშენება დიდი წარმატებით მიმდინარეობდა, მოისურვა ამ სიმაგრის ნახატი (გეგმა). სპარსეთის ხელმწიფისათვის გაეგზავნა. მან კარგად იცოდა, რომ ჩვენს სახლში შეეძლოთ დახატვა, ამიტომ გამოგვიძახა. წავიდნენ პა-

სურ. 5

ტრი ჯაკომო და დონ კრისტოფორო (კასტელი — ე. მ.). (გენერალმა) ესენი დიდი სიყვარულით მიიღო და სთხოვა, რომ აღნიშნული ნახატი შეესრულებინათ... პატრმა დონ კრისტოფორომ (ციხის გეგმა) ქალიან კარგად დახატა და წაუღო გენერალს. მან ისეთი სიხარულით მიიღო, რომ ვერ აგიწერთ. გენერალმა მეორე დღეს იგი თავის ბატონს — სპარსეთის შაჰს — გაუგზავნა“¹⁹.

კრისტოფორე კასტელის მიერ 1642 წ. 20 მარტს სამეგრელოდან რომში გაგზავნილი წერილიდან ჩანს, რომ მას შაჰისათვის გასაგზავნად სხვა ნახატებიც შეუსრულებია. ის არ ასახელებს, კერძოდ რა დახატა. გამოყოფს მხოლოდ ერთს, გორის გეგმას. როსტომ მეფეს, ჭარის სარდალს როსტომ სააკაძეს და სპარსელ დიდებულებს გეგმა ისე მოსწონებიათ, რომ მათ კრისტოფორეს ირანში წასვლა და შაჰის კარზე სამსახური შესთავაზეს. მაგრამ კრისტოფორემ ავადმყოფობის მიზეზით უარყო ეს წინადადება²⁰.

კასტელის ჩვენთვის კარგად ცნობილი გორის ციხის ნახატზე არის მისივე ხელით იტალიურად მინაწერი, საიდანაც ირკვევა, რომ ნახატის ერთ-ერთი სცენა იმ მომენტს ასახავს, პატრებმა ყიზილბაშთა ჭარდალს, ე. ი. როსტომ სააკაძეს გორის ციხის გეგმა რომ წარუდგინეს.

უან შარდენის აზრით, გორის ციხე კარგად დაცული არ იყო. ამ ფრანგი მოგზაურის გორში ყოფნის დროს ციხეს ასი კაცი იცავდა²¹. ყველა ისინი ყიზილბაშები იყვნენ. ირანის გავლენის გაძლიერებას აღმოსავლეთ საქართველოში ისქანდერ მუნში გორის ციხის აღდგენასთან აკავშირებს: «62.

სეხნია ჩხეიძის მიხედვით, გორის ციხე დიდად დაზიანდა 1735 წ. ოქტომბერში, როცა ქართველ დიდებულებზე განრისხებულმა ნადირ შაჰმა „დააქცია ციხე გორისა, ქალაქს თაბორი, გაუსიხვა ჯარი არაგვის ერისთავს ბარძიშს, ოთხი ათასი ზემო ქართლს, ოთხი ათასი საციციანოს: არაგვის ერისთავის ანანური და იმას აქეთ ქსნის ერისთავისა, მონასტერს ქვევით, აწერის-ხეგს ქვეით დაატყვევეს, დასწვეს ზემო ქართლისა, ფახანიდამ დაწყებული მუხრანამდი ააოხრეს, დაატყვევეს, დასწვეს, შეაბილწეს ეკლესია, ყოველგნით გააოხრეს მღვიმე ხატითა და მორთულობითა, წაიყვანეს ქართლიდამ კომლი რვა-ასი“²³. ამ საერთო აწიოკებისა და ნგრევის ვითარებაში გორის ციხის დაქცევა სავსებით მოსალოდნელია, მაგრამ სხვა წყაროები ამას არ ადასტურებს.

გვაქვს მხოლოდ ერთი საბუთი, სადაც ნადირ შაჰის მიერ გორის ციხის აშენებაზეა ნათქვამი. წყაროს მიხედვით, ნადირშაჰს ვინმე იაჰიაბეგი გამოუგზავნია „გორის ციხის... ასაშენებლად“²⁴, მაგრამ ხარ ჩანს კონკრეტულად როდის დაზიანდა ციხე და არც ის ჩანს, როდის აღადგინეს იგი

გორის ციხე თბილისის ციხის შემდეგ ერთ-ერთ უძლიერეს სიმაგრედ მიაჩნდა გიულდენშტედტს XVIII ს. 70-იანი წლების საქართველოში²⁵.

ს. ბურნაშევის აზრით, იმავე საუკუნის 80-იანი წლების გორის ციხის აღება, მისი კარგი მდებარეობის გამო, არა მარტო ადგილობრივ ხალხს, არამედ ევროპელებსაც გაუძნელდებოდათ²⁶.

გორის ციხე XVIII ს. 70-იანი წლებისათვის უკვე იმდენად დაზიანებული იყო, რომ ერეკლე II, აღნიშნული წლებიდან მოყოლებული სიცოცხლის ბოლომდე, მისი აღდგენის სამუშაოს ეწეოდა, მან გორის ციხის აღდგენაზე გადაწყვეტილება ჯერ კიდევ 1772 წ.

მიიღო. ამ მნიშვნელოვანი ღონისძიების განხორციელებას მეფე ადგილობრივი მოსახლეობის აქტიური მხარდაჭერით ვარაუდობდა²⁷. მაგრამ მაშინდელ ქართლში შექმნილმა ვითარებამ მას მშენებლობის დაწყების საშუალება არ მისცა. ის შემდგომ წელს რევაზ ამილახვარს ციხის მხოლოდ სახელდახელო გამაგრებას ავალებდა²⁸.

ციხის აღდგენის სამუშაოები ინტენსიურად დაიწყო 1774 წლიდან. საინტერესოა ერეკლეს მიერ 18 მარტს რევაზ ამილახვრის, გორის მელიქის ზურაბისა და ყველა გორელისადმი მიცემული ოქმი. მეფე მათ სთხოვთ, რომ ციხის მშენებლობისათვის ხაზინის სესხად უამოიღონ 50 თუმანი, რომელსაც ისინი 5 თვის შემდეგ გორის ბაჟის იჯარიდან უკან დაიბრუნებენ. „ღვთის მოწყალებით, ამ ორმოცდაათის თუმნით რაც მუშაობა შეიძლება, გორის ციხეზე უნდა იმუშაოთ და გააკეთოთ“ — წერდა ერეკლე გორელებს. მეფე ამილახვარს უბრძანებს რა სამუშაოები უნდა ჩატარდეს მიმდინარე ზაფხულს, კერძოდ: „საკირები დაწვით და ამ ზაფხულს სულუხის მხარეს და ზეით ციხეზედ იმუშავეთ, ორმოცდაათი თუმანი რასაც გააცეთებდეს დაასრულეთ“²⁹.

ერეკლე II ითვალისწინებდა რა ქვეყნის ფინანსურ მდგომარეობას და იმასაც, რომ მშენებლობა მრავალ წელს გაგრძელდებოდა, რევაზ ამილახვარს დაავალა გაემართათ ორი საკირე, დანარჩენი თანხები შეენახათ³⁰. ცოტა მოგვიანებით (1774 წ. 4 ივნისი) მეფე სავარაუდო მითითებებს აძლევს გორის მოურავს, რა სამუშაოები უნდა შესრულდეს და რაში რამდენი უნდა გადაიხადონ:

„ქ. გორის ციხისათვის და საკირეს რაც მოუნდება როგორც ჯარივდა ამას ქვეით სწერია...“

ქ. ბატონო ამილახვარო რევაზ! ეს ამ სით: როგორც დაგვეწეროს გორის ციხის სარიშტა (თადარიგი, წესრიგი — ე. მ.) ეს ასე უნდა ხლასრულო. რომელიც თეთრით სამუშაო არის, გორის იჯარიდამ ორმოცდაათი თუმანი რომ გადაგვიღვია, როგორც ამას წინათ მოგვეწეროს, იქილამ დახარჯეთ და ასე გააკეთებინეთ...

ქ. ქვიშის მოთხრის და გაცრის მუშა გორილამ უნდა გამოვიყვანოთ, ღლეში ორი შაური მისცეთ სამუშაო. ჩვენ ამ ხარჯის ვარაუდი ასე გვინახავს — თუ ნაკლები მოუნდეს ნაკლები დახარჯეთ და თუ მეტი მოუნდეს, თქვენს საქმესა და მუშაობას ნუ მოსცილდებით და ჩვენ გვაცოდინეთ და რომელიც ამ ოქმებში იასაულები განგვიწესებია, ამათ კაცის თავს ოთხ-ოთხი მინალთუნი თავეიათი გასამრჯელოდ მიგვიცია ამ ორმოცდაათის თუმნიდან...“³¹.

ერეკლე გორის მოურავს რევაზ ამილახვარს უბრძანებს ბეჯითად მოეკიდოს სამუშაოს³². უფრო მეტიც, მას განზრახული ჰქონდა ცირადად ეხელმძღვანელა მშენებლობისათვის. ის გორში მისვლას აგვისტოს შუა რიცხვებიდან, ანტონ I და ბატონიშვილ ლევანის რუსეთიდან დაბრუნების შემდეგ ფიქრობდა. ერეკლემ რევაზ ამილახვარს დაავალა, ვიდრე თვითონ გორს ეწვეოდა, მანამდე სამშენებლო მასალა მოემზადებინათ, ხოლო „კათალიკოსს და ლევანს რომ ქალაქს მოსულს დავიგულე, მანდეთ წამოვალთ, რომ მარიამობის (აგვისტო — ე. მ.) ნახევრიდან სულ ერთიანათ ბატონ-ყმანა მივეხვივნეთ და გორის საქმე ვიმუშაოთ“. მაგრამ ერეკლე გორში ვერ მივიდა. მართალია, ანტონ I და ბატონიშვილი დროზე დაბრუნდნენ, მაგრამ მეფე გადაუდებელი საქმეების გამო ახტალას წავიდა.

როგორც ჩანს, გორის ციხის აღდგენა სასურველად ვერ მიმდინარეობდა. 1774 წ. 31 აგვისტოს ერეკლე გორის მოურავს წერდა: „ჰქ. გორის ციხის კეთებისა ველარა შევიტყვეთ რა, თუ დღეს მაგაზე გალატოზი არა დგას და არ მუშაობს, როდისღა უნდა გაკეთდეს? ათს ხენკენისთვის (სექტემბერი — ე. მ.) უკან მანდ კირი ხომ აღარც იმუშავება, გაპყინავს, თუ ახლავ არ დააშურებთ რაღა გაკეთდება? ერეკლე“³³.

ჩვენს ხელთ არსებული წყაროები არ გვაძლევს საშუალებას ვთქვათ, როგორ მიმდინარეობდა ან როდის დამთავრდა გორის ციხის აღდგენა*. ერთი რამ ცხადია, რომ 20 წლის შემდეგაც გრძელდებოდა აღდგენითი სამუშაოები. მაშასადამე, 1802 წ. შედგენელი გეგმა ერეკლეს მიერ რესტავრირებულ ციხეს ასახავს. ციხე იწყებოდა მდინარეების ლიახვის და მეჭულდის შესართავთან და მოდიოდა ბორცვის აღმოსავლეთ ციცაბო ფერდობის უკიდურეს წვერამდე. შედარებით რთულ ნაგებობას წარმოადგენდა ციხის ის ნაწილი, რომელიც „ცხრა კარის“ სახელითაა ცნობილი. მასში ჩასასვლელი იწყება ბორცვის თხემის დასავლეთით და ჩადის ქვემოთ „ცხრაკარის“ პირველ განყოფილებამდე. გორის ციხის საინტერესო აღწერა დაგვიტოვა ი. კლაპროთმა: „ციხე მდებარეობს ქალაქის ჩრდილო-აღმოსავლეთით* და მასზე მალლა ლიახვის დონიდან 16 ფუტზე ქვაქვიშის

* ი. ბერძნიშვილი, იმავე საბუთებზე დაყრდნობით, რომლებსაც ზემოთ გავეცანით, არასწორად დაასკვნის, რომ ერეკლემ „1774 წელს საფუძვლიანად აღადგინა ციხე“³⁴.

* კლაპროთი სცოდავს. ციხე ყოველთვის ძველი ქალაქის ჩრდილო-დასავლეთით იყო.

კლდოვან მთაზე. ის წარმოადგენს გრძელ ოთხკუთხედს, რომლის სიგრძე 200 ნაბიჯია, ხოლო სიგანე 60. კედლების სისქე ერთი ფუტია, ხოლო სიმაღლე — სამი. ამათ პარალელურად ოცი ნაბიჯის დაშორებით და ორი ფუტით დაბლა მიემართება დაბალი კედლები³⁵. დაბალ კედლებს ვერ ვხედავთ კასტელის ნახაზზე. როგორც ჩანს, ისინი გვიან, ერეკლე II დროს მიაშენეს.

ციხის დაბლა გალავანი, 1802 წლის გეგმის მიხედვით, სამხრეთ ფერდობს ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით მიუყვებოდა, ჩავილოდა იქ, სადაც დღეს არხი გადის, შეუხვევდა ჩრდილოეთით და შეუერთდებოდა ცხრაკარის უკიდურეს დასავლეთ წვერს. ეს კედელი, დიმ. ბაქრაძის თქმით, აუშენებიათ დიასამიძის დროს³⁶. დიმ. ბაქრაძეს ალბათ მხედველობაში ჰყავდა დიმიტრი დიასამიძე, რომელიც ციხისთავი იყო XVIII ს. 90-იან წლებში³⁷, ასეთი კედელი ციხეს ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან არ ჰქონდა, რადგან ამ მხრიდან მას გორაკის ციცაბო კალთა და მდ. მეჯუღა იცავდა. მტერი თუ მაინც შეძლებდა ამ ბუნებრივი დამაკოლებების გადალახვას, მაშინ გორაკის თხემზე აგებული ციხის მთავარი კედელი გადაეღობებოდა თავდამსხმელს. კედელსა და ციცაბო ფერდობს შორის იმდენად მცირე ადგილი რჩებოდა, რომ მტერი ფეხს ადვილად ვერ მოიკიდებდა.

კლაპროთის აღწერით, სამხრეთი კედლის შუაში, იქ სადაც ამჟამად ციხის გალავანში შესასვლელია, ჭიშკარი იყო. ავთ. თუმანიშვილი წერს: „შიგ შესვლა სხვანაირად არ შეიძლება თუ არა ერთი ვიწრო და მიხვეულ-მოხვეული კიბით. კიბე იწყება კედლის გარეთ, მიემართება მალლა და თავდება ციხის შესავალთან, სადაც კიბისა და შესავლის დასაცავად აშენებულია კოშკები“³⁸. ამ ერთადერთი კა-რით უკავშირდებოდა ციხე ქალქს.

i ციხის კედლები, როგორც 1802 წ. გეგმიდან ჩანს, 23 კოშკითა და ბურჯით იყო გამაგრებული და დაცული. კოშკებით იყო გამაგრებული, აგრეთვე, ციხის გარე კედელი. ამგვარად, გეგმის მონაცემები დაახლოებით ემთხვევა ავთ. თუმანიშვილის ცნობას, რომ გორის ციხეში 35 დიდი კოშკი იყო³⁹.

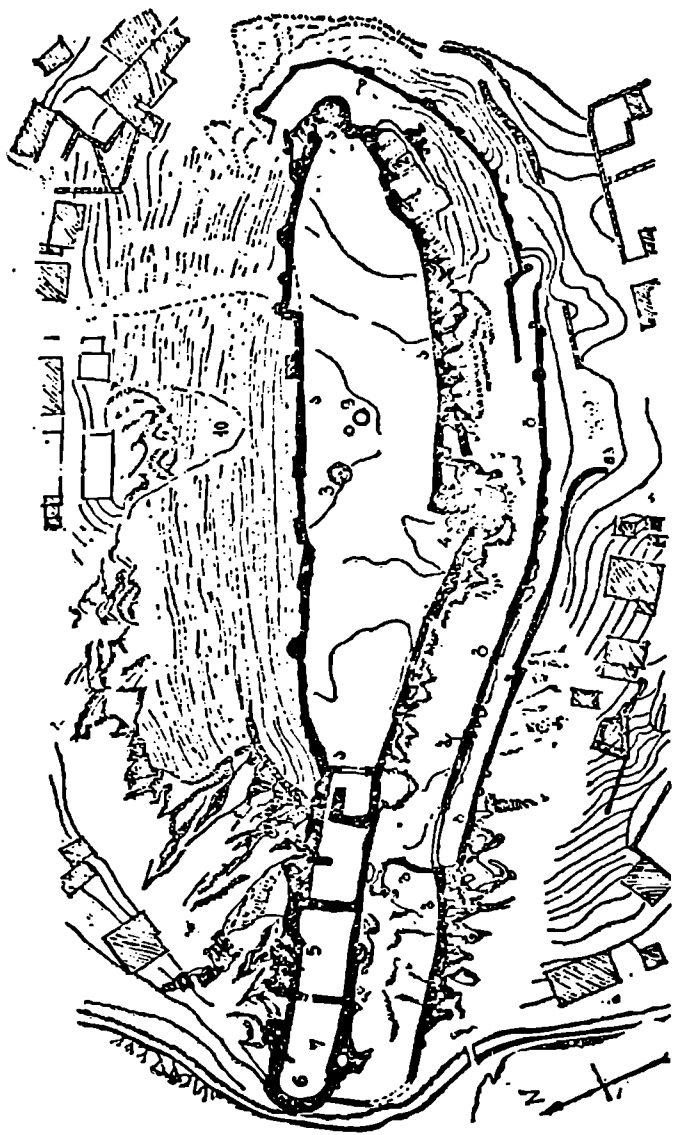
მივყვეთ კვლავ ი. კლაპროთის აღწერას: „დასავლეთის მოკლე კედელში არის ლიახვისაკენ ჩასასვლელი ციხეში წყლის ამოსატანად. რათა დაცული იყოს ეს ჩასასვლელი და ციხეს წყალი არ მოაკლდეს, გატარებულია შემდეგნაირი ღონისძიებები: დასახელებული კედლების გასწვრივ აშენებულია შედარებით უფრო დაბალი ორი

კედელი, ერთმანეთისაგან 20 ნაბიჯით დაშორებული. მათ შორის აშენებულია გადამლობი კედლები, რომლებიც 3 ფუტის სიმაღლისაა. ამის წყალობით ქვემოთ და ზემოთ მიმომსვლელი ადამიანები დაცულნი არიან. პარალელური კედლების ბოლოები მდინარე ლიახეთან ერთმანეთს უერთდება ოთხი ფუტის სიმაღლის ნახევარკალის ფორმის კედლით. ამ კედლის ძირში მიედინება ლიახვი. აქედან იღებენ წყალს და ასხამენ აგურისაგან აშენებულ წყლის შესანახ აუზში, რომლის სიგანე 12 ფუტია, სიგრძე — 16 და სიმაღლე — 14. ის აშენებულია ზეგადამლობ კედელსა და დასავლეთის მოკლე კედელს შორის⁴⁰.

ი. კლაპროთი სწორად არ აღწერს აუზში წყლის დაგროვების საშუალებას, როცა ამბობს, რომ ხელით ასხამენ მასში ლიახვის წყალს. გეგმაზე, ციხის გრძივი კრილიდან ისე ჩანს, რომ აუზის დონე და მდ. ლიახვის დონე ერთმანეთს შეეფერებოდა, რაც აუზში წყლის რეიტინგებით შესვლას უზრუნველყოფდა. გეგმის მონაცემები და ავტ. თუმანიშვილის ცნობა აუზთან დაკავშირებით, ერთმანეთს ეთანხმება. კლაპროთის მიხედვით, აუზი გამომწვარი აგურით იყო ნაშენები, ავტ. თუმანიშვილის გადმოცემით იგი კლდეში იყო ამოკვეთილი. „უქანასკნელ ბატარეაში (ასე უწოდებს ავტ. თუმანიშვილი „ცხრაქარის“ თითოეულ განყოფილებას — ე. მ.) არის წყალსაცავი, ერთ მთლიან ქვაში ნაკვეთი, იმ ადგილას და მოხერხებულად დატული, სადაც კედლის გარედან შემოდის წყალი სიმაგრეში და ავსებს ამ ჭურჭელს და კვლავ თავისი გზით მიდის“⁴¹. ასე, რომ ამავე ავტორის თქმით, ციხის დამცველებს ყოველთვის უზვად ჰქონდათ ცივი და გემრიელი წყალი. წყლით ამგვარი მომარაგება მისი მოწამვლის საშუალებას გამორიცხავდა.

რათა მტერი ახლოს არ მოსულიყო ციხესთან, კოშკების თითოეულ სართულზე დატანებული იყო 30 სათოფური. ყოველ გადამლობ კედელში ასევე დატანებული იყო ორ-ორი დიდი ნახვრეტი, საიდანაც მტერს ზარბაზანს უშენდნენ თუ ის წყლის პირას გამოჩნდებოდა⁴².

ციხის ზედა მოედანზე დღესაც არის 5—6 მეტრის სიღრმის თონის ფორმის ხარო. მიწის ზედაპირზე ამოსული ხაროს წრიული კედელი მიგვანიშნებს, რომ მას თაღოვანი გადახურვა უნდა ჰქონოდა. თაღშივე უნდა ყოფილიყო ხაროში ჩასასვლელი კარი. კარიდან ხაროს ძირამდე ჩაშვებული იქნებოდა მსუბუქი კიბე, რომლის ზემოთ

სურ. 6. გორის ციხის გეგმა (შეღვენილი ლ. სუგბაძის მიერ 1950 წ. შეტანილია მტკვარის ცილირებები) ა—ა. ციხის მთავარი კედლები, აღღვენილი როსტომ მეფის მიერ 1633 წ., ბ—ბ. ციხის მეორე სარტყელის კედლები, აგებული ერეკლე II-ის მიერ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, გ—გ. სარტყელი კედელი, აგებული XX ს. დასაწყისში. 1. ციხის მთავარი შესასვლელი, 2 წმ. გიორგის ეკლესია გუმბათოვ-

ნი კაზიბჭით, 3. ხარო. ივენებლენ უპირატესად სატუსალოდ, 4. თონეების ნაშთები, 5. ციხიდან გასასვლელი. საიდუმლო პეირაბი, 6. აუზი, რომელიც იესებოდა ლიხების წყლით, 7. სამლოცველო, 8. მიწისქვეშა ქა თალიყანი გადახურვით, 9. შადრევნის აუზი, აგებული XX ს. დასაწყისში, 10. ჩამოქცევთ აღვილი, სიდაყ გამოჩნდა ანტიკური პერიოდის ციხის კედლის ნაშთი.

ამოწევა, საჭიროების მიხედვით, ადვილად შეიძლებოდა. გორის 1802 წლის გეგმის შემდგენელის პოლკოვნიკ ღრენიაკინის განმარტებით, ზარო დამნაშავეთა ჩასასმელი ორმო იყო. ორმოს დანიშნულება ასევე აქვს ახსნილი დ. ბაქრაძეს⁴². ალ. გარსევანიშვილის გადმოცემით, ჟრეკლე II-მ „გააქეთებინა ქვითკირის ხაროა დიდი, რომელსა შინა ჰყავდათ დაჭერილნი ტუსალები და სხვანი მძიმე, სახელმწიფო დამნაშავენი“⁴⁴. გორის ციხეს რომ დამნაშავეთა საპატიმროდაც იყენებდნენ, ამის შესახებ ცნობილია რამდენიმე მაგალითი. მაგრამ მისი სხვა მიზნით (მაგ., მარცვლეულის შესანახად) გამოყენებაც შეიძლებოდა).

ძუნწი ცნობები გვაქვს ციხის გვირაბზე. ვახუშტი ბატონიშვილი და მ. ჯანაშვილი ერთსა და იმავე გვირაბის შესახებ აღნიშნავენ, რომ ის მდებარეობდა ციხის დასავლეთ ნაწილში, რომელიც ლიხვამდე ჩადიოდა და ქვიტკირით იყო ნაშენები.

ციხის დასავლეთ ნაწილში, „ცხრაკარის“ მეორე განყოფილებაში, დაბლა, დღესაც არის საკმაოდ დაზიანებული, მოკლე გვირაბი. იგი გადის ციხის კედლის გარეთ, ბორცვის ჩრდილო-დასავლეთ ფერდობზე. მაგრამ ამ გვირაბით სარგებლობა, თუ ზემოდასახელებულ ისტორიკოსებს ისა აქვთ მხედველობაში, მოუხერხებელი უნდა ყოფილიყო. ჯერ ერთი, ვინც ამ გვირაბით ციხის გარეთ გასვლას მოიხურვებდა, მტრისათვის შეუმჩნეველი ვერ იქნებოდა. გვირაბი მოუხერხებელი იყო მდინარემდე მისასვლელადაც. გვირაბიდან მდინარემდე საკმაო მანძილი რჩებოდა.

შესაძლებელია, ციხეზე იყო სხვა უფრო მოსახერხებელი გვირაბი მდინარესთან დასაკავშირებლად. თანამედროვე ქალაქის ტერიტორია რომ გვირაბებით იყო დაქსელილი, მრავალჯერ აღმოჩნდა მიწის სამუშაოების დროს, მაგრამ მათი შესწავლის საშუალება დღეისათვის პრაქტიკულად აღარ არის*.

ციხე მხოლოდ გორის მოსახლეობის დაცვას არ ემსახურებოდა. ის თავშესაფარი იყო გორის ირგვლივ არსებული სოფლებისთვისაც. ამიტომ ისინი, ვინც ამ ციხით სარგებლობდნენ, ვალდებულნი იყვნენ საჭიროების დროს გარკვეულ სამუშაო შეესრულებინათ,

---

* 1969 წ. პროფ. დ. გვრიტიშვილმა, გარდაცვალებამდე ცოტა ხნის წინ, მითხრა, რომ არსებობდა გორის გვირაბების გეგმა. სამწუხაროდ, განსვენებული მკვლევარის ნათქვამით მაშინ არ დაინტერესდი. შემდეგში გეგმას ვერსად მივაყვლიე.

ფული ან სხვა რამ გამოეღოთ ამ ნაგებობის აღდგენა-გამაგრებისა და მეციხოვნეთა შესანახად. აქვე იხილეთ უნდა ითქვას, რომ ამ მოსაზრების პირდაპირი დამადასტურებელი ცნობა XVIII ს-ზე ადრეული არ გაგვაჩნია. მაგრამ აუცილებლად არსებობდა გარკვეული ტრადიცია და რაღაც „გორის ციხის დებულება“.

ყურადღებას იქცევს ბოდორნის მონასტრის გუჯარი, რომლითაც არაგვის ერისთავმა ვამიყ შაბურისძემ 1474 წ. ამ თავის საგვარეულო ეკლესიას შესწირა სოფელი ხანდაკი. ერისთავი ხანდაკელებს მიმართავს: „არა გეთხოვოდეს არა ლაშქრობაჲ, არა მალი, ულუფაჲ, არა მუდამი მუშაობა, არა საჯინიბო, არა საბაზიერო არა საწელისწლდისთაო, არა სააღებოჲ, არა საყველიერო, არც გორისა და არცა ქალაქისა და ჟინვალისა მუშაობა“⁴⁵. რა თქმა უნდა, „გორის მუშაობაში“ იგულისხმება გორის ქალაქისა და ციხის გამაგრების სამუშაო, მასში მონაწილეობა ხანდაკელებსაც ევალებოდათ. გორიდან საკმაო მანძილით დაშორებული ხანდაკელები თუ ვალდებულნი იყვნენ, მაშინ გორის ახლომახლო სოფლების მოსახლეობა, რომლებსაც პრაქტიკულად ყოველთვის შეეძლოთ ესარგებლათ გორის ციხით, მითუმეტეს მოვალენი იქნებოდნენ ეზრუნათ გორის გამაგრებაზე.

1773 წლის ერთ ოქმში, სადაც ლაპარაკია გორის გალავნის ჭიჭურების მშენებლობაზე, ერეკლე II პირდაპირ მიუთითებს, „ოთხი ჭიხური, ვინც გორის ციხეში სოფლები დაიხიზნება, იმათ დაადგმევიწნეთ“⁴⁶. კიდევ უფრო საინტერესოა გორის ციხის მიწაშის (ციხისთავი) დიმიტრი დიასამიძის არზა: „მერე ამას მოვახსენებ (ერეკლე—ე. მ.). გორის ციხის დებულება სალბაში* და თითო კოროლა ღერო შეშა არის ურემზედ, რომ მეციხოვნე, ცეცხლს აინთებს და იცხოვრებს, აღარც გორელები მაძლევენ. ერთის ოქმის წყალობას გვევდრები, რომ სალბაშიც მომცენ და გორელებმა შეშა, რომ ციხეში მყოფთ გაძლონ და იცხოვრონ, თუ; არა და ნება თქვენი უმაღლესობისა არის“⁴⁷.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს შ. მესხიას მიერ ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილებაში მიკვლეული ერეკლე II-ის დროინდელი ერთი საბუთი,

* „დასტურალის“ მიხედვით, „სალბაში ეძახიან, რაც ტივი მოვა, ერთს უკეთეს ხეს საბატონოდ აიღებენ“.

რომელიც დათარიღებულია 1797 წლით. იგი ნათელ წარმოდგენას ფიქმნის როგორ მონაწილეობდა გორის ციხის მშენებლობაში გორის, მიმდებარე ტერიტორიის და შორეული სათავადოების მოსახლეობა. ერეკლე ბრძანებს: „ქ. ლთით გალავნის შენობის დაიდვა და როგორც ამ სიით დაგვიწერია ყველანი ამგვარად უნდა მოეხმარონ: ქ. თითონ ერთობით გორელებმა საკირის ქვა უნდა მოაჭრევიონ, მოატანინონ და სამყოფი საკირეები ჩადგან და თვითონვე დააწვევიონ.

ქ. კიდევ გორელებმა უნდა მოაჭრევიონ სამყოფი აგური და თვითონვე დააწვევიონ.

ქ. ამ საკირეებისათვის და აგურის დასაწვავად რაც ხე მოუნდესთ, ეს ერთობით საციციანომ, საჯავახომ, სათარსნომ და სხვათ. გაღმაჭრელთ უნდა მოუტანონ სამყოფად, ქარელიდან მოკიდებული ძეგვამდინ.

ქ. რაც კირის სარევი ქვიშა და გალავნის საშენებელი ქვა მოუნდეთ, ერთობით ვაკე-ქართლმა უნდა მიუტანოს და მუშაე თავის დროს რიგით ვაკე-ქართლიდამ უნდა მოვიდეს და იმუშაოს კალატოზებთან, მუხრანიდან მოკიდებული ქალით საყარამდინ.

ქ. ლთით მოხდა რომ მომზადდეს და კალატოზები შენობას მოჰყვენ, იმათი სასმელ-საჭმელი გორელებმა უნდა აძლიონ და კელფასი, რაც გორში იჯარა მუშაობს, ყველადამ შეხვედრით უნდა მისცეთ“⁴⁸.

რადგან ციხე ხალხის დასახიზნი მნიშვნელოვანი ადგილი იყო, ამიტომ იქ საცხოვრებელი ბინებიც უნდა ყოფილიყო. ავთ. თუმანიშვილის გადმოცემით, ზედა ციხეში 410 სახლი იყო⁴⁹, რაც გაზვიადებულად გვეჩვენება. საცხოვრებელთა ის რაოდენობა, რომელზეც ავთ. თუმანიშვილი მიუთითებს, ვერ მოთავსდებოდა ზედა ციხეზე, სადაც სხვა ნაგებობებიც (საჭურველისა და სურსათის საწყობები, ეკლესია) იყო. ციხეში საცხოვრებლების არსებობაზე რამდენიმე ცნობა გაგვაჩნია, რომელთაც შესაბამის ადგილს მოვიყვანთ. ახლა მხოლოდ გავიხსენებთ დიმ. ბაქრაძის სიტყვებს: „ციხის შიგნით მოედანი... მოფენილია ნანგრევებით ძველი საცხოვრებლებისა, რომლებიც განლაგებულნი იყვნენ კედლების გაყოლებით და რომელთა კვალი დღესაც უაღრესად ნათლად შეიმჩნევა“⁵⁰. მისივე, თქმით, იქ ძლიერძლივობის თუ მოთავსდებოდა 150 ოჯახი⁵¹. ვერც იმას დავიჯერებთ, რომ ციხეში 50 000 ათასი მებრძოლი თავსდებოდა⁵².

გორის ციხე მხოლოდ თავისი მდებარეობითა და კედლებით არ

იყო ძლიერი. იგი გამოიჩინა თავისი აღჭურვილობითაც, განსაკუთრებით კი არტილერიით. ჩვენამდე მოღწეული რამდენიმე წყარო გვარწმუნებს, რომ სამეფო ხელისუფლება დიდად ზრუნავდა გორის ციხის ცეცხლისმსროლელი იარაღით უზრუნველყოფაზე. მის არტილერიას ხშირად იყენებდნენ სხვადასხვა ადგილას სამხედრო ოპერაციებში.

გორის ციხის არტილერიაზე პირველი ცნობა XVII ს. 30-იანი წლებიდან გვაქვს. ფ. გორგიჯანიძე ანუბობს: როსტომმა „გორის ციხიდან ზარბაზნები ჩამოიტანა და ზოვრეთოს ციხეს შემოადგა. ზარბაზნებით დაუშინა“⁵³. აგრეთვე, ცნობილია, რომ 1748 წ., როცა ერეკლე II თბილისში გამაგრებულ ყიზილბაშებს ებრძოდა „გორიდან დიდი ზარბაზანი დაიბარა“, რომელიც 6 ტ იწონიდა⁵⁴. იგი იწოდებოდა „დიდი, ბოჭორმისად“⁵⁵.

მ. ბროსეს გორში ციხის კართან უნახავს ნახევრად მიწაში ჩაფლული დიდი ზომის ზარბაზანი, რომელსაც ჰქონებია შემდეგი წარწერა: „ქ. სახელითა მამისათა და ძისათა და სულისა წმინდისათა, ამინ: უფალო მიჰვინე რისხვა შენი თესლთა ზედა რომელთაცა არ გიცან შენ, დაეცემოდინ მათ ზედ ნაკვერცხანნი ცეცხლისანი, და ვერ დაუთმონ: მეფე ირაკლი, ვანბობ. ჩლო, მარტის პირველსა, ქკსა უნც. 1770“⁵⁵.

საყურადღებოა, აგრეთვე, ერეკლე II-ის 1773 წ. 15 ივნისის ოქმი, საიდანაც ჩანს, რომ გორის ციხე შიდა ქართლში მთავარი ციხისა და არსენალის ფუნქციას ასრულებდა. მეფე რევაზ ამილახვარს და ქალაქის მოურავს დავითს უბრძანებს: „ქ. სურამის მოურავმა რომ ციხეში დასაყენებელი კაცნი გთხოვათ, ღვთის გულისათვის, როგორი საქმეა? რატომ არ გაუგზავნეთ? თხუთმეტი-ოცი კაცი რომ გაგეგზავნათ, რა იქნებოდა, როგორი ქვეყნის მოვლა არის? ახლავ ორმოცდაათი იყოს, სამოცი კაცი მიაშველეთ სურამს. გორიდან ტყვიაწამალი გამოიტანეთ, თვითო ლიტრა წამალი თვითომ, ჩარეჟი იყოს — მეტი თუ ნაკლები — ტყვია აიკიდონ და ერთ ღამეს შევიდნენ სურამს. არავეის მოურავიც მანდ არის, ზოგი კაცი მაგანი, ზოგი თქვენ გამოარჩივეთ კარგი კაცი და ახლავ გაისტუმრეთ“⁵⁷.

სამხედრო საქურველის შესანახი საწყობები განლაგებული იყო ციხის აღმოსავლეთ ნაწილში წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიის მანქობლად⁵⁸.

საჭიროებისდა მიხედვით გორის ციხეს სატუსალოთაც იყენებდნენ. ასეთი ცნობები მხოლოდ XVII ს. 30-იანი წლებიდან გვაქვს.

ფ. ი. იმ დროიდან როცა როსტომ მეფემ ციხე ხელახლა ააშენა. სავა-
ჩაუღოა რომ ციხესიმაგრე ამ ფუნქციას აღრეც ასრულებდა. 1635 წ.
როსტომს გორის ციხეში ჰყავდა ჩამწყვდეული აჯანყებული იასე
ყრისთავის და იოთამ ამილახვრის ცოლშვილი⁵⁹. როსტომის ბრძანე-
ბით გორში სიკვდილით დასაჯეს მარიამ დედოფლის სახლთუხუცესი
ქაიხოსრო ბარათაშვილი, მისი შვილები კი ციხეში ჰყავდათ ტუსა-
ლად⁶⁰. იმავე როსტომ მეფის ბრძანებით გორის ციხეში დააბრმავეს
შეთქმულებაში მხილებული გიორგი გოჩასშვილი და ზურაბ სააკა-
ჭვი⁶¹.

ვახტანგ V შაჰნავაზს გორის ციხეში ჰყავდა დატყვევებული იმე-
რეთის დედოფლის დარეჯანის (თეიმურაზ I-ის ასული) ქმარი, და-
ბრმავებული ვახტანგ ჰუჭუნაშვილი. იგი შაჰნავაზმა იმერეთიდან წა-
მოიყვანა 1661 წ., როცა იქ თავისი ვაჟი არჩილი გაამეფა. ტყვე გო-
რის ეპისკოპოსის მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა, მაგრამ და-
ჩრეჯანმა მოახერხა მისი მოტაცება და ახალციხეში გადაიყვანა⁶².

3. ზორიჯვარი

გორთან და მის ისტორიასთან ორგანულად არის დაკავშირებუ-
ლი გორიჯვარი, რომელიც იმავე სახელწოდების გორაკის წვერზე,
გორის სამხრეთით, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს და
გორს გადასცქერის. ცნობილი არაა როდის ან ვინ ააშენა იგი.
თქმულება კი თამარ მეფეს მიაწერეს, მაგრამ ვარაუდობენ, რომ იგი
უფრო ხანდაზმული უნდა იყოს. არსებობს მოსაზრება, რომლის მი-
ხედვით გორიჯვრის წმ. გიორგის ეკლესია აიგო იქ, სადაც უხსოვარ
დროს წარმართული კერპი იყო აღმართული.

წმ. გიორგის ეკლესია პატარა ნაგებობა იყო (დაახლოებით 5X4).
მას ვიწრო და დაბალი კარიბჭე ჰქონდა, გადახურული სანახევროდ
მრგვალი თაღით, რომელზეც გამოყვანილი იყო ასევე თაღოვანი სა-
ზურავი. იგი დასავლეთის მხრიდან შემკული იყო პატარა ეკლესიით,
სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან კი ცხვრის თავების გამოსახულე-
ბით. ჩრდილო-აღმოსავლეთის კედელი მთავრდებოდა მრგვალი კედ-
ლით — კოშკით².

ფართობის სიმცირის მიუხედავად, ძველი ეკლესიის გვერდით
აღმართული იყო ახალი ფართო და ნათელი ეკლესია ყოვლადწმინ-
დის ღვთისმშობლის სახელობისა³, რომელსაც თავის სამრეკლო
ქქონდა⁴.

ქვიტკირის გალავნის შიგნით, ორივე ეკლესია გარშემორტყმული იყო სახლებით, რომლებშიც მლოცველები ღამეს ათევდნენ.

ეკლესიის მსახურთ და მრავალრიცხოვან მლოცველებს კარგად მოწყობილი წყლის სისტემა სჭირდებოდათ. როგორ გადაწყვიტეს ეს პრობლემა ადრეულ საუკუნეებში, არ ვიცით. ცნობილია, ვახტანგ VI მებრძოლემ დედოფალმა რუსუდანმა ბურეთის მთიდან წყაროს წყალი მოიყვანა წმ. გიორგის ეკლესიასთან.

ეს მნიშვნელოვანი ღონისძიება დედოფალმა რუსუდანმა უკვდავო ქვაზე წარწერით, რომელიც XIX ს. დასასრულს გორიჯერის წმ. გიორგის ეკლესიასთან უყურადღებოდ ეგდო⁷. შემდგომში ეს ქვა, ჩვენთვის უცნობი მიზეზით, ბურეთის მთაზე გადაუტანიათ, საიდანაც, საბოლოოდ, გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში მოხვდა (საინვენტარო № 1964. მისი ზომებია: 67×45×12).

წარწერის ტექსტი სწორად ამოიკითხა და გამოაქვეყნა ი. მეგრელიძემ. „ქ. ... ევს ვახტანგის მებრძოლემან, ჩერქეზ ბატონის ასულმან დედოფალმან რუსუდან მოვიტანეთ წყარო ესე წმიდის გიორგის წინაშე პატრონისა ჩვენისა გამოსახსნელად, ცოდვათა ჩვენთა შესანდობლად და ძეთა ბაქარისა და გიორგის აღსაზრდელად კორონიკონს უ. წმიდაო გიორგი შეიწყალე...“⁸.

მართალია, ქორონიკონი 400=1712 წელს, მაგრამ დროის დაზუსტება შეუძლებელია, რადგან რუსუდანი წმ. გიორგის შესახებ არანაირად ვახტანგის კეთილად დაბრუნებას. ვახტანგი ირანს გაემგზავრა 1712 წ. 28 თებერვალს. წარწერა ერთ საინტერესო ფაქტსაც შეიცავს. რუსუდანი იხსენიებს თავის ვაჟებს — ბაქარსა და გიორგის. ბაქარი უფროსი იყო. გიორგი გორში დაიბადა 1712 წლის 2 აგვისტოს⁹, მაშასადამე წყალსადენი გაუმართავთ 1712 წლის მეორე ნახევარში, შემოდგომაზე.

1848 წ. მ. ბროსეს გორიჯვარში უნახავს მეორე წარწერა: „ქ. მეფობასა ირაკლისა მეორისა, ჩვენ ქართლის სპასალარმან სარდალი ამილახვარმა ბატონმა ოთარ, მეორეთ, ეამთა ვითარებისაგან წამკდარი იყო წყალი სათავიდამ განვაახლე, მილით გამოვიყვანე წყალი, ხარჯითა ჩემითა. დიდო მოწამეო გიორგი, მიიღე მცირე საშუაყო, და მეოხ მეყავ მე. მაის, ქკსა. უა“¹⁰.

ზემომოყვანილი წარწერის თარიღი (1713 წ.) მცდარია. ერეკლე II და ოთარ ამილახვარი XVII ს. მეორე ნახევრის მოღვაწენ იყვნენ და ისიც საეჭვოა 1712 წ. გაყვანილი წყალსადენი 1713 წ.

უკვე კაპიტალურად შესაკეთებელი გამხდარიყო¹¹. უფრო სავარაუდოა ოთარ ამილახვარს აღნიშნული წყალსადენი გაეკეთებინა გორის მოურავად ყოფნის დროს (1787—1801 წწ.), მაგრამ, რადგან წარწერაში ნათქვამია მშენებლობა ერეკლე II-ის დროს ჩატარდაო და ვიცით, რომ ოთარის გორის მოურავობა ერეკლეს მეფობის ბოლო პერიოდს, 1787—1798 წლებს დაემთხვა, ამიტომ უფრო სწორი იქნება წყალსადენის აღდგენაც ამ პერიოდში ვივარაუდოთ.

არსებობს ერთი ცნობაც: ოთარ ამილახვარმა 1793 წ. მაისში, როცა გორიჯვარში წყალი დაშრა, ღვარებიდან მილით წყაროს წყალი გამოიყვანა¹². ვიდრე დამატებითი მასალა არ აღმოჩნდება, ძნელია ვთქვათ, ქვაზე წარწერა ოთარ ამილახვარის მიერ წყალსადენის განახლების შესახებ და 1793 წ. ღვარებიდან წყლის გადმოყვანა იმავე ოთარის მიერ, ერთი და იგივე საქმიანობის აღმნიშვნელი ცნობებია თუ სხვადასხვა ღონისძიებას შეეხება*.

XIX ს. დასასრულს გორიჯვარის ციხის გალავანს ჯერ კიდევ ჰქონდა რკინისა და ფოლადის ნაჭრებით მოჭედილი კარები. ძველი ეკლესიის შიგნით კედლებზე მხატვრობის კვალიც ჩანდა, მიუხედავად იმისა, რომ რამდენჯერმე კირით იყო გადალესილი. კანკელი ქვითკირით ნაშენები და გაჯით შელესილი იყო, მისი კარების ზევით მხედრული წარწერაც გადაშლილი¹³.

კანკელის წინ დასმული იყო ვერცხლის ფირფიტებით შეჭედილი ძვირფასი ჯვარი, რომელიც კახეთის მეფე ალექსანდრე II-მ (1574—1605) შესწირა. ჯვრის სიმაღლე 1,88 მეტრი, სიგანე — 0,84 მეტრი იყო. კახელ ოსტატს ფირფიტაზე რელიეფური ჰედვით გამოუხატავს წმ. გიორგის ცხოვრებისა და წამების სცენები და თითოეული სცენის ასახსნელად ასომთავრული წარწერა¹⁴. ჯვრის დიდი ავტორიტეტის გამო არა მხოლოდ წმ. გიორგის ეკლესიას ეწოდა გორის ჯვარი (გორიჯვარი), არამედ იმ ადგილსაც სადაც ეკლესია იდგა და მის მიმდებარე ტერიტორიასაც (იქვე, მახლობლად ორი სოფელია — დიდი და პატარა გორიჯვარი).

---

* გორიჯვარის წმ. გიორგის ეკლესიისა და ციხის სამხრეთით საპირისპირო ჯერდობზე შემორჩენილია ნაწილობრივ დანგრეული, ნახევარწრისებური ნაგებობა, რომლის მარცხენა ეკლესიისკენ მიმართულ გვერდით ქვაზე ჩანს წარწერის ნაკვალევი. ი. მეგრელიძის ამოუკითხავს წყაროს განახლების წელი (1870). იმავე წყაროს სათავიდან ლითონის მილით წამოყვანილი წყლით ამჟამად რესტავრატორები და მნახველები სარგებლობენ.

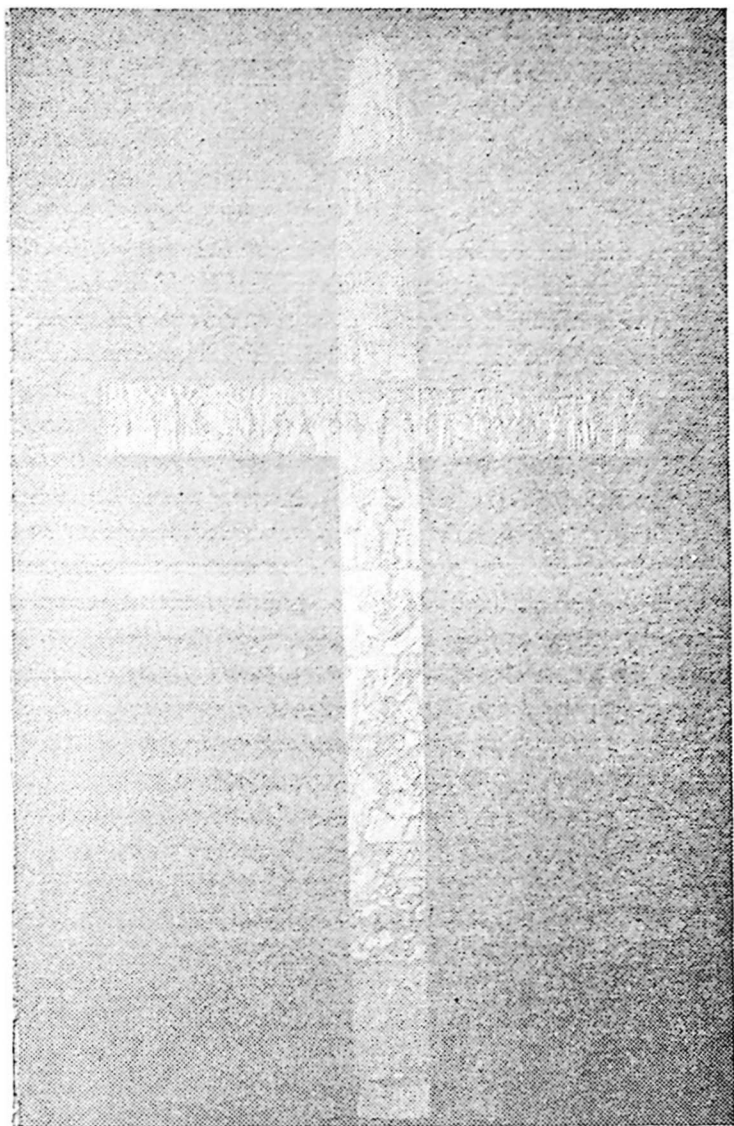

Fig. 71

Fig. 72

სურ. 73

სურ. 74

ჯვრის ქვედა ნაწილში გაკეთებული წარწერა გვამცნობს კახეთის მეფის (მას ცოლად ჰყავდა ბარძიმ ამილახვრის ასული) მოწიწებას და პატივისცემას შიდა ქართლის მოსახლეობის ამ სათაყვანებელი ეკლესიისადმი: „წქ. მოწამეთა შორის დაუვსებელო ვარსკვლავო, კერპთ შემემუსვრელო და მოწამეო დიდო, ლმობა ტანისა და ძვალთა ჩემთა ბრძვილნი განმიკურნე, მე, მეფესა ალექსანდრეს, რომელთა ვინებთ ხატთა თქვენთა მოჰვედა.

წქ. ჩუენ ღმრთივ გვირგვინოსანმან მეფეთ მეფემან პატრონმან ალექსანდრე ვიგულეთ თანა შეწევნითა შენ ძლიერისა და ახოვანისა და ღვაწლ მრავლისა, წმიდისა დიდისა მოწამისა გიორგისათა, და შოვაჰედიწეთ ხატი მსგავსებისა თქუენისა თაყვანის საცემლად შენდა და სადიდებლად და დაგასვენეთ გორისა ჯვარს, ტაძარსა შინა შენსა, რათა განმიკურნოთ შორისაჲსა, ამის ჯორციელისა საღმობისა და მიოხოს მოსლვასა მას დიდებით, რომლისთვის წამა ახოვანებამან შენმან¹⁵.

1707 წ. გივი ამილახვრის ძემ გიორგიმ იმავე ხატის ფეხი ვერცხლის ფირფიტებით შეაჰედინა. მას შემდეგი წარწერა ახლავს: „ქ. ეჰა მეფისა მის მალლისა მვედარო, ძლიერო და უძლეველო, სასწაულთა სიმრავლითა ვითარცა ზღვისა ქვიშითა აურაცხელო, ღვაწლ მრავლითა ქუეყანასა ზედაა გამოჩინებულო, ვითარ გადიდო, ანუ ვითარ შეგამკო, დიდო მოწამეთა მთავარო გიორგიო შეიწირე მცირე ესე მოსართმი ფერკთა ქუეშ თქუენთა, და შოვაჰედიწეთ ფეჯი დასადგმელი თქუენი იქით და აქათ ჩვენ გივის ამილახორის ძემ გიორგიმ, რათა დაგვიფარო საფარველითა შენითა დღეთა ცხოვრებისა ჩემისათა, ამინ. ქ. კს ტუე სეკდენბერს¹⁶.

ძველ ეკლესიაში, დიდ ხნის განმავლობაში დაცული იყო თავის ქალა, რომელსაც წმ. გიორგისად მიიჩნევდნენ. ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავდა: „თავი წმიდისა გიორგისა მღებარეობს ჯუარსა შინა¹⁷. იგი ამილახვართა ოჯახმა, XIX საუკუნეში, გორის მახლობლად ორთაშენში, თავის ეკლესიაში გადაიტანა, იმის მიზეზით, რომ ოდესღაც ერთ-ერთმა ქართველმა მეფემ მათ აჩუქა ამილახვართა წინაპრის მიერ მეფის გადარჩენის გამო. ზემოხსენებულ ჯვარსაც ამილახვრები დაეპატრონენ. ისიც ორთაშენში გადაასვენეს¹⁸. უკანასკნელმა გორელმა ამილახვარმა გიორგიმ 1920 წ. ჯვარი საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას მიჰყიდა¹⁹. იგი ამჟამად დაცულია საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში.

წყაროებით არ დასტურდება ის მოსაზრება, რომ გორიჯვარი ქართლ-კახეთის დამოუკიდებელი სამეფოს არსებობის პერიოდში ამილახვრებს ეკუთვნოდათ²⁰. 1766 წლის 10 თებერვლის განჩინებაში ნათქვამია: „გორიჯვრის ციხე ბატონისა არის და საყდრის მერვედიც“²¹. მაშასადამე მეფეს ეკუთვნოდა გორიჯვრის ციხე და ეკლესიის გარკვეული ნაწილიც. მეფეს ეკუთვნოდა გორიჯვრის ყმები²². ეკლესია და მისი მსახურნი, როგორც ვახტანგ VI-ის 1712 წლის გუჯარიდან ჩანს, ურბნელი ეპისკოპოსის იურისდიქციაში შედიოდა²³.

გორიჯვრის წმ. გიორგის ეკლესია მრავალ მორწმუნეს იზიდავდა. მლოცველები ქართლის ყველა კუთხიდან განუწყვეტლევ მოდიოდნენ. ხალხს სჯეროდა წმ. გიორგის სასწაულებრივი ძალისა. ძველად მთელი ეკლესია შემკული იყო შეწირული სხვადასხვა ნივთებით: პატარა ზარები, მავთულები, ძაფები, ფთილები და სხვ.

ხალხს სწამდა წმ. გიორგის განსაკუთრებული ძალისა და ყოველგვარი სნეულებისაგან განკურნების უნარისა. ეკლესიის შიგნით, სამხრეთით იდო დიდი ბრტყელი ქვა, რომლის სამი კუთხე ჩამაგრებული იყო ეკლესიის კედელში და კანკელში, მეოთხე კუთხე ბოძს ეყრდნობოდა. მლოცველები ქვის ქვეშ ძვრებოდნენ იმ რწმენათ, რომ წელის ტკივილი აღარასოდეს შეაწუხებდათ. ქვის ქვეშ ყმაწვილებსაც გააძვრენდნენ, რათა ყვაილი და წითელა არ შეყროდათ²⁴.

გორიჯვრის გიორგობაზე, 5—6 მაისს თავს იყრიდა დიდძალი ხალხი და მათი უმრავლესობა ღამეს იქვე ათევდა. მლოცველები სხვადასხვა წესს ასრულებდნენ: ეკლესიას მუხლმოყრით უვლიდნენ, კისერზე მძიმე ჯაჭვდადებულნი, ხოხვით უვლიდნენ ეკლესიას და სხვ. მორწმუნენი თან მოყვანილ მამლებს აფრენდნენ, ყოჩებს და მოზვრებს იქვე კლავდნენ, დიდი პურობა და ცეკვა-თამაში იმართებოდა²⁵.

გორიჯვრის წმ. გიორგის განსაკუთრებულ გავლენაზე გორში მეტყველებს ისიც, რომ ამ ეკლესიას სხვა ეკლესიებთან შედარებით ყველაზე მეტი ყმა ჰყავდა — 22 კომლი (დაწვრ. იხ. აქვე, თავი III, § 1).

წმ. გიორგის ეკლესია და მისი ციხე-გალავანი 1920 წ. მიწისძვრამ გაანადგურა. ამჟამად რესტავრაცია დამთავრებულია.

გორიჯვრის დასავლეთით არის პატარა დანგრეული სამლოცველო, ნახევარგუმბათოვანი გადახურვით. გუმბათის დღემდე შემორჩენილი ნაწილიდან ჩანს, რომ იგი დახურული იყო ერთმანეთზე მი-

წვობილი გვერდებამოკეცილი კრამიტით, რომელთა შორის დარჩენილ ხანებს ფარავდა ღარისებური კრამიტი. სამლოცველო კლდითა და რიყის ქვით არის ნაშენები. ჩრდილოეთის კედლის გარე კუთხეში, მიწიდან ერთ მეტრზე ჩადგმულია კვადრატული ფორმის კლდე სომეხური წარწერით, რომელიც თარგმნა და დაათარღლა ლეონ მელიქსეთბეგმა: „წელსა 940 (=1491) მე ჯალაბმა, აღვაშენე ეკლესია ესე სახსენებლად სულისა ჩემისა და მშობელთა და ძმათა ჩემთა“²⁶. აღმოსავლეთ კედელზე (გარედან) კლდეში ამოკვეთილია მცენარის (შეიძლება ვაზის) ორნამენტი.

სამლოცველოს კარი დასავლეთ კედელში იყო. აღმოსავლეთ კედელში არის ვიწრო სარკმელი. სარკმელი უნდა ყოფილიყო ჩრდილო კედელშიც. შიგნით, სამხრეთის კედელზე ჩანს ოთხკუთხა, დაბალი ნიში. ორი ნიში ჩანს აღმოსავლეთი კედლის მომრგვალებულ კუთხეებში. ნიშები უნდა ყოფილიყო ჩრდილო კედელშიც.

სტიქიას გადაურჩა გორიჯვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდობზე — გორისაზე, პატარა ეკლესია ღვთისმშობლის სახელობისა, რომელიც ძალიან ძველი არ უნდა იყოს (ვერ მივაკვლიეთ ვერც ერთ ცნობას XIX საუკუნეზე ადრინდელს). ისიც ნახევარგუმბათოვანია, სამხრეთიდან აქვს დაბალი კარი, ხოლო აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან დაბალი, ვიწრო სარკმელები. ეკლესიასთან არის წყარო. ადრე ჰქაც ყოფილა, რომლის არსებობა დღესაც ახსოვთ. ვარაუდობენ, რომ ოდესღაც, ყოველ შემთხვევაში XIX საუკუნემდე, აქ სოფელიც უნდა ყოფილიყო²⁷.

თავი მესამე

მოსახლეობა, სოციალური სტრუქტურა, კლასობრივი ბრძოლა

1. მოსახლეობა

მართალია წერილობითი წყაროები არა გვაქვს, მაგრამ ექვს გარეშეა, რომ გორი დასახლებული პუნქტი იყო ანტიკური პერიოდიდან. საქართველოს ფეოდალური მონარქიის შექმნის პერიოდიდან (XI—XIII სს.), სხვა ქალაქების მსგავსად, გორის მოსახლეობაც მრავალრიცხოვანი იყო. ფეოდალური ხანის გორის მოსახლეობის შესახებ ცნობები ფრაგმენტულია, რადგან საქართველოს ქალაქების ადრინდელ აღწერათა დავთრებს სრული სახით არ მოუღწევია.

მოსახლეობის აღწერილობათა ერთ-ერთი უძველესი დავთარი გორს განეკუთვნება და ივ. ჯავახიშვილმა იგი XVII ს. დასაწყისით დაათარილა¹.

შემდგომი დროის საქართველოს სხვა ქალაქების დავთრებთან შედარებით გორის მოსახლეობის აღწერის დავთარი პრიმიტიულია. მასში აღნიშნული არ არის საკომლოების თავები, სახელები და რიცხვი. ამიტომ შეუძლებელია მაშინდელი გორის მოსახლეობის რაოდენობისა და სოციალური შემადგენლობის, ეროვნული და რელიგიური კუთვნილების ზუსტად დადგენა. საერთოდ, გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს მოსახლეობის აღწერილობათა დავთრების და, მათ შორის გორის დავთრის ერთი სერიოზული ნაკლი უნდა გავითვალისწინოთ. დავთარში არ შეჰყავდათ მოსახლეობის ის ნაწილი, რომელიც ბეგარა-გადასახადებს არ იხდიდა და ლაშქარში არ მონაწილეობდა. ქვემო ქართლის მეწინავე სადროშოს მოსახლეობის 1721 წლის აღწერის დავთრის შესავალში მდივან-მწიგნობარი გივი თუმანიშვილი პირდაპირ ამბობს: „აღწერეთ ამა დავთართა შინა რომელთა ძალედეა აბჯართა და ცხენტა ხმარებანი, გინა სამეფოთა

ხარჯთა და ბეგართა გამოღებანი, ხოლო რომელთა არა ძალედვის ყოველსა რასმესა ქმნა და გამოღება, განუტევით და არა აღწერით წიგნსა ამასა შინა⁴. იმ კომლს, რომელიც ქვრივი ქალისა და მცირეწლოვანი შავწვებისაგან შედგებოდა, სრულიად გამოტოვებდნენ ხოლმე. დავთარში არ შეჰყავდათ მოსახლეობის ის პრივილეგიებული ნაწილი, რომელიც გადასახადით არ იბეგრებოდა⁵. მაგრამ აღწერის დავთრები მაინც შესაძლებელს ხდის მიახლოებით დადგინდეს მისი შედგენის დროის დემოგრაფიული სიტუაცია, სოციალური და ქონებრივი მდგომარეობა.

დავთრის მიხედვით, XVIII ს. დასაწყისში გორში დაახლოებით 380 კომლი ცხოვრობდა. სულთა რაოდენობას ტრადიციული მეთოდით თუ ვიანგარიშებთ და თითოეულ კომლში 5 სულს შაინც ვიგულისხმებთ, მაშინ აღნიშნულ პერიოდში გორში დაახლოებით 1900 სული იყო. ამ მიახლოებით რაოდენობას უნდა დაემატოს სასულიერო პირთა და ღარიბთა ოჯახები, რომლებიც დავთარში გათვალისწინებულნი არ არიან და შეიძლება ვთქვათ, რომ აღწერის დროისათვის გორი აღმოსავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო მოსახლეობის რაოდენობითაც. მართალია, გორმა დიდი ზიანი განიცადა ოსმალთა-ყიზილბაშობის პერიოდში (XVIII ს. 20—30-იანი წლები), ქალაქი მნიშვნელოვნად დაკნინდა, მოსახლეობა შემცირდა, მაგრამ მალე კვლავ წელში გაიმართა. შემდგომი პერიოდის გორის მოსახლეობის რაოდენობის კვლევისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს 1770 წ. 5 აპრილის დემოგრაფიულ ნუსხას. იგი მოიცავს რაოდენობრივ მონაცემებს ქართლ-კახეთის სამეფოს ყველა პროვინციის მცხოვრებლებზე. აღწერის შედეგები ერეკლე II-მ რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგიის ოფიციალურ წარმომადგენელს საქართველოში ანტონ მოურავოვს წარუდგინა⁴. აღნიშნული ნუსხის შედგენის მიზანი, როგორც მისსავე ბოლოს მოცემული დასკვნებიდან ჩანს, სამეფოს შემოსავლისა და ჯარის რაოდენობის დადგენა იყო⁵.

იკვევია, რომ განვლილი ნახევარი საუკუნის მანძილზე გორის მოსახლეობამ საგრძნობლად იმატა, დაახლოებით 120 კომლით გაიზარდა, რაც ქვეყნად შედარებით მშვიდობის დამყარებისა და ეკონომიკურად შოღონიერების შედეგი იყო.

ამგვარად, ზემოხსენებული ნუსხის მიხედვით, 1770 წლისათვის გადასახადების გადამხდელთა და სამხედრო ვალდებულთა ოჯახების სულთა საერთო რაოდენობა 2500 შეადგენდა.

გორის მოსახლეობა კიდევ უფრო უნდა გაზრდილიყო 1780 წ. როცა ერეკლემ დაამარცხა განდგომილი ერევნის ხანი და ქართლ-კახეთის მოსახლეობის გადიდების მიზნით „...მესამე დღეს აჭყარა ერევნიდან მრავალნი მეკომურნი სომეხნი და მოიყვანა საქართველოში, რომელნიც დღესაც მდგომარეობენ, რაოდენსამე ადგილსა“⁵. ისინი სიღნაღში, თბილისსა და გორში დაასახლეს.

გორის მოსახლეობის დინამიკა უაღრესად მერყევი იყო, რასაც ქვეყნად მიმდინარე პოლიტიკური და ეკონომიკური ცვლილებები განაპირობებდა. ამაზე მეტყველებს 1804 წლის აღწერის მონაცემებიც. ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთთან შეერთების წინ და შემდეგ მომხდარმა პოლიტიკურმა ამბებმა ის გამოიწვია, რომ გორის მოსახლეობა 100 კომლით შემცირდა⁶. ამდენად, გაზვიადებულია ავთ. თუმანიშვილის ცნობა, რომ XIX ს. მეორე ათასწლეულის შუა ხანებისათვის გორში 5000 სული ცხოვრობდა, მაშინ როცა იმავე საუკუნის 40-იან წლებში გორში მხოლოდ 3468 მცხოვრები იყო⁷.

ცალკეული ცნობები გავაჩნია გორის მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაზე.

XII ს. დასაწყისიდან გორში ქართული მოსახლეობის გვერდით სომხურიც არსებობდა, თუმცა მათი რაოდენობა მაშინ უმნიშვნელო იქნებოდა. ს. მაკალათიას აზრით, დავით აღმაშენებელმა ანისიდან წამოყვანილი სომხები ძირითადად ქსნის ხეობის მაღალ მთიან გორაზე ახალგორში (ყოფილი ლენინგორი) დაასახლა. იქაურ სომხებს ბოლო დრომდე ხსომებიან, რომ ისინი დავით აღმაშენებელმა XII საუკუნეში ანისიდან გადმოასახლა. ს. მაკალათია დასაშვებლად თვლიდა, რომ დავით მეფეს ანისელ სომეხ ხელოსანთა და ვაჭართა ერთი ნაწილი გორშიც დაესახლებინა⁸.

სომხეთში ზაგრატიონთა დინასტიის დაცემის შემდეგ, დავით აღმაშენებლისა და მისი მემკვიდრეების მიერ დამპყრობთა უღლისაგან გათავისუფლებული სომხები, ქართველი მეფეების მოწვევით, სიამოვნებით მოდიოდნენ საქართველოში. ისინი აქ ნახულობდნენ საძედო თავშესაფარს და დაცვას ძლიერი სახელმწიფოს სახით. საქართველოში გადმოსახლებული სომხებისათვის არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა იმასაც, რომ მათ ახალი ასპარეზი უჩნდებოდათ თავიანთი ხელოსნური ნაწარმის გასაღებისათვის. გარკვეული მნიშვნელობა იმასაც ჰქონდა, რომ მაშინდელი სომხების პოლიტიკური ორიენტაცია. ემთხვეოდა საქართველოს სახელმწიფო პოლიტიკურ

კურსს. საქართველო ამიერკავკასიის ხალხების განმათავისუფლებელი ბრძოლის მეთაურად გამოდიოდა.

სავესებით სწორად შენიშნავს პ. მურადიანი, რომ დავით აღმაშენებლის მიერ გორში დასახლებული სომხები მცირერიცხოვანნი უნდა ყოფილიყვნენ და გაზვიადებულად მიაჩნია მათებს ურჩავეცის ნათქვამი, რომ დავითმა გორში დასახლებული სომხებისთვის ეკლესიები და მონასტრები ააშენაო. მისივე აზრით, გორში გადმოსახლებულთა უმრავლესობა ხელოსნები უნდა ყოფილიყვნენ. ქალაქის გასაძლიერებლად მწარმოებელ-ხელოსნები უფრო საჭირონი იყვნენ¹¹.

საქართველოში სომხების გადმოსახლება სისტემატურ ხასიათს XIV საუკუნიდან იღებს. მიგრაცია გამოწვეული იყო სომხეთზე შტრის განუწყვეტელი თავდასხმებით და ცხოვრების არანორმალური პირობებით. საქართველოს სამეფო ხელისუფლების მიერ სომხებისადმი კეთილგანწყობილებას იმდენად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ სომეხი მოღვაწეები, რომ, როგორც ზემოთ ითქვა, XII ს. ისტორიკოსმა მათებს ურჩავეცმა დავით IV-ს გორის სომხებისათვის აშენება მიაწერა.

შუასაუკუნეებრივი გორი, საქართველოს სხვა ქალაქების მსგავსად, სამშობლოდან ლტოლვილი მრავალი სომხისათვის მყუდრო თავშესაფარად გადაიქცა. სომხებს პირობები ჰქონდათ შეუფერხებლად გაეგრძელებინათ თავიანთი ნაციონალურ-კულტურული საქმიანობა და მონაწილეობა მიეღოთ ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. ხანგრძლივი დროის განმავლობაში თავიანთ სამშობლოს მოწყვეტილი სომხების ერთი ნაწილი, ნაზიარები ადგილობრივ კულტურას, ენას, ზნე-ჩვეულებას, თანდათან კარგავდა თავის ნაციონალურ მახასიათებლებს და ზოგჯერ მხოლოდ სარწმუნოებით განსხვავდებოდა ქართველებისაგან. ადგილი ჰქონდა საპირისპირო პროცესსაც. როდესაც, გარკვეული პირობების გამო, ქართველები სომხდებოდნენ, მაგრამ მხოლოდ რელიგიური თვალსაზრისით. სხვა ყველაფერში ისინი ქართველებად რჩებოდნენ.

გორში ქართველები რაოდენობით ყოველთვის ქარბობდნენ სომხებს. ავიტაბილეს შიხედვით, 1630-იანი წლების დასაწყისში გორში „ქართველები და სომხები ცხოვრობენ“¹². ვახუშტი ბატონიშვილის თქმით, „მსახლობელნი არიან ქართველნი და სომეხნი, ჰაეროვანი, ტანოვანნი, შუენიერნი, ამაყნი და დიდის მთქმელნი“¹³. საინტერესოა 1770 წ. ნუსხის ცნობა: „არს ქალაქი გორი და ამასა შინა

მკვიდრობენ მართლმადიდებელნი ქართველნი, ფრანგნი და სომეხნი, კომლი სხუთასი“¹¹. რა თქმა უნდა, ფრანგებში ის ქართველები და სომეხები უნდა ვიგულისხმოთ, რომლებიც კათოლიკობაზე გადავიდნენ. მაგრამ ყურადღებას იპყრობს ჩამოთვლა სარწმუნოების მიხედვით. როგორც ჩანს, 1770 წ. გორში ყველაზე მრავალრიცხოვანი მართლმადიდებელი ქართველები იყვნენ, შემდეგ მოდიოდნენ კათოლიკენი და ბოლოს გრიგორიანელი სომეხები. კათოლიკების მეორე ადგილზე დაყენება, რა თქმა უნდა, მათდამი სიმპათიებით არ იყო გამოწვეული, როგორც თავის ადგილას ვნახავთ, XVIII ს. 50-იანი წლებიდან კათოლიკებისათვის ქართლ-კახეთის სამეფოში არასახარბიელო მდგომარეობა შეიქმნა. მიუხედავად ამისა, ისინი გორში მაინც გრიგორიანებზე მეტნი იყვნენ. მომდევნო პერიოდში კათოლიკეთა რიცხვი შემცირდა.

საქართველოს და კავკასიის სხვადასხვა ადგილებიდან გორში გადმოსახლება სისტემატურ ხასიათს ატარებს. გადმოსახლებულთა შორის უმეტესობა ქართველები იყვნენ. XVIII ს. პირველი ათეულების აღწერის დავთარში საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან გადმოსახლებულ რამდენიმე კომლს ვხედავთ. ალიდან — 4, ოლოზიდან (?) — 1, იმერეთიდან — 1. იმერეთიდან გორში გადმოსახლების ყველაზე ადრინდელ ცნობას შეიცავს 1610-იან წლებში შედგენილი სიგელი, რომლითაც იმერეთის მეფე გიორგი III-მ ქართლის აზნაური დავით დავითაშვილი დაასაჩუქრა ორი გორელი ვაჭრით¹⁵. ეს ვაჭრები იმერეთიდან იყვნენ გადმოსული და იმერეთის მეფე აქამდე მათ ბატონად ითვლებოდა. XVII ს. ერთი საბუთის მიხედვით თბილისში მოსახლე საბატონო ყმას გრიგოლაშვილს გორში დასახლება სურდა¹⁶. იმავე პერიოდში ახალციხიდან გადმოსახლდა ვინმე ნურალა¹⁷. 1725 წ. გორში უნდა დასახლებულიყო თავრიზელი დალაქი ავეტიკა, რომელმაც თავი მიყიდა ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილს¹⁸. საინტერესოა 1788 წლის ერთი საბუთი რაჭიდან გადმოსახლების შესახებ¹⁹. არზრუმიდან იყო ვინმე, ხეჩატურაშვილი ბაღდასარა, რომელიც თავდაპირველად თბილისში დასახლდა, მაგრამ ალა მაჰმადხანის შემოსევის დროს ტყვედ ჩავარდა, ტყვეობაში ცოლშვილი დაეღუპა, თვითონ და მისმა ერთმა ვაჟმა ტყვეობიდან გაქცევა მოახერხეს, გორში დასახლდნენ და ოთარ ანდიახერის ყმები გახდნენ²⁰.

მრავალი გორელიც სხვადასხვა მიზეზით ტოვებდა თავის ქალაქს და სხვაგან გადადიოდა საცხოვრებლად. ცნობილია, გორიდან გადასახლებულნი უმეტესად ვაჭრები იყვნენ. გორიდან გადასახლე-

ბას, მტრების ხშირი თავდასხმების გარდა, ალბათ, არსებული სა-
გადასახადო სიტუცმა და კონფესიური საფუძველი ჰქონდა. მაგრამ
უმთავრესი მაინც ბატონყმური ჩაგვრა იყო.

საინტერესოა 1697 წ. 20 მარტის სასამართლო განჩინების ერთი
ადგილი: „მრავალი ზედოვლათ და წასული მოქალაქე და გორელი
კაცი იყო დაკარგული“²¹. ამ ფრაზის დღევანდელი გაგება შემდე-
გია: თბილისიდან და გორიდან წასული მრავალი უხეირო, მფლან-
გველი, ლატაკი და მომჭირნე, მქონებელი, პატივცემული ადამიანი
გადაკარგულა, უკან აღარ დაბრუნებულა.

ზ. ჭიჭინაძის გამოკვლევით, XVIII ს-ში ქუთაისში და ოზურ-
გეთში გადასახლდნენ გორელი კათოლიკე ვაჭრები. მათ შორის იყუ-
ნენ: ზუბალაშვილები, ანდრონიკაშვილები, თუმანიშვილები²².

თბილისიდან და გორიდან საქართველოს სხვადასხვა ადგილებ-
სა და უცხო ქვეყნებში გადასახლებამ იმდენად სერიოზული სახე
მიიღო, რომ ერეკლე II-მ 1784 წ. გამოსცა ბრძანება ყოფილი გორის
მოქალაქეების ქონების კონფისკაციისა და ხაზინის მიერ მათი კერ-
ძო პირებზე გაყიდვის შესახებ²³. ასეთი მკაცრი ღონისძიებით ცდი-
ლობდა მეფე გორის ვაჭარ-ხელოსნების ადგილზე დამაგრებას.

2. მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურა

დ ა მ ო კ ი დ ე ბ უ ლ ი ხ ა ლ ხ ი

ფეოდალური ხანის გორის მოსახლეობა ძირითადად ვაჭარ-ხე-
ლოსნებისაგან შედგებოდა და ყმურ დამოკიდებულებაში იმყოფე-
ბოდა. სოფლად გამწვავებული ბატონყმური ურთიერთობა სოფლის
ყმა-ხელოსანს და ვაჭარს აიძულებდა თავშესაფარი ქალაქში ეძებნა.
სოფლიდან ქალაქში სახლდებოდა, აგრეთვე, ყმა გლეხობაც. ქალაქს
თავშეფარებული ადამიანები შედარებით „მსუბუქ“ ყმობაში აღმო-
ჩნდებოდნენ ხოლმე.

ქალაქში დასახლებული გლეხი, რომელი სამეფოდანაც არ
უნდა ყოფილიყო, მაინც ბატონის კუთვნილებად რჩებოდა და ხში-
რად მის ბედს ეს უკანასკნელი განაგებდა. XVI ს. 70-იან წლებში
დარეჯან დედოფალმა გიორგი სააკაძეს უბოძა გორში მცხოვრები
აბოვანი ნარიკას-შვილი¹. XVII ს. მეორე ათწლეულში შედგენილი სი-
გელის მიხედვით, იმერეთის მეფე გიორგი III (1605—1639) ქარ-
თლის ცნობილ აზნაურს, ზოქაულთ-უხუცეს დავით დავითაშვილს

გორში ორი ვაჭრის მერაბას და უნანას მფლობელობა დაუმტკიცა². ეს გვაფიქრებინებს, რომ დასახლებული ვაჭრები გადმოსახლებულნი იყვნენ იმერეთიდან. გორში მცხოვრები სამეფო ყმების გაჩუქების საინტერესო ძეგლს წარმოადგენს ქართლის მეფე ლუარსაბ II-ის 1610 წ. 13 მაისის წყალობის წიგნი, რომლითაც ზემოხსენებულ დავითაშვილს ორი გორელი — „ერთიერაშვილი სოლადა და ავრანაშვილი შათის სამართლიანის მამულითა და სიმძლავრითა, რისაც მქონებელნი“ — უბოძა³. 1631 წ. თეიმურაზ I-მა გორელი სომეხი აკოფა და მისი სახლი სვეტიცხოველს შესწირა⁴, ხოლო 1667 წ. შაჰნავაზმა ორი გორელი ვაჭარი ამირზარაშვილი ელიზბარა და მუნდაშაშვილი დავითა მზითევეში მისცა თავის ასულს⁵.

იყო შემთხვევები, როდესაც მებატონემ არ იცოდა მისგან წასული ყმის ადგილსამყოფელი და, ამდენად, მასზე ხელი აღარ მიუწვდებოდა. მაგრამ მაშინდელ ქალაქებში შექმნილი ვითარება ვაჭარსა და ხელოსანს აიძულებდა მოეძებნა ბატონი და მისი მფარველობით დაეცვა თავი სხვათა ხელყოფისაგან. ასე რომ ფეოდალურ ქალაქებში და, რა თქმა უნდა გორშიც, იურიდიულად ან რეალურად თავისუფალი მწარმოებელი აღარ არსებობდა. ყველას, ნებით თუ უნებლიეთ, ბატონი უნდა ჰყოლოდა. შ. მესხია აღნიშნავდა: „საქართველოს ქალაქებში, სადაც მთელი მოსახლეობა განაწილებულია საერო და სასულიერო ფეოდალებს შორის, სადაც ყოველდღიური პირობები მას ყმობისაკენ ერეკება და დღეს თუ ხვალ ყმად აქცევს, იურიდიულად თავისუფალი მწარმოებლის გაძლება შეუძლებელია, იძულებულს ხდის ბატონთა შორის, სანამ ჭერ კიდევ შესაძლებლობა აქვს, შედარებით „უკეთესი“ შეარჩიოს და თავისივე სურვილით თავი შესწიროს თუ ეყმოს მას“⁶.

ზემოაღნიშნულის საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს.

1788 წ. ორი ანლადმოსული, რომლებსაც გორში სამუდამოდ დასახლება სურთ, მოუწრავს ოთარ ამილახვარს ასე მიმართავენ: „ეს წიგნი მოგართვით ბატონს ამილახვარს ოთარს შე რაჰველმა ლობჯანიძემ მამუჟამ და ტყეშელაშვილმა გოგიაშ ასე რომე, ჩვენი ნებაყოფლობით მოვედით შენი ბატონყმათ. არც შენ მეტი ბატონი მოვინდომეთ საქართველოში, შენ მწყალობელი ბატონი იყო, ჩვენც ერთგული ყმანი ვიყვნეთ არც არავინ მოცილე გყავს“⁷.

თავისი ნებით ეყმო ჩილდირიდან გამოქცეული ჰაირაბეკა ავთანდილ ბაბალაშვილს, რომელმაც „სარჩო და სულადი“ მისცა და

გორში დასახლა, მისი ორი შვილი დაზარდა, ხელოსანს მიაბარა და ხელობა ასწავლა⁸.

წარმოშობით არზრუმელი ხეატურაშვილი ბაღდასარა თავის ბიოგრაფიაში ამბობს, რომ ჯერ თბილისში დასახლდა, მაგრამ ალა მაჰმად-ხანის საქართველოში ლაშქრობის დროს დაატყვევეს, ცოლ-შვილი ტყვეობაში ამოუწყდა, ბოლოს თავის ერთ შვილთან ერთად გამოიქცა და გორში დასახლდა. „ჩემთან ღვთის მეტს საქმე არავის ჰქონდა და არც არავის ხელღებულათ და ყმად ვყოფილვარ — ამბობს ბაღდასარა, — მოველ და თქვენის ღვთის გულისათვის შევეხვეწე თქვენს ოჯახსა და თქვენც ინებეთ ჩემი გაძღვინება. თქვენი ყმის ქალი ცოლათ მიბოძეთ და სხვა ფერითაც თეთრის მიცემითაცა და ქორწილის ხარჯითაც ჩემი გული შეაჭერეთ, მეც ეს წიგნი მომირთმევეია წინაშე ღვთისა, რომ დღეს და დღეის იქით საქმე არავისა აქვს არც საბატონყმითა... მეცა ჩემი შვილიცა და შთამომავლობაც ღმერთმან ბედნიერებაში მოგახმარათ. თქვენ მწყალობელი ბატონი ბრძანდებოდეთ ჩემი და მე ერთგული და კარგი მონა და მოსამსახურე გახლდე. ჩემთან თქვენს მეტს საბატონყმით საქმე არავისა აქვს...“⁹.

გორის მოსახლეობის გარკვეულ ნაწილს ნასყიდი ყმები შეადგენდნენ. ესენი ის ყმები იყვნენ, რომლებიც მეზატონემ საკუთარი თანხით შეიძინა. ნასყიდი ყმები მეზატონის სამემკვიდრეო საკუთრებას შეადგენდნენ. ბატონს მათი გაყიდვა, გასაჩუქრება და დაგირავება შეეძლო. ყმის შეძენა სხვადასხვა ფორმით შეიძლებოდა: მზატონისგან ყიდვა, დავალიანებული პიროვნების ვალის დაფარვით, ტყვეობიდან, გამოსხნით. გავრცელებული იყო, აგრეთვე, გამოუვალ მღვთმარეობაში ჩავარდნილი ადამიანების მიერ საკუთარი თავის, შვილების ან მთელი ოჯახის გაყიდვა.

დომენტი კათალიკოსის 1660 წ. 1 მაისის წყალობის წიგნიდან ვიგებთ, რომ ხუდადა ხოჯაშვილს გორში მიზნაშისაგან ნასყიდი ჰყავდა ბერაძე დათუნა, მახატელისაგან — კოტოშიძე, თანდილა, აბაშიძე ბერისაგან — გოჩიძე ბერუკა მისი შვილებით¹⁰.

1705 წ. გორელმა ოქრომჭედლის სუხინას ძმამ გაბუამ და მისმა შვილმა წინათ ნასყიდი ყმა შაშვაძე ბერია ცოლითა და ოთხი ვაჯიშვილთ მიყიდეს ენდრონიკაშვილ მანუჩარსა და მის ძმას გორის მამასაძლის მერაბს¹¹.

საინტერესო შემთხვევაა აღწერილი 1783 წ. ერთ საბუთში. ნიკოლოზ ცაქალამანიძემ და მისმა ბიძებმა დავითმა და გიორგიმ გო-

რელ ივანე ზუბალაშვილს მიმართეს, რათა მას ტყვეობიდან გამოესყიდა მათი ყმის, ოსებისაგან მოკლული ივანე, კენტელაძის ცოლ-შვილი, რომელიც იმავე ოსებზე ჰყავდათ დატყვევებული. ზუბალაშვილმა გამოისყიდა კენტელაძის ცოლ-შვილი და თავის ყმებად გაიხადა¹².

1737 წ. დავის გადასაწყვეტი წიგნებიდან ვიგებთ, რომ ზერტელმა მამულას-შვილმა ბეჟუამ თავისი ძმა ბერუა მიჰყიდა გორელ ვართანას-შვილს გიორგის შვილს ხუდავერდას და სხვებს. გარიგება, სხვადასხვა მიზეზით, სადავო გახდა, მაგრამ საბოლოოდ ძალაში დარჩა¹³.

თეიმურაზ II-ის 1756 წ. განჩინებიდან ჩანს, რომ „ვალისაგან გატეხილ“ საფარაშ-შვილ შერაბას თავისი შვილები ლუსიკაშვილისათვის მიუყიდია¹⁴.

ჩვენამდე მოღწეულ მრავალ საბუთში აისახა საკუთარი თავის გაყიდვის შემთხვევები.

1682 წ. ნასყიდობის წიგნში ქინძათელი არაქელას შვილი ზურა აცხადებს: „ეს ჩემი თავი ჩემის ნებით მოგყიდე... ასრე, რომე ღონე და ილაჯი თქვენს მეტი არა მქონდა, მოვალეებმა ძალა მიყვეს, გადახდა არ შემეძლო, მოველ და შემოგვხვეწე, მოვალეებს მამარჩინე, ვალი რაც შემართა გარდამიხადე და გეყმევე და მზითვის მუახლე შევირთვეი თქვენი, მოგყიდე ჩემი შვილიც თქვენ გორელს იარალის შვილს პაპუნასა, შვილსა თქვენსა ბეჟანასა, გოდერძასა...“¹⁵.

თავრიზელმა ავეტიკა დალაქმა, თავისი შვილის და დალაქის მასმალაშვილის მტრადხანის თათრის ვალისა და დატყვევებისაგან დახსნის სანაცვლოდ, 1725 წ. თავი მიყიდა ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილს¹⁶. საბუთში არ ჩანს სად დასახლდა თავმიყიდული. რადგან საბუთს გორის შამსახლისი და სხვა გორელები ამოწმებენ, სავარაუდოა, ავეტიკა და მისი ოჯახი გორში დასახლდა.

1740 წ. გორელმა ნადირაანთ თამაზამ და შისმა შვილებმა ვალის გამო თავი მიყიდეს გორის მელიქს¹⁷. თორმეტ წელიწადს ტყვედ ნამყოფმა გორელმა დათუნაშვილმა დარეჯან დედოფალს თბილისში დუქნისა და სახლის ასაშენებლად 1782 წ. ადგილი სთხოვა და, სამაგიეროდ, თავის თავი შის ყმად გამოაცხადა¹⁸.

დავალიანების შედეგად თავისი თავის გაყიდვის ნათელ სურათს გვიქმნის ზრმა სეხნისა და მისი შვილების მიერ 1778 წ. მიცემული ყმობის წიგნი კათალიკოსის სახლთუხუცეს ამილბარ მა-

ლალაძისადმი. საბუთიდან ირკვევა, რომ სეხნიას „უფროს შვილს რაღაც დასწამეს და იმ დაწამებულის საქმის მიზეზით თეთრი დაატეხეს და ზომებს გირაოდ ჰყვანდა“. სასოწარკვეთილებაში ჩავარდნილმა ბრმა სეხნიამ დახმარება სთხოვა ამილბარ მალაღძეს. ამ უკანასკნელმა სეხნიას ვაჟი ფულით დაიხსნა, სამაგიეროდ სეხნია და დახსნილი ვაჟიც მალაღძის „ნასყიდი ყმა შეიქმნა, ამ ორს, ჩემს შვილს თავის ძმას ხომ ვერ მოვაშორებდი და ეს ორი ჩემი შვილიც ვისილი და გიორგიც წყალობის ყმად მოგე იმ პირობით რომ საცა თქვენი ნება იყოს, იქ დაგვასახლო და ბატონყმობის გზით და რიგით გვიპატრონო და შეგვიწინახო...“ აცხადებს ბრმა სეხნია¹⁹. საბუთს ამოწმებენ გორის მამასახლისი და სხვა გამორჩეული გორელები, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ სეხნიას ოჯახი მალაღძის ყმა გახდა და გორში დასახლდა.

საბუთებში აისახა ყმების გირაოთი მიცემის მრავალი შემთხვევა.

გორის მწარმოებლური მოსახლეობა, როგორც ზემომოყვანილი მასალებიდან ჩანს, ყმებისაგან შესდგებოდა და ფეოდალთა კლასის სხვადასხვა წარმომადგენლებს ეკუთვნოდნენ.

ყმების ყველაზე დიდი მფლობელი ქალაქებში მეფე იყო. მაგრამ აღწერის დავთრებში მსხვილი და წვრილ ფეოდალების, ეკლესიის ყმებიც ჩანან. ვითვალისწინებთ რა დავთრის სტრუქტურას, სადაც ცალ-ცალკეა წარმოდგენილი ყმათა კუთვნილება (დედოფლის, ბატონიშვილის, სხვადასხვა ფეოდალის, ეკლესიის, ყმა მოქალაქეთა ყმები), უნდა ვივარაუდოთ, რომ დავთრის დაკარგულ დასაწყისში მოცემული იყო სამეფო ყმათა სია. ისინიც, ვისი სოციალური მდგომარეობა აღნიშნული არ არის სამეფო ყმებად უნდა ვიგულისხმოთ. XV¹⁸ ს. პირველი ათეულის გორის მცხოვრებთა აღწერის დავთრის არასრული მონაცემებით გორში ცხოვრობდა სამეფო ყმათა 60 კომლზე მეტი²⁰.

იმავე დავთრის მიხედვით, გორში სახლობდა 16 კომლი სადედოფლო ყმა²¹. საუკუნის დასასრულს დარეჯან დედოფალს 24 კომლი ყმა ჰყავდა, ზოლო მარიამ დედოფალს — 28²². გამოდის რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთთან შეერთების დროისათვის გორში ცხოვრობდა სადედოფლო ყმათა 52 კომლი. მაშასადამე, ამ კატეგორიის ყმათა რაოდენობა სამჯერ და მეტად გაიზარდა თითქმის ერთი საუკუნის მანძილზე.

დავთარში დასახელებულია საბატონიშვილო ერთი ყმა-მღებარი მამულიშვილი²³. დავთრის შედგენიდან მცირე ხნის შემდეგ, როგორც 1771 წლის განჩინებიდან ჩანს, გორში გადმოსახლდა მღებრი-შვილი. მისი გადმოსახლება უნდა მომზდარიყო არაუგვიანეს 20-იანი წლებისა. ნახევარი საუკუნის შემდეგ გორში უკვე მღებრიშვილების რამდენიმე ოჯახი შექმნილა. ყველანი საბატონიშვილო ყმები იყვნენ. მეფის განჩინებით, „ამ რუისელ ბაღდასარასთან, ამის ძმა სარქისასთან, როსტომასთან და ბაიდურასთან არა კაცს საქმე არა აქვს, გორს უნდა იდგნენ საბატონისშვილოდ“²⁴.

გორში მრავლად იყვნენ საეკლესიო ყმები. განსაკუთრებით ბევრი ყმა ჰყავდა მცხეთის საპატრიარქო ტაძარს. ყველაზე აღრინდელი საბუთი გორელი-სვეტიცხოვლის ტაძრის ყმების შესახებ არის ალექსანდრე მეფის 1398 წლის სიგელი²⁵. ამ სიგელით ალექსანდრემ სვეტიცხოველს განუახლა გორში არსებული მამულებისა და ვაჭრების შეწირულობა. სიგელის განახლება იმაზე მიუთითებს, რომ სვეტიცხოველი უკვე დიდი ხნის წინათ ფლობდა მამულებსა და ყმებს გორში.

სვეტიცხოვლის ყმები ნახსენებია კონსტანტინე II-ის სიგელში კათალიკოს დორითეოსისადმი^{26*}. 1524 წ. ქართლის მეფე დავით X-მ ბერად შედგომის დროს სვეტიცხოველს შეწირა გორელები — ჯანიბეგაშვილი და მოლარე ვეფხუაშვილი ხეჩატურა²⁷. XVI ს. 30—40-იან წლებში კახეთის მეფე ლევანმა სვეტიცხოველს შეწირა გორელი ვაჭარი²⁸. 1559 წ. სვიმონ I-მა იმავე ტაძარს განუახლა გორში მცხოვრები ვაჭრების და მამულების მფლობელობა²⁹. მოგვიანებით (1583 წ.) მან გორში მცხოვრები სვეტიცხოვლის ყმებზე გადასახადებიდან გაათავისუფლა³⁰. 1631 წ. თეიმურაზ I-მა გორელი სომეხნი იზა აკოფა და მისი სახლი შესწირა სვეტიცხოველს³¹.

საინტერესოა დომენტი კათალიკოზის მიერ 1660 წ. ხუდადა ხოჯაშვილისადმი გაცემული წყალობის წიგნი, რომელშიც ნათქვამია, რომ ხოჯაშვილის წინაპარი საფრანგეთიდან მოვიდა, ქართლის მე-

---

* თ. ყორღანია სიგელს ათარიღებს 1504—1516 წლებით. ჩვენი აზრით, ამ თარიღის უფრო დაზუსტება შეიძლება. ვიცი, რომ კონსტანტინე II მეფობდა 1505 წლამდე, დორითეოს II კი კათალიკოს-პატრიარქად იყო ჯერ 1502—1505 წწ., შემდეგ 1511—1516 წწ. სიგელი შედგენილი უნდა იყოს კონსტანტინეს მეფობის პოლო პერიოდსა და დორითეოსის კათალიკოსობის პირველ პერიოდში. მაშასადამე, სიგელი შეიძლება დათარიღდეს არაუგვიანეს 1503—1505 წლებით.

ფის კარზე აღზევდა და საკმაოდ დიდი მამულების პატრონი შეიქმნა. შემდეგში კათალიკოსს დაუახლოვდა და სვეტიცხოველს ცხრა კომლი შესწირა. ამ ცხრა კომლიდან ხუთი თბილისში ცხოვრობდა, ოთხი გორში².

გორის მოსახლეობის აღწერის დავთარში ოთხ კომლ ხოჯაბე-გიშვილებს ვხედავთ³³, მაგრამ ყველა ამილახვრების ყმათა სიაშია. სავსებით მოსალოდნელია, რომ ისინი ხოჯაშვილის ნაყმევეები იყვნენ და მათი გვარიც იქიდან მოდიოდეს. ზემოთ უკვე ვთქვით, ხოჯაშვილმა გორში თავისი ოთხი კომლი სვეტიცხოველს შესწირა. გაუგებარია, რატომ უნდა გადასულიყვნენ აღნიშნული ყმები ამილახვრის ხელში.

სვეტიცხოვლის ყმა იყო გრიგოლ გილაშვილი. როგორც 1766 წ. განჩინების წიგნიდან ჩანს, კათალიკოს-პატრიარქს დომენტის გრიგოლი და მისი მამა სეხნია ოსმალეთის ტყვეობიდან დაუხსნია და სვეტიცხოვლისათვის შეუწირავს³⁴.

საერთოდ, XVIII ს. დასაწყისში გორში კათალიკოსის 14 კომლი ცხოვრობდა³⁵. იმავე საუკუნის 80-იან წლებში მათი რაოდენობა უკვე 20 კომლამდე გაიზარდა. შეიცვალა კათალიკოსის ყმათა შემადგენლობა. მათ შორის ველარ ვხედავთ ზოგიერთი გვარების წარმომადგენლებს. სამაგიეროდ ხითარისვილთა ერთი კომლის მაგიერ კათალიკოსის ყმათა სიაში უკვე მათი ოთხი კომლია³⁶.

ყმების შედარებით მცირე რაოდენობა ჰყავდა მთავარეპისკოპოსს. მოსახლეობის აღწერის დავთარში მთავარეპისკოპოსის მხოლოდ ხუთი კომლია დასახელებული³⁷.

გორში ყმები ჰყავდა სხვა ეკლესიებსაც. 1639 წ. როსტომ მეფემ იერუსალიმის ეკლესიას შესწირა „ვაჭარი დონდორას შვილის ფაბუას შვილები დონდორა და ფეროზა“³⁸. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ყმები იყვნენ: დიაკნისვილები ფარსადანა, შერმაზანა და ფირბუღანა, ფარსადანის ყმა ლელუკაშვილი ოთია, დონდორაშვილი ფარსადან და მისი ყმები — ბასილა, დონდორა და ჯაბურისვილი, სულ 6 კომლი³⁹.

XIX ს. დასაწყისისათვის იერუსალიმის ეკლესიას ჰყავდა 4 ყმა-ვაჭარი⁴⁰. ეჩმიადინის ეკლესიას — 10 (სულ ვაჭარი და ხელოსანი), მთაწმინდისას — 1, კავთისხევისას — 3, იკორთისას — 1⁴¹.

გვიანდელი მასალებიდან არ ჩანს, მაგრამ ვიცი, რომ 1703 წ. ერეკლე I-მა ქვაბთახევის მონასტერს შესწირა გორელი ვაჭარი გოგიჯანაშვილი⁴². გოგიჯანაშვილთან ერთად აღნიშნული მონასტრის

ყმები იყვნენ „გორს ვაჭარი მამნიაშვილები და მამულაშვილები, ამირა თავისის მამულითა, სახლკართა, ქულბაქითა, წასყიდითა და უსყიდითა“⁴³.

XIX ს. დასაწყისის საეკლესიო ყმების ნუსხით გორში ცხოვრობდა გორიჭვრის ყმა 22 კომლი: დეკანიზი ადუასშვილი ბართლომე, მღვდელი გოგიბასშვილი სვიმონ, ფოცხვერაშვილი ღთისია და ქიტუა, შოშიაშვილი ბერუა, მისი ბიძაშვილი გიორგი, მახარაშვილი გოგია და მისი შვილი ბერუა, მახარაშვილი ბერუა, ბოიძეს-შვილი ივანე მახარაშვილი თევდორე, ინდუას-შვილი შიო და გოგია, მოგერეის-შვილი დემეტრე, სმედაშვილი ივანე, შიოშას-შვილი ოქრუა, ბერინაშვილი ხიზანა, ხარაზი გლახა, ლომასშვილი გლახა და იმისი ძმა გოგია, ლაზარეს-შვილი ბარნაბე, ყაქია შემაზა, ხუცის-შვილი ოქრუა, ფოცხვერას-შვილი, ხარებას-შვილი⁴⁴.

გორში ყმა ხელოსნები და ვაჭრები ჰყავდათ გაბატონებული საზოგადოების სხვა წარმომადგენლებსაც, კერძოდ, თავადებსა და აზნაურებს.

XVIII ს. დასაწყისში ამილახვრები მრავალი ყმის პატრონი იყვნენ. აღნიშნულ პერიოდში მათ გორში 27 კომლი ჰყავდათ. 1766 წ. განჩინებით დემეტრე ამილახვრიშვილისა და მისი სახლიკაცების გაყრის საქმეზე, დემეტრეს ერგო „გორს სააკაშვილი მანუჩარა თავისი ძმისწულებით, დღეს რისაც ყმისა და მამულის მქონებლი არის, იმით ბატონისა არის“⁴⁵. მასვე დარჩა გორში ქაცახაშვილი ავთანდილა, ნალბანდი ქაცახაშვილი გაბრიელა, ქაცახაშვილი ივანე, ამსარქისას შვილი, პეტროზას ობოლი, ფიზდურასშვილი ობოლი, დალაქი ჩურაბა, თათრიშვილი ბერუა, ბიტაშვილი კაცია, ოტიაშვილი ივანე, აბულას ობლები, ნაჩხატაშვილი, ხიზანი შალუტა ჭავახი. იმავე საუკუნის დასასრულს ამილახვრებს ეკუთვნოდათ 30 კომლი⁴⁶.

დავთრის მიხედვით, ქსნის ერისთავებს 9 კომლი ეკუთვნოდათ. ესენი იყვნენ: კაჭკაჭაშვილი მანუჩარა, შიხინაშვილი სულხანა, გივინაშვილი გოდერძა, ხითარიშვილი პაპუა, ხითარიშვილი დანიელა, დათუნა კალატოზი, აბულაშვილი სულხანა, იმერელი პატაშვილი წასყიდა და ზაქარაშვილი გიუა⁴⁷. ვიცით, რომ გიორგი მეფემ 1683 წ. დავით ერისთავს, მის ძმას რევაზს და ბიძაშვილებს ლარგველსა და დათუნას უბოძა გორელი როსტომაშვილები, ალიხანასშვილები, გოგინაშვილები, შიხინასშვილი, გივინასშვილები, ზირაქასშვილები და კუტრიკასშვილები თავიანთი მამულებითურთ⁴⁸. მაგრამ დავთარში ქსნის ერისთავთა ყმათა სიაში ჩამოთვლილი ვაჭრებიდან

მხოლოდ ზოგიერთი (შინინაშვილი, გვიინაშვილი) ჩანს. ალიხანა-
შვილი გოდერძა დასახლებულია გორიჯვრის ყმებს შორის, სხვებს
კი ვეღარ ვხედავთ. ქსნის ერისთავთა ყმებს შორის ვეღარ ვხედავთ
მის შეძლებულ ყმას ქოქილასშვილს. ქოქილასშვილების ერთ-ერთმა
წარმომადგენელმა გოგინამ 1672 წ. იესე ერისთავისაგან იყიდა ბა-
სილა იორდანაშვილი⁴⁹.

არაგვის ერისთავებს ეკუთვნოდათ 14 კომლი: ქურციკიშვილი,
კრიუანგიშვილები (2 კომლი), ჩარჩიშვილები (3 კომლი), ხუცესი
ტერმონისა, დავითაშვილი, ტერგასპარაშვილი, ბაღდინაშვილი, ხუცე-
ნი ტერგაბრიელა და მისი განაყოფი დავითა, ლუსინაშვილი⁵⁰.

მუხრანთბატონს გორში ჰყავდა 3 კომლი⁵¹.

გარსევანიშვილი იესეს 10 ყმა ჰყავდა: გოგნაძე, ხახუტაშვილი,
ხასადრიწვილი, მაჭარაძე, ჯმუხაძე, მკედელი ივანე, ბერუაშვილი
ოთარა, ბუხტნაშვილი დათუნა, ორბელაძე დათუნა, ომარაძე თამა-
ზა. გარსევანიშვილ სვიმონს — ლიკლიკაშვილი ჩერქეზა და მგელია-
შვილი გიორგი⁵².

დავთრის მიხედვით, სამეფო, სადედოფლო, საბატონიშვილო,
საეკლესიო და თავადაზნაურთა ყმების (სულ 158 კომლი) ერთი
ნაწილი ყმების პატრონი იყო. ისინი შეადგენდნენ გორის შეძლე-
ბულ მოქალაქეებს, თუმცა მათ ეს წოდება (მოქალაქე) მხოლოდ
XIX ს. დასაწყისიდან მიიღეს.

შემოადინიშნული ყმებიდან 66 თვითონ იყო ყმათა მფლობელი:
აბელა, ზალიშვილი თაყა, ოსინაშვილი ქაიხოსრო, მირიანაშვილე-
ბი — გიორგი, გვიინა და თამაზა, ჯულაბაშვილები — ავთანდილა, გო-
დერძა და თამაზა, მდივნისშვილი დათა, ავთანდილაშვილი ზალია, ჯა-
შინაშვილი როსტომა, გულიშამბარაშვილი გაბრიელა, როსტევანი-
შვილები — ფრიდონა, ფირალა და ესტატე, ყორხმაზაშვილი გაბ-
რიელა, მუჭაშვილი დავითა, ღუსტირაშვილი ოსეფა, ტერდავითა-
შვილი ხუცესი კარაპეტა, მეწულიშვილი გოდერძა, ამირალაშვილე-
ბი — დოღმაზა, ოპანჯანა და თამაზა, დამბარაშვილი ამირანა, დავ-
რეშაშვილი ფარსადანა, სულხანიშვილი ბარხუდარა, მამაჯანაშვილი
გივი, ენგულაშვილი ღთისავარა, ბარამაშვილი გიორგი, ზუბიაშვილი
გაბრიელა, ხუდადაშვილი ბაღდასარა, ხითარაშვილი ბაირამა თაყი-
ნაშვილები — გაბრიელა ფეშანგი და ფარსადან, სააკაშვილი ესტატე,
ავთანდილაშვილი ფარსადანა, მირაქა, მერაბაშვილი ზურაბა, ოქრო-
მკედელიშვილი ალექსა, ხოჯაბეგაშვილი — ნაზარა, დათუნა და ზუ-
რაბა, სანასარაშვილი ქიტესი, კაჭკაჭაშვილი მანუჩარა, შინინაშვილი

სულხანა, გვირაზვილი გოდერძა, ხუცესი ტერმინასა, კრიყანგიშვილი ყაზარა, ჩარჩიშვილი გოდერძა, ალადათაშვილები — ოთარა, მურადა და პაპა, დიაკენიშვილი ფარსადანა, ბასტამაშვილი დათინა, წატურაშვილი პაპიჯანა, თემურაშვილი გაბრიელა.

ზემოჩამოთვლილ მოქალაქეებს ყმათა სხვადასხვა რაოდენობა ჰყავდათ გორში, რაც მოქალაქეთა ქონებრივ დიფერენციაციის მაჩვენებელია. ოსინაშვილ ქაიხოსროს და თაყინაშვილ ფარსადანას ჰყავდა — 12—12, ამირალაშვილ დოღმაზას — 11, შიხინაშვილ სულხანას — 9, ხუდადაშვილ ბაღდასარას — 7, მირიანაშვილ გიორგის, მდივნიშვილ გიორგის და მამაჯანაშვილ გივის — 6—6, გულიშამბარაშვილ გაბრიელას, დავრემაშვილ ფარსადანას და კაჭკაჭიშვილ მანუჩარას — 5—5, ხითარაშვილ ბაირამას და სააკაშვილ ესტატეს — 4—4, მირიანაშვილ გვირას, ავთანდილაშვილ ზალიას, ჯაშინაშვილ როსტომას, დამბარაშვილ ამირანას და თაყინაშვილ ფეშანგს — 3—3, ჭულაბაშვილებს: ავთანდილსა და გოდერძას, ამირალაშვილ თამაზას, სულხანაშვილ ბარხუდარას, თაყინაშვილ გაბრიელას, ხუცეს ტერმინასას, ალადათაშვილ ოთარას და მურადას — 2—2, დანარჩენს კითითო-თითო.

თუმანაშვილებს ბევრად მეტი ყმა ჰყავდათ ვიდრე აღწერის დავთარშია. ჯერ კიდევ XVII ს. 30—40-იანი წლების გაყრილობის წიგნიდან ვიცით, რომ როცა მანუჩარი და ჯიმშიტა თუმანიშვილები გაეყარნენ თაყასა და ბირთველს, პირველ ორს გორში ერგოთ: პაპინა ასატურაშვილი ყმა-მამულითურთ, არუთინა ძმით, ბარილუსა, ალიხანა, მურდსანგა, ჭარუა, ნაზვრევის მეოთხედი, ქხალციხიდან მოყვანილი ნურ-ალა (შეიძლება ამ ნურ-ალას შთამომავალი იყო დავთარში დსახელებული მანუჩარ თუმანიშვილის ყმა მურალაშვილი თამაზა⁵³). ორი თვალი წისქვილი ივანე მეწისქვილითურთ, რომსტომა წატურაშვილი ყმა-მამულითურთ⁵⁴. 1656 წ. ჯიმშიტა და მანუჩარი გაიყარნენ. ჯიმშიტას წილად ხედა წატურაშვილი როსტომა* თავისი

* ჯიმშიტას შთამომავალი უნდა იყოს გივი თუმანიშვილი, რომელსაც ამ წატურაშვილის შთამომავალმა საკმაო უსიამოვნება მიაყენა. ის ერთი ღერო კაცი ღარჩა, „ძმა და შვილი და სახლისკაცი არ ყვანდა“ და ბატონისაგან შევიწროებული 1697 წ. ინდოეთს გაიქცა. პირველი ცდით ეს განზრახვა ვერ განახორციელა, შეიპყრეს და უკან დააბრუნეს. მეორედ გაიქცა, განჯაში შეხვდა გორელ კაჭკაჭიშვილს, რომელსაც შორეულებით თავისი ბატონის, გივი თუმანიშვილის, წისქვილი მიჰყიდა. ეს საკითხი შემდგომი სსსამართლოს გასარჩევად ვახდა⁵⁵.

ყმითა და მამულით (ნახევარი საუკუნის შემდეგ წატურაშვილების. ყმა იყო ჩაგვიაშვილი ივანე)⁵⁶, ქარუა და ალიხანა თავთავიანთი მამულებით, არუთენა. მანუჩარს ერგო: ივანე მეწისქვილე, არუთენა, პაპია ასატურაშვილი და ბარილუსა თავთავიანთი მამულებით⁵⁷. თუმანიშვილების ყმები გორში, ალბათ, მხოლოდ ისინი არ იყვნენ საგამყრელო წიგნში რომ არიან დასახელებული. ჩვენ არ ვიცით რამდენი ყმა ერგოთ თავა და ბირთველ თუმანიშვილებს.

თუმანიშვილების მაგალითზე შეგვიძლია ვთქვათ, რომ დავთრის მონაცემები არასრულია. თუმანიშვილების ქონება, ადგილ-მამულები და ყმები დროის განმავლობაში მატულობდა და არ კლებულობდა. დავთარში კი სრულიად საწინააღმდეგო ტენდენციასთან გვაქვს საქმე.

XVIII ს. დასაწყისში გორში ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყო ყმების ის კატეგორია, რომელიც დავთარში ბოგანოდ იწოდება.

არსებული წყაროების მიხედვით ძნელია ბოგანოს უფლებრივი და ეკონომიკური მდგომარეობის ზუსტად დადგენა. სულხან-საბას განმარტებით „ბოგანო — უაგარაკო გლეხი“ ან „აგარაკ-მცირე გლეხი“, ე. ი. უმამულო, ხელმოკლე გლეხი ყო. რა თქმა უნდა, ეს განმარტებანი სოფლის მოსახლეობის ერთ ნაწილს შეეხება. „ბოგანო თავდაპირველად ახლად მოსულ გლეხს უნდა რქმეოდა, რომელიც ღარიბი იყო „მკვიდრ“ გლეხებთან შედარებით. შემდეგ კი „მკვიდრ“ გლეხთა ნაწილსაც უნდა სწოდებოდა ბოგანო, როცა ქონებრივად გაბოგანოვდა ეს გლეხი — ე. ი. დაემსგავსა ამ ახლად მოსულ გლეხს, როგორც უფლებრივად ისე ეკონომიურადაც⁵⁸. წყაროებში, რადგან ქალაქის მოსახლეობის ნაწილზე, გადმოტანილია სოფლისათვის დამახასიათებელი ერთ-ერთი ტერმინი, გამოდის, რომ ქალაქის ბოგანო თავისი მდგომარეობით სოფლის ბოგანოს უახლოვდებოდა. ქალაქში ბოგანოს გაჩენა დაკავშირებული უნდა იყოს სოფლიდან თავის ნებით ან ძალით გადმოსახლებულ გლეხობასთან. ქალაქში ისინი ძირითადად კვლავ სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობით იყვნენ დაკავებულნი.

ხელისუფლება ბოგანოებს ამრეზით რომ უყურებდა, ამაზე მეტყველებს მოსახლეობის აღწერის დავთრის ცნობები, სადაც ისინი, სწორად, მხოლოდ სახელით მოიხსენიებიან: „ბოგანო ბერუა, ბოგანო კიდევ ბერუა, ბოგანო ივანე, ბოგანო ოსეფა, ბოგანო პატა, ტატი“ და სხვ. ისიც საინტერესოა, რომ დავთარში დასახელებულ ხელოსნები (ორის გარდა: მღებარი მამულიშვილი და დათუნა კა-

ლატოზი) ყველანი ბოგანოები იყვნენ: „ბოგანო მეხლმე გიორგი, ბოგანო მკედელი. ნასყიდა, ბოგანო ხურო დათუნა, ბოგანო ხარაზი მურადაშვილი, ბოგანო მაჭარაძე ხაბაზი გოგია, ბოგანო მკედელი ივანე, ბოგანო კოკლი ხურო, ბოგანო სარაჯი მლთისია, ბოგანო თურინა მკედელი, ბოგანო მკედელი ოთია“. ბოგანოები იყვნენ, აგრეთვე, მეჯორე ქუდიარჯიაშვილი გიორგი და მენახირე პაპუნა.

დავთარში დასახელებულია 194 ბოგანო. მაგრამ გაურკვეველია მათი კომლობრივი და თუნდაც ოჯახური მდგომარეობა. არ ჩანს სად იყო მათი ოჯახები, გორში თუ სხვაგან. რამდენადაც ბოგანოები ვათავისუფლებულნი იყვნენ მთელი რიგი გადასახადებისა და ვალდებულებებისაგან, მაშინ გასაგებია, თუ რატომ არ შექმონდათ დავთარში მათი კომლები. „სამართალი ვახტანგ მეექვსისა“ პირდაპირ აცხადებს: „რისაც ან აზნაურისა, ან გლეხისა პატრონნი იყვნენ, უმამულო, ბოგანოს გარდაისად ყველა მეფის მდივანს აანუსხვიონ, იანგარიშონ“⁵⁹. კომლი ხომ ისეთ ოჯახს აღნიშნავდა, რომელსაც გააჩნდა სახლ-კარი, მიწა, ვენახი. ვენახს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. „ვენახის მქონეს გლეხს ბოგანო არა ჰქვიან, რაგინდ სხვა მამული ნაკლებად ჰქონდეს“, აცხადებს იგივე „სამართალი“. იქიდანვე ვიცავთ თუ ვინ ითვლებოდა ბოგანოდ: „ბოგანო ამას ჰქვიან, რომე ვენაჯი არა ჰქონდეს, თითო სახლი და რჩომის ალაგი ექნების, და მიწა ექნების ან არა“⁶⁰. როგორც ჩანს, თავისი ეკონომიური მდგომარეობით ბოგანო შეიძლება ყოფილიყო ღარიბი (ჰქონებოდა სახლი და მიწა) და ყოფილიყო ლატაკი (ჰქონებოდა მხოლოდ „რჩომის ალაგი“, მიწის გარეშე). რითი გაჰქონდათ მათ თავი, ამისი თქმა ძნელია. გორის ბოგანოთა ნაწილი, ალბათ, იყვნენ „ცხენების მწმენდავები, მზარეულები, მალაჩიების ნოქრები, აქლემების მარეკნი და სხვა მკავისი ხალხი“, ზიზლით რომ იხსენიებდა დონ პიეტრო ავიტაბილე⁶¹.

ჩვენთვის ცნობილ მცირეოდენ წყაროებზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას, რომ ბოგანო გლეხი არ იყო. ვახტანგ VI-ის სამართალი თუ არაპირდაპირ ამბობს ამის შესახებ, გორის ქეთხულების საჩივარში კი ასეთი ფორმულირებაა: „გლეხკაცის ჯარამა რომ ბოგანოზედ არ არის“⁶².

როდის და რატომ მომრავლდნენ ბოგანოები გორში?

ვფიქრობთ, ეს უნდა მომხდარიყო XVI ს. მიწურულსა და XVII საუკუნეში, როდესაც სანჯღო ხელისუფლება ქართლში შექმნილი პოლიტიკური ვითარებებს გამო, განსაკუთრებულ ყურადღებას უთ-

მოხდა გორის აღდგენასა და ეკონომიკურ გაძლიერებას. წინამორბედ პერიოდში გორი მრავალჯერ დაინგრა და, ბუნებრივია, მისი მოსახლეობა უაღრესად შემცირდა. ასეთ ვითარებაში სამეფო ხელისუფლება ისეთ ღონისძიებებს მიმართავდა, როგორცაა სხვა ადგილებიდან ყმების აყრა და მათი გორში ჩასახლება. რა თქმა უნდა, ისეთ ყმებს აყრიდნენ, რომლებმაც სხვადასხვა მიზეზით დაკარგეს მეურნეობის გაძლიერების უნარი. ახალმოსახლენი, თავდაპირველად ეკონომიკურად სუსტნი, თანდათანობით საქალაქო ცხოვრებაში ებმებოდნენ (ხელს ჰკიდებდნენ ვაჭრობას ან ხელოსნობას), ან ძველებურად სოფლის მეურნეობას უბრუნდებოდნენ. ასე რომ გორის ვაჭარ-ხელოსანთა უმრავლესობა ბოგანთა შთამომავალნი იყვნენ. ამიტომ, XVIII ს. შუა ხანებიდან, ბოგანოს ნაკლებად ვხვდებით გორში. XIX ს. დასაწყისის სტატისტიკურ მონაცემებში აღარც ერთი ბოგანო არ ჩანს. მაგრამ ეს სრულებითაც არ გამორიცხავს მაშინდელ გორში მათ არსებობას. სამაგიეროდ, XVIII ს. მეორე ნახევრიდან გორში მრავლად არიან ხიზნები.

ხიზანი გლეხთა ისეთი კატეგორია იყო, რომელიც პირადი თავისუფლებით სარგებლობდა და იმდენად იყო დამოკიდებული ფეოდალზე, რამდენადაც მისი მამულით სარგებლობა.

მართალია, ქართულ წყაროებში ხიზანი IX საუკუნიდან გვხვდება, მაგრამ გორში მხოლოდ XVIII ს. დასასრულიდან ჩანს ვაჭარ-ხელოსანთა სახით. ხიზნები, სხვადასხვა მიზეზით, თავიანთი სამკვიდრო ადგილებიდან აიყარნენ და სამუდამოდ გორში დასახლდნენ.

აღწერის დავთარში დასახელებულია რამდენიმე კომლი: აღიდან — 4 (მანუჩარა, ზუცეთი, გაბრიელა, ბეჟანა), იმერეთიდან — 1 (პატაშვილი ნასყიდა), რეხელი — 1 (დავითა), ოლოზელი — 1 (ხოსიას შვილი), სვენელი — 1 (პაპა). ესენი სხვადასხვა დროს ხიზნებად უნდა მოსულიყვნენ გორში.

1766 წ. განჩინებაში დასახელებულნი არიან ახალსოფლელი თათრიშვილი ბერუა, ხიზანი შალუტა ჯავახი და ხიზანი ელია ჯავახი⁶³. გორში გაიხიზნა და იქვე დასახლდა თბილისელი ყასაბი⁶⁴. გორში ხიზნად იდგნენ ეჩმიაძინის ყმები თოროზას შვილები, მაგრამ გადასახადებისაგან შეწუხებულნი რუისს გადასახლდნენ⁶⁵.

წყაროების ნაკლებობის გამო, მხოლოდ რამდენიმე ზიზნის დასახლება შეგვიძლია, მაშინ, როცა, როგორც XIX ს. დასაწყისის ერთ-ერთი სტატისტიკური ამონაკრებიდან ჩანს, ამ ქალაქში ხიზანთა 98 კომლი ცხოვრობდა⁶⁶.

გვიანფეოდალური გორის ცხოვრებაზე გარკვეულ გავლენას ახდენდნენ გაბატონებული კლასის წარმომადგენლები. მართალია, ისინი მუდმივად ქალაქში არ ცხოვრობდნენ, მაგრამ იმდენად, რამდენადაც გორში ჰყავდათ თავიანთი ყმები, ვაჭარ-ხელოსნები, ჰქონდათ საქსახლეები, დუქნები, ბაღები და ა. შ., გულგრილი მაყურებელი ვერ იქნებოდნენ ქალაქში მიმდინარე ამბებისა და, რასაკვირველია, მასში ჩარევას ცდილობდნენ. ფეოდალური არისტოკრატის გავლენა გორის საქალაქო ცხოვრებაზე მაინც სუსტი იყო. ის სამეფო ქალაქი იყო და მოქალაქენი უშუალოდ უკავშირდებოდნენ სამეფო ხელისუფლებას. მართალია, მეფე ფეოდალთა ზოგიერთი წარმომადგენლის მეშვეობით განაგებდა ქალაქს, მაგრამ ფეოდალი-მოხელე მაინც შეზღუდული იყო.

სამეფო კარს გორში ეკუთვნოდა სასახლე, მამულები, დუქნები, სახლები და სასახლე ადგილები, აბანო, სააგურე, „საკურდღლე ჭალა“. მეფე ეპატრონებოდა ნაოხარ სახლ-კარსა და კარ-მიდამოს⁶⁷. მეფე და მისი ოჯახის წევრები წელიწადის გარკვეულ დროს გორში ატარებდნენ. უფრო მეტიც, ეს ქალაქი ზოგჯერ მეფეთა რეზიდენციაც იყო. ასეთ დროს ფეოდალური არისტოკრატის ჩარევა ქალაქის მმართველობაში, ბატონის ძალადობა ყმებსადმი, უფრო ძლიერდებოდა.

მეფის უმაღლესი მოხელე ქალაქის მმართველობაში — მოურავი — მუდმივად გორში არ ცხოვრობდა, მიუხედავად იმისა, რომ მას თავისი სასახლე ჰქონდა და ყმებიც ჰყავდა. ამილახვრების მუდმივი რეზიდენცია ქალაქში იყო.

გორის მოურავმა XVIII ს. დამლევეს, როცა გორში დაიდო ბინა, გორელების აზრით, აქედან დაიწყო მათი უბედურება ისინი კატეგორიულად მოითხოვდნენ მოურავს თავისი ფუნქცია კვლავ ჰალოდან შეესრულებინა.

გორში თავიანთი ყმები ჰყავდათ და სასახლეებიც ჰქონდათ ქსნისა და არაგვის ერისთავებს, მაგრამ ისინიც ქალაქის იშვიათი სტუმრები იყვნენ. რაც შეეხება წვრილ ფეოდალებს — აზნაურებს, კერძოდ გარსევანიშვილებს და თუმანიშვილებს, თავიანთი ინტერესებით ქალაქის არისტოკრატიასთან ერთიანდებოდნენ. აზნაურთა ნაკლებობა შედარებით აიოლებდა გორის მოქალაქეთა მდგომარეობას.

გორის მოსახლეობის სოციალური მდგომარეობა, მათი მოვალეობანი და მოვალეობათა შესრულების ხარისხი ფიქსირებული იყო სპეციალურ წიგნში — „გორის დავთარში“, რომელსაც მამასახლისი და ქედხუდები ინახავდნენ. დავთარი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მოქმედებდა. 1771 წლის განჩინებაში, რათა თავისი გორელობა დაემტკიცებინა, ერთმა მღებრიშვილმა განაცხადა: „რუისიღამ შამაჩემი აყრილაო, გორს მოსულაო... დავთარშიც დაწერილაო... რა მამაჩემი აქ გორს მოსულაო სამოცი წელიწადი იქნებაო“⁶⁸.

! წყაროებში „ხარჯის დავთრებიც“ გვხვდება. ეს უნდა ყოფილიყო სპეციალური წიგნი, რომელშიც აღირიცხებოდა მოქალაქეთა არაორდინალური ხარჯები: საბატო სტუმრის სამასპინძლო, მშენებლობათა თუ სხვათა გამო გამოღებული ნატურალური და ფულადი გადასახადები. 1668 წლის განჩინებაში გორის მამასახლისმა და ქედხუდებმა მოსამართლეებს განუცხადეს: „მეფის ვახტანგის დროს ხარჯის დავთრებიცა გვაქვსო“⁶⁹. „გორის დავთრებსა და „ხარჯის დავთრებს“ რომ ჩვენამდე მოღწეო, განუზომლად ბევრი გვეცოდინებოდა ამ ქალაქის წარსული ყოველდღიური ცხოვრების შესახებ.

! გორის მწარმოებელი მოსახლეობა — ვაჭარი, ხელოსანი, გლეხი, სხვადასხვა სახის ვალდებულებას იხდიდა. მაშინდელი კანონმდებლობა ვალდებულებებს ორ მთავარ ნაწილად ყოფდა: საერო (სახელმწიფო და საბატონო) და საეკლესიო. სახელმწიფო გადასახადები, როგორც წესი, ქალაქზე ბითუმად მიდიოდა და შემდეგ მამასახლისი მოქალაქეებზე, ანაწილებდა, მათი სოციალური მდგომარეობისა და ქონების გათვალისწინებით.

საერო და საეკლესიო ყმების მოვალეობანი, როგორც ერეკლე II-ის განჩინებიდან ჩანს, მტკიცედ არ იყო დადგენილი, რაც ამ ორი კატეგორიის ყმებში დავას იწვევდა. ამიტომ 1757 წ. გამოცემულ იქნა სამეფო განჩინება: „ქ. გორელი ჩვენი სახასო ყმანი და კათალიკოზის ყმანი თავეთის სათხოვარსა და გამოსაღებაზედ ერთმანეთს ელაპარაკებოდნენ. ამათი გამოსაღების საქმე ასე გვიბრძანებია: თუ საბატონო სათხოვარი რამ ეთხოვებოდეთ და საბატონოდ გამოერთმეოდესთ, ჩვენმა სახასომ კაცმა, რომ მთელი ლიტრა გამოიღოს, ამიქმა ყადრმა კაცმა კათალიკოზის ყმამან ნახევარი ლიტრა გამოიღოს. ამ საბატონოს სათხოვარში ასრე, მოუდგებოდნენ თავთავის შეძლებით, ამიტომ რომ ნახევარი ამათი საქსახური რაც იქნება ბა-

ტონს კათალიკოზს უნდა მსახურონ და ამას გარდა თუ ერთი ასეთი რამ საქვეყნოთ მოსახმარებლათ შეეწერებოდესთ და ეთხოვებოდესთ, რომ ქვეყანას მოეხმარებოდეს, ეს ჯარი ამგვარი ამისი ხარჯი სახასომ თუ კათალიკოზის კაცმა თავთავის შეძლებით თუ შეუძლებელიც თავისასა შეძლებით, ასე სწორედ გამოიღონ, რაც რამ ფერი ამ რიგი ხარჯი შეეარდებოდესთ და ეთხოვებოდესთ, თუ უცხოის ქვეყნის სტუმარი მოუვიდოდესთ, ან მოსაქმე, იმათი ხარჯიც ამავე რიგათ უნდა გამოიღონ. ესეც ასე გვიბრძანებია, თუ ჩვენს ყმა, სახასო კაცს გორში კათალიკოზის ყმის მიწა და ვენახი ეყიდნოს, რა ოსმალო ქართლში მოსულიყო, მას აქეთ ოსმალობას თუ ყიზილბაშობას, დღეს აქამდის იმისი მიწის ღალა და ვენახის კულუხი კათალიკოზს უნდა მისცენ და თუ სახასოს კაცისაგან კათალიკოზის ყაცს და ყმას უყიდნია მიწა, თუ ვენახი, იმისი მიწის ღალა და ვენახის კულუხი საჩვენოთ უნდა გამოერთვას და მისცემოდნენ⁷⁰.

მეფის ამ ღონისძიების მიზანი, როგორც მოყვანილი წყაროდან ჩანს, საბატონო და საეკლესიო (საკათალიკოსო) ყმებზე ექსპლიატაციის ნორმის გათანაბრება იყო. განხიზნება გორისათვის იყო შედეგადილი, რაც ამ ქალაქში შექმნილ განსაკუთრებულ ვითარებაზე მეტყველებს. ჩვენამდე მოღწეულ საეკლესიო ყმების მრავალ საჩივარში აღნიშნულია იმ შევიწროების შესახებ, რასაც ისინი გორის ხელიძუფალთაგან განიცდიდნენ. მათ აიძულებდნენ საბატონო მოვალეობანიც მოეხადათ.

საეკლესიო ყმათა მდგომარეობაზე ვრცლად შევჩერდებით გორის ეკლესიაზე საუბრისას.

სახელმწიფო ვალდებულებებში პირველ ადგილზე საკომლო გამოსაღები — მ ა ხ ტ ა იდგა, რომელსაც ქალაქის მოსახლეობა ფულის სახით, ხოლო სოფელი პურით იხდდა. მახტას არ იხდიდნენ ქვრივობლები, საეკლესიო და საბატონო ყმები, ქალაქში მოსახლე თავადები და აზნაურები. გორელების მიერ მახტის გადახდაზე სხვა არავითარი ცნობა არ გვაქვს გარდა დაუით ბატონიშვილის ნათქვამისა, რომ გორიც იხდიდა მახტას. ამიტომ არ შეგვიძლია ვილაპარაკოთ ამ გადასახადის რაოდენობაზე ან მოქალაქეთა შორის მისი განაწილების პრინციპზე.

გორის მოსახლეობის ვალდებულებანი „დასტურლამალშია“ ჩამოთვლილი და ჩვენც მათზე შევაჩერებთ ყურადღებას.

„დასტურლამალში“ გორის მოსახლეობის მოვალეობანი იწყება იმით, რომ „ლაშქრობა აძეს, როდესაც ბატონს ეჭირების და უბრ-

ძანებს, თორემ ისე მაგვარს გადგომანედ არ დაეძახებდის“⁷¹. მარ-
თალია ლაშქრობა მუდმივი სამხედრო ბეგარა არ იყო, იგი სა-
ქიროებისდა მიხედვით ეწყობოდა, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ
გვიანდელი ფეოდალიზმის დროის საქართველოს საგარეო და საში-
ნაო მდგომარეობას, მაშინ გასაგები იქნება, რომ გორის მოსახ-
ლეობის დაბალი ფენებისათვის „ლაშქრობა“ სისტემატურ ხასიათს
ატარებდა. „ლაშქრობა“ დასტურლამალში თუ შედარებით მსუბუქი
ჩანს, XVIII ს. მეორე ნახევრიდან, კერძოდ, ერეკლე II-ის მეფო-
ბის ხანაში, უაღრესად სამძიმო გახდა. ერეკლემ 1755 წ. თავისთვის
„მუდამ სახლებლად მონაცვლუ ლაშქრის კაცი“ შეაწერა შიდა
ქართლს. გორს ორ თვეში ერთხელ უნდა გაეყვანა 4 ცხენოსანი და
2 ქვეითი⁷². ქალაქი პასუხს აგებდა ლაშქარში დაკლებული თითოეუ-
ლი კაცისათვის. 1767 წ. ბრძანებაში ჯარში დაკლებული კაცების
დარბევს თაობაზე ნათქვამია: „როგორც ამაში გვებრძანებინოს
ასე თუნდა დაირბეს და ყველას უკლებლივ გამოერთვას ეს თეთრი...
გორიდან აკლია კაცი 3 (80—ე. მ.), ამის ნახევარი იქნება მ. იქნება
თეთრი თექვსმეტი თუმანი“⁷³. მაშასადამე, მეფემ თითოეული დაკლე-
ბული კაცისთვის 2 მანეთი ჯარიმა შეაწერა ქალაქს, რაც იმ დროი-
სათვის საკმაოდ დიდი თანხა იყო.

ერეკლე II-მ 1787 წ. 5 ნოემბერს ოთარ ამილახვარს თავის სა-
სარდლოში ჯარის შეკრება და თბილისში ჩაყვანა უბრძანა. მეფის
ბრძანებით, გორიდან 14 კაცი უნდა გასულიყო ლაშქარში⁷⁴. მანვე
1789 წ. თებერვალში ყარაბაღში გასაგზავნ ჯარში გორიდან 12 კაცი
დაიბარა⁷⁵.

ჯარში დაბარებულნი დანიშნულების ადგილზე, თავიანთი სურ-
სათ-სანოვავით უნდა გამოცხადებულიყვნენ. 1787 წ. ერეკლემ ოთარ
ამილახვარს უბრძანა: „ვისაც ამ სიით თქვენს სასარდლოს კაცი ეწე-
როს, კაი ყოჩადი კაცი, ამ სუთს დღეზედ უნდა გარიგებინო და ერ-
თის კვირის ნუზლით აქ, ქალაქს (თბილისი — ე. მ.) შემოგვეყრი და
ერთს კვირას უკან ჩვენ კარგ სურსათს მივცემთ“⁷⁶.

! ... რა თქმა უნდა, ასეთი შემთხვევები, როგორც მანამდე, ისე მის
შემდგევაც მრავალი იყო. მებრძოლს თავისი სურსათით და შეიარა-
ღებით სამხედრო სამსახურის მოხდა მძიმე ტვირთად აწევებოდა.
თუ გავითვალისწინებთ მაშინდელ ვითარებას — ოსმალების, ყი-
ზილბაშების, ლეკების შემოსევებს, არცთუ იშვიათად ფეოდალურ
მშუღლს, გორელებს ხშირად უხდებოდათ სხვადასხვა რაოდენობით

(საქიროებისა და მიხედვით) მებრძოლებზე, იარაღსა და სურსათზე ჩრუენვა.

რადგან სამხედრო ვალდებულებაზე ვლადპარაკობთ, აქვე უნდა ითქვას ქალაქში ჯარის ჩაყენების სიმძიმის შესახებაც. არადგერი რომ არ ვთქვათ ხშირი ომების თუ ომის საშიშროების დროს ქართველთა ჯარის გორში ჩაყენებაზე, აუცილებლად უნდა შევეხეთ ჯოცხოველთა ჯარის შენახვის ვალდებულებას, რასაც ქამეფო ნელი-სუფლებს გორის მოსახლეობას აკისრებდა.

უცხო ჯარი ხშირად ისე მოქმედებდა ქალაქში, როგორც დამპყრობელი. ავტიბილეს ცოცხლად აქვს აღწერილი 1630-იან წლებში ყიზილბაშთა თარეში გორში, აღნიშნავს დედაშვილის გაუპატიურების შემთხვევას და ა. შ. 7. 1

წყაროებიდან ჩანს, რომ უცხოელნი ვალდებულნი იყვნენ ყველა-სუფერი, რაც კი დაჭირდებოდათ, თავიანთი ფულით შეეძინათ. მაგ-რამ ისინი ხშირად ძალადობას და პირდაპირ ძაჭტვას მიმართავ-დნენ. 1771 წ. დანახარჯის ნუსხაში, რომელიც ცხინვალში უნდა იყოს შედგენილი, რუსი ჯარის ჩადგომის შედეგი ასეა შეჯამებული: „ამას გარდა ჩვენს ქვეყანაში აღარც დარჩა ვენახის სარი, აღარც დაბე, აღარც ვენახის ჯალჯი და აღარც უბრალო სახლი დაუქცეველი, რომ არ დააქციეს და დაწვეს... რაც ქურდობითა მოიპარეს, იმის ესმას ვინ აიღებს“⁷⁸.

აღრე უკვე ვლადპარაკეთ იმ სიძნელებზე, რაც თან ახლდა ავ-დანთა ჯარის გორში ჩაყენებას 1747 წ. გორის მელიქის ფარსადანის მიერ თეიმურაზ II-სადმი გაგზავნილი არზიდან ჩანს, რომ ქალაქი ვალდებული იყო უცხოელთა ჯარი უზრუნველყო ყველაფერი აუ-ცილებლით. მართალია, მელიქი მხოლოდ ბინებისა და ბზის ნაკლე-ბობაზე ჩივის („ამათი საყოფი სახლი გორს არ არის... ბზის წყა-ლობითაც გვიყავით... დღეში ოთხას ორმოცდა ათი ლიტრას ბზეს თხოულობენ“⁷⁹), მაგრამ მათ სხვაც ბევრი ჭირდებოდათ.

გორის მოსახლეობას, მსგავსად ქართლის სხვა ქალაქების მო-სახლეობისა, მძიმე ტვირთად დაჟწვა რუსეთის ჯარის შენახვა. ერე-კლე II ნინია ფავლენიშვილს უბრძანებდა: „ამ სიით ეს ჯარებმა ასე უნდა დააყენო: თივასა და ბზეს თვტრით იყიდინან, სურსათი თავიანთი ექნებათ, შუშა და სანათი სახლის პატრონებისა უნდა იყოს და სავა რაც ხორავი მოუნდეს, ისიც თავისის ფასით მიჰყიდონ... გორმა შეინახოს კაცი ქვეითი ორასი“⁸⁰. ბრძანებაში თითქოს გათვა-

დღისწინებულა ყველაფერი, მაგრამ სინამდვილეში, რას ნიშნავდა
ჭარის ჩაყენება იმ დროს, საყოველთაოდ ცნობილია.

ხელისუფლება მოსახლეობას აიძულებდა დადგენილი ოდენო-
ბითა და განსაზღვრულ დროს „რუსის ჭარის სურსათი ვისაც შესწერე-
ბოდეს ეს ასე უკლებლად უნდა გამოიღონ“. ერეკლე II-ის ბრძანე-
ბით გორელებს 33 ხარვარი და 39 კოდი (დაახლოებით 730 ფუთი)
მარცვალი თბილისში უნდა ჩაეტანათ⁸¹.

ქართლ-კახეთის ქალაქები იხდიდნენ ე. წ. სალეკოს. ეს გა-
დასახადი მიზნად ისახავდა ლეკთა თავდასხმების მოსაგერიებლად
ღონისძიებების გატარებას. სალეკო გადასახადი გორში თითოეული
კომლიდან 30 შატრსა და 1,5 კოდ ხორბალს შეადგენდა⁸². მეფე
იმდენად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ამ გადასახადს, რომ როცა
1781 წ. თბილისისა და გორის კათოლიკენი ხარჯისა და გამოსა-
ღებისგან ვაათაეისუფლა, მხოლოდ ორი — სალეკო და მორიგის
გამოსაღები დაუტოვა⁸³.

სახელმწიფოს მიერ სამხედრო საქმესთან დაკავშირებით დადგე-
ნილი გადასახადებისა და მოვალეობის გარდა, მოქალაქეებს გაუ-
თვალისწინებელი ხარჯებიც ჰქონდათ. სახლთხუცესმა იოანე მუ-
ხრანბატონმა 1789 წ. 29 ნოემბერს. გორის მამასახლისს ზურაბს და
ქედხუდებს მოსთხოვა: „ჩვენ აქ ხიდისთავს მოვედით, ჭარი დიახ
დამაშვრალნი და თოელისაგან დამძრალნი არიან და მშვიერნიც რა-
საკვირველია, ახლა თქვენ ერთობით ორასი თუნგი მაქარი და ორი
ათასი გამომცხვარი პური იმალამვე თუ აქ ჭარს არ მოუვიდა, არას
გზით არ იქნება“⁸⁴.

გორის მოსახლეობა იხდიდა სურსათის გადასახადსაც. ერე-
კლე II-ის მიერ ოთარ ამილახვრისადმი გაგზავნილი წერილიდან
ჩანს, რომ გორსა და ცხინვალს უნდა დაემზადებინა 150 ხარვარი
სურსათი⁸⁵. XVIII ს. დასასრულის ერთი ნუსხის მიხედვით, გორის
მოსახლეობა ვალდებული იყო გადაეხადა 200 კოდი პური⁸⁶, ხოლო
1787 წ. ბრძანებით კი 25 ხარვარი და 45 კოდი⁸⁷.

„დასტურლამალიდან“ ვიგებთ, რომ გორელები იხდიდნენ
მალს. „გორის გამოსაღების რიგისაში“ წათქვამია: „ამავე (გორე-
ლებს — ე. შ.) აძეს მალი თავზედ ახალ ნაქორწილევს სამი აბაზი,
ერთს წელიწადს უკან თავზედ მუდამ ექვსი აბაზი ეთხოვების, სანამ-
დის დაბერდენ. რახან დაბერდების აღარ ეთხოვების“⁸⁸. როგორც
ჩანს, მამაკაცი, ოჯახის შექმნამდე, მალს არ იხდიდა. დაქორწინების

შემდეგ ერთი წლის განმავლობაში მხოლოდ 3 აბაზი იყო გადასახადი, ხოლო ამ დროიდან მოყოლებული დაბერებადღე 6 აბაზი⁸⁰.

ჩვენამდე მოღწეული მასალებით თუ ვიმსჯელებთ, ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის ბოლო პერიოდში, მალრს გამოსაღები კვლავ 6 აბაზი იყო, მაგრამ იგი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის გადასახადს კი აღარ წარმოადგენდა, არამედ მეფის ოჯახის წევრების შემოსავლის წყაროდ გადაიქცა. როგორც დედოფალი დარეჯანი წერდა, იგი გორში მცხოვრები თავისი 24 კომლიდან მალის საბაჟო წლიურად 24 მანეთს იღებდა⁸¹.

როგორც ადრე (XVIII ს. დასაწყ.), ახლაც მალის 6 აბაზიდან 5, აბაზი ბატონისა იყო, 2 შაური ამილახვარს ეკუთვნოდა, 2 შაური სახლთუხუცესს, მდივნებს და მამასახლისს უნაწილდებოდა⁸².

სამეფო ხაზინაში მნიშვნელოვანი თანხა შედიოდა გორის ყასიბხანიდან. ყასიბხანის გადასახადი წესდებოდა თითოეულ გოყილულ პირუტყვზე: ცხენზე — 1 აბაზი, ძროხაზე — 2 შაური, კახვარზე — 1 შაური. ამ გადასახადიდან მიღებული საერთო თანხა შეიარგენდა 1—3 თუმანს, რომლის მეათედი ამილახვრისა იყო⁸³.

ქალაქის მოსახლეობას შიშვე ტვირთად აწევა ე. წ. ხელმწიფის ფეშქაში, რომელიც ირანის შაჰისათვის ქალაქებისა და სხვა მისართმევეების შესაძენი თანხის შეგროვებას გულისხმობდა⁸⁴ „დასტურლამალიდან“ ვიგებთ, რომ ფეშქაშის თანხა გორში 12 თუმანს შეადგენდა⁸⁵.

გორის მოქალაქეთა ვალდებულებების და გამოსაღებთა, მრავალფეროვნებაზე საინტერესო ცნობებს შეცავს „ქალაქაშვილების დაეთარი“, იგი, მართალია, ერთი ოჯახის მდგომარეობას გვეცნობს XVIII ს. პირველ ნახევარში, მაგრამ მსგავს მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო სხვა ოჯახებიც როგორც იმავე პერიოდში, ასევე წარსულში და შემდგომშიც.

რუსეთიდან დაბრუნებულთა შიშვე აჯულბაშეილი, 1752 წ. 24 მაისს წერდა: „ამ თარხიდან (1754 წ. 6 სექტემბრამდე) მ. ვ. რაი სახელმწიფო ხარჯი მოვიცხა სულ ამცხ ქვეით სწერა:

(1 აბაზი)* ს. ქ. საყარაულო მივეცით.

(6 შაური) ტ. ქ. კიდევ თევზაას-შვალს მივეცით.

* თანხის აღმნიშვნელი ასოები გავიფიქრე და მნიშვნელობები დარღვეულში ჩავსვი.

(1 მინალთუნი და 2 აბაზი) ჩუ. ქ. ოსებისათვის გამომართვეს ლეინი ბ (2).

(3 აბაზი) ქ. ქ. კიდევ მივეცით სურსათი ლომინანთ ის ას კოდი ა (1).

(1 მინალთუნი) ჩ. ქ. კიდევ მივეცით თეთრის თევზიას-შვილსა.

(10 შაური) სტ. ქ. კიდევ ოთხმოცი თუმანი რომ მოაგროვს მივეცი.

(მინალთუნნახევარი) ჩფ. ქ. კიდევ ამ თეთრისთვის დააკლდაო— მივეცი.

(2 მინალთუნი და 3 აბაზი) ცქ. ქ. კიდევ ბოლნისის ნოქრისთვის მივეცი.

(3 აბაზი) ქ. ქ. კიდევ თევზიას შვილს მივეცი.

(1 მინალთუნი და 18 შაური) ჩშ. ქ. კიდევ ბოლნისის ნოქრის-თვის მივეცი.

(1 მინალთუნი და 5 შაური) ჩსნ. ქ. კიდევ ქალაქს რომ თხუთ-მეტი ნოქარი ითხოვს იმისთვის მივეცი.

(3 მინალთუნი და 4 ბისტე) ძბ. ქ. კიდევ მამასახლისმა თავისი თეთრი და ხელმწიფის სამასპინძლო რომ ოცდაათი თუმანი მოაგროა მე გამამართვეს.

(14 შაური) დ. ქ. ბატონის სამასპინძლო მივე.

(1 მინალთუნი და 1 აბაზი) ჩს. ქ. კიდევ სალაშქრო მივე.

(6 მინალთუნი) ჩფ. ქ. კიდევ სომხითის სალაშქრო მივე.

(1 მინალთუნი) ჩ. ქ. კიდევ დავითა რომ ლაშქარში წავიდა, ნოქარი სალაშქრო დაეჭირა მე და მოსესათვის მე მივე იმ (3) (5 მინალთუნი) ნოქრის თეთრი.

ქ. სურსათი მივე პური კოდი (3) (6) ზის ქიტა ურმისა და საიასაულო მივე ჩყა (1 მინალთუნი და 9 შაური) ამდენი.

(2 მინალთუნი და 1 აბაზი) ცს. ქ. გარსევანის-შვილი იასაულაი: შოვიდა გორს ლევ (36) ამოდენის თუმნისა მე გამამართვეს ამდენი.

(14 შაური) დ. ქ. კიდევ თევზიას-შვილს მივე.

(6 შაური) ჩ. კიდევ მივე იოვანეს.

(1 მინალთუნი) ჩ. კიდევ იოვანეს მივე.

(2 მინალთუნი) ც. კიდევ ღართისკარის სალაშქრო წაიღო და გითამაშ.

არარეგულარული, მაგრამ საკმაოდ მძიმე, იყო ე. წ. სამასპინძლო, რომელსაც ზოგჯერ ფულადი გადასახადის სახეც ჰქონ

და. როსტომ მეფის 1639 წ. სიგლიდან ჩანს, რომ „სამასპინძლო“ გორის მოსახლეობასაც ევალებოდა⁹⁸. ეს გაუასახადი კომლოზრივ იკრიბებოდა. „ჩუღაბაშვილების დაეთრიდან“ ვიგებთ, რომ გორის მამასახლისმა 1752 წ. „ხჯლმწიფის სამასპინძლო რომ ოცდაათი თუბანი მოაგროვა“. იმავე წელს კიდევ აუტკრეფით სამასპინძლო. მაშასადამე, ძნელია იმის დადგენა წლის განმავლობაში რამდენჯერ ჯდა რა რაოდენობით იკრიბებოდა „სამასპინძლო“.

საინტერესო წყაროა გორელების დანახარჯის ნუსხა სამასპინძლოზე 1791 წ. 16 მაისიდან 6 ივნისამდე. საბუთში დაწვრილებითაა ჩამოთვლილი კათალიკოსისა და ბატონიშვილ ალექსანდრეს ზემო ქართლში მოგზაურობის დროს გორელებს რა და რამდენი „სამასპინძლო“ შეაწერეს⁹⁹.

გორის მოსახლეობას უნდა შეესრულებინა, აგრეთვე, ბეგარა, ე. ი. ფიზიკურად ემუშავა შაისევეანის (ალბათ კარვის დადგმა), ხოდის და სასახლის მშენებლობაზე, ზვარში და ბაღში, კონზე (სულხან-საბას თქმით, კონი-არის „თევზის საპყრობი“, ე. ი. ფაცური), ჯთუ რაზნდაც უბრძანონ, უარს ვერ იტყვიან¹⁰⁰.

დასტურლამალში ჩამოთვლილ გორელთათვის აცალკებულ საბეგრო სამუშაოებზე, საბუთების უქონლობის გამო, ბევრს ვერაფერს ვიტყვით. მაგრამ უხვი ცნობები მოგვეპოვება გორის ციხის აღდგენით სამუშაოებზე, გორელების მონაწილეობაზე. XVIII ს. უკანასკნელ მეოთხედში. ამ საკითხს ახლა აღარ შეევეხებით, რადგან საქმოდ დაწვრილებით განვიხილეთ „გორის ციხესთან“ დაკავშირებით.

გორის მოსახლეობის ბეგრის ერთ-ერთ სახეს ულაცო წარმოადგენდა. ულაცი, სეარაუდოა, მეფის საქრობისათვის საბრძოლო მასალის, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების თუ სხვა ბარგის გადატანისათვის სატრანსპორტო საშუალებების მიწოდებას გულისხმობდა. ეს რომ მართლაც ასე უნდა იყოს, ამაზე მიგვითითებს გორი XI-ს მიერ დადებული ყარაქლის სამოურაოს გარიგება. მასში ვკითხულობთ: „მამასახლისები ამ ერბოს სოფლის ულაციით ჩამოიტანდნენ“¹⁰¹. მაშასადამე „დასტურლამალის“ ცნობა „გორის სძეს... ატენის ღვინის ულაცი“¹⁰² გულახმობს გორელებს მიერ ატენის ღვინის ჩაზიდვას თბილისში ან იქ, სადაც მეფის სურვილი იქნება.

გორელების მიერ „ულაცის“ ბეგარის გადახდის პირველი ცნობა XVI ს. დასასრულიდან გვაქვს.

თავისებურ ბეგარას წარმოადგენდა „ტიკი და ტომარა“, რომელიც წყაროებში დასახელებულია „ულაყთან“ ერთად, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ გორელებს ღვინისა და მარცვლეულის გადატანის დროს მეფის განკარგულებაში უნდა გადაეცათ როგორც ტვირთის მზიდი ცხოველები, ისე ტიკები და ტომარები.

მეფეს უხდიდნენ, აგრეთვე, სხვადასხვა წვრილ-წვრილ გადასახადებს: საბატონო მიწით სარგებლობისათვის — ღალას, ღვინით გადასახადს — კულუხს, პირუტყვის ძოვებისათვის — საბალახეს, მეჭინბისათვის — სამეჭინბოს, ბაზიერებისათვის — საბაზიეროს, ფურის ერბოს*. მეფის შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროს სხვადასხვა სახის ჭარიმები — ჭურუმი შეადგენდა¹⁰².

როგორც დავინახეთ, ქალაქის მოსახლეობის სახელმწიფო ვალდებულებანი საკმაოდ მრავალგვარი იყო. მაგრამ გორელების სამსახური სამეფო ხელისუფლების წინაშე ამითი არ ამოიწურებოდა. გორის მოსახლეობას ევალდებოდა, აგრეთვე, ქალაქის მმართველობის აპარატის, მეფის მოხელეების შენახვა.

3. კლასობრივი ბრძოლა

გვიანდროდალური პერიოდისათვის დამახასიათებელი იყო თითქმის განუწყვეტელი კლასობრივი ბრძოლა, გამოწვეული ბატონყმური ურთიერთობის გამწვავებით და სისაქონლო წარმოების განვითარებით. კლასობრივი ბრძოლა ქალაქებში წარმოებდა ორი ძირითადი მიმართულებით: ა) ბრძოლა ფეოდალების წინააღმდეგ და ბ) ბრძოლა ქალაქის ყმა ვაჭრებსა და ხელოსნებსა და მოსახლეობის პრივილეგიურ ფენებს შორის¹.

გორში ანტიფეოდალურ ბრძოლაზე როცა ვლაპარაკობთ, მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ ის გარემოება, რომ იგი, საერთოდ, ფეოდალიზმის წინააღმდეგ კი არ იყო მიმართული, არამედ ცალკეული ფეოდალის ან ხელისუფლების წარმომადგენლის თვითნებობის აღაგმევას ისახავდა მიზნად და მასში უმთავრესად ყმა ვაჭრები და ხე-

* დანტურლამალის მიხედვით, აღცილებზე სპეციალურად იგზავნებოდნენ კაცები ფურებს დასათვლელად და მამასახლისს დააწერდნენ ფურთა რაოდენობას, რას მიხედვითაც გარკვეული რაოდენობის ერბო უნდა გადაეხალა სოფელს ან ქალაქს, იქვე ნათქვამია: „ვინც ამ საქმეზედ ასამწერლოდ წავიდოდეს, ასმევდენ, აქმევდენ, სხვა სარგო არა აქვს რა“¹⁰¹.

ლოსნები მონაწილეობდნენ. შედარებით ორგანიზებული იყო ქალაქის პრივილეგირებული მოსახლეობის ბრძოლა, რომელიც თავისი ეკონომიკური სიძლიერით აღარ კმაყოფილდებოდა და ზოგიერთი უფლების გაფართოებას მოითხოვდა.

ფეოდალის თუ ფეოდალ-მოხელის წინააღმდეგ ბრძოლის გავრცელებული ფორმა იყო მეფისათვის მიმართვა საჩივრით. გვხვდება მებატონისაგან გაქცევის და შეიარაღებული წინააღმდეგობის გაწევის შემთხვევები.

ადრეული ცნობა გორელების მიერ ფეოდალებისადმი ორგანიზებული წინააღმდეგობის გაწევისა XVII ს. დასასრულს განეკუთვნება. ფარსადან ციციშვილის მიერ გორელებისადმი მიცემული ტყით სარგებლობის წიგნიდან ჩანს, რომ გორელები ტრადიციულად შეშას ჰკრიდნენ ნარუალაზე*, ზედაველის მთაში**, სანიაჟორში*** და ურიულში****. შემდგომში ციციშვილებმა ტყით სარგებლობა აღარ დაანებეს, რის გამო გორის წარჩინებულმა მოქალაქეებმა და „სულერთობით გორელთა“ ნაზარალიხანს მიმართეს და ციციშვილებზეც „ფეშქაშათ გაისარჯენ“. გორელებმა ამგვარად მიაღწიეს იმას, რომ ციციშვილები ხელს აღარ შეუშლიდნენ აღნიშნულ ადგილებში შეშისა და ხე-ტყის მოჭრისას.

დაძაბული იყო მოქალაქეთა ურთიერთობა მეფის მოხელეებთან, განსაკუთრებით მოურავთან.

მოურავთან გორელების კონფლიქტის ამსახველი პირველი ცნობა დატულია ერეკლე I-ის მიერ შედგენილ „სამოურავო დებულებაში“. იქიდან ირკვევა, რომ დაახლოებით ერთი საუკუნის წინათ, ერეკლე II-ის მეფობის დროს, მოურავის ძალადობითა და თვითნებობით შევიწროებული გორელები თბილისში ჩასულან. ერეკლე I-თან და თავიანთი გასაჭირი მოუხსენებიათ. მეფემ მიიღო გორელების საჩივარი და ყველა ძველი დებულებანი დააყენა“, ე. ი. გაუქმებულად გამოაცხადა. საბუთის ეს ადგილი გვაფიქრებინებს, რომ მოურავს შეუზღუდველი უფლებები მისი სახელის მოსახლეობისადმი თვით მეფეთაგან ჰქონდა მინიჭებული. მეფემ ამიტომ „დაა-

* ნარუალა, ე. ი. ის იდგალი სადაც რე შეიღინებოდა, გავრცელებული ტოპონიმი.

** ზედაველა — სოფ. ხიდისთავთან.

*** სანიაჟორი — სოფ. ქვაბურელთან.

**** ურიული — ნასთფლარი ქვაბურელთან.

ყენა¹ ადრინდელი „დებულეზანი“ და გორელებს „სხვა ახალი განწინება“ მისცა.

„ახალი განჩინება“ ჩამდენადაც მისაღები იყო გორელებისათვის, იმდენად მიღებელი იყო მოურავისათვის. ამიტომ გორელებში „ახალი განჩინების“ დაცვას ცდილობდნენ, ხოლო მოურავეები შის გაუქმებას. საქმე იქამდის მივიდა, რომ, როგორც 1795 წ. განჩინებიდან ჩანს, ამილახვრებმა ერეკლე I-ის მიერ შედგენილი „ახალი განჩინება“ გორის თავკაცებს წაართვეს. 1795 წ. 1 თებერვალს ერეკლე II ბრძანებდა: „მაგრამ რომელიც პაპის ჩვენის მეფე ერეკლესაგან განწესების წიგნი არის, თუ ის წიგნი არ გამოჩნდა არას (გზით არ იქნება, ის უნდა გამოაჩინონ (ამილახვრებმა — ე. შ.); თუ ის წიგნი არ გამოაჩინეს, ამ განწესებას აღარ მივსცემთ, კიდევ მოუწილით. ასე იცოდეს — ამილახვარის ოჯახში უნდა იპოვნოს ეს წიგნი, რათ უნდა დაიკარგოს ის. ძველი წრგნები, რომელიც ყოფილა, ჩვენ უნდა გვიჩვენონ. სამი-ოთხი ოჯახი არის ამილახვრიანთი და იმათ ოჯახებში იქნება, უნდა რომ იპოვნონ და მოგვართვან, გავწინჯოთ და გავასწოროთ ის საქმე“. მაგრამ მეფის ამ განკარგულებას შედეგი არ მოჰყვა. ამილახვრებმა ერეკლე I-ის მიერ შედგენილი, თავიანთი უფლების შემზღვეველი საბუთი აღარ გამოაჩინეს.

ამილახვრებმა როდის წაართვეს გორელებს „ახალი განჩინება“, ამის დადგენა ძნელია, მაგრამ ის კი ვარკვევით ჩანს რომ ეს უნდა მომხდარიყო დიდი ხნის წინათ, ვიდრე ერეკლე II გორელებს ხელახლა მისცემდა „სამოურაო დებულეზას“. 1789 წ. 27 ივნისს ერეკლე მეორისადმი მირთმეულ საჩივარში მოურავის თვითნებობაზე, გორელები ამბობდნენ: „ჩვენო კელმწიფევე, მრავალჯერ მოგვიხსენებია ჩვენი შეწუხება ამილახვრიანდგან, მაგრამ თქვენის მოუცლელობით ჩვენს საქმეს ბინა არ მიეცა“⁴.

¹ გორელების აურთიერთობა მოურავთან განსაკუთრებით გმწვევდა მას შემდეგ, რაც ეს თანამდებობა იესე ამილახვარზე დაიკავა.

გორის მოქალაქეთა მოქმედება იესე ამილახვრის წინააღმდეგ აისახა ჩვენთვის ცნობილ ორ საბუთში. პირველი საბუთის დათარიღება პირობითად შეიძლება XVIII ს. 80-იანი წლებით. შ. მესხია საბუთს ათარიღებდა იმავე საუკუნის 80—90-იანი წლებით, რადგან აღნიშნულ პერიოდში იასე. გორის მოურავად არ მიაჩნდა. იასე მოურავი უნდა გამხდარიყო 1772 წლიდან, რევაზ ამილახვრის გარდაცვალებისთანავე და ამ თანამდებობაზე იყო 1787 წლამდე შემ-

ღეგ მისი ადგილი დაიკავა ოთარ ამილახვარმა 1801 წლამდე. მაშა-
ქადაძემ, პირველი საჩივარი 1787 წლამდე ან ამ წელს უნდა იყოს
შედგენილი. 1789 წ. 27 ივნისს დაწერილ საჩივარში გორქლები
იმიტომ ახსენებენ იასეს, რომ მეფეს მოაგონონ, საჩივარი წინათაც
ლაგვიწერიაო. „ჩვენ და იესე ამილახვრის საჩივარში სამართალიც
გვებოძა და განაჩენიც, — წერდნენ გორქლები, — მაგრამ ამილა-
ხვრიანთ იქ დგომით ვერ გავიყვანედ“⁸.

ამგვარად, შ. მესხიას მიერ გამოქვეყნებული „გორის ქეთხუდე-
ბის საჩივარი ერეკლე II-ს“ უნდა ჩავთვალოთ პირველ საჩივრად,
ზოლო მეორე საჩივარი (1789 წლისა) მიმართული იყო ოთარ ამილა-
ხვრის წინააღმდეგ, მაგრამ მასში აისახა იესეს წინააღმდეგ ბრძო-
ლის ეპიზოდები.

პირველი საჩივრიდან ჩანს, რომ მოურავი სხვადასხვა უკანონო
გამოსადგებებით მოქალაქეებს ძარცვავდა. მოურავმა მოქალაქეები
აიძულა მისთვის ეძლიათ: ახალწლის შაქარი, საჩექმე⁹, კომლსუ
თითო ურემი შეშა. მოქალაქეების მიერ ჩადგმული ოჩხენიდან თევ-
ზი მიჰქონდა. მოურავის ბრძანებით მოქალაქენი თიბავდნენ და თი-
ყას თავიანთი ჭრმებით უზიდავდნენ, კალოზე თითო ურემი ბზე
მოურავს მიჰქონდა. მოქალაქეებს აიძულებდა კირსა და ლხინზე ძღვე-
ნი მიერთმიათ. შეწულებული მოქალაქენი ჩიოდნენ: „ვენახი არ არის
ჩვენი, ბალი და ბოსტანი და კირნახული მუდამ“. განსაკუთრებით
უკმაყოფილო იყვნენ ის მოქალაქენი, რომლებიც ვაჭრობდნენ. მოუ-
რავი თვითნებურად ბევრავდა სხვადასხვა მხრიდან შემოტანილ ღვი-
ნოს, ზორცს, ვინც მოურავის დაუკითხავად ბაზარში ორაგულს გა-
ტანდა გასაყიდად თუმნით აჯარიმებდა. ისეთი ვითარება შეიქმნა,
რომ ვაჭრებს ბაზარში დადგომისა ეშინოდათ.

უკეთეს მდგომარეობაში არც ხელოსნები იყვნენ. ფეიქრებს
მოურავისათვის მუქთად უნდა დაერთოთ ბამბა, მუქსად მოექსოვათ
და ასევე მუქთად შეეღებათ, მესანთლეს ლიტრობით სანთელს არ-
თმევდა.

მოურავის კაცები დაუფარავ ყაჩაღობასაც კი არ ერიდებოდნენ.
ჩვეულებრივ ამბად იქცა დუქნების ძარცვა, ხალხის მოტაცება გა-
მისასყიდის წასართმევად, იტაცებდნენ მაკე ცხენებს და მანამდე
პყავდათ ვიდრე კვირებს არ მოიგებდნენ, ამის შემდეგ პატრონს

⁸ გალისკველი ყმა ქალის გათხოვებს შემოხვევაში. საჩექმეს ქალის პატრო-
ნი უხდიდა. გვ. 567.

ცხენს დაუბრუნებდნენ. ქალაქის საგადასახადო დაეთარი, რომელიც წესით მოქალაქეთა ამორჩეულ თავკაცებს უნდა ჰქონოდათ, მოურავმა წაიღო და თავის სახლში დადო და გადასახადებს როგორც უნდოდა ისე ახდევინებდა. ის იმ მოქალაქეებსაც კი არ ინდობდა, რომლებსაც მეფისაგან „სახასო სიგელები და ოქმები“ ჰქონდათ და აიძულებდა იმის შესრულებას, რისგანაც მეფემ გაათავისუფლა. არსებული კანონით რომ ზოგანოზე გლეხკაცის ჯარიმა არ ვრცელდებოდა, მოურავს არც ეს აბრკოლებდა და ზოგანოსაც ისეთ მოთხოვნებს უყენებდა, როგორსაც შეძლებულ მოქალაქეს.

გორელების განცხადებით, მათი უბედურება მაშინ დაიწყო, როცა იესე ამილახვარი გორში დასახლდა. ვიდრე ამილახვრები ქალაქში ცხოვრობდნენ „ამდენს მოსახსენებელში არც ერთი არ გვეპროვებია, ამათი აქ დგომით დაგვემართა“-ო. მეფეს იქვე შეახსენებდნენ, რომ ერთხელ, ლეკების შემოსევის დროს, რევან ამილახვარმა მცირე ხნით გორს შეაფარა თავი, შემდეგ კი კვლავ ქალაქში დაბრუნდა ალბათ, რალაც შემოსევის გამო, თავდაპირველად იესე ამილახვარიც მცირე ხნით დასახლდა გორში, შემდეგ კი სამუდამოდ დამკვიდრდა. გაოცებული მომჩივანნი ამის გამო ამბობდნენ: „ახლა ღმერთმან გააძლიეროს თქვენი ჯელჭიფობა, თქვენის დოვლათით ორმოცის წლის ხარაბა სოფლები აშენდა და ყველა თავის ალაგას წავიდა და იმათგან (ამილახვრის ოჯახისაგან — ი. შ.) კი არა გვეშველა რა. წყალობას ვითხოვთ — ამის სამართალი გვეღირსოს“.

ერეკლე II-მ, როგორც არზიდან ჩანს, იესე ამილახვრის ასალაგმავად აღძრულ საჩივარზე „სამართალიც და განაჩენიც“ უბოძა, მაგრამ ამან სასურველი შედეგი ვერ გამოიღო. გორის ძარცვაში ოთარ ამილახვარი იესეს საქმეს აგრძელებდა. რაც მთავარი იყო გორიდან ამილახვრის გასახლება ვერ შეძლეს. უფრო მეტიც, წინა საჩივრიდან ახალ საჩივრამდე, განვლილ პერიოდში ამილახვრებს გორში სასახლეს აუშენებდათ. გამწარებული გორელები მეფეს უმტკიცებენ, რომ „არას დროს ამილახვრიანი გორში არ მდგარიყვნენ, და არც სასახლე ჰქონიყთ“.

არზაში, მცირეოდენი ცვლილებებით, გამეორებულია ის უკანონო გადასახადები, რაც ზემოდასახელებულ საჩივარში იყო ჩამოთვლილი, მაგრამ ამჟერად, გორელები უფრო კატეგორიულად მოითხოვდნენ მეფისაგან მათი ინტერესების დაცვას. „ვალი არ გაძესთ

ჩვენი სამართლისა, რომ სამართალი გვიზოძოთ?" — წყრომით ეკითხებოდან ისინი ერეკლეს.

მოურავის და სხვა მოხელეთა თვითნებობით განსაკუთრებით ვაჭარ-ხელოსნები ზარალდებოდნენ. ამიტომ მოურავის წინააღმდეგ მოქალაქეთა გამოსვლას მსხვილი ვაჭრები უბიძგებდნენ. 1789 წლის საჩივარი გორელებმა ერეკლეს მანუჩარ თუშანიშვილის ჩაგონებით მიართვეს.

არზაზე მინაწერი ბრძანებიდან ვიგებთ, რომ მეფემ ოთარ ამილახვარს ადრეც უბრძანა ქალაქში გადასახლებულიყო, მაგრამ აო დაუმორჩილა. მეფე ახლაც ბრძანებს: „ამილახვრის გორიდან ატყრელობა არ იქნება. ეს მკა და კალო რომ გათავდეს, უნდა აიყაროს და გორიდან გამოვიდეს, ქალას ჩავიდეს და იქ თავის სამკვიდროს სასახლეში დადგეს“. მაშინ გორელები თავიანთ ბოეალებას პირნათლად შეასრულებენ, რაც ამილახვრების სამოურავო ადევთ, ყოველთვის უკლებლად მიართმევენ. მაგრამ ოთარ ამილახვრის გორიდან გაყვანა ვერც მეფე ერეკლემ და ვერც გორელებმა ვერ შეძლეს.

გორელების ამილახვრისადმი მტრული დამოკიდებულება ერეკლეს გარდაცვალების შემდეგ უფრო გამწვავდა. მეფე გიორგი 1800 წ. 21 სექტემბრის წერილიდან ჩანს, რომ ოთარს მოქალაქენი აღარ ემორჩილებოდნენ და პირდაპირ ემუქრებოდნენ კიდევ. მეფე გორელებს აფრთხილებდა. „გორის მამასახლისო და გორელებო ამ საქმეზედ თუ რომ ამილახვარს არ ეთანხმებით... არ დაემორჩილენით, ჩვენი მოსისხლენიც იქნებით და კიდევ გადაგახდევინებთ; ნუ ჯრუბობთ და ნურც ალაშაყალობთ, სწორეს პირით და სწორეს გულით მოიქეცით და ამილახვარ უქმნავეთ ამ საქმეზედ“.

ქალაქში კლასობრივ და სოციალურ წინააღმდეგობებს ამჟღავნებდა მეფის სხვა მოხელეთა მოქმედებაც. მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთი მათგანი მოქალაქეთა რიგებიდან იყო გამოსული, თავიანთი შემოსავლის გადიდების მიზნით ყოველგვარ უკანონობას ჩადიოდნენ.

პირველ არსში, რომელზეც ზემოთ უკვე ვილაპარაკეთ, განსაკუთრებით გამახვილებულია ყურადღება, რომ „მამასახლისი შეპყრია მოურავს ამხანაყათა“ და ამ ორ მოხელეს ისე დაუბეგრავს მოსახლეობა, რომ ქალაქს სამეფო ვალდებულებების მოხდის წელი აღარ ჰქონდა.

საბუთოში დასახელებული მამასახლისი ზურაბ ამირალაშვილი
ჟნდა იყოს, რომელიც ჩვენთვის ცნობილი წყაროს მიხედვით, ამ თა-
ნამდებობას ასრულებდა 1787—1791 წლებში. იმავე მამასახლისის
უსამართლო მოქმედებაზეა ლაპარაკი 1789 წ. 29 ივნისის არზაში,
როცა ზაალ დავითიშვილი მამასახლისის უჩივის გორში შეხიზნული
შისი ყმებისადმი უსამართლოდ მოპყრობის გამო. მამასახლისი მათ
გორში დგომის ხარჯს ართმევდა. ერთ-ერთ მათგანს ჯარედან გან-
თავისუფლებისათვის ფული გამოართვა, მერე დაარბაა ჯარში, რა-
ტომ არ წახვედიო¹⁰.

ვინმე აბელა, მეფისათვის გაგზავნილ საჩივარში (1792 წ.), მო-
ხელეთა დაუნდობლობაზე წერს: „ომიხსნებიან შინა. კარებს მიმტე-
რევენ და ცოლშვილთან ავად მეპყრობიან... ჩემო ზღმწიფევე, მო-
ხელეებს ბევრჯერ მოვახსენე და შეეტირე, ყურს არავინ მიგდებს“¹¹.

თავიანთ კლასობრივ თანამომეგებს როგორ ჩავრავდნენ მოხე-
ლეები, ამის საილუსტრაციოდ გამოგვადგება პაპუნა ჟულაბაშვი-
ლის ერთი ცნობა მამასახლის თაყინაშვილ მელიქ ფარსადანის მოქ-
მედებაზე: „ღმერთ წინაშე მე პაპუნა გორს არ ვიყავი, გილანს ვი-
ყავი. თაყინათ მელიქ ფარსადანა მოსულყო, ჩემი დარბაზის კე-
დელი გივიანთქენ დაექცია და კბოა ურემი აგურო წაიღო. თავის
ოთახები გააქცთა უფასურათ“¹². 1792 წ. საბუთიდან ირკვევა, რომ
გორის მოსახლეობამ არაერთხელ იჩივლა მეფესთან მამასახლისის
ბაბუას უკანონო მოქმედებაზე, მაგრამ მეფე მაინც ცდილობდა მის
შენარჩუნებას. საბოლოოდ მეფე იძულებული გახდა ბაბუა გადა-
ეყენებინა და მის მაგიერ ზურაბ ხითარიშვილი დანიშნა¹³, რომელიც
გორელებისთვის ასევე მიუღებელი იყო. როგორ ასრულებდა თავის
მოვალეობას ზურაბ ხითარიშვილი, კარგად ჩანს ერთი წერილიდან.
გორელები 1794 წ. 29 იანვარს მეფის კარზე მყოფ გორელ სულთა-
ნიშვილს წერდნენ იმ შეწუხებზე რასაც ისინი განიცდიდნენ მას
შემდეგ, რაც ხითარიშვილებმა „მოხელეობა იშოვეს“. გორელები
სულთანიშვილს აცნობდნენ თავიანთ გასაჭირს და სთხოვდნენ არზა
შიართვი მეფესო, „შენს მეტი გორელი კაცი არავინ არის (მეფის
კარზე ე. მ.) და ვალი გაქვს, რომ ამ ქვეყნისათვის შენც იღწვო“.
როგორც წერილიდან ირკვევა, მეფეს სცოდნია გორის მოქალაქეთა
პოზიცია ხითარიშვილისადმი, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მან მაინც
უბოძა მოხელედ დანიშვნის ოქმი. წერილში ვკითხულობთ: „მანამ-
დე ხითარანი მოხელეობას იშოვიდნენ ერთმანეთს ხოცდნენ; მო-“

ხელეობა რომ იშოვეს, ამხანაჯათ შეიყარნენ და ნახევარ ხარკს აღარ აძლევიანებენ. თორემ შეიტყობენ ერთხელაც არის. შენ ხომ კარგად იცი ხითარიშვილმა რომ ოქმი მოიტანა მოხელეობისა მაშინვე, თავებს ვიხოცდით, მაგრამ ასეთის აზრით შემოგვეტყუა მოხელეთ, რომ ის ოქმიც უცხადებდა, რომ არ მოგვეცადნა არ იქნებოდა, ხომ მოუცადეთ, რაც ქნა აღარ დავდიეთრა და რაც შემატა და მოუარა ამ ქვეყანას გლეჯის მეტი¹⁴.

გორელებს მძიმე ტვირთად აწვით, აგრეთვე, ციხის შოვლა-პატრონობასთან დაკავშირებული ხარჯები. საქმე იქამდე მიდის, რომ ზოგჯერ მოქალაქენი ჟიარს ამბობდნენ ციხისთავისადმი შორხილებზე და კანონით დადგენილ მოვალეობასაც აღარ ასრულებდნენ. მინბაშმა დიმიტრი დიასამიძემ 1794 წ. მეფეს შესჩივლა: „გორის ციხის დებულების“ მიუხედავად გორელები შემას აღარ მაძლევენ, რომ მეციხოვნემ ცეცხლი აანთოს და იცხოვროს¹⁵. დაახლოებით ერთი წლის შემდეგ დიასამიძე გორიდან ყააძევს, რაც მოქალაქეთა აქტიური მოქმედების შედეგი უნდა ყოფილიყო. დოკუმენტი საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ გორელების უკმაყოფილებით ისარგებლა ოთარ ამილახვარმა და მინბაშის სახლ-კარს დაეპატრონა. 1795 წ. 29 იანვარს ერეკლემ ამილახვარს უბრძანა, მინბაში „ციხეში შეუშვი და ციხე ამას დაანებე, რომ თავის მღვრთ მარეობა და საქმე შეასრულოს“-ო¹⁶. მაგრამ, როგორც შემდგომი პერიოდის საბუთებიდან ჩანს, მინბაში ციხეში მაინც არ შეუშვეს.

ქალაქში მოხელეების განუკითხავი მოქმედება იმდენად ჩვეულებრივი იყო, რომ ისინი ქალაქის ძარცვაში დაუფარავად ეცილებოდნენ ერთმანეთს. ამის გამო მათ შორის კონფლიქტიც კი, ხდებოდა როცა 1774 წ. ერეკლეს ბრძანებით მდივნებმა საშვეფოს ზოგიერთი მხარე აღწერეს, შარლამის სახით გორში აღებული 5 ხარკი პურიდან ისე მდივანს არაფერი არგუნეს. ამ უკანასკნელმა მეფეს შიმართა საჩივრით. მეფემ დააკმაყოფილა ისევე პრეტენზიას და მდივნებს უბრძანა მისთვისაც მიეცათ წილი¹⁷.

რადგან მოხელეობა შემოსავალს და პრივილეგიებს იძლეოდა, ამიტომ თავადაზნაურობისა და მოქალაქეთა წარმომადგენლები ყოველი გზით ცდილობდნენ ამა თუ იმ თანამდებობის ხელში ჩავსებას. ხშირად თანამდებობის მოპოვება ქრთამის საშუალებით ხდებოდა. ქრთამს იღებდნენ როგორც მეფეები, ისე მისი მალაქი რანგის მოხელენი. თავის ადგილას უკვე ითქვა, რომ გორის მოურავი-

ბის მოსაღებად ქრთამის ვალება ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. ამ მხრავ საინტერესოა თუმანიშვილების მამულებისა და ყმების ნუსხა, რომელიც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ქრთამის გავრცელებაზე XVIII ს. შუა ხანების ქართლ-კახეთის სამეფოში. თუმანიშვილები ჩამოთვლიან ვისთვის რაში მიუტიათ ქრთამი: „არჩილ მეფის მოკმარებით, ბევრის ქრთამით, არც მამული წავირთვით, მდივნობაც სულხანს უშოვნა. მამის ჩემის ხანჯალი და ცხენი, შერდის თუმნის სურა ქრთამად მდივნობისთვის გავიღეთ... ერისთავისა ბარძიმის მოკმარებით, ბევრის ქრთამით, არა წავირთვით რა... მეფე გიორგი წაბრძანდა იმერეთს, დასტურ ლიპარიტთან ახლდა ჩემის საქმით, მაგრამ მრავალი გაუგზავნე... ერეკლე მეფესთან ბევრი გამივიდა... ახლა კიდევ ერეკლე მეფეს გაპყვე, ბატონი გაგწყრომოდათ, ჩენი წილის წარმგევა ებრძანა. ქრთამით, სამსახუროთ ისევ ვიშოვნი და არა წავირთვი რა“¹⁸.

იყო შემთხვევები, როდესაც მეფეს დაცარიელებული ხაზინა აიძულებდა ვაჭრისაღვის ძალით წაერთმია ფული და ამ გზით დაეფარა ესა თუ ის გადაუდებელი ხარჯი. ერთი ასეთი შემთხვევა აღწერილი აქვს მანუჩარ თუმანიშვილს. მეფე გიორგის ბრძანებით, მუხრანის ბატონმა იოვანემ და ფალავანდისშვილმა ელიზბარმა გორში შეიძყრეს მანუჩარი და შისი ძმისწული გივი, მათი სახლები გაძარცვეს, ხოლო ტუსაღები თბილისს წაიყვანეს მეფესთან, რომელმაც 2 ათასი თუმანი მოითხოვა. თუმანიშვილებმა, როგორც იქნა 600 თუმანზე დაითანხმეს მეფე. მან ეს თანხა ლეკთა ქარს მისცა ჯამაგირათ¹⁹.

გეონომიკურად ძლიერ მოქალაქეებს საშუალება ჰქონდათ ეჩივლათ სამეფო კარზე და მხოლოდ ამიტომ ვიცით იმ ანტაგონიზმზე, რაც ფეოდალებს და ქალაქის არისტოკრატებს შორის არსებობდა. პაპუნა ჯულაბაშვილი აღნიშნავს (1730 წ.), რომ მისი გორში, ყარაფონის დროს „კოკლ ამირათ ბატონს რევზას მოსულიყო, თავისი ძალით ჩემი დარბაზი დაეჭია და ცხრა ურემი აგური წაიღო... ღმერთმან ამისთანა უსამართლო ყოველს ჯამიანს აშოროს, რომ ასე მეზობელმა დრო იშოვნოს...“²⁰.

მოქალაქის უუფლებობის საინტერესო მაგალითს ვხვდებით იმავე ჯულაბაშვილის თავგადასავალში. პაპუნამ გარსევანიშვილი დავითას სახლში გაიცინო ცხინვალელი ბერი გრიგოლი, რომელსაც ყიზლარში უნდა წაეყვანა პაპუნა და მისი შვილი დავითა. ბერი თვითონ აღარ გაპყვა და ოსი თარეშა გააყოლა, რომელმაც სხვა ოსებ-

თან ერთად გველეთში დაძარცვა ისინი. მთელ ამ ამბავს ისეთი ელფერი დაჟრავს, რომ ჟულაბაშვილების გაძარცვაში გარსევანიშვილი დავითა და გრიგოლ ბერი არაპირდაპირ მაინც მონაწილეობდნენ. გავიდა ხანი, გრიგოლ ბერი კვლავ გორში მოვიდა და მეფე თეიმურაზთან და ერეკლესთან იჩივლა: ჟულაბაშვილ დავითას ერთი გირვანქა ვერცხლი გავატანე თბილისში გასაყიდათ და ფული აღარ დამიბრუნაო. თეიმურაზი და ერეკლე არც კი დაინტერესდნენ მართალს ამბობდა თუ არა ბერი, მაშინვე ამირინდო ამილახვარს უბრძანეს დავითასათვის ფული წაერთმია. ამილახვარმა სისრულეში მოიყვანა ბრძანება.

საინტერესოა, რომ მეფე ზოგიერთი პოლიციური ღონისძიების განხორციელებას ქალაქში მცხოვრებ ფეოდალს ავალებდა. ასე მოხდა, მაგალითად, მაშინ, როცა გრიგოლ ბერის საჩივარი გარსევანიშვილმა გარსევანმა მოიყვანა სისრულეში. დავით ჟულაბაშვილის თქმით, ამილახვარმა „გარსევანისშვილი გარსევან იასაულათ დამიყენა, და თეთრი გამამართვა, და ბერს მისცა“²¹.

პეტრე, დავრეშაშვილმა 1794 წ. 20 მარტს უჩივლა თავის მეზობელს, ტეტია გარსევანიშვილს, რომელმაც სახლთან მისასვლელი გზა წაართვა, ბაღის მორწყვის საშუალებას აღარ აძლევდა, სახლში წყალი შეუგდო, კედელი დაუქცია, ერდოს მიღები დაუგლიჯა, ცოლი გაულახა და სხვ.

მეზობლისაგან შეწუხებულმა პეტრემ მეფესთან იჩივლა. მეფემ იასე ამილახვარს დაავალა სამართალის ქმნა, მაგრამ არაფერი გამოვიდა. ტეტამ ხელი არ აიღო პეტრეს შევიწროვებაზე. პეტრე შწარედ მოთქვამდა: „ეს ზემოხსენებული რომ შერჩა, ახლა ორი პატარა ბიჭი ამისია, ხან დამითა და ხან დღისითა ერდოს მიქცევენ“-ო. როდესაც სიმართლის დასადგენად გორელები დაკითხეს, ყველამ პეტრეს დაუჭირა მხარი²².

ქალაქის მოსახლეობის კლასობრივი და შიდაკლასობრივი ბრძოლის სხვა ეპიზოდების გახსენებაც შეიძლება. მაგრამ ის, რაც ითქვა, სრულიად საკმარისია, რათა გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ გორელების დაძაბულ ცხოვრებაზე ბატონყმური ურთიერთობის პირობებში. ბატონყმობის, მეფის მოხელეთა წინააღმდეგ ბრძოლა, ხშირად, შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი რელიგიური, ზოგჯერ კი ნაციონალური ბრძოლის ნიღბით მიმდინარეობდა. სამწუხაროდ, ამგვარი ბრძოლის ამსახველი ქართული დოკუმენტური წყა-

როები არ გაგვანია. მაგრამ მას რომ ადგილი ჰქონდა გორში და სხვა ქალაქებში, უცხოელებმა შემოგვიინახეს საინტერესო ცნობები.

მეფე და ფეოდალური არისტოკრატის ერთი ნაწილი თავიანთი მთლიანად და ეკონომიკური ინტერესებიდან გამომდინარე, კათოლიკობას უპერდა მხარს და გარკვეულ პრივილეგიებსაც ანიჭებდა. ასეთი შეღავათებით სარგებლობდნენ გორში მოღვაწე მისიონერები და გაკათოლიკებული ადგილობრივი მოსახლეობა. მისიონერები მხოლოდ კათოლიციზმის ქადაგებით არ კმაყოფილდებოდნენ, ისინი საჩუქრის, შესყიდვის და სხვა გზებით ხელში იგდებდნენ მამულებს, ყმებს, საცხოვრებელ და სამლოცველო სახლებს. მისდევდნენ მევენახეობას. ყოველივე ეს იწვევდა მართლმადიდებელი და გრიგორიანული სარწმუნოების მიმდევართა უკმაყოფილებას, რაც ზოგჯერ გამოსვლებში გადაიზრდებოდა. მართალია, ამ საკითხზე დაწვრილებით შემდეგ ვისაუბრებთ (იხ. კათოლიკობა გორში), მაგრამ არ შეიძლება არ გავიხსენოთ პატარების საცხოვრებლის დაწვის, მათი გორიდან განდევნის შემთხვევები, როცა მეფის მიერ პატარების დასაცავად გატარებული ღონისძიებებიც ვერ შეელოდათ. ქალაქის მოსახლეობის გამოსვლა ხშირად მიმართული იყო არა მხოლოდ მისიონერების, არამედ მათი დამცველი მეფისა და ფეოდალური არისტოკრატის წინააღმდეგაც. ამიტომ მეფე და მისი კარისკაცები, ფეოდალები, იძულებულნი იყვნენ ანგარიში გაეწიათ ქალაქის ვაჭართა და ხელოსანთა მოთხოვნისათვის და ანტიკათოლიკური ღონისძიებანი გაეტარებინათ.

იმის გამო, რომ ბეგარა-გადასახადების აკრეფა ხშირად აშკარა მძარცველურ ხასიათს ატარებდა, მოქალაქენი შეიარაღებულ წინააღმდეგობას უწევდნენ მოძალადეებს. ბაქარა-მეფის ერთ წერილში, რომელიც შედგენილი უნდა იყოს 1716—1717 წლებში, ნათქვამია, რომ გორელებს საპოლიციო სამსახურის მეთაურის (ეშიკადასბაში) ხალხისათვის დიდი უსიამოვნება მიუყენებიათ. წერილში კონფლიქტის მიზეზი დასახელებული არ არის, მაგრამ ასეთი მოხელის და მისი ხალხის მისვლას გორში რაღაც სერიოზული აშმაგი უძღვოდა. სავარაუდოა, იგი გადასახადების აკრეფასთან იყო დაკავშირებული. ამას გვაფიქრებინებს წერილის ის ადგილი, საიდანაც ჩანს, რომ მეფეს საქმის გამოძიება თავლიდარისათვის (საანგარიშო დარგის მოხელე) დაუვალებია: „ჩვენი ბრძანება არის თავლიდარო ფირან, მერმე გორს ეშიკადასბაშის გივის აზნაურიშვილები ყოფილან საქმეზე

და გორელთ დაულახავთ, დაუჭირიათ, იარაღი აუყრიათ. მიდი მო-
ცითხული ჰქენი. თუ უბრალოდ დაელახოსთ, ვისაც ამათი იარაღი
ქმონდეს, გამოართვი, მოეცი და ექვს-ექვსი თუმანი იმათ ჯარიმა
წაართვი და თუ მართლის ჰყოს ეს ამათ ექნასთ, ის გორელი კაცები
აქ მოიყვანე, ჩვენ გავიკითხავთ და სამართალს აქ ვუზამთ“²³.

ბატონისა და მოხელის „ურჩობა და უმორჩილობის“ გამო, მეფე
ერეკლე II-ის ბრძანებით ამილახვარს გორის ხაროში ჩაუყრია გო-
გია და გოდერძა ბეჟუას-შვილები, რუისის ეკლესიის ყმები²⁴. ცნო-
ბილი არ არის, კონკრეტულად რაში გამომქლავნდა მათი ურჩობა.
მაგრამ, ცხადია, მათ სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის დანაშაული
ჩაიდინეს.

იმათ, ვისაც ბატონის წინააღმდეგ საჩივრის წერა ან ხელში იო-
რადის აღება არ შეეძლოთ და აღარც შექმნილი ვითარების შეგუე-
ბა სურდათ, დარჩენოდით ერთი გზა — გაქცევა. ბატონყმობის აუ-
ტანელ უღელს გორიდან რომ მრავალი ყმა გაექცა, ამაზე გვაუწყებს
ზოგიერთი წყარო. 1697 წ. ბატონს გაექცა ინდოეთში წატურაშვი-
ლი²⁵. აგრეთვე, ჩანს, რომ XVII საუკუნეში და შემდგომ პერიოდ-
შიც მრავალი გორელი გადახვეწილი იყო საქართველოს საზღვრებს
გარეთ²⁶.

სამეფო ხელისუფლება, ბუნებრივია, ცდილობდა კლასობრივი
წინააღმდეგობის შესუსტებას და გაბატონებულ კლასს, მოხელეებს
კანონიერების დაცვისაკენ მოუწოდებდა. ერეკლე II რევან ამილა-
ხვარს წერდა: „ხალხი არ შეაწუხოთ და ან არ აჩივლოთ“²⁷. უფრო
შეტიც, ცოტა მოგვიანებით, ერეკლე გორელების საჩივრით შეშფო-
თებულნი, კითხვას სვამს: „ძველთაგან არა ყოფილა და რომელიც
ჩქნელი საქმე არის, ყველა ჩემს დროში როგორ უნდა შემოვი-
დეს?“²⁸.

ერეკლემ ქვეყანაში მშვიდობის დასამყარებლად და მტრის მო-
საგერიებლად სალექო 30 შაური და კოდნახევარი პურის გადასახა-
დის შემოღება განიზრახა. გორელი ქეთხუდების თქმით, მეფე კარ-
გა ხანს ქართლისა და კახეთის სასულიერო და საერო წარმომადგენ-
ლებთან თათბირობდა აღნიშნულ საკითხზე, რათა მოსახლეობის უკ-
მაყოფილება არ გამოეწეა²⁹.

ერეკლეს სიცოცხლის ბოლო პერიოდში სამეფო ხელისუფლე-
ბის სისუსტემ იჩინა თავი. მუდმივად მზარდ სახელმწიფო და საბა-
ტონო ხარჯებს ბატონიშვილთა თვითნებობა დაემატა. ისინი სხვა-

დასხვა ოდენობის თანხებს უკანონოდ ითხოვდნენ მოსახლეობისა-
გან.

განსაკუთრებით საინტერესოა ერეკლეს მიერ 1795 წ. გორელე-
ბისადმი გაგზავნილი წერილი. მეფე, გორის მოსახლეობას მოუწო-
დებს ყოველი საშუალებით დაიცვან თავი მოძალადე ბატონიშვილე-
ბისაგან: „... მერე ომანისშვილი გოგია და ალექსიშვილი იაკობ, რომ
იასაულად ბატონს ჩემს შვილს ფარნავაზს გამოეგზავნა, ერთი ექვს
თუმანს გთხოვს და მეორე სამს თუმანსა გთხოვს, ეგენი ორნივე
დაიჭირეთ, ან რაც კაცი ახლდეს, თავიანთი თუ ვისიც უნდა იყოს,
ყველანი უნდა დაიჭიროთ და ცხენი თუ იარაღი თქვენთვის სულ სა-
ხალხოდ მამიციან და მაგათ ყველას თავი გაუტეხეთ, ოთხას-ოთხასი
ჯობი დაჰქარით. ამის იქითაც თუ ჩემმა შვილებმა და ან შვილიშვი-
ლებმა შეგაწერონ რამე, ერთის შაურიდამ ას თუმნამდინა, ნურა-
ფერს ნუ მისცემთ. თუ ძალა მოინდომონ, კაცები კარგად დაუტყი-
ფეთ ისე გაუყარეთ; თუ თქვენზე იარაღი მოინდომონ და იხმარონ
იმათ კაცებმა თქვენ ერთისათვის ორი და სამი იარაღი იხმარეთ
იმათზედა. გორელებო დიდნო და მცირენო სახასონო, ეკლესიისა
და ან სხვისა ყმანო და ხიზანნო და დედაკაცებო! თქვენც ასე
ცქმენით“³⁰.

მეფის მიერ გატარებული ღონისძიებები სანახევრო ხასიათს
ატარებდა. შას აღარც ფეოდალთა თვითნებობის ალაგმვა და არც
უკმაყოფილო მოსახლეობის მოთხოვნათა უგულუბელყოფა შეეძლო.
მდგომარეობა კიდევ უფრო გამწვავდა ერეკლე II-ის გარდაცვალე-
ბის შემდეგ. გორი მეფე გიორგი XII-ის წინააღმდეგ ამხედრებულ
ბატონიშვილებს მიემხრო.

თავი მეოთხე

ეკონომიკური განვითარება

1. ხელოსნობა

გორში ხელოსნური წარმოების ამსახველი მასალები მცირეა, მაგრამ ერთი რამ ცხადია: მთელი მისი არსებობის მანძილზე ხელოსნობა საკმაოდ განვითარებული იყო. ანტიკურ პერიოდში, როგორც არქეოლოგიური მასალებიდან ჩანს, გორში ჟებირატესობა ჰქონდა მეთუნეობას, აგურის, კრამიტის, წყალსადინარი მილების და სხვ. დამზადებას. აღნიშნულ სპეციალობათა ხელოსნები გორში მრავლად უნდა ყოფილიყვნენ. გორი მინის, მოჭიქური თიხის ქურჭლის ერთ-ერთ უძველეს განთქმულ ცენტრად არის მიჩნეული. ასეთი ქურჭლის დასამზადებელი მასალა — კვარცის ქვიშები გორის მახლობლად, ატენსა და მეჭვრისხევში მოიპოვებოდა¹.

სამშენებლო საქმის საკმაოდ მაღალ კულტურაზე მიგვანიშნებენ გორის ციხეზე მიკვლეული ანტიკური ხანის ნაშთები, სადაც გამოყენებულია ქვა და ალიზ-აგური. ყველაფერი ეს გვაფიქრებინებს, რომ გორში, ისევე, როგორც იბერიის სხვა ქალაქებში, სხვადასხვა სპეციალობის ხელოსნები უნდა ყოფილიყვნენ, სახელდობრ: ქვის მკდელნი, ქვის მკვეთელნი, კლდის მკაფაენი, ქვის მომჭრელნი, ალიზის მჭრელნი, მეთუნეები და სხვანი.

ხელოსნური წარმოება უფრო უნდა ამაღლებულიყო ფეოდალიზმის ეპოქის გორში, რადგან ახალმა ეკონომიკურმა ურთიერთობამ მეტი სტიმული მისცა. ამ საკითხის ისტორიის შესასწავლად უაღრესად მცირე წყაროები გაგვაჩნია. წყაროთა სიმცირე იმდენად ჭამთა სიავის ბრალდ არ უნდა იყოს, რამდენადაც იმისი, რომ გორი თავისი ისტორიის მანძილზე, კერძოდ, საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე, უფრო ვაჭრობის ცენტრი იყო, ვიდრე ხელოსნობისა.

შუა საუკუნეების გორის ეკონომიკური თვალსაზრისით დაწინაურება, მისი მნიშვნელოვან ქალაქად გადაქცევა დაკავშირებულია დავით აღმაშენებლის სახელთან. მან ჯეროვნად შეაფასა გორის შესანიშნავი გეოგრაფიული მდებარეობა. გორის, როგორც ეკონომიკური ცენტრის, სწრაფად დაწინაურებას ისახავდა მიზნად დავითის მიერ სომხების გადმოსახლება, რის შედეგად „გორის ციხე და მასთან მიმდებარე დაბა ქალაქად იქცა“³.

გორის ქალაქად გადაქცევა მოდის XI—XII საუკუნეთა მიჯნაზე, როდესაც სამეფო ხელისუფლებამ, გორში ჩატარებული მშენებლობითა და ვაჭართა ჩასახლებით, ეს სტრატეგიული პუნქტი ქალაქის სტატუსში გადაიყვანა⁴.

ჩვენ არა გვაქვს მასალა გორში ხელოსნური წარმოების ცალკეული დარგების განვითარებაზე, რომელიც საშუალებას მოგვცემდა თვალი მიგვედევნებინა მისი ევოლუციის ან დაცემისათვის. ჩვენამდე მოღწეულ ცალკეულ საბუთებში მხოლოდ თითო-ორი ხელოსანია დასახელებული რაც, ვიმეორებთ ხელოსნური წარმოების განვითარებაზე სრულ წარმოდგენას ვერ მოგვცემს.

„გორის მცხოვრებთა XVIII ს. პირველი ათეულების აღწერის დავთარში“ დასახელებულია შემდეგი ხელობის ხელოსნები: ხურო — 3, მკედელი — 3, ხარაზი — 1, მეხლმე — 1, ხაბაზი — 1, მღებარი — 1, მეარაყე — 1, სარაჯი — 1, კალატოზი — 1⁵.

გორში ხელოსნების მდგომარეობაზე გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის 1804 წ. აღწერის მასალები მართალია, ისინი გვიანდელია, მაგრამ მათი მნიშვნელობა მაინც დიდია. ჩანს, რომ XIX ს. დასაწყისში გორში იყო 27 სპეციალობის 118 ხელოსანი⁶.

1802 წ. აღწერიდან ირკვევა, რომ გორში 50 სახელოსნო იყო. დარგების მიხედვით სახელოსნოთა ეს რაოდენობა შემდეგნაირად ნაწილდებოდა: ზეინკალთა სახელოსნო — 1, ოქრომკედელთა — 2, მღებავთა — 9, მეფხესაცმელეთა — 3, მექუდეთა — 3, თოქმაჩთა — 3, მჩითავთა — 11, სხვადასხვა დარგისა — 14⁷.

სპეციალობათა მიხედვით, 1804 წ. მონაცემებით, ხელოსნების შემდეგი რაოდენობა იყო: ფეიქარი — 23, მღებავი — 16, მჩითავი 12, მესანთლე — 7, მკედელი — 6, მექუდე — 5, მეწაღე — 4, კალატოზი — 3, დალაქი — 3, მებორბლე — 2, ღურგალი — 2, მექურქე — 2, მეპურე — 2, მეღანე — 1, მეკონდახე — 1, მენაბღე — 1, ქვის-

მკრელი —1, მეაღვირე —1, ვერცხლისმკრელი —1, მექოთნე —1, ჭასაბი —1, დაბალი —1, შებაგირე, —1⁸.

ამ ორი მონაცემით თუ ვიმსჯელებთ, აღმოჩნდება შემდეგი: ხელოსნებს შორის იმდენად გაღრმავებულია ქონებრივი დიფერენციაცია, რომ ყველა ხელოსანს არ ჰქონდა თავისი სახელოსნო. ხელოსანთა რაოდენობა დაახლოებით ორჯერ მეტი იყო სახელოსნოებზე.

ხელოსნობის სხვა დარგებთან შედარებით განვითარებული იყო სამღებრო საქმე. ნ. ბერძენიშვილის თქმით, „სამღებროებსა და ღებვის საქმეს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავთ ფეოდალური საქართველოს მეურნეობაში“⁹. განსვენებული მეცნიერის მიერ მოპოვებული მასალების მიხედვით, სამღებრო მოთავსებული იყო გადახურულ შენობაში, სადაც რამდენიმე დიდი სანახევროდ მიწაში ჩაფლული ქვევრი იდგა. ქვევრში წყალს ჩაასხამდნენ და წამალს ჩაყრიდნენ. ცეცხლი ქვევრისაგან მოშორებით იყო გაჩაღებული. ცეცხლიდან ქვევრისაკენ გაყვანილი მილი წყალს ათბობდა. წყალში ნართს ავლებდნენ და ღებავდნენ.

სამღებროში მუშაობდა მღებარი — საღებავის მცოდნე ოსტატი და მღებავი, ე. ი. ის ვინც უშუალოდ ღებავდა. სამღებროების ექსპლოატაცია ფეოდალთა მიერ, ჩვეულებრივ, საიჯარო წესით წარმოებდა.

მოიჯარადრეზად გამოდიოდნენ, როგორც მღებარები, ისე არამღებარები. „მას შემდეგ რაც ჩვენ ვიცით, რომ მღებარი საღებავების მცოდნე ოსტატია, ბუნებრივია დაეუშვათ, რომ სამღებროში მღებარებთან უნდა ემუშავნათ მღებავებსაც —ქარგალ-შევირდებსაც“¹⁰. დიდ სამღებროში მრავალი თუ არა რამდენიმე მუშახელი მაინც საქმიანობდა. სამღებროს მოიჯარადრეს, რადგან ზოგჯერ თვითონ ოსტატი არ იყო, ოსტატი უნდა დაეჭირავებინა და შესაფერი ანაზღაურებაც მიეცა. ასეთი ტიპის სამღებრო, როგორც ნ. ბერძენიშვილი ფრთხილად შენიშნავდა, „უკვე მანუფაქტურაა და არა საშუალო საუკუნეების სახელოსნო“¹¹.

სამღებროები, მართალია, იჯარით გაიცემოდა სხვადასხვა პირზე და გარკვეული ვადით, მაგრამ მათ ჰყავდათ ერთი საერთო: ზედამხედველი, რომელიც სამღებრო აღმინისტრაციული გამგე იყო და მის მოწყობა-შემოსავლიანობაზე ზრუნავდა¹².

„დასტურლამალის“ მიხედვით, „ზემო ქართლის მღებართუხუცესი ერთი იმათი უნდა იყოს რიგით“¹³. ვახტანგ VI გულისხმობს,

რომ ზემო ქართლის მღებართუხუცესი გორიდან უნდა იყოს. ამას იმიტომ ვამბობთ, რომ „დასტურლამალიდან“ მოყვანილი ფრაზა ჩასმულია პარაგრაფში — „გორისათვის“. საინტერესოა ისიც, რომ ქომხით-საბარათაშვილოს და ყაიყულის სამღებროები თბილისის მღებართუხუცესს ექვემდებარებოდა, მაშინ, როცა „ზემო ქართლისა ცალკეა“¹⁴. ეს მიგვანიშნებს ზემო ქართლის სამღებროთა დიდ მნიშვნელობაზე. მას ცალკე მართვა სჭირდებოდა.

გორის მღებართუხუცესს პირველად ვხვდებით მარიამ დედოფლის წყალობის სიგელზე (იგი შედგენილია 1664 წ. და ნათქვამია, რომ თავისი ვაჟის ოტიას სახელზე აშენებულ მთავარანგელოზის საყდრისათვის გორის სამღებროდან შეუწირავს სანთელი...) დარეჯან დედოფლის მიერ 1771 წ. გაკეთებულ წარწერაში: „ახუ, გიბრძანებთ ვინაცაჲინ დღეის წაღმართ გორის მღებართუხუცესი იქნებოდე, ამ ბეგარას უკლებრად მოსცემდეთ“¹⁵.

„დასტურლამალიდან“ ვიგებთ, რომ ქართლის სამღებროები მთლიანად სადედოფლო იყო: „სადაც სამღებრო არის — ქართლისა თუ საბარათაშვილო, თუ ყაიყულს, სულ სადედოფლო არის“¹⁶. ნ. ბერძენიშვილი ვარაუდობდა, რომ ეს წესი ძველი უნდა ყოფილიყო¹⁷. მთელი ქართლის თუ საქართველოს მასშტაბით მტკიცება გაგვიჭირდება, მაგრამ ეს ვარაუდი გორის სამღებროს მიმართ სავსებით სწორია. ზემომოყვანილი ერთი საბუთიდან ჩანს, რომ XVII ს. 60-იან წლებში გორის სამღებრო მარიამ დედოფლისა იყო¹⁸.

სამღებროები მნიშვნელოვან შემოსავალს იძლეოდა. ამიტომ ფეოდალები მათს ხელში ჩაგდებას ცდილობდნენ, რასაც ნაწილობრივ მიაღწიეს კიდევ. XVIII ს. ბოლოსათვის სამღებროთა უმრავლესობას ისინი დაეპატრონენ. დარეჯან დედოფალი 1801 წ. 24 იანვარს დავით ბატონიშვილს წერდა: „თქვენ რომ ჩემთვის მოგეწერათ და ჩემს სარჩოდ დაგედვათ: ცხინვალს სამღებრო, გორს სამღებრო, კახეთში სანავარდო და კუქატანი და თათრებში ასან-ხოჯალი, გარეთ-უბანს ბაღი და ავლაბარში შამქორელნი და ქართველები, — ამაზე სხვა მოწამე აღარ მეჭირება. შენ კარგად იცი, რომ გორისა და ცხინვალის სამღებროს შემოსავალს პაპი-შენის დროშიაც თითონ შენ და შენი ძმები მტაცებდით და შარშან ხომ გორისა სულ შენ დახარჯე; და ცხინვალსაც შენი კაცი დასვი და შენ მოიტაცე; ეს ხომ იცი ამას იქითაც მე იქილამ არა მამივარა და ამისთანა ტყუილით როგორ გამართლდები“¹⁹.

საბუთიდან ირკვევა, რომ XIX ს. დასაწყისში გორისა და ცხინვალის სამღებროები, მართალია, ნომინალურად დარეჯან დედოფლის საკუთრებად ითვლებოდა, მაგრამ სინამდვილეში, მათზე მისი მონოპოლია აღარ ვრცელდებოდა, ბატონიშვილები დაეპატრონნენ.

გორის სამღებროს თავისი სიდიდითა და შემოსავლიანობით მეორე, ადგილი ეკავა თბილისის სამღებროს შემდეგ. იგი დიდ სამღებროთა რიგს განეკუთვნებოდა. 1801 წ. 18 იანვარს დავით ბატონიშვილი გენ. კნორინგს, წერდა, რომ გორის სამღებრო დარეჯან დედოფალს ყოველწლიურად აძლევდა 2000 მანეთს²⁰. თვით დარეჯანის თქმით (1802 წ. 2 მაისი), გორისა და სათარხნოს სამღებროების იჯარა საშუალოდ 1600 მანეთს შეადგენდა²¹. იჯარის რაოდენობა სხვადასხვა გარემოებათა გამო ხან მეტი, ხან ნაკლები იყო²². ძნელია იმის გარკვევა რომელი თანხაა ზუსტი, მაგრამ უფრო სანდო უნდა იყოს დარეჯანის ნათქვამი, რადგან მას ხელს არ აძლევდა თავისი წლიური შემოსავლის შემცირებულ ოდენობით წარდგენა რუსეთის მთავრობისადმი. მისი შემდგომი შემოსავალი რუსეთის მთავრობას ამის შიხედვით უნდა დაედგინა.

როგორც დავინახეთ, გორის სამღებრო დედოფლისა თუ ბატონიშვილთა შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენდა. ამ შემოსავლის დაუფლებისათვის ისინი ერთმანეთს ეცილებოდნენ. გორის სამღებროს შემოსავალს იმდენად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ ახლად გამეფებულმა გიორგი XII-მ თავისი ხაზინის შესავსებად გამოიყენა. დარეჯან დედოფალმა 1798 წ. 22 აპრილს გორელებს უბრძანა: „სამღებროს იჯარიდან არავის მისცეთრა მეფის გიორგის გარდაო“²³. რა თქმა უნდა, ასეთ ბრძანებას დარეჯანი ხალხით არ გასცემდა.

გორში სამღებროს არსებობა და თანაც მისი დიდი ეკონომიკური მნიშვნელობა იმაზე მეტყველებს, რომ საფეიქრო წარმოება საკმაოდ მაღალ დონეზე უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ XIX ს. დასაწყისის მასალებში ვხედავთ, რომ გორში საკმაოდ ბევრი მქსოველი იყო. ისინი, რა თქმა უნდა, საქართველოს რუსეთთან შეერთების 2—3 წლის განმავლობაში ვერ წარმოიშობოდნენ. ქსოვას უკვე

* ნ. ბერძენიშვილის გამოკვლევით, სათარხნოს სამღებროს საიჯარო ფასი 12 თუმანი იყო. გორის სამღებროს იჯარა იძლეოდა 148 თუმანს. მისი გამოანგარიშებით გორის მოიჯარადრეს სამღებროდან უნდა მიეღო 300 თუმნის შემოსავალი.

დიდი ხნის ტრადიცია ჰქონდა. 1804 წ. გორში 23 ფეიქარი, 12 მჩითავი და 16 მღვდელი იყო.

საფეიქრო წარმოების მაღალ დონეზე მეტყველებს 1799 წ. 9 აგვისტოს ერთი საბუთი. ჩანს, რომ ეს დარგი სამეფო ხელისუფლების მფარველობას ითხოვდა, რათა სხვადასხვა მოხელეებსა და მოიჯარადრეებს არ შეევიწროებინა. მღვდელ-შონაზონი ბენედიქტე შეფე გორგის სთხოვს: — თქვენის ბრძანებით დირბს მეჩითები გახლან, იმათი საბეჭდავიც გორის იჯარადარს ეძლევა; და ცხინვალის იჯარადარიც ემუქრება — მეც წაგართმევო. ორის მიცემა ხომ არ იქნება. და გვედრებით ოქმი გვიბოძეთ, იმ ცხინვალის იჯარადარს საქმე არ ჰქონდეს“.

მეცემ გორის მჩითავთა ინტერესები დაიცვა. მის ბრძანებაში არ ჩანს, დირბის მჩითავთა მიმართ რა ვადაწყვეტილება მიიღო. ჩვენი აზრით, დირბელები შათი სურვილის თანახმად, გორელ მჩითავებთან ერთად ადგილობრივ მოიჯარადრეებს დაუმორჩილა და მათაც გორელებად მოიხსენიებს: „ჩვენი ბრძანება არის, რომელიც გორში მეჩითები სხედხართ! მე რე რასაც გააკეთებთ მანდ თქვენ, ის გორის ბეჭდის იჯარადარს უნდა დააბეჭდინოთ ხოლმე; და საბეჭდავსაც გორის ბეჭდის იჯარადარს შისცემთ ხოლმე. სხვას საქმე არავისა აქვს თქვენთან“²⁴.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ გორში საბეჭდავის სარგო დიდი ხნის წინათაც არსებობდა. საბუთებში იგი პირველად გვხვდება 1638 წ. სიგელში, რომლითაც როსტომ მეფემ მანუჩარ თუმანიშვილს მისცა საბეჭდავის სარგო²⁵.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ გორის სამღებრო, მსგავსად სხვა ქალაქების სამღებროებისა, ხაზინის კუთვნილებად გამოცხადდა²⁶.

ჩვენთვის ცნობილ ერთადერთ წყაროში დასახელებულია მეკარვე ხელოსანი. 1636 წ. როსტომ მეფემ გორელი მეკარვე ფარლუხანთ გიორგიშვილი როსტომი გაათარხნა და სამეფო გადასახადებისაგან გაათავისუფლა²⁷.

ვახტანგ V შაჰნავაზის 1661 წ. წყალობის სიგელიდან ჩანს, რომ გორში ყოფილა ჩილინგარის* სპეციალობის ხელოსნები ქამალაშვილები — ფასინა და ამირანი: „ესე წყალობის წიგნი გიბოძეთ თქვენ, გორელს ქამალაშვილს სუმბატიშვილებს მირიანასა და ძმათა შენსა,

* სულხან-საბას განმარტებით ჩილინგარი იგივე ზეინკალი, აბჯრის მკეთებელი.

ჩუენს ჩილინგარს ფასინასა და ამირანასა“. იმავე საბუთის სპარსულ ანოტაციაში რატომღაც ეს პირები კი არ არიან დასახელებული, არამედ ნათქვამია, რომ სიგელი გაიცა „ოსტატ ფარსადან ჩილინგარისადმი“²⁸. ფარსადანი, როგორც 1659 წ. შაჰნავაზის მიერ გაცემული წყალობის წიგნიდან ჩანს, ქამალაშვილების ძმა იყო. მირიანი ვაჭრობდა და სამეფოში საკმაო ავტორიტეტითაც სარგებლობდა. მისი ძმები ჩილინგარები იყვნენ. მეფე ქამალაშვილების „სახლს“ დიდად წყალობდა: „ჩუენცა ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქუენი. — ბრძანებს იგი — და ასრუ: გათარზნეთ და გათავისუფლეთ, რომე საჩუენო სათხოვარი და გამოსალები არა გეთხოვებოდეს არა, რასაც შეკონებელნი თქვენ იყუნეთ: არა ხარჯი, არა ბაშმალი, არა ულაყი, არა ტიკი და ტომარა, არა საბალახე, არა სამეჯინიბო და საბაზიერო არა შეფეობა, არა ჯურუმი და სხვა სათხოვარი, ერთის ჩუენის კარის სამსახურისა და სათათროს საურისაგან კიდე“²⁹. აღნიშნული სპეციალობის ხელოსნები დიდად საჭირონი იყვნენ და შესაფერისი პატივითაც სარგებლობდნენ. 1710 წლის საბუთში დასახელებული ფარსადანა საკმაო შეძლებისა იყო. მან ორი დუქანი თაყინაშვილებს მიჰყიდა³⁰.

გვაქვს ცნობები ზოგიერთი ხელოსნის შესახებ. 1636 წ. როსტომ მეფემ მეკარვე ფარლუხათ გიორგიშვილი სამეფო გადასახადებისაგან გაათავისუფლა³¹. 1704 წლის ნასყიდობის წიგნში დასახელებულია ხურო ოსია წატურაშვილი², 1705 წლის ყმების ნასყიდობის წიგნში — ოქრომჭედელი სუხინას ძმა მანუჩარ ენდრონიკაშვილი³². დემეტრე ამილახვრიშვილისა და მისი სახლიყაყების გაყრის საქმეზე 1766 წ. შედგენილ განჩინებაში დასახელებულნი არიან: ნალბანდი გაბრიელა ქაცახასშვილი, დალაქი ზურაბა და ბახუა მეჯინიბე „უმამულა“³⁴.

გორელების 1789 წ. საჩივარში ნახსენებია „მესანთლები“, ე. ი. სანთლის ჩამოსასხმელები. იმავე დოკუმენტში დასახელებულია ჰამზის დართვა, ფეიქრების ნართის შეყრა და მუქთათ მოქსოვა და შეწითლების მუქთათ შეღება³⁵.

ზემოთ მოყვანილი სხვადასხვა წყაროები ნაწილობრივ მაინც გვარწმუნებენ ავთ. თუმანიშვილის ნათქვამში, რომ გორში აბრეშუშისა და ბამზის ქსოვილებს, ოქრო-ვერცხლის სამკაულებს, სპილენძის და რკინის საგნებს და იარაღებს ამზადებდნენ³⁶.

რა თქმა უნდა, საინტერესოა, არსებობდა თუ არა გორში ხელოსანთა რაიმე ორგანიზაცია. ამ საკითხის შესწავლას ართულებს სათანადო კონკრეტული მასალების უქონლობა.

ხელოსნური ორგანიზაციები, ამქრები, საქართველოს ქალაქებში X—XI სს. გაჩნდნენ⁷. რაც შეეხება გორს, აქ ამქარი მხოლოდ XVII—XVIII საუკუნეებში ჩანს⁸. გვიანფეოდალურ ხანში ერთი და იმავე საქმიანობის ადამიანთა გაერთიანებას „თაბუნი“ ან „ასნაფი“ ეწოდებოდა. „ასნაფი“ არაბული წარმოშობის სიტყვაა და არა მხოლოდ ხელოსანთა და ვაჭართა გაერთიანებებს აღნიშნავს, არამედ გაერთიანების ცალკეულ წევრსაც⁹.

„ასანადები“ ნახსენებია გორელების 1787 წ. საჩაფარში. ამილახვრისა და მისი კაცებით შევიწროებული გორელები მეფეს მოახსენებენ, რომ „მაგათი შიშით ბაზარში ასნაფებიც ველარ დამდგარან“-ო. გორელი ასნაფები დასახელებულნი არიან, აგრეთვე, იმავე პერიოდის კიდევ ერთ საბუთში¹⁰.

ამქრის წესდება ერთი სპეციალობის ადამიანთა საქმიანობის მრავალ მხარეს მოიცავდა. მაგრამ ჩვენი მიზანია მხოლოდ გორის ამქრებთან დაკავშირებული მომენტების დაზუსტება. ამქრის მთავარი ეკონომიკური მიზანი ყოველგვარი შესაძლებელი კონკურენციის თავიდან აცილება იყო. ამიტომ იგი თავის რიგებში იღებდა თავისი დარგის ყველა ხელოსანს, განურჩევლად მისი ეროვნულ-რელიგიური კუთვნილებისა. XVII—XVIII საუკუნეების საქართველოს ქალაქების ხელოსანთა და წვრილ ვაჭართა მთავარ კონკურენტს სოფლებიდან მოსული ყმები შეადგენდნენ, რომლებიც თავიანთი საოჯახო ხელოსნური ნაწარმითა და სურსათ-სანოვაგით ვაჭრობდნენ. ადგილობრივი ბაზრის სიმცირობის პირობებში, სოფლელი ხელოსნები სერიოზულ კონკურენტებად გადაიქცეოდნენ. სოფლიდან დროებით თუ მუდმივად გადმოსახლებულ ყმა-ხელოსნებს ქალაქის ხელოსან-ვაჭრები აიძულებდნენ გაერთიანებულიყვენ ამქრებში და საერთო რეგლამენტაციას დამორჩილებოდნენ¹¹.

გორის ამქრების შესახებ საინტერესო ცნობები შეკრიბა და გამოაქვეყნა ნ. დერჟავინმა¹². მან აღწერა მკედელთა, მექვაბეთა, ქონების, თერძების, ხარაზების, მექალამნეთა, ხუროების და დალაქების ამქრები სულ 8 ამქარი.

ყოველი ამქრის სათავეში იდგა უსტაბაში ანუ შამასახლისი, რომელსაც ამქრის წევრებიდან — ოსტატებიდან ირჩევდნენ. შეგირდი ამქრის წევრად არ ითვლებოდა.

შეგირდის ოსტატად კურთხევა ხდებოდა შემდეგნაირად: აღდგომის კვირის ორშაბათიდან ამალლებამდე, ორშაბათობით ამქრები

არ მუშაობდნენ, რადგან ეს დღე წვიმის ღმერთის დღედ ითვლებოდა. ამ დღეებში სისტემატურად ეწყობოდა ამქრის საზეიმო „სამხთო“ სადილები. ასეთი სადილის დროს ხდებოდა შეგირდის ოსტატად კურთხევა. უსტაბაში, ოსტატობის თითოეულ კანდიდატს შემოაკრავდა აბრეშუმის სარტყელს და მასში ჩაუწყობდა იმ ხელობის ინსტრუმენტებს, რა ხელობისაც იყო ამქარი. უსტაბაში ოსტატებს მიმართავდა: „შეგირდები პირველად ბაგით დაილოცებიან, ხოლო შემდეგ ჩვენი; მათ ღმერთს და ამქრებს უნდა სცენ პატივი!“ ამის შემდეგ მიუბრუნდება შეგირდს და ეტყვის: „იყავ ყველაფერში პატიოსანი!“ და ამ სიტყვებთან ერთად სამჭერ შემოჰკრავს სილას ლოყაში.

შეგირდის კურთხევის შემდეგ ყველა ოსტატი სუფრას მიუჯდება. როცა სადილი მორჩება, ამქარი თავის დროშებითა და მუსიკოტყერ ბაზარში ისეირნებს, შემდეგ ქალაქს შემოივლის. ამქარი ამ პროცესით ოფიციალურად აცნობებს ყველას შეგირდების მიღებას ამქარში⁴³.

ამა თუ იმ სპეციალობის დაუფლებისათვის სწავლის ვადა სხვადასხვა იყო. სწავლის ვადას ამქარი ადგენდა. გორის ხარაზების, დალაქებისა და ჭონების სწავლა გრძელდებოდა 3—3 წელიწადს, მექვაბეებისა — 4, მჭედლებისა — 5⁴⁴. საინტერესოა, რომ ერთი და იმავე ხელობის დაუფლებას სხვადასხვა ქალაქში სხვადასხვა დრო სჭირდებოდა.

გორში სოფლის მოსახლეობისათვის პროდუქციის შემქმნელ ამქრებში სოფლიდან გადმოსახლებული ხელოსნებიც ერთიანდებოდნენ. ქალაქში დროებით გადმოსახლებული ყმა-ხელოსანი სოფელში დაბრუნების შემთხვევაში კვლავ ამქრის წევრად ითვლებოდა. ნ. დერჟავინი თავის ამ მოსაზრებას გორის მექალაქნეთა ამქრის საქმინობით ამაგრებს. გორის მექალაქნეთა ამქარი სოფლიდან ჩამოსულ ხელოსნებს აიძულებდა, რომ სოფელში დაბრუნების შემთხვევაშიც ამქრის წევრად დარჩენილიყო და ამქრის წესებს დამორჩილებოდა⁴⁵.

ამქრული წყობისათვის დამახასიათებელი იყო მფარველი კულტი და ხელოსანთა ემბლემა. გორელი მჭედლების ემბლემა, ნ. დერჟავინის მიხედვით, „ოფელთ-ფოფელი“ იყო⁴⁶. შ. მესხიას აზრით, „ოფელთ-ფოფელი“ დამახინჯებული „ობელ-თობელია“ და ბიბლიაში დასახელებულ თუბალთა, თაბალთა ტომებს უნდა ნიშნავდეს.

„ასე, რომ ქართველ მკედელთა და შექვაბეთა (სპილენძის ჭურჭლის მკეთებლებს) ამქრებს თავიანთი ხელობის მფარველად ქართველ ტომთა წინაპრები, უძველეს დროში რკინისა და სპილენძის დამუშავებაში დახელოვნებული თუბალები მიუჩნევიათ“⁴⁷.

გადმოცემის მიხედვით, ოფელთ-ფოფელი უწმინდანი იყო. იგი შიშველი ხელთ იღებდა გავარვარებულ რკინას, ჩაქუჩის მაგიერ მუშტს ხმარობდა, გრდემლი კი მისი შიშველი მუხლი იყო*.

შექვაბეებს ემბლემად გრდემლი ჰქონდათ, მფარველად კი დავით მარქარს თვლიდნენ**.

ქონების (მექუდეთა) მფარველი ენუქ მარქარი იყო⁴⁸, თერძებისა ადამი და ევა⁴⁹; ხარაზების ემბლემა იყო კალაპოტი, მფარველი კი — ილია, რომელიც ადგილობრივი გადმოცემის მიხედვით თვითონაც ხარაზი იყო. მექალამნეთა ემბლემას დაზგა წარმოადგენდა. მათ ერთი რომელიმე მფარველი არ ჰყავდათ. დალაქების მფარველი მამა აბრამი იყო⁵⁰.

2 მამრობა

თავისი კარგი მღებარეობის გამო გორი ადრევე მნიშვნელოვან სავაჭრო პუნქტად გადაიქცა. იგი რომ სავაჭრო ურთიერთობებში იყო ჩაბმული ანტიკურ ხანაში, ამაზე მეტყველებს გორის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მასალები მაგრამ შემდგომი პერიოდის, ვიდრე XII საუკუნემდე, რაიმე წერილობითი ან ნივთიერი წყარო არა გვაქვს. გვაქვს მხოლოდ მათეოს ურჰაეცის არაპირდაპირი ცნობა დავით აღმაშენებლის მიერ გორში სომხების დასახლებაზე. ეს იმის დამადასტურებელი უნდა იყოს, რომ გორი მანამდეც ერთ-ერთი სა-

* იმავე გადმოცემის მიხედვით, ოფელთ-ფოფელთან ბიჰის სახის უწმინდური სული მივიდა და უთხრა: ამიყვანე მოსწავლედ რათა შენთან ვიყო ყველგან, ქორწილში, დასაფლავებაზე; წახვალ სახლში, მეც შენთან ვიქნები. ერთხელ ოფელთ-ფოფელი სადღაც წავიდა და თავისი პირობა დაავიწყდა, შეგირდი თან არ წაიყვანა. განაწყენებულმა შეგირდ-ეშმაკმა გააკეთა მარწუხი, ჩაქუჩი და ზინდანი (გრდემლი) და ყველაფერი ეს საბერველის ჟეკან დამალა. დაბრუნდა ოსტატი და მუშაობა დაიწყო. როცა მან გავარვარებულ რკინას ხელი მოჰკიდა, დაეწვა. ამ დროს მან იარაღები დაინახა და მიხვდა, რომ მათი გამოყენება შეიძლებოდა. ლეგენდის მიხედვით ყველა ეს იარაღი გახდა მკედელთა ემბლემა.

** შ. მესხია, იმავე ღვრჯავინის ცნობებზე დამყარებით, რატომღაც შექვაბეთა მფარველად ოფელთ-ფოფელს თვლიდა.

ვაჭრო ცენტრი იყო და ანისიდან გადმოსახლებულ სომეხ ვაჭრებს კიდევ უფრო უნდა გაეძლიერებინათ იგი. ქართველი და სომეხი ვაჭრები (ამ უკანასკნელებმა შემდეგში ასიმილაცია განიცადეს ადგილობრივ მოსახლეობასთან, მათი განმასხვავებელი ნიშანი მხოლოდ რელიგია და რაქაა), რომლებიც ფეოდალიზმის ხანში გორელი ვაჭრების საერთო სახელით იყვნენ ცნობილი, სერიოზულ ეკონომიკურ როლს თამაშობდნენ მთელი ამიერკავკასიის მასშტაბით.

გორის, როგორც სავაჭრო ქალაქის მნიშვნელობა, რა თქმა უნდა, ყველა პერიოდში ერთნაირი არ იყო. მისი ამაღლება და დაქვეითება ძირითადად ქვეყნის საშინაო და საგარეო მდგომარეობით იყო განპირობებული.

გორი აღმოსავლეთისკენ მიმავალი გზით არა მხოლოდ თბილისს, არამედ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიასა და ირანთან იყო დაკავშირებული. გორიდან დასავლეთ საქართველოში ორი გზა იყო — ერთი, ცხინვალიდან კვიასის გავლით ჯერ ონში მიდიოდა, შემდეგ ჩრდილო კავკასიაში გადადიოდა. მეორე — სურამის უღელტეხილით. კლდე-კარის გადასასვლელითა და თემის ხეობით გორი დაკავშირებული იყო სამხრეთ საქართველოსთან. 1662 წ. 24 მაისს შაჰნავაზმა გასცა სიგელი, საიდანაც ჩანს, რომ გორს სავაჭრო კავშირი ჰქონდა თითქმის მთელ საქართველოსთან. გორში ასაღებდნენ თავიანთ საქონელს თბილისიდან, სომხით-საბარათიანოდან, თრიალეთიდან, კახეთიდან, სამცხიდან და იმერეთიდან მოსული ვაჭრები!

ნ. ბერძენიშვილი გორის ისტორიულ შიშობილვაში აღნიშნავდა: „გორელი ვაჭრები განთქმული სოცდაგრები იყვნენ, მესტამბოლემობადადენი. ისინი გემქარავენებით გაბედულად სერავდნენ უშორეს ქვეყნების ზღვასა და ხმელეთს, გაჰქონდათ ქართული ნედლეული თუ ნაწარმი და შემოჰქონდათ: ინდური თვალმარგალიტი, ყაშმირის ქსოვილები, სპარსული ფარჩა, ფრანგული ატლასი, ერაყული ფოლადი, ხვარასნის რკინა, სალიანის თევზი, ზეითუნის ზეთი, არაბული ნელსაცხებელი და ათასი სხვ.“²

როგორც ქვემოთ დავინახავთ გორელი ვაჭრები მოგზაურობდნენ ირანში, ინდოეთში, ოსმალეთში, რუსეთში და მთელ კავკასიაში. იქიდან მოჰქონდათ ჭურჭელი, ქსოვილები, ძაფი და სხვ. გორელმა ვაჭრებმა ქართლში პირველად შემოიტანეს ჩაი და შაქარი.

ფრანგი მოგზაური ჟან შარდენი 'გორის აღწერისას განსაკუთრებით ამახვილებდა ყურადღებას, რომ გორის „მცხოვრებლები

ვაჭრობას მისდევენ და საკმაოდ შეძლებულნიც არიან. აქ ბლომად და იაფად შეიძლება იშოვო ყველაფერი, რაც არსებობისათვის არის აუცილებელი“⁴.

გორს განსაკუთრებული ადგილი ეკავა შიდა ქართლის ვაჭრობაში. ძირითადად მასთან იყვნენ დაკავშირებულნი საამილახვროს მცხოვრებნი. ისინი აქვე ყიდდნენ საოჯახო ხელოსნურ ნაწარმს და სურსათ-სანოვაგეს და აქვე იძენდნენ საჭირო საქონელს.

XVI—XVIII საუკუნეებში გორში, ისევე, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქებში, სავაჭროდ მოდიოდნენ ჩრდილო კავკასიელები, კერძოდ, ვეინახები⁵.

გორი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებით ვაჭრობის ცენტრს წარმოადგენდა. სოფლის პროდუქტები ძირითადად თბილისში და ქართლის სამეფოს სხვა ადგილებში გადიოდა. თბილისში საქონელი ხშირად ტივებით მიჰქონდათ. გიულდენშტედტი 1772 წ. წერდა: „8 მაისს გორიდან და მეტეხიდან თბილისში მივიდნენ სხვადასხვა ტივები. ისინი შესდგებოდნენ 16 ფიჭვის მორისაგან, რომელთა სიგრძე იყო 4 საუენი, სისქე კი — 1—1/2 ფუტი, რომლებიც შემდეგ თითო მანეთად გაჰყიდეს. ისინი დატვირთულნი იყვნენ ხორბლით და ქერით“. იგივე ავტორი შემდეგშიც აღნიშნავს, რომ „ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან, ქვევით მტკვრით. ეს ტივები იყიდება, როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა“⁶. სავსებით სწორად მიგვაჩნია მოსაზრება, რომ სატივე მასალა მდ. დიდი ლიახვის ხეობის ხე-ტყით უნდა ყოფილიყო შეკრული⁷. ამავე დროს სავარაუდოა, რომ ლიახვის ხეობიდან და ცხინვალიდან გორში მხოლოდ სატივე მასალა კი არ მოდიოდა, არამედ ტივები ცხინვალსა და მის მახლობელ სოფლებში დამზადებული პროდუქტებით გორში იყიდებოდა. გორელი ვაჭრები შემდეგ იმავე ტივებით თავიანთ საქონელს თბილისში ეზიდებოდნენ, სადაც საქონელიც და სატრანსპორტო საშუალებაც იყიდებოდა.

შიდა ქართლში დიდი რაოდენობით ხორბალი მოჰყავდათ. 1795 წ. რუსეთისათვის მისაყიდად შეწერილი ფქვილის ნუსხის მიხედვით, საამილახვროში დამზადებული 838 ხარვარი ფქვილიდან 400 ხარვარი გორზე მოდიოდა⁸. გორი რომ მნიშვნელოვან ხორბლის ბაზარს წარმოადგენდა, კარგად ჩანს ერეკლე II-ის 1795 წ. იულონ ბატონიშვილისადმი გაგზავნილ წერილიდან. მეფის მოხელეებს

500 ხარყარი პური გორში უყიდიათ და 200 ცხინვალში⁹. თუმანი-შვილებს საყმაოდ დიდი შემოსავალი ხორბლით ვაჭრობით ჰქონდათ. ისინი ყიდულობდნენ და მოგებით ჰყიდდნენ პურს¹⁰.

გორელებს რომ საყმაოდ ბევრი სასაქონლო სოფლის მეურნეობის პროდუქტები ჰქონდათ, ამის მაჩვენებელი უნდა იყოს მახლობელ სოფლებში მიწების შეძენისაკენ მოქალაქეთა მისწრაფება. გორელების მიერ მიწის შეძენის ფაქტები განსაკუთრებით მრავლად XVII საუკუნიდან ვიცით.

1634 წ. გორელმა მანდატურთუხუცესმა თაყა ანდრონიკაშვილმა იყიდა მარის ჭავჭავიძისაგან გარკატენს ვენახი — სახასო ზვარი, კოკოზაშვილის მამული და ურცხს ამიშაშვილის მამული¹¹. მაგრამ, როგორც ჩანს, ანდრონიკაშვილებს დასახელებულ მამულებში ნაღარ ციციშვილი ეცლებოდა. საბოლოოდ ანდრონიკაშვილებმა საწადელს მოაღწიეს და 20 წლის დავის შემდეგ დაიმტკიცეს¹².

1671 წ. გორელმა ამირალასშვილებმა მიწა იყიდეს ტინისხიდში პაპუნა ლალასშვილისაგან¹³; ზალინა მეფისაშვილმა 1681 წ. მიწა იყიდა ტოხელ გოგიბასშვილისა და სამნია სიმენდასშვილისაგან¹⁴. იმავე წელს ზალინა მეფისაშვილმა იყიდა სამნია გოგიბასშვილის-სიმენდასშვილისაგან სამკვიდრო მამული¹⁵. 1686 წ. გორელმა ნასყიდა ბერაძემ და მისმა შვილებმა მიწა იყიდეს ახალდაბული გიორგი ჩოსრუაშვილისაგან¹⁶. ტინისხიდელმა ზალი ალაშვილმა 1688 წ. თავის სამკვიდრო მიწა მიიყიდა გორელ მამულა ქუკასშვილს¹⁷; გორელებს, ალბათ, პირუტყვის საძოვრად, სათიბად და ტყის საჭრელად ქირდებოდათ გიორგი XI-ის მიერ 1683 წ. ნაბოძები ზედაველას მთა, ვერის ხევი, სკარის მთა და ბურეთი¹⁸.

გორელ ვაჭრებს პირველად ვს. აავთ XIV ს. უკანაქნელ მეოთხედში. 1380 წ. დავით მეფემ ოქონის ეკლესიას უბოძა „გორის ვაჭარნი ექვსნი მათითა სახლ-კართა, ჭურ-მარნითა და ქულბაჩითა“¹⁹. 1398 წ. ალექსანდრე I-მა ნცხეთის სვეტიცხოველ გაწუხებულა გორში მამულებისა და ვაჭრების შეწირულება²⁰.

არვითარი ცნობა არ გაგვაჩნია გორის ვაჭრების ან ვაჭრობის შესახებ XV საუკუნეში. მხოლოდ ორიოდგ საბუთი გვაქვს XV ს. საუკუნიდან: 1532—1548 წლებით დათარიღებულ მცხეთის სიგელში დასახელებულია გორელი ვაჭარი²¹, ხოლო სიმონ I-ის დროინდელ 1559 წ. სიგელში დაპარაკია სვეტიცხოვლისაქვის გორში მცხოვრები ვაჭრების შეწირულობის განახლებაზე²²;

XVII ს. გორში მრავალი ნოქარი იყო²⁶, იმავე საუკუნის პირველი მეოთხედის ერთ საბუთში დასახელებულია ორი ვაჭარი — მეჩაბა და უნანა²⁷. მდიდარი და გაკლენიანი ვაჭარი უნდა ყოფილიყო გორელი დიაკონიზილი, რომელმაც სვიმონ I-ის ნეშტი კონსტანტინ აპოლოდან საქართველოში ჩამოასვენა. სვიმონის მეძვედრემ, გიორგი X მ და დედოფალმა ნესტანდარეჯანმა „იგი დიაკონის შვილს ყოვლითურთ სხეულთ მისით გაააზატეს და შესწირეს პატრიარქსა და ცხოველს-ყოფელს ჭუარის მონასტერსა სალხინებლად და საოხად შეფისა სვიმონისა და არიან აწცა გორს დიაკონის შვილები ყმანი ჭუარის მონასტრისა“²⁸.

ფართო ვაჭრობას ეწეოდა ქამალაშვილების სახლი. ქამალაშვილი მირიანა ძეფის ვაჭრად ითვლებოდა²⁷. 1683 წლის სიგელში დასახელებულნი არიან გორელი ვაჭრები: როსტომაშვილები, ალიხანას შვილები, გოგინას შვილები, შიხინას შვილები, გივინას შვილები, ზირაქაშვილები, ჭურციას შვილები, რომლებიც გიორგი XI-მ უბოძა დაეთქვნის ერისთავს მის ძმას რევაზს და ბიძაშვილებს — ლარგველსა და დათუნას²⁹.

1684 წ. გორის სომხური ეკლესიის მღვდლებმა ტერ-ყაზარამ და ტერ-სტეფანემ მოწყალების სათხოვნელად მოიხარეს ასკრახანი, ყიზლარი, მოზდოკი და სოფ. სარაფანი. აღნიშნული ადგილებიდან მათ საკმაოდ დიდი თანხა და საეკლესიო ინვენტარი ჩამოიტანეს³⁰. მართალია, ჩამოთვლილი პირები მღვდლები იყვნენ და არა ვაჭრები, მაგრამ მათი მოგზაურობა შემთხვევით ხასიათს კი არ ატარებდა, არამედ გორელი ვაჭრების მუდმივი მიმოსვლის პუნქტები იყო. იქ, ალბათ, კოლონიის მსგავსი ეკონომიურად ძლიერი დასახელება იყო, რომელსაც მკიდრო ეკავშირი ჰქონდა გორსთან. სარკვეული იმედის გარეშე მღვდლები იმ დროისათვის ასეთ შორეულ, ზიფათიან მგზავრობას არ განიზრახავდნენ.

1697 წ. ერთ სასამართლო საბუთში დასახელებულია გიორგი თუმანიშვილის ყმა წატურაშვილი, რომელიც ბატონს ინდოეთს გაემარა. სავარაუდოა, რომ ის ვაჭარი იყო. ვაჭარი უნდა ყოფილიყო,

* საინტერესოა 1627 წ. კათოლიკე მისიონერების მიერ სტამბოლდან რომში გ. ვაზენალი ერაი მოკლე ცნობა, რომ ქარაველ ვაჭრებს ლიგორში (ალბათ ქ. ლიგორი) თავიანთი სავაჭრო სახლი გაუხსნიათ. მათი უფროსი იყო დავითი. მის არ ამხანავს მარკოზი და იოანე ერქვათ²⁴. ეს იტალიური წყარო უფრო სარწმუნოს ხდის ქართველი ვაჭრების შორეულ ეკავშირებს XVII ს. პირველ ნახევარში.

აგრეთვე, განჯას მყოფი კაქკაქაშვილი, რომელიც წატურაშვილის წყალობით უსაამოვნებას გადაეყარა³⁰. წატურაშვილის ინდოეთს ზაპარვის ფაქტი მეტყველებს, რომ გორელი ვაჭრებისათვის ინდოეთი უცნობ ქვეყნად არ ითვლებოდა და ინტენსიურა შიშისკვამილი იქონდაო.

შედარებით მეტი წყაროება გვაგვჩინია XVII ს. გორის ვაჭრობასა და ვაჭრებზე.

გორელი ვაჭარი გაბრიელ ბაიდურაშვილი 1708 წ. განჯაში იმყოფება თავის აზნაურებთან ერთად. მას განჯაში დახვდა აეთანდოლ ასატურაშვილიც, რომლის სადაურობა არ ჩანს, მაგრამ უნდა დავუშვათ, ისიც გორელი იყო. გაბრიელს ავიანდრილს 20 თუჟანი და 1 მინალთუნი ვალი ჰქონდა, რაც განჯაში გადაუხადა³¹.

ჯულაბაშვილების ფართო სავაჭრო საქმიანობაზე უძვირფასესი ცნობები გვქვას ე. წ. „ჯულაბაშვილების დავთრის“ წყალობით. ჩანაწერები იწყება 1722 წლით და ეკუთვნის პაპუნა ჯულაბაშვილს. იქიდან ირკვევა გორელი ვაჭრების მოქმედების ასპარეზი: ისფაჰანი, თაბრიზი, გლანი, მაშათი (მემშედი) და რიში — ირანში; შემახა, დარღბანდი, ყიზლარი — კავკასიაში, სტამბოლი — ოსმალეთში და ასტრახანი — რუსეთში.

დავთრიდან ირკვევა, რომ ჯულაბაშვილები ირანში დაცავშირებულნი იყვნენ არა მხოლოდ ადგილობრივ ვაჭრებთან. არამედ აქ მოსაქმე უცხოელებთანაც. ამ მხრივ გამოკვეთილად ჩანს ვინმე მილთონი, რომელიც, როგორც ვარაუდობენ, ფართულელობით მოვაჭრე ან ფაბრიკანტი იყო³². მილთონთან დაცავშირებული იყო პაპუნას მამა გოდერძი.

ირკვევა, რომ პაპუნა დაცავშირებულნი იყო არა უშუალო მწარმოებლებთან, არამედ კომერციულ გაერთიანებებთან — „ფსონი“ და „მხანაკი“. ის თვითონაც ასეთი კორპორაციის წევრად გვევლინება. კორპორაციის წევრები სშირად სავაჭრო ოპერაციებს ეწეოდნენ. ზოგჯერ კორპორაციის წევრების საქონელი პაპუნას მიჰქონდა გასასაღებლად³³.

დავთრის შინაარსის მიხედვით აუ ვერსჯელით, პაპუნას ჩანაწერების ძირითადი მიზანი მსოფლიო სავაჭრო საქმიანობის ჩვენება არ იყო. იგი ამ საქმიანობას სულ სხვა ამბებთან დაცავშირებით ეხება.

³⁰ XVII ს. დასასრულს საქართველოში ენობილი იყო მილთონის იხილ. და ანაოლისში მილთონის ქირეასლაც კი ყოფილა.

სემოა. უკვე ვთქვით, რომ „ჯულაბაშვილების დავთარი“ იწ-
ყება 1722 წ. პაპუნას ისპაანს წასვლით. სივარულდოა, რომ პაპუნა
ისპაანს პირველად სწორედ აღნ შნულ წელს მიდის, თავისი მამის,
ჯოდერძის გარდაცვალების შემდეგ. ჩანს, მან არც კი იცოდა თავისი
მამის დავალიანების შესახებ. ამას პირველად ისპაა. კი იტყვს.

პაპუნას საქმიანობა, დავთარის მიხედვით, შემდეგნაირად წარ-
მოგვიდგება.

1722 წ. პაპუნა ისპაანში იმყოფება. იქ დათუნასაგან იცებს, რომ
მილთონს მასი მამის 3 თუნის ვალის ვექსალი აქვს, მაგრამ არ გა-
მოსყიდა და თავრიზს გაემგზავრა, საიდანაც დათუნას მისწერა:
„ვექსილს „თუ ცოტას რამით დაიხსნი მე ყაბული ვარ მეიქი“³¹. ის
თავრიზიდან კვლავ ისპაანს დაბრუნდა და თავისი „ფსონის“, დათუ-
ნას. ბინაზე განერდა. პაპუნას მიერ გაგზავნილი საქონელი დათუნას
მილიანად ვაესაღებინა და ანგარიში გაუსწორა. პაპუნა როცა მილ-
თონის კალით დახტერესდა, დ თუნამ აგრძნობანა, რომ მილთონი
ხლარავერს არ ითხოვდა. პაპუნამ ეს ისე გაიგო, თითქოს ვალი მის
მაგიერ დათუნამ დაფარა: პაპუნა, როცა თავის კომპანიონსა და მე-
გობს: ას სთხოვდა მისი კუთვნილი თანხიდან აეღო ის ფული, რაც მან
მილთონს გააღაუხადა, დათუნა უპასუხებდა: „თუ გიყი ხარო მე არ
მიმიციარა: მილთონისთვის, ტყვილათ ხომ ვერა ვთხოვო“³².

დავთარში აი. ჩანს როდის დაბრუნდა პაპუნა გორში. 1728 წ.
ის გილანშია, ხოლო 1729 წ. თებერვალში გორიდან თბილისში ხო-
ცაბეგო დათუნასშვილს იარალის ორი თოფი მარმარი გასაყიდად
გაუგზავნა. იარალი ცოლითურთ გორში ჩამოვიდა. აღმოჩნდა, მას
პაპუნასათვის მისაცემი თანხა დახარჯოდა, მეოთხე დღეს თეი-
ლონაც გარდაიცვალა. ამგვარად, პაპუნამ რვა მიწალთუნი იზარა-
ლა.

იმამე წელს, ასტრახანს მიმავალ პაპუნას. ტატოანთ ოთარამ
„ყალამი და ხუთი ქვეჯი“³³ ს პირი და სამი წავი“ ვაატანა. პაპუნამ
აღნიშნული საქონელი ასტრახანში გაყიდა და გილანს წავიდა. აქვე
ჩაინტერესო, რომ ოთარა გორში კი არ იქდა უსაქმოდ არამედ მეშ-
მედს წავიდა. პაპუნა გორში დაბრუნდა, შემდეგ რეშთს გაეშურა,
ოთარას შეხვდა და მისი კუთვნილი ფული გადასცა. ფულის გადა-
ქონა მოხდა რეშთში მუაფი სხვა გორელი ვაჭრების თანდასწრებით.
მუაფი იყენენ: შირიანთ რამაზას-შვილი გიფიბეგი (პაპუნა სხვაგან
გიფიბეგის მაგიერ გივინას აშობს), ოთარის სიმამრის შვილი ელი-

ზბარა, აბელის ძმა დავითი, საპაქიანო ფარსადანა, ინგოას-შვილი ღეთასავარა და ყანდინა⁶.

1735 წ. პაპუნა თავის „ამხანაჟ“ მუშრობის-შვილი ნასყიდას შვილ ოსეფასთან ერთად გილანს-გემით გაემგზავრა, ხოლო 1737 წ. შემახიაში იმყოფებოდა, სადაც მან და მისმა კომპანიონმა ალავერდამ გაყიდული საქონლის ანგარიში გაასწორეს.

1752 წ. 24 მაისის ჩანაწერიდან ჩანს, რომ პაპუნა და მისი ვაჟი დავითი რუსეთიდან გორს დაბრუნდნენ.

1754 წ. მამა-შვილი კვლავ რუსეთს გაემგზავრა გველეთის, სტეფანწმინდის და ყიზლარის გავლით. მათი მეგზური იყო ოსი თარეშა, ეისი წყალობითაც ისინი გაძარცვეს და მუხრან-ბატონისათვის შექმნილი სხვადასხვა საგნები წაიღეს.

ზემოაღნიშნულის, გარდა, პაპუნას 1723 წლიდან 1735 წლამდე პერიოდში თავრიზში ე შემახიაში უმოგზაურა⁷.

1754 წ. შემდეგ პაპუნა, ალბათ ასაკის გამო, შორეულ მოგზაურობას ერიდებოდა. მისი საქმე დავითმა გააგრძელა 1754—1758 წლებს შორის პერიოდში დავითმა მარტომ სოიარა ყიზლარი. 1758 წ. გორში მოვიდა გრიგოლ ბერი და მეფე თეიმურაზთან და ერეკლესთან იჩივლა: „ჩუღაბაშვილს დავითასო, ერთი გირვანქა ვერცხლის ძაფი მივეციო, ამანათათო, წაიღებს ქალაქს გაყიდისო და თეთრი გამომიგზავნოსო“. თეიმურაზმა და ერეკლემ ამირინდო ამილახვარს უბრძანეს ბერი დაეკმაყოფილებინა. დავითს ფული გამოართვეს და ბერს მისცეს.

ჩუღაბაშვილებს კავშირი ჰქონდათ თბილისთან და ცხინვალთან.

თბილისთან ვაჭრობით მხოლოდ გორელი ვაჭრები არ იყვნენ დაინტერესებულნი. ჩვენამდე მოღწეული ზოგიერთი წყაროს მიუხედავად თუ ვიმსჯელებთ, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ გორში ვაჭრობის ბაჟისაგან გათავისუფლება თბილისელი ვაჭრებისათვის საკმაოდ მნიშვნელოვანი სამეფო წყალობა იყო. 1649 წ. როსტომ მეფემ გორში სავაჭრო ბაჟისაგან გაათავისუფლა ხუდადა აშანაშანაშვილი⁸, ხოლო მარიამ დედოფალმა ჩ.გორიი ბაჟისაგან ერთდროულად გაათავისუფლა ტატუნაშვილები, ამირანაშვილები, ბეგლიკაშვილები, სარუხანა ნოდარაშვილი⁹.

პაპუნა ჩუღაბაშვილი განსაკუთრებით ისპაანთან იყო დაკავშირებული. 1722 წ. ჩანაწერში ნათქვამია: „მას უკან ა ვერც წავედი

ისპანსა-ო¹⁰. ისპანში პირადად წასვლის გარდა, პაპუნა ხშირად აქა-
ნათებს აგზავნიდა თავის კომპანიონ ხოჯაბეგთან და მოკების გარ-
კვეთულ ნაწილსაც აძლევდა. პაპუნა ფულს მუდმივად ამოძრავებს.
ისპანში მიღებულ თანხას ის იქვე საქონლად აქცევს და საქართვე-
ლოში მოაქვს ან აგზავნის. ასევე იქცევა პაპუნა ასტრახანსა და სხვა
ქალაქებში.

ერთი ვარემოებაც იქცევს ყურადღებას. ჯულაბაშვილები, რო-
გორც ჩანს, სავაჭრო საქმეში დასაბანდებელ ფულად რესურსებს
საკმაო რაოდენობით არ ფლობდნენ. ისინი იძულებულნი იყვნენ
არა მხოლოდ თავიანთი თანხების მოზარღიზაცა მოეხდინათ, არა-
მედ ვალებიც აეღოთ. უცხოეთში მიმავალი ჯულაბაშვილები იმდენ-
საც ვერ ახერხებდნენ, რომ ოჯახისათვის საარსებო აუცილებელი
ფული დაეტოვებინათ. ოჯახი ვალებს იღებდა იმ იმედით, რომ სარ-
ფიანი სავაჭრო მოგზაურობიდან დაბრუნების შემდეგ ოჯახისთავი
გადაიხდიდა.

ფულს ზოგჯერ იმ ქვეყნებში მოსიარულე ვაჭრებისაგან სესხე-
ლობდნენ, სადაც ოჯახის მეოთხედი დაიარებოდა. ასე, რომ ვალის
გადახდა ხშირად უცხოეთში ხდებოდა. ჯულაბაშვილების ჩანაწე-
რებში ვკითხულობთ:

„ქ. ჯანინას-შვილს ბეჟანს მივე, მამაჩემის ბარათი სამ: ტანა თავ-
რახს.

ქ. კიდევ მამულას-შვილმა მანუჩარმა ბარათი მამიტანა თავრიზს,
მივე ქ ხუთი მინალთუნი. რომანგს ქორწილის მივე თეთ' 7 ე (5 თუ-
მანი)“

ქ. კიდევ მამულას-შვილმა მანუჩარა ბარათი მამიტანა თავრიზს,
მივე ქ (5 მინალთუნი).

ქ. კიდევ რაშაზან ბარათი მამიტანა თავრიზს, მივე. ა (1).

ქ. კიდევ შამახიას ბარათი მამიტანა ტულუქას (?) შვილმა, მივე
ქ (5 მინალთუნი)“.

პაპუნა, უმეტესწილად, გორში დაბრუნების შემდეგ იხდიდა
ვალს.

„ქ. ურუმობას მოვედი გორს. გივიანთ გოდერძასაგან აელოთ,
მე პაპუნამ მივეცი ბ (2 თუმანი).

ქ. კიდევ მამაუმისაგან აელოთ თამასუქით: მივეცი ა (1 თუმანი).

* ჩიხუვაზე გადაყვანა ჩენია.

ქ. დოღმაზასგან აეღო მამაჩემს თამასუქით ვალი, მე. პაპუნამ შივეცი გ (3 თუმანი).

ქ. კიდევე მენალრის შვილის ცოლისაგან აეღოთ ვ.ლი, შივეცი ად (13 მინალთუნი).

ქ. კიდევე გულიშაბართ მოლოზნისაგან აეღოთ გორს, შივეცი ა (1 თუმანი).

ქ. ილელს ბალურ-ბევის თამასუქის ვალი შივეცი დ (4 თუმანი).

ქ. კიდევე ალელი ხუციშვილის საპამასაგან აეღოთ შივეცი ა (1 თუმანი).

ქ. კიდევე ჯაშინას-შვილის ვალი როსტომასი შივეცი ხ (6 მინალ-თუნა).

ქ. კიდევე ჯაშინას-შვილის როსტომასაგან აეღოთ ვალი, შივეცი ფქ (10 შაური და 3 აბაზი).

ქ. კიდევე ოთარს ვალი შივეცი ად (13 მინალთუნი).

ქ. კიდევე თუმანიშვილის ალზას ვალი შივეცი ბუ (15 მინალ-თუნი).

ქ. კიდევე გორს პატრი უფროსისაგან აეღოთ ვალი, შივეცი კ, ა (1 თუმანი). თასი გირაოთ ქონდა გამოვართვი.

ქ. კიდევე მამაჩემს აეღო ღვთისაგან ცოლისაგან ა (1 თუმანი).

ასეთსავე მდგომარეობაში იქნებოდნენ სხვა გორელი ვაჭრებიც. რომელთა საქმიანობაზე ცოტა რამ ან საერთოდ არაფერი არ ვიცით, ან ზოგიერთი მათგანის მხოლოდ სახელია ცნობილი. „ჯულა ბაშვილების დავთარში“ დასახელებულია: „ჯულაბაშვილი გოდერძას, პაპუნას და დავითის ვარდა — ხო; -ბეგთ დათუა, ტატოათ ოთარა, ელისბარა, შირიანთ რამაზას-შვილი გაეიბეგი, აბელის ძმა დავით, საპაკანთ ფარსადანა, ინგოას-შვილი ღვთისაგარა, ყანდინა მუშრიბის-შვილი ნასყიდას შვილი ოსეფა, მაგუ ამირალა ილავერა და, ჯაშინას-შვილი ბეჟან, მამულას-შვილი მანუჩარა, რამაზ, ტულუკას შვილი. ისინი საერთაშორისო ვაჭრობაში იყვნენ. ჩაბმულნი და აქტიურად მონაწილეობდნენ როგორც საქონლის შეძენაში, ისე მის რეალიზაციაში.

გორში მრავლად იქნებოდნენ მეწვრილმანე ვაჭრები, რომელთა საქმიანობა შიდა ქართლის სოფლებით შემოიფარგლებოდა.

გორის ეკონომიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს თუშინიშვილები ასრულებდნენ. ისინი ცნობილნი იყვნენ საზღვარგარეთ

მოვაპირებდალ. უცხოეთიდან შემოტანილი საქონელი მათ საქართვე-
ლოს სხვადასხვა ქალაქში ვაჭონდათ. იმის გამო, რომ ფეოდალუ-
რი ქვეყნისათვის დამახასიათებელი ბაჟები ვაჭრობას აფერხებდა,
ამიტომ ვაჭრები ამ დაბრკოლების გადალახვას მეფის შეწვევით ცდი-
ლობდნენ. 1649 წ. როსტომ მეფემ თუმანიშვილების თხოვნა დააკმა-
ყოფილა, ვაჭრობაში დასაქმებული მათი ყმები ბაჟის გადახდასაგან
ნაწილობრივ გაათავისუფლა: „ესე, წყალაოისა წიგნი გიბოძეთ
თქვენ, ჩუენთა ერდგულთა. ყმათა თუმანიანთ მამუქაშვილთა და მა-
მავალთა სახლისა თქუენისათა, მას ყამსა, ოდეს მოგუიდეგით კარსა
თქუენის სათავნოსა და თქუენის ყმის აშანაშანაშვილის ხუდადასა,
ყაზარასა და პაპიას სათარხნეს დავუიჯენით, ჩუენ ვისმინეთ აჯა
და მოხსენება თქუენი, ასრე გათარხნეთ, რომე სამოცის თუმნისა,
ზაგინდა რა სავაჭრო მოქალაქემ თქუენმა ყმებმან ამეზავროს ჩუენს
საბატონოში, არა ქალაქს, არა გორს და არა სხუეგან ბაჟი არ ეთხო-
ვბოდეს ამ საქმითა, რომე სტეს კაცის საქონელი არ იმისნოს ამ
სამოცს ოუმანს გარდაისად და არც ამისგან ნამეტნავი არონინოს“⁴².

სიგელში დასახელებული აშანაშანაშვილი ხუდადა და პაპია მა-
მუქა თუმანიშვილის სავაჭრო აგენტები უნდა ყოფილიყვნენ. ისინი
სრა მხოლოდ მამუქას უცხოურ საქონელს ასაღებდნენ, არამედ
ქართულ ხე-ნსურ ნაწარმს და სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებ-
საც ყიდულობდნენ, ერთ ნაწილს საზღვარგარეთ გასატანად ამზადე-
ბდნენ, ხოლო მეორე ნაწილს ადგილობრივ ბაზარზე ყიდდნენ.

თუმანიშვილების დუქნებში, 1796 წ. მონაცემებით, 459 სახის
საქონელს მოითვლიდნენ⁴³.

გორში საფეიქრო ნაწარმით ვაჭრობაში მნიშვნელოვან როლს
თამაშობდა მანუჩარ თუმანიშვილი. მანუჩარის ხელით შედგენილი
1788 წ. 10 აპრილის ორი საბუთიდან ვიგებთ ზოგიერთი საქონლის
ქახობას, რომლებიც თუმანიშვილების დუქნებში იყიდებოდა:
„ყალაქქარი“, „გუჯრათის ბოხჩა“, „წითელი შალი“, „მწვანე მუნ-
ჯის ხელსახოცი“, „წითელი მუნგი ხელსახოცი“⁴⁴.

XVIII ს. დასასრულს (მხ ლოდ ამ პერიოდის დოკუმენტები
გვაქვს) თუმანიშვილები საკმაოდ დიდ კაპიტალს ფლობდნენ. მანუ-
ჩარ მდიენის და მისი სიმამრის ალა-სტეფანას ანგარიშის წიგნიდან,
რომელიც 1795 წ. ნოემბრით იწყება, ჩანს, რომ სიმე-სიმამრს კარ-
განდ ორგანიზებული ვაჭრობა ჰქონდათ გაჩაღებული. სიმამრი სხვა-
დასხვა სახის საქონელს უგზავნიდა მანუჩარს, რომელიც გორში და

შიდა ქართლში ასაღებდა. მანუჩარისა და მისი სიმამრის საამხანაგო თანხა 835 თუმანს შეადგენდა. მანუჩარს სხვა ამხანაგებიც მყავდა: ბაზაზა ჰაიროსფეაშვილი, აში მელიქოვი, არაქელა ტერ-ასატურაშვილი, აყოფა აზიზაშვილი და სხვ.⁴⁵

თუმანიშვილებს, როგორც საქართველოს ქალაქებში, ისე მის ფარგლებს გარეთ თავიანთი ვაჟრები ჰყავდათ, რომლებიც ქართულ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებსა და ხელოსნურ ნაწარმს ყიდდნენ, ხოლო ადგილზე შეძენილ საქონელს გორში უგზავნიდნენ თუმანიშვილებს და აქ ასაღებდნენ. მანუჩარ თუმანიშვილისა და მისი ამხანაგების აბი მელიტოვისა და ალა სტეფანას ანგარიშებით 1794 წ. ასტრახანში იყ. „ორასი თუმანი რუსის შავი ფული“⁴⁶.

მდივანი სულხან თუმანიშვილი ერეკლე II-ს ნუობით სარგებლობდა. ის მეფის მიერ მიცემულ თანხებს აბრუნებდა და, ალბათ გარკვეულ სარგებელსაც აძლევდა. 1796 წ. შედგენილ სულხან თუმანიშვილის საწინააღმდეგო საჩივარში უკმაყოფილო ავტორი მეფეს მიმართავს: „ოთხასი თუმანი ერთი აქვს თქვენი, რვაასი თუმანი ოქრო მოზღიაგს მოუყვდა და ორასი თუმანი თქვენ დაგტყუათ. სანატრელის ბატონიშვილის ღვანის ანგარიშია იმათთან და იმდენი მიბლაცი გასყიდული მორიგე... ასეთს რას მოგართმევენ, რომ თქვენი სარქისა არ იყო?“⁴⁷.

თუმანიშვილების ვაჭრობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა პურს⁴⁸.

გორელი კათოლიკური სარწმუნოების ვაჭრების ვინაობა და საქმიანობა სპეციალურად შეისწავლა ზ. ჭიჭინაძემ და ქვეთავად მოგვცა თავის ნაშრომში. რადგან ჩვენ ბევრს ვერაფერს დავუმატებთ აღნიშნულ საკობს; ამიტომ ზ. ჭიჭინაძის ნაშრომის ერთი პარაგრაფი — „გორის ქართველ კათოლიკეთ ვაჭრები XVIII საუკ. ბოლომდე“ — მოგვეყავს უცვლელად.

„ზუბალაშვილები. ანდრია, ივანე, გიორგი, მერაბი და სხვანიც მრავალნი. ამათ ვაჭრობა აქვდათ ძველთაგან. როგორც გორის მკვიდრთ. სცხოვრობდნენ და ვაჭრობდნენ.

ხოსროაშვილები, დღეს ხოსროენი, ძველნი ვაჭარნი.

ყანდინაშვილები. ზოგნი გააზნაურებულნიც, ცნობილნი ვაჭარნი. დღეს ყანდინოვი.

დავრიშაშვილები. ცნობილნი ვაჭარნი ძველს ძველთაგანვე. ამათი შთამომავალნი დღესაც სცხოვრობენ გორს.

მებურნეთესწვილები. შემდეგ დაწინაურებულან, ვინაიდგან ახალი გაფრანგებულნი იყვნენ და პატრები ეხმარებოდნენ.

ალპაპაშვილი. გამოჩენილი გვარი ვაჭრობის უხრით ძველადგან-ში

ამირალაშვილები დღეს ამირალოვი კათოლიკობას ძველადგანვე დაკავშირებულნი ვაჭრობით განთქმულ იყვნენ მთელს ქართლში და უცხო ქვეყნებშიაც მგზავრობდენ.

შიხინაშვილები. მოხსენიებულნი არიან როგორც წარჩინებულნი ვაჭარნი გორში და მის მიდამოებში^ა.

სააკაშვილები. ცნობილი მეფე ერეკლეს წინაშე და კარგის ვაჭრობის გამო მრავალნაირად პატივცემულნიც და სხვაფრივადაც დაწინაურებულნი. ეს გვარი გორში ძველთაგანვე იქნა სახელდებული: ზოგნი ტერ-საკოვათაც იტყვიან სააკაშვილებს, ზოგნი-სააკაძეთ, სააკოვათაც, რადგანაც ერთ იმათგანს სკაკაშვილიცა სახელად.

ყორხმაზისშვილები. ცნობილი ვაჭარი და მასთან შეკრულიც ანტონაშვილი. ანტონოვი დღეს, იყვნენ ცნობილნი ვაჭრები. კათოლიკებს გარდა სომეხებიც არიან ანტონოვებში. ზურაბ ანტონოვი სომხის სჯულის იყო

მისდურაშვილები. იყვნენ დიდი პურისა და ხორაგეულის ბატონ ვაჭრები ძველად.

ხუდადელი. ანუ ხუდადოვი დღეს, ზოგნი სომეხნიც არიან მხოლოდ სჯულით.

ამირაანი. ძველადგანვე ვაჭრები, ცნობილი კათოლიკენი, ზოგი სომეხია ათ გვარში.

ღიარაშვილები. ზოგნი კათოლიკენი არიან და ზოგნი სომეხნი, ფაქრობას მისდევდნენ ძველთაგანვე.

^ა ბევან შიხინაშვილის კოფრციული საქმიანობისა და დაღუპვის შესახებ გიგნებთ ერეკლე II-ს მიერ ს. დ. ბურნაშვითან გაგზავნილი წერილიდან (1784 წ. 24 პასი).

ბევან შიხინაშვილი ანდრეევკაში წავიდა; თავისი საქონლის გაყიდვის შემდეგ, მან ადგილობრივი ბეგისაგან ენდროს საღებავის თვარა აიღო იმ პირობით, რომ გაქრის თუ ზარალს განიცდიდა, ბეგი ანაზღაურებდა. ბევანმა ეს ხელშეკრულება ყიბლარში გადააგზავნა. გარკვეული დროის შემდეგ ბევანს ლეკებმა მოკლეს. მთელი მისი ქონება კი ანდრეევკაში დარჩა. ერეკლემ ს. დ. ბურნაშვილს სთხოვა დახმარება. ბევან შიხინაშვილის შემკვიდრებებს, რათა ბევანს შეისრულოს თავისი წერილობითი პირობა, გარდაცვლილის ქონება დაუბრუნოს მათ და ზარალიც აუნაზღაუროს.

მამუჩარაშვილები. ძველნი ცნობილი ვაჭარნი ჩითეულობით და ბაზაზობით.

ჩარჩიშვილი. დღეს ჩარჩიევით წოდებულნი, ამათ 'მთამომავალნი ძველადგანვე ცნობილნი გორში ბაზაზობით და წვრილმან ვაჭრობით, ცნობილნი შეფე ერეკლეს წინაშეც.

ალბეგაშვილები. მესქთიდან მოსულნი გორს და წინ წასულნი ვაჭრობიან. ცნობილნი მეფე ერეკლეს წინაშეც.

ტყეფანეშვილები. ცნობილნი შექლებულნი ზარათნი გორში და მის მიდამოებშიც. იყო მეფის წინაშე ცნობილი 1775 წლიდან.

მურადაშვილები. განთქმულნი ვაჭარნი გორში სხვადასხვა საწივავით. დღეს მურადოვები, შესხეთიდან მოსულნი გორს ძველადგანვე.

თავლილარაშვილები. წვრილმან საქონელთა ვაჭარნი და ზე'ლებულნი თავის დროის კვალად მავალნი სპარსეთსა და ოსმალეთსაც საიდანაც საქონელიც შემოჰქონდათ.

ქურქაშვილები. ცნობილნი ძველთაგანვე გორში ქურქის ხელობით და ზერე თვლისსაც გადმოსულნი ამათ სახლი კაცები.

ფირუშაშვილები. დღეს ფირუშოვები. ძველთაგანვე დაკავშირებულინი კათოლიკობასთან. ცნობილნი ვაჭრობით მთელ საქართველოში. ფირუშოვები სომეხნიც არიან.

ქარაშვილები. დღეს ქარუოვი, ძველთაგან ვაჭრობით ისე წავადნენ წინ, რომ მეფეთაგან მათ ამის გამო აწიერასწვილობაც ებოძათ.

გვარამდივნიშვილები. ძველს ძველნი ვაჭარნი. განთქმული აღებშიცირით და სპარსეთიდან ქალაქის შემოქმედნი.

ბაქრაძე. XV.I საუკ. გაფრანგებულნი და ცნობილნი ვაჭარნი XVII საუკ. გორში.

ზერქუქაშვილები. ძველნი ვაჭარნი და ცნობილნი 'როგორც უცხო სახელმწიფოებში მავალნი. კარგი აღებ-მეტემის მქონნი'.

გორში მოდიოდნენ და ზედმიჯად სახლდებოდნენ ვაჭრები საქართველოს სხვადასხვა ქალაქებიდან. ცნობილი ასეთი გადმოსახლების შემთხვევები თბილისიდან⁵¹, ახალციხიდან. ასევე ცნობილი გორელ ვაჭრების საკუთარი სურვილით დროებით ან მდებრივად გადასახლება ობილასში, ქუთაისში. XVIII საუკუნეში გორიდან ქუთაისში გადასახლდა იაკობ ზუბალაშვილი, იოსებ ანდრონიკაშვილი; ოზურგეთში — ე. უმანიშვილები⁵².

საეპრო საქმის საქმოდ მაღალი დონის მაჩვენებელია ისიც, რომ XVIII საუკუნეში ვორის ქართველ კათოლიკთა შორის ცნობილია ორი შეძლებული ზარაფი⁵³. ისინი კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთში გავრცელებული მონეტების მიმოქცევას უწყობდნენ ხელს. ზ. ჭიჭინაძე ასახელებს ორივე ზარაფის გვარს. ესენი იყვნენ: სტეფანეს შვილი და ზარაფიშვილი. ზ. ჭიჭინაძე სავსებით სწორად ვარაუდობდა, რომ სხვა სარწმუნოების ზარაფებიც იქნებოდნენ გორში. ამაზე შარდენიც უნდა მიუთითებდეს. ის 1673 წ. იანვარში სპეციალურად დარჩენილა გორში, რათა ოქრო გადაეცვალა ადგილობრივ ფულზე⁵⁴. საგულისხმოა ზარაფების არსებობა გორში XV საუკუნეშიც. ამას გვაფიქრებინებს 1935 წ. გორში შემოსხვევით აღმოჩენილი დიდი რაოდენობით (დაახლოებით 10 000 ცალი) ვერცხლის წვრილი ფული მოჭრილი XV საუკუნეში. ფული ჩამარხული უნდა იყოს 1485—1505 წლებს შორის⁵⁵.

ამგვარად ჩვენამდე მოღწეული პირდაპირი თუ არაპირდაპირი მასალა უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ რომ გორში როგორც საეპრო ქალაქში, გვიანდელ შუა საუკუნეებში, სოველთვის იყვნენ ზარაფები.

ფეოდალურ საქართველოში, ისევე, როგორც სხვაგან, ვაჭრობის წარმოებას და განვითარებას მრავალი ხელშეშლელი პირობა ჰქონდა. ვაჭრები იხდიდნენ სხვადასხვა გადასახადს: დუქნის ფლობისათვის თვეში 1 შაური მახტა (სპეციალური კომლობრივი გადასახადი, რომელსაც ქალაქის დანარჩენ მოსახლეობასთან ერთად მოქალაქე ვაჭრებიც იხდიდნენ), მალი (იგივე სულადობრივი გადასახადი, რომელსაც იხდიდნენ თბილისისა და გორის მცხოვრებნი, თითო სრულწლოვან სულზე: 6 აბაზი. დასტურლამალის მიხედვით, მალის გადახდის დროს შეღავათით სარგებლობდნენ ახალმოსულები, ახალდაქორწინებულნი და ის ხანდაზმული, რომელსაც „მოგება აღარ შეიძლოს“), მძიმე გადასახადს წარმოადგენდა, აგრეთვე, შაბაჟო გადასახადი.

ჩამოთვლილი მუდმივი გადასახადების გარდა, ქალაქის ვაჭარხელოსნები სხვა მრავალ არაპირდაპირ გადასახადს იხდიდნენ: ჯარი, სურსათით მომარაგების, სალაშქრო, ნოქრის (დაქორავებული მოლაშქრე) დაქირავების, ხელმწიფის სამასპინძლო და სხვა.

ფეოდალთა გაბატონებული კლასის წარმომადგენლები ხშირად ვაჭრების პირდაპირ ძარცვასაც არ ერიდებოდნენ.

ჩვენამდე მოღწეული მასალებიდან ჩანს, რომ გორში მეევსეობა საკმაოდ განვითარებული იყო. ვალის ამღებ-მსესხებელთა შორის ვხედავთ ფეოდალური საზოგადოების ყველა ფენის წარმომადგენლებს: გლეხებს, ხელოსნებს, ვაჭრებს, თავად-აზნაურებს, სამეფო კარის წარმომადგენლებს, მეფის ოჯახის წევრებს და თვით მეფეს.

რადგან ამჯერად გვიანტერესებს გორის მოსახლეობის მონაწილეობა ამ საქმიანობაში, ამიტომ ყურადღებას გავამახვილებთ ამ ქრთიერათობის ამსახველ მასალებზე.

საბუთებიდან ირკვევა, რომ მეევსეობას ძირითადად ვაჭრები იწვეოდნენ, მაგრამ ხშირად მეევსეუთად გვევლინებიან თავდაზნაურთა წარმომადგენლები და ეკლესია, იშვიათად — გლეხები და ხელოსნები.

ვალის აღება შეიძლებოდა როგორც ნატურით, ისე ფულით. ვახტანგ მეექვსის „სამართალი“ გვაუწყებს, რომ ვალად აღება შეიძლებოდა პურის, ღვინის და „თეთრის“, ე. ი. ფულის. „სამართალი“ ვერ არეგულირებს დავალიანებულის მიერ გადასახდელი ვალის სარგებელს. 116-ე, 117-ე, 118-ე მუხლების მიხედვით, „ქაროლში ამ ახლო ხანებშიაც თუმანი თვეში ხუთ აბაზადაც მისცემია, ოთხ აბაზადაც, სამ აბაზადაც, ათ შაურადაც... პური ერთი ორადაც გაცემს, ო, ერთი სამადაც, ათი თხუთმეტადაც; და ამაების სარგებელიც აღებულა... ღვინო ერთი სამადაც აღებულა, ერთი ოთხადაც და ერთხანხევრადაც, ათი თხუთმეტადაც; ამისი სარგებლის სარგებელიც ზევრი აულიათ“. ვახტანგ VI მორალურ პასუხისმგებლობას აკისრებს კრედიტორს და „სამართლის“ 125-ე მუხლში ამბობს: „თეთრი რომ ვასცეს კაცმან, თუ ძალა ქნა და სული სძულს, თუმანი თვეში ხუთშაურად; თუ სული ცოტა უყვარს — აბაზად; თუ უკეთ უყვარს — სამშაურად; და თუ მართლა უყვარს — ორ შაურად. სულ ლკეთისი ეს არის, რომ სარგებელი სულ არ აიღოს“.

„სამართლის“ მიხედვით, როგორც დავინახეთ, სესხის პროცენტის მინიმუმი 2 შაური იყო, მაქსიმუმი — 5 შაური. გაშესხებელი კი ვალის ამღები აფორმებდნენ თამასუქს, ე. ი. ხელწერილს, რომელითაც სესხის ამღები პირობას დებდა, რომ ვალს გარკვეულ ვადაში გადაიხდიდა. თამასუქს იღვენდნენ ერთ ეგზემპლარად, იშვიათად, განსაკუთრებულ შემთხვევაში ხდებოდა თამასუქის პირის გა-

დაღება თამასუჭზე დაარტყამდნენ ბეჭედს, ხელს მოაწერდნენ მსესხეზელი და მოწმეები, ზოლოს აღნიშნებოდა თამასუქის დაშწერის სახელი. თამასუქს, როგორც წესი, გამსესხებელი გასესხებული თანხისა და სარგებლის გადახდადღე ინახავდა. ამ მნიშვნელოვან საბუთს, როგორც ჩანს, უსაფრთხოების მიზნით, გარის ციხის მინაშას. მიაბარებდნენ ხოლმე. იმ შემთხვევაში თუ რაღაც მიზეზით კრედიტორს თანისა და სარგებლის ამოღებისას თამასუქის უკან დაბრუნება არ შეეძლო, მაშინ კრედიტორი სპეციალურ ხელწერილს წერდა, რიგ მას არავითარი პრეტენზია აღარ ჰქონოდა დებიტორის მიმართ.

სესხი გაცივმოდა როგორც ფულით, ისე ნატურით. ხშირად გაცივმული თანხისა და სარგებლის დაბრუნება ნატურით ხდებოდა, უმეტესად პურეულათ და ღვინით.

ჩვენს ხელთ არსებული წყაროები მხოლოდ XVII ს. მეცხს-შეობაზე გვაძლევს ცნობებს. რა თქმა უნდა, გორის ეკონომიკური ცხოვრების ეს მხარე წინა პერიოდშიც არსებობდა, მაგრამ მისი ამსახველი საბუთები არ შემოგვრჩა, ნაწილობრივ იმის გამო, რომ ქალაქი ხშირად ვანიცლიდა აკლებასა და ნგრევას, ალბათ იმის გამოც, რომ აღრეულ პერიოდში, სესხის აღება-გაცემა წერილობით იშვიათად ფორმდებოდა.

ადრეც რომ საკმაოდ შალალ დონეზე იყო მეცახშეობა, ამის ნათელსაყოფად გამოგვადგება 1609 წლის ერთი საბუთი. დიდმა თაგალმა შანშე ჯავახიშვილმა ცალქალამანიძეს მიიყიდა სკრაში თავისი ყმები თბილისსა და გორში აღებული ვალეუის დასაფარავად.

იმის გასარკვევად, როგორ იყო გავრცელებული ფულის სესხად გაცემა XVII ს. I ნახევარში, გამოგვადგება „ჯულაბაშვილების დავთარი“. დავთარში მრავალი პიროვნებაა დასახელებული, ვისგანაც ფულაბაშვილებმა სხვადასხვა წლებში ისესხეს ფული, მაგრამ არსად არ არის მითითებული რამდენს შეადგენდა გასესხებული თანხის სარგებელი. პაპუნამ ვალი გადაუხადა მუწაჩის შვილს მირაქას, ჯაშინას შვილს ბუქანს, მაშულას შვილს მანუქარას, რამაზს, ტულუქას შვილს, ჭიკიანთ გოდერძას, დოღმაზას, მენაღრის შვილის ცოლს, ბაადურბეგს, ჯაშინას შვილს რისტომას, თუშანის შვილს ალხაზას და სხვ.

საკმაოდ მსხვილი კაპიტალის პატრონი იყო იმავე საუკუნის შუა ხანებში გორელი ჯიორჯი ბაინდურაშვილი. მან გორის ქეთხუდებს ოცი თუმანი ასესხა. 50—60-იან წლებში ცნობილი მეცახშე იყო გორელი მენაღრის (ნაღარის მეკრელი) ესტატეს ქვრივი მარეხა. მისი გარდაცვალების შემდეგ ვალი დარჩათ: ჯულაბას შვილს ქაი-

ხოსროს, მექინას-შვილს, ნაზარას, ნაზარას და მის დედას, ჳოკა გიორგის, რომტომ მამასახლისს, თუთასშვილს ბაღდასარას ღამბარანთ ბერიასა.

გორში, ისევე როგორც თბილსში, გაკრცელებული იყო სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობათა და მამულის დაგირაგება. თუმანიშვილების ერთი ნუსხიდან ჩანს, მათ მამუკაშვილს აღებულ ვალში დუქანი დაუგირაგეს⁸.

ტუმანიშვილები თვითონ იყენენ მსხვილი მევახშენი. მანუჩარ თუმანიშვილის ასაღებნი ვალების საკმაოდ ვრცელ ნუსხაში, რომელიც შეკრევილია 1770-იან წლებში, დასახელებულნი არიან გორელები: ჩარჩოს-შვილი შაქარა, ხითარიშვილი სოლომონა პირველს ემართა 11 თუმანი და 2 მინალთენი, ეორეს — 12 თუმანი⁹.

მანუჩარ თუმანიშვილის მიერ დავით თუმანიშვილისადმი გორში გაგზავნილი თამასუქების ნუსხაში არის ერთი საინტერესო აღკვილი, საიდანაც ჩანს როგორი მაღალი პროცენტით გაიცემოდა სესხი. „გორელის ტერ-აკოფასი გაბრიელ ლელუას-შვილს მართებს თამასუქით და (4 თუმ) ამდენი. მაგრამ თავნი ყოფილა გ (3 თუმ) ამდენი. სხვა სარგებელია ზედ შესმული. თუ თავნს დაჯერდეს, მიცეცით გ (3 თუმ.) ამდენი, ხომ მამულიცა სქერია და უქამია“¹⁰.

1798 წ. სესხის ნუსხის მიხედვით, რომელიც მანუჩარ და სულხან თუმანიშვილების სავახშო საქმიანობას ასახავს, მათ გორში ბაფერაშვილ ბეჟანას და ჳულაბაშვილ ბაღდასარას ასესხეს 12 თუმანი თვეში თუმანზე აბაზის სარგებლით, ხოლო ხითარიშვილ გოგიას იგივე რაოდენობის თანხა თუმანზე 2 შაური¹¹.

იმავც მანუჩარ თუმანიშვილმა 1801 წ. 17 მარტს ჳულაბანთ დავითას შვილს ბაღდასარას ასესხა „ორი თუმანი ახალი ქალაქის თეთრი“ თვეში თუმანზე აბაზის სარგებლით¹².

1776 წ. პირობის წიგნით თუმანიშვილმა გოგიამ პეტრეს-შვილ ზეინალას ლეკთა ტყვეობიდან დასახსნელ 30 თუმანში დაუგირაგა „ფახირასშვილის სახლები თავის მარნით და ბალით გორს“¹³.

ერთ-ერთი მსხვილი მევახშე და თუმანიშვილების კრედიტორი იყო ტერ-მოსესაშვილი ზურაბი. თუმანიშვილის ნიკოლოზის მიერ ტერ-მოსესაშვილი ზურაბასათვის 1790 წ. მიცემულ თამასუქში ვკითხულობთ: 13 თუმნის „გირაოთ მოგეცი ჩემის ბიძაშვილის ზურაბის წილი გორს ბერაძე გორგის დანდრის სახლები: ერთი გვერდო როსტომაშვილის სტეფანას სახლების მიდგამდინ, მეორე გვერდო ხითარიშვილის ტერ რასტაყისას სახლს მიდგამდინ, თავს დაქცეუ-

ლის საყდრის შარამდინ, წინ ბაზრის შარამდინ. ამ თარიღიდან რაც ხანს ჩემს ხელთ დაყოს, თუმნის თავს ორი შაური სარგებელი გაძლიო...“¹².

ტერ-მოსესაშვილმა ზურაბამ 1793 წ. სულხან თუმანიშვილს ასესხა „ჩვიდმეტი თუმანი ზარაფხანის აბაჯი“ სამი თვის ვადით, იმ პირობით, რომ თუ ვადას გადააყდენდა თუმანზე ორ შაურს სარგებელს მისცემდა¹³.

დავითაშვილის ხარჯისა და ვალის ნუსხიდან ირკვევა, რომ ის ერთ-ერთ გორელს 3 თუმანში წელიწადში სარგებლად აძლევდა 18 კოდ პურს¹⁴. მაშასადამე დავითაშვილი ერთ თუმანში სარგებლის სახით გასცემდა ექვს კოდ ხორბალს.

წყარობის უმეტესობაზე დაყრდნობით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ XVIII ს. დასასრულს გორში ვალის სარგებელი თუმანზე სამი შაური იყო. ზაალ დავითაშვილის ვალეზის სიაში ვკითხულობთ: „ქ. გორელი შიხინაშვილისაგან ავიღე ხუთი თუმანი, თუმანი ოვეში სამ შაურა...“

ქ. კიდევ გორელის ტერტერადამ ავიღე სამი თუმანი, თვეში თუმანი სამ შაურათ“¹⁵.

სავაზო საქმიანობაში გარკვეულ როლს თამაშობდა სამღვდელელობა, განსაკუთრებით თავი გამოიჩინეს კათოლიკე პატრებმა. ისინი თავიანთი თანხისა და სარგებლის ამოღების გარანტიას გირაოში ხედავდნენ. გირაოთ იღებდნენ მოძრავ და უძრავ ქონებას. პაპუნა ჭულაბაშვილი დავთრის ერთ მინაწერში ამბობს: „კიდევ გორს პატარი უფროსისაგან აეღო ვალი, მივეცით ა. თასი გირაოთ ქონდა გამოვართვი...“¹⁶.

საინტერესოა პატარკაც თუმანიშვილის თამასუქი, მიცემული 1737 წ. კათოლიკეთა საყდრის წინამძღოლისათვის: „ავიღე მე, მდივანი დავითს შვილმან პატარკაცმან, თქვენ, ფრანგის საყდრის უფროსი ფრანჩისკოსისაგან, ცხრამეტი თუმანი ახალი თეთრი. ამის ბეჭედათ მოგეცი ჩემი ყმის გოლხითარანთ სახლები და წინა ორი დუქანი თავისი სიგლებით, და ექვსი თვე ვადა. თუ ვადას გაცილდეს, სახლები თქვენი არის“¹⁷.

როგორც XVIII ს. მასალებმა გვიჩვენებს, სესხის გაცემა სხვადასხვა ოდენობის სარგებლით ხდებოდა. სესხი იფარებოდა წვრილი მწარმოებლას ან ვაჭრის მცირე შემოსავლით საკმაოდ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, ხშირად ვალს ფარავდნენ ნატურით. გამსესხებელი თამასუქთან ერთად გირაოსაც ითხოვდა; გირაოდ გამოიყენ-

ნებოდა როგორც მოძრავი, ისე უძრავი ქონება: ყმები, ცოლ-შვილი, საკუთარი თავი, სახლ-კარი, საოჯახო ინვენტარი და ა. შ.

ზოგჯერ ვალის დაფარვა ქიანურდებოდა. არცთუ იშვიათად, თვით კრედიტორი აღმოჩნდებოდა გაპირებულ მდგომარეობაში, მაგრამ მას არ შეეძლო აეძულებინა დებიტორი სწრაფად დაეფარა ვალი. შედარებით ძლიერი მეფავსზე, სარგებლობდა ასეთი მდგომარეობით და ვალს დაუფარავდა სხვის დებიტორს, მაგრამ ისე, რომ თვითონ მოგებული დარჩენილიყო. მსხვილი მეფავსზე სხვის თამასუქს გამოისყიდდა შემდეგი პირობით: 1. არ გადაიხდიდა თამასუქით გათვალისწინებულ თანხას მთლიანად (მაგ., ხუთი თუმანის თამასუქში იხდის სამ თუმანს¹⁸); 2. გადაიხდიდა თამასუქით გათვალისწინებულ თანხას სარგებლის გარეშე (მაგ., გორელის ტერაკოფასი გაბრეულ ლელუას-შვილს მართებს თამასუქით ოთხი თუმანი, თავნი იყო სამი თუმანი, მაგრამ, რადგან ტერაკოფას ლელუას-შვილის მამული „გიროთი სუერია და უჭამია“, ამიტომ თავნს—3 თუმანს უნდა დასჯერდეს¹⁹); 3. კრედიტორი სარგებელს მომატებით იღებდა. ამიტომ თამასუქი უნდა დააბრუნოს მასში გათვალისწინებულ თანხაზე დაკლებით.

ვის ხელშიც გადავიდოდა თამასუქი, დებიტორიც მის წინაშე იყო ვალდებული. შეიძლება ითქვას, გვიან შუა საუკუნეებში თამასუქის ასეთნაირად გამოსყიდვა კაპიტალის დაბანდების თავისებური ფორმა იყო.

რაც შეეხება ვალში ჩავარდნილ ფეოდალთა კლასის წარმომადგენლებს, მათი ინტერესების დამცველად მეფე გამოდიოდა. მეფე ჩვეულებრივ ადმინისტრირებას მიმართავდა. ასეთი შემთხვევები არცთუ იშვიათი იყო. ვალებში ჩაფლული ზაალ ყაფლანიშვილი ერეკლე II-ს წერდა: „ილაჯი არა მაქვს თუნიერ თქუენის მოწყალებისა. სხვისთვინაც ბევრისთვის გიქნიათ ეს მოწყალება, მეც ამ მოწყალებას ვიტხოვ, რომ ერთი ოქმი მიბოძოთ“. ყაფლანიშვილს სხვადასხვა შირთაგან, მათ შორის გორელი დავრიშაშვილისაგანაც აღებული ჰქონდა ვალები, საერთო რაოდენობით — 68 თუმანი. ის მეფეს სთხოვდა, რომ კრედიტორებს სარგებელი არ გადაეხდევინებინათ, თავნის დაბრუნებაზე თანახმა იყო. მეფემ ბრძანა დაეკმაყოფილებინათ ყაფლანიშვილის თხოვნა „თორემ თუ ასე არ იქმონენ, თავნის მიცემაც ველარ შეიძლოს და სულაც დაეწოსთ და რა სარგებელი იქნება მაგათი?“²⁰. ეს უფრო ბრძანება იყო, ვიდრე, გაფრთხილება და მეფავსენი მეფის ბრძანებას უნდა დამორჩილებოდნენ.

თავი მესამე

მართვა-გამგეობა

გორი სამეფო ქალაქი იყო და მისი მართვა-გამგეობა მეფის მიერ დანიშნული მოხელეების ხელში იყო. მაგრამ ეს სრულებით არ გამორიცხავდა ქალაქის მმართველობაში მეფისა და ფეოდალური არისტოკრატის ჩარევას. მეფე, ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევაში, განსაკუთრებით მაშინ, როცა გორში იმყოფებოდა, ქალაქის მართვაში უშუალოდ ერეოდა, იგი ზოგჯერ პირადად არჩევდა სასამართლო საქმეებსაც კი. მეფის ასეთი საქმიანობის ამსახველი წყაროები განსაკუთრებით მრავლად ერეკლე II-ის დროიდან გვაქვს.

ქალაქის სამოხელეო აპარატი საკმაოდ მრავალრიცხოვანი იყო, მისი შენახვა მთლიანად მოსახლეობას აწვა კისერზე.

მოხელეთა დანიშვნის წესი საქართველოშიც ისეთივე იყო, როგორც სხვა ფეოდალურ ქვეყნებში, ე. ი. უმთავრესი იყო სოციალური წარმოშობა და არა ნიჭი და უნარი. დიდშემოსავლიანი თანამდებობები მემკვიდრეობითი იყო. ეს კი მრავალ ბოროტებას წარმოშობდა სახელმწიფოს ან ცალკე აღებულ ქალაქის მართვაში, რაც მოსახლეობის დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა.

ადგილობრივი მმართველობის უმაღლესი მოხელე მოუტრავი იყო. ის მეფისაგან ინიშნებოდა და ასრულებდა სამეურნეო, ადმინისტრაციულ და სასამართლო ფუნქციებს. მოუტრავად ინიშნებოდნენ თავადები და აზნაურები. თუ რომელი რანგის ფეოდალი დაინიშნებოდა ამა თუ იმ მხარის, დიდი ან მცირე, ქალაქის, სოფლის მოუტრავად, დამოკიდებული იყო თვით იმ ადგილის მნიშვნელობაზე.

მოუტრავის ფუნქციების მოხელე საქართველოში სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ტერმინით აღინიშნებოდა. მკვლევართა აზრით, ყველაზე ძველი უნდა იყოს ამირა, მაგრამ XIV საუკუნიდან სა-

ბოლოოდ მკვიდრდებოდა მოურავი. XVI ს. 50-იანი წლებიდან ჩნდება ტარულა, როგორც მოურავის შესატყვისი².

ყველაზე ადრინდელი საბუთი, სადაც გორის გამგებლად მოიხსენიება მოურავი და არა ამირა, არის 1348 წ. „წყალობის სიგელი ანდრონიკე (ე. თაყაიშვილის ვარაუდით, ანდრონიკე დავით VII-ის მეორე სახელია) მეფისა წითლოსან ქვენიფევენელისადმი. მასში ვკითხულობთ: „აწ ვინცა ჰნახონ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი: შემდგომადა ჩუენსა მამავალთა მეფეთა და დედოფალთა, კარის ჩუენის ვაზირთა და მოურავთა, ერისთავთა-ერისთავთა და ქართლის ერისთავთა, გორის და ჩვენთა ციხისთავთა და მეციხოვნეთა და გორის მოურავთა, მერემეთა, მეჭინბეთა, ბაზიართა, მონადირეთა, ხვარბლის მკრედელთა მესაზნაჯრეთა, მეკულუხეთა და ყოველთავე კართ ჩუენტ სასაქმოდ წარგზავნალთა დიდთა და მცირეთა...“³.

მოყვანილი საბუთიდან ჩანს, რომ გორის მოურავი თავისი რანგით ჯერ კიდევ მაღალი მოხელე არ არის. ის პიროვნება, რომელსაც აღნიშნული თანამდებობა ეკავა, მაღალი წარმოშობის არ უნდა ყოფილიყო. ამაზე პირველ რიგში ის ადგილი მიგვანიშნებს, რომელიც მას ჩამოთვლილ მოხელეთა შორის ეკავა.

იმავე საუკუნის სხვა საბუთში (1398 წ.) გორის გამგებელი უკვე ამირთამირად იხსენიება⁴. „ამირთამირასა და ამირას შორის რაიმე პრინციპული განსხვავება არ იყო, არ არსებობდა მათ შორის იერარქიული ქვემდებარეობა... ჩვეულებრივად, ამირთამირა, ამირასთან შედარებით აღმატებული პატივის მაჩვენებელი იყო“⁵.

1413 წლის საბუთში ნახსენებია „გორისა და ატენის მოურავობა“⁶.

მაშასადამე, გორის მაგალითზე შეგვიძლია ვთქვათ, რომ გამგებლის ტიტული იმ ტრადიციულ თანამდებობას (ამირა-მოურავი-ტარულა) არ ემთხვევა, რომელიც საქართველოს სხვა სამოურავოებისათვის არის მიღებული. გორში, როგორც დავინახეთ, ჯერ იყო მოურავი, შემდეგ ამირა, შემდეგ ისევ მოურავი. აქედან შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს ტერმინები პარალელურად ერთი და იმავე მნიშვნელობით იხმარებოდა XIV საუკუნეში. XV საუკუნეიდან კი ყოველთვის მოურავს ვხედავთ.

XV ს. I მეოთხედიდან გორის მოურავი იყო ავთანდილ ზედჯინიძე, მეფე ალექსანდრე დიდის მიერ 1425 წ. გაცემულ სიგელში ნათქვამია: „მოვიდეს წინაშე ჩუენსა ჩუენნი დიდად ერთგულნი და

თავდადებით ნამსახურნი ზერდგინისძენი, გორის მოურავი და ეზოს ჩუხჩარები ავთანდილ, ზერდგინ და თაყა, გუეაჯნეს, რათამცა სიგელითა ამით შეგუეწყალნეს“. გორის მოურავად ჩანს იგივე თაყა ზედგინისძე; იმავე მეფის 1429 წ. წყალობის სიგელში⁷.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ალექსანდრე მეფის 1430 წ. წყალობის სიგელი, მიცემული იმავე ავთანდილ ზედგინისძისადმი.

საინტერესოა, რომ სიგელის დასაწყისში, განსხვავებით ზემოდასახელებული 1425 და 1429 წლების სიგელებისა, ავთანდილი ძველებურად გორის მოურავად და ეზოს ჩუხჩარებად კი აღარ იწოდება, არამედ მხოლოდ ეზოს ჩუხჩარებად. მეფე აღნიშნავს, რომ ახლა, როცა „მოვიდეს წინაშე ჩუენსა ჩუენნი დიდად ძუელითა გუარით გამო და ვიდრე მოაქამოდის ერთგულნი და თავდადებით ნამსახურნი ზევდგინისძენი: ეზოს ჩუხჩარები ავთანდილ და მათნი ძმისწულნი, ჩუენთა თანამეზრდილ-გაზრდილი და ჩუენისა მორჭუმისა და ამოდყოფისათუის დღივ და ღამე; თავდადებით მექმე და მეცდეღამქირნე კაცი... მოლარეთ-უხუცესი თაყა და ბიძისწული ზევდგინ და გუეაჯნეს, რათამცა ისდენტა ვალთა და სამსახურთა სანაცვლოდ სიგელთა ამით შეგუეწყალნეს და გორის მოურაობა მიგუებოდა⁸.

ზემოდამოწმებულ სხვადასხვა დროის ორი საბუთის მიხედვით, როგორც ვნახეთ, ავთანდილ ზედგინიძე გორის მოურავი იყო. მაშ რა აუცილებლობამ მიიყვანა ზედგინიძეები მეფესთან, რათა გორის მოურაობა ეთხოვათ. საინტერესოა ის გარემოებაც, რომ ზედგინიძეები, უკანასკნელი საბუთის მიხედვით, ერთი რომელიმე კონკრეტული ზედგინიძისათვის კი არ ითხოვენ გორის მოურაობას, არამედ ზედგინიძეთა გვარისათვის.

უნდა ვიფიქროთ, რომ 1429—1430 წლებში მეფემ ავთანდილს რაღაც ვასალური პირობის დარღვევის გამო გორის მოურაობა ჩამოართვა და იმიტომაც საბუთის დასაწყისში რომ მთხოვნელი ავთანდილი მოურავად აღარ მოიხსენიება, ის ამ თანამდებობის მაძიებელია.

მართალია საბუთში მთელი გვარი გამოდის მოურაობის მაძიებლად, მაგრამ იგულისხმება, რომ თუ მეფე მოწყალებას გაიღებს, მაშინ მოურაობა ავთანდილმა, ალბათ გვარში მთავარმა (შეიძლება ასაკითა და დამსახურებით) უნდა მიიღოს. ამიტომაც საბუთში ავთანდილი პირველად დასახელებული, ის ხომ ამ დროს ეზოს ჩუხჩარებიც (მეფის დაცვის უფროსი) იყო.

ისიც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ავთანდილს, და მისი სახით მთელ გვარს, გორის მოურაობა საკარგავის სახით ჰქონდა, რაც მათ არ აკმაყოფილებდათ. ამიტომ მეფეს სთხოვეს ზედგინიძეებს მემკვიდრეობით მფლობელობაში გადასცემოდა მათთვის ასე, საინტერესო გორის გამგებლობა. თუ ამ უკანასკნელ ვარაუდს მივიღებთ, მაშინ შეიძლება ისიც დავუშვათ, რომ ავთანდილს, მართალია, უკვე ხელთ ჰქონდა გორის მოურაობა, მაგრამ იმის გამო, რომ სახელს მემკვიდრეობითად გადაქცევა სურდა ფეოდალური ეთიკის შესაბამისად, სენიორის წინაშე წარმდგარ ვასალს თავისი თხოვნისათვის ისეთი სახე უნდა მიეცა, რომ მეფის მიერ გაცემული მოწყალება მკვეთრად გამოხატულიყო. შინაარსობრივად მართლაც მნიშვნელოვანი სიახლეა: მეფე ზედგინიძეს აძლევს ისეთ რამეს, რაც მას წინათ არ გააჩნდა — გორის მოურავის სახელს „სამკუიდროდ“. ამიტომ საბუთში აღარ არის ნახსენები ის, რომ ზედგინიძეებს, კერძოდ ავთანდილს, აღრე უკვე ეკავათ საძიებელი თანამდებობა, მაგრამ საკარგავის სახით.

მეფე, აცხადებს: „და არასა ჟამისა შემოსრულობისა და გამოცვალებისათვის, არასა ჟამსა შიგან არა მოგეშალოს“ გორის მოურავობაო. მეფე თავის მემკვიდრეებს უბრძანებს: „დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უშალავთ მტკიცედ და სამკუიდროდ ბოძებულსა ამას ჩუენსა“. საბუთის ბოლოს არის სხვადასხვა მეფეთა ხელმოწერა, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ზედგინიძეები დიდად უფრთხილდებოდნენ ალექსანდრე მეფის მიერ მათთვის მინიჭებულ სახელს. შემდგომი დროის მეფეები იმის დასტურად, რომ აღიარებდნენ ზედგინიძეების, იმავე ამილახვრების* პრივილეგიის საბუთს, ხელახლა კი აღარ შეადგენდნენ ხოლმე, არამედ ძველზე, ალექსანდრეს შედგენილზე აწერდნენ ხელს¹⁰. სიგელში ნათქვამი იყო: ზედგინიძეები თუ დაარღვევდნენ ვასალური ერთგულების ფიცს, ამით ისინი გორის მოურავობის ჩამორთმევას დაიმსახურებდნენ, მაგრამ მეფე პირობას სდებდა, რომ „თუ რამე ასეთი რამე, საქმე შეგუცოდოსთ, რომე მოურავობის წაღება გუმართებდეს, სხვითა სამამულოთა გარდაგახდევინოთ და მოურაობა არცა მაშინ წაგიღოთ“¹¹.

ცნობილია, ზედგინიძეებმა გორის მოურავობა მხოლოდ ორჯერ დაკარგეს, პირველად იმავე ავთანდილის სიცოცხლეში, მაგრამ მცო-

* XV ს. 40-იანი წლებიდან ზედგინიძეთა გვარმა ამილახვრობა დაიკვიდრა. ამილახორი, ამირახორი, ამილახვარი (არაბულად — საჩინბოს უფროსი) ერთიანი საქართველოს ამირსპასალარის მოადგილე, ცხენოსანი ჯარის უფროსი.

რე ხნით. ეს მოხდა გიორგი VIII-სა და ბაგრატის ურთიერთბრძოლის დროს. ავთანდილი გიორგის განუდგა და ბაგრატს შეემხრო.

1453 წლის 11 ნოემბრის წყალობის სიგელში გორის მოურავობა კვლავ ზედგინიძეების ხელშია. ასე რომ განხეთქილება მეფე გიორგისა და ავთანდილს შორის მოხდა ნოემბრის შემდეგ. სამწუხაროდ, არ გვაქვს ის საბუთი, რომლითაც მეფე გორის მოურავობას გაბრიელ ჭავჭავაძის უმტკიცებს, მაგრამ მოღწეულია 1454 წ. ერთი საბუთი, რომელშიც გაბრიელ ჭავჭავაძის მოხსენიებულია გორის მოურავად, მაშინ როცა გიორგი VIII ახალ მამულებს უბოძებს: „გქონდეს თქვენ, დიდათ ერთგულსა და თავდადებით მრავალფერად სამსახურისა ჩუენისა შორეულმისა და ამა ყოფისათვის დღეს და ღამე: მეცილე-მომპირნესა, გორის მოურავსა, ჭავჭავაძის გაბრიელს და შვილთა თქვენთა ზაქარიას, კახას და ზახას...“¹².

ავთანდილ ზედგინიძემ შემდგომში გორის მოურავობა დაიბრუნა. მან ამას მიაღწია საკმაოდ დიდი ქრთამის გაღებით. ავთანდილი ერთგან აცხადებს: „თუ იმას იტყვიან, თუ: ბაგრატ მეფემან მოგცა მამულიო, სადამდისი იმავე, ჩემგან ნაშობების მამულიდალმა — წიწა-მურიდალმა ასი კოკა ღუინო არ მივეციო, მანამდის გორის მოურავობა არ გუიბოძა“¹³. მოურავის სახელოს მამიებლის მიერ მეფისათვის ქრთამის მიცემა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო¹⁴.

ზედგინიძე-ამილახვრებმა გორის მოურავობა მეორედ დაქარავეს 1633 წელს, როდესაც თეიმურაზ I-ის მომხრე იოთამ ამილახვრის შაგიერ როსტომ მეფემ ეს სახელო ირანიდან მოყვანილ ბეჟანს მისცა. ბეჟანი გორის მოურავად იყო რამდენიმე წლის განმავლობაში¹⁵. მაგრამ რამდენ წელს ამისი ზუსტად თქმა არ შეგვიძლია. როსტომმა რომ ამილახვრის მიწართ ღონისძიება გაატარა, ფეოდალური საქართველოს ისტორიაში იშვიათ შემთხვევათა რიგს განეკუთვნება. კანონმდებლობით და ტრადიციითაც, როცა მეფემ იოთამ ამილახვარს გორის მოურავობა ჩამოართვა, ზედგინიძე-ამილახვართა გვარის რომელიმე წარმომადგენლისათვის უნდა გადაეცა. სავსებით სწორად შენიშნავს ჯ. კობალიანი, რომ „მეფის სამფლობელოში მოურავებად ერთი და იგივე გვარის წარმომადგენლები ინიშნებოდნენ. მოურავის თანამდებობა მამიდან შვილზე არ გადადიოდა, მაგრამ ერთი გვარის შიგნით რჩებოდა... მოურავად, არსებული წესის მიხედვით, ერთი და იგივე გვარის წარმომადგენელი ინიშნებოდა“¹⁶. მაგრამ როსტომმა ამ წესის დარღვევა იმიტომ გაბედა, რომ იგი ქარ-

თლში უცხო, ყიზილბაშთა ძალაზე დაყრდნობით გამეფდა და ადგილებზე ერთგული მოხელეები ჰირდებოდა.

როსტომ მეფემ რომ მდგომარეობა განიმტკიცა ქართლში და ამილახვრებმაც ერთგულება დაუმტკიცეს, მხოლოდ ამის შემდეგ დაუბრუნა მათ გორის მოურაობა. როსტომ მეფე, 1656 წ. ანდუყაფარ ამილახვრის სახელზე შედგენილ სიგელში აცხადებს: „გაგიახლეთ სიგელი სამოთხეშიგან მსხდომარისა მამა-პაპა-ძმა-ნათესავთა ჭუენისა ნაბოძები, ვიბოძეთ და დავიმტკიცეთ მოვრაობა გორისა“¹⁷. სიგელში, მართალია, მითითებული არ არის, მაგრამ იგულისხმება ანდუყაფარის სიკვდილის შემდეგ ვისზე შეიძლება გადავიდეს მოურავის სახელო. ესენი არიან შვილები — იოთამი და ავთანდილი, ძმები — გივი, დემეტრე, ბარძიმი და პაატა, „შვილთა და შვილიშვილთა მამავალთა სახლისა თქუენისათვის“. სიგელს აქვს საინტერესო მინაწერი, საიდანაც ირკვევა, რომ „სანამდის (სიგელს — ე. მ.) ვათაეების ბეჭედს სიმტკიცისას დავსუემდით, სულკურთხეულთ ანდუყაფარ ამიერ სოფლით მიიცვალა... ამგვარად დავბეჭდეთ სიგელი საბოლოოდ ეხათეებელი ესე, რომე უფროსად ამილახორად, დროშისა მქონებლად და ჯარის გამძღოლად გივი გვიბრძანებია“¹⁸. იგულისხმება, რომ გორის მოურავიც გივი უნდა ყოფილიყო.

1692 წ. ერეკლე I-მა ნაზარალიხანმა იმის გამო, რომ „ამილახორი გივი და მისი ძმები და ძმისწულები მათის შვილებით ბედნიარს ყანს უკუუდგნენ და გიორგი მეფეს მიუვიდნენ და ბედნიარს ყანსზედან დიდად თრგულად და დამნაშავედ დარჩნენ“, ამილახვრობა გივის ჩამოართვა და თავის მომხრე და ერთგულ, იმავე გვარის წარმომადგენელს, 1656 წ. გარდაცვლილი ანდუყაფარის ვაჟს — იოთამს გადასცა. „აწე ამისად სანუქჳოდ და საპასუხოთ ჩვენც ეს წყალობა გიყავით, რომე გვიბოძებია იოთამისათვის ამილახვრობა, ზემო ქართლის სარდრობა და გორის მოურაობა“.

1742 წ. გივი ამილახვარი ირანს აუჯანყდა. ქართლის ხანმა გივის მაგიერ გორის მოურავობა რევაზ ამილახვარს ჩააბარა¹⁹. მაგრამ, როცა რევაზი გივის მიემხრო, ახლა უკვე თეიმურაზ II-მ ამირინდო ამილახვარს გადასცა მოურავობა²⁰.

მოურავი გორში არ ცხოვრობდა. ამილახვრებს თავიანთი საგვარეულო მამულები ჰქონდათ, მაგრამ მათს რეზიდენციად ქალა ითვლებოდა. „რამდენი ამილახვარი ყოფილა, მაგრამ არა ამილახვარი გორში არ მჯდარაო“ — სწერდნენ გორელები ერეკლე II-ს. გო-

რელები იმ გარემოებასაც უსვამდნენ ხაზს, რომ რევოლუციონერებმა ამილახვარების გამო მცირე, ხნით გორში ყოფილა ზინნათ, რაც მათი აზრით, განსაკუთრებულ შემთხვევათა რიგს უნდა განეკუთვნოს. ისინი არამც და არამც არ შეეგუებიან ამილახვრის მულმივად ყოფნას გორში და კატეგორიულად მოითხოვენ აღიკვეთოს კანონის დარღვევა. გორის მოსახლეობა ვალდებული იყო მოურავი მხოლოდ რამდენიმე დღეს შეენახა²¹.

მოურავის უფლება-მოვალეობანი ქალაქის მნიშვნელობით განისაზღვრებოდა. დიდი ქალაქების მოურავები მეტი უფლებებით სარგებლობდნენ. გვიანფეოდალურ საქართველოში გორი თბილისის შემდეგ მეორე, ქალაქად ითვლებოდა. ამიტომ გორის მოურავი თავისი უფლებებით მხოლოდ თბილისის მოურავს ჩამორჩებოდა.

1657 წ. როსტომ მეფე ანდრეაფარ ამილახვრისათვის მიცემულ სადროშოს სარდლობის წიგნში აღგენს: „გიბოძეთ და დაგიბტკიცეთ მოურაობა გორისა. და სამართალი მათი არა იკითხებოდეს უთქვენოდ: ვერცვის გაჰყრიდეს თქვენად შეუკითხავად მამასახლისი და ვერცვის შეჰყრიდეს; ვერცვის მამულს მისცემდეს და ვერცვის გამოართმდეს; არცა ჰქონდეს მამასახლისის ქალის გათხოვების საჩქმესთან კელი და არცა თევზის ბაჟთანა — სათქუნოდ იყოს, როგორცა ძველსა სიგელში გეწეროს“. იმავე სიგელიდან ჩანს, თუ როგორ იხვეწებოდა და თანდათანობით ფართოვდებოდა მოურავის ფუნქციები და მისი შემოსავალი. „აგრეთვე ზემო ქართლის თქუნის დროშის სარდლობა: ლაშქრობა, ნადირობა, კაცის დაყენება, სამართალი და ან გარიგება ძველის სიგელით გაგვერიგებინოს, იმა წესით დაგვიმკვიდრებია და დაგვიბტკიცებია“. შემდეგ, დამატების სახით, ჩამოთვლილია ის სიანხლენი, რომლებიც მანამდე მოურავის იურისდიქციაში არ შედიოდა. „აგრეთვე, თქვენად უკითხავად ვერც დადგან კოკა, ვერც ლიტრა და ვერც ადლი. ვერცავენ მებაჟე დააყენონ უთქვენოდ. და სომხის ყმებმა რომ დააშაოს რამე, იმისი ჯურჯუმიც (ჯარიმა, გადასახდელი — ე. მ.) თქვენ გამოართვით“²².

მოურავი თავისი უფლებების გაფართოებას ცდილობდა, რასაც გორის მოსახლეობის ექსპლოატაციის გადიდებისათვის იყენებდა. სამეფო ხელისუფლება, როგორც ჩვენამდე მოღწეული მასალებიდან ირკვევა, ყოველთვის ვერ ახერხებდა მოხელეების საქმიანობაზე ჯეროვანი კონტროლის განხორციელებას. ამიტომ გორის მოსახლეობა იძულებული იყო თვითონ მიემართა უმაღლესი ხელისუფლებისათვის,

რათა აელაგმა თავგასული მოხელე, შკაცრად განესაზღვრა მისი უფლება-მოვალეობანი. ჯერ კიდევ ერეკლე პირველის დროს (1688—1703) გორელებმა მოითხოვეს მეფეს საზღვარი დაედო შოურავის თვითნებობისათვის და მიზანსაც მიაღწიეს. ერეკლემ გააუქმა ძველი „დებულებანი“ და „ახალი განჩინება“ მისცა. გორელებისათვის იმდენად ხელსაყრელი იყო ერეკლე I-ის განჩინება, რომ ისინი XVIII ს. 80—90-იან წლებში მის განაჯლებას მოითხოვდნენ.

როგორი იყო ქალაქის მოურავის ფუნქციები? ეს საკითხი მით უფრო საინტერესოა, რომ ჩვენთვის ცნობილი წყაროები ყოველთვის არ იძლევა საშუალებას ნათლად წარმოვიდგინოთ ქალაქის ფეოდალური სამოხელეო აპარატის წარმომადგენელთა ფუნქციები. იმის გამო, რომ მათი უფლება-მოვალეობანი გამოკვეთილი არ იყო, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მოხელეები ერთმანეთის უფლებებში იჭრებოდნენ. ერთი რამ ცხადია, რომ ის, რაც საკუთრივ ქალაქს და ქალაქში მეფის ბრძანებების გატარებას შეეხებოდა, მოურავის დაუქითხავად ძალა არ ჰქონდა. თბილისის მოურავის სარგოს წიგნში ნათქვამია, რომ მეფეს მოურავთან შეთანხმების გარეშე თბილისის მოსახლეობისაგან რაიმეს მოთხოვნა არ შეეძლო²³. ასეთივე უნდა ყოფილიყო გორის მოურავის უფლება.

ქალაქის მოხელეებს სამეფო ხელისუფლება ჯამაგირს კი არ უზღოდა, არამედ მოქალაქენი აძლევდნენ თავიანთი შემოსავლის გარკვეულ ნაწილს.

1 მოურავის მოვალეობანი საკმაოდ მრავალფეროვანი იყო. მათგან უპირველესს „ქვეშარიტი სამართლის“ წარმოება შეადგენდა²⁴. მასვე თვალყური უნდა ედევნებინა ქალაქის ეკონომიკური ცხოვრებისათვის. საზომ-საწყაოთა სისწორის, საერთო წესრიგისა და წესიერების დაცვისათვის, მისი უფლება იყო ქალაქის მოსახლეობის გაყრისა და შეყრის, მამულების, სახლებისა და დუქნების გაყიდვის წიგნების დამტკიცება, უცხოელი სტუმრების მიღება, თუ მეფე ქალაქში იმყოფებოდა, ყოველ დღით მოეხსენებინა მისთვის ქალაქის მდგომარეობის შესახებ, ხოლო თუ მეფე გორში არ იყო, მაშინ თავში ერთხელ მაინც წერილობით ან სიტყვიერად მოეხსენებინა. მოურავი ვალდებული იყო ქალაქის ყოველწლიური ფინანსური მდგომარეობის შესახებ სათანადო ანგარიში სამეფოს სახლთხუცესისათვის წარედგინა.

ასეთი მრავალფეროვანი მოვალეობის აღსრულებისათვის მოუ-
რავს სხვადასხვა შემოსავლის წყარო მქონდა. ქალაქის მოსახლეო-
ბაზე გაწერილი იყო სპეციალური სამოურავო გამოსაღები.

გორის მოურავის სარგოზე (შემოსავალზე) თითქმის სრულ წარ-
მოდგენას გვიქმნის ოთარ ამილახერის მოხსენება, რომელშიც და-
წვრილებით არის ჩამოთვლილი ის უფლებები და შემოსავალი, რაც
მოურავს მქონდა XVIII ს. დასასრულისათვის და, უნდა ვიფიქროთ,
იგი მეტ-ნაკლებად ასახავს თუნდაც XVIII საუკუნეში გორის მოუ-
რავის მდგომარეობას. ოთარ ამილახერი ამბობს:

„ზ — მქონდა გორის მოურაობა, გორში სამეფო ნაზვრევი
არის, ნაბალვარი და ურწყავეები, აქამდე, რაც შემოსავალი იქნებოდა,
ათის თავი ჩემი იყო და აქედამ მქონდა სარგებლობა.

1 ც — გორის მალიდამ (მიწაზე დაწესებული გადასახადი — ე. მ.)
მქონდა, რაც შემოვიდოდა სამეფოთ, იმის ათის თავი (ამაში მქონ-
და სარგებლობა).

ი — გორის დამოქნა, ესე იგი იჯარა სამეფო, აქედამ მქონდა
განწესებული, ზოგიდამ ათის თავი, ზოგიდამ ოცისა და თხუთმეტი-
სა, რა წელიწადში ჩემი სარგებლობა იყო თხუთმეტს თუმნამდინ.

ია — რაც გორში ჯარიმა ადგებოდა მეფეს საქმე არა მქონდა,
ის ჯარიმა ჩემი იყო და ამაში მქონდა სარგებლობა.

იბ — იმერეთიდან საპალნით ღვინო რომ შემოვიდოდა და ან
სხვა გნით ურმითა, ურემზედ ორი თუნგი ღვინო ჩემთვის აიღებო-
და და აგრეთვე, საპალნეზედ ნახევარი თუნგი, ამაში მქონდა სარგე-
ბლობა.

იგ — ხმელი თევზი რომ შემოვიდოდა, ურემზედ სამი წყვილი
თევზი ჩემი იყო და ახალი თევზი საპალნეზედ ერთი ლიტრა ჩემი
იყო და ამაში მქონდა სარგებლობა.

იდ — ზეთის ხილი, ჭანჭური, ნიგოზი, ვაშლი, წაბლი და ხურმა,
ამებისა რაც შემოვიდოდა, საპალნეზედ ერთი ლიტრა ჩემი იყო და
ამაში მქონდა სარგებლობა.

იე — გორში მოსახლეს კაცზედ ექვსი შაური სამოურავო დებუ-
ლება ჩემი იყო და ამაში მქონდა სარგებლობა.

ივ — გორში მოსახლეთ წელიწადში ორი ძღვენი დებულება
აქესთ, თითო ძღვენი ხუთ მინალთუნათ ეღირებოდა, ამაში მქონ-
და სარგებლობა.

იზ — ახალწელიწადს კომლზე თითო შაქარი აძევსთ რომ მომი-
ტანდნენ და ზოგნი ბატკანს მომგერიდნენ, ამაში მქონდა სარგებ-
ლობა.

იყ — გორში რამდენიც მესამთლის დუქანი არის, დუქანზედ
ნახევარი ლიტრა ქონის სამთელი ჩემი იყო, ამაში მქონდა სარგებ-
ლობა.

ით — ახალი წელიწადი რომ დადგებოდა და იჯარა გამოიცე-
ლება, პირველის დღიდან ათი დღე ჩემი არის, — რაც საბაჟო შემო-
ვა, იმისი ბაჟი ჩემია, ამაში მქონდა სარგებლობა.

იკ — გორელნი თუ სხვანი ვაჭარნი, როდესაც სხვა ქვეყნიდან
მოვიდოდნენ, ჩემს საფერს ფეშქაშს მომართმევდნენ და ამაში
მქონდა სარგებლობა.

ილ — რაც გორში მამული გაისყიდებოდა ან იყილდა ვინმე, ან
გაიცემოდა, იმისი სიგელი ჩემგანაც უნდა დაბეჭდილიყო და ამაში
მქონდა სარგებლობა.

იმ — გორელი კაცი ქალს რომ გაათხოვებდა, საჩქმე დებულე-
ბა ერთი ოქრო ჩემი იყო, ამაში მქონდა სარგებლობა.

ინ — ქალაქის ჩელიექის (სპარს. მეორმოცედი — ე. მ.) იჯარი-
დან განწესებული მქონდა წელიწადში სამთუმანნახევარი. ამაში
სარგებლობა მქონდა. ამეების შემოსავალში წელიწადში შემოსავა-
ლი მქონდა ხუთასი თუმანამდინ, ხან შეტვი და ხან ნაკლები²⁵.

იო — როგორც დავინახეთ, გორის მოურავი დიდ შემოსავალს იღებდა
ქალაქიდან და ამიტომ ამილახვრები თავგამოდებით ცდილობდნენ
ამ სახელს შენარჩუნებას. მოურავის წლიური შემოსავალი მიღე-
ბული გორიდან 500 თუმანი იყო. საინტერესოა, რომ თბილისის მო-
ურავის შემოსავალი ბევრად ნაკლები (263 თუმანი) იყო²⁶.

იმავე საბუთიდან ჩანს, რომ მოურავი საქალაქო ცხოვრების ყვე-
ლა სფეროში ერეოდა და გარკვეულ შემოსავალსაც იღებდა. რა
თქმა უნდა, ზემოაღნიშნული უფლებები მოურავმა მოურავის ინსტი-
ტუტის გაჩენასთან ერთად არ შეიძინა. ისინი თანდათ ყალიბდებოდ-
ნენ და საბოლოოდ, XVIII ს. დასასრულისათვის ისეთი სახე მიი-
ღეს, როგორც ოთარ ამილახვარის მოხსენებაშია. ოთარ ამილახვარი
აღნიშნავს მხოლოდ იმას, რაც შას კანონით ეკუთვნოდა, მაგრამ
სხვადასხვა საბუთებიდან ხომ ვიცით, რომ მოურავები „სარგოს“
შევითაც, კანონის დარღვევით გამოსძალავდნენ გორელებს.

1 მოურავის „სარგოში“ ყველაზე ძველი და მნიშვნელოვანი საბა-
ჟო გადასახადი იყო. 1430 წ. ალექსანდრე დიდი ავთანდილ ზედგინი-
ძეს გორის მოურავობას უმტკიცებს და იქვე ამბობს: „რათაცა წე-
სითა ძველითაგან გორის მოურავთა გორის ბაჟი ჰქონებია და ანუ
გორსა და გორისა გარეშემოთა შიგან უსაქმებია, მითავე; წესითა
ბაჟი თქუენ გქონდეს და მითავე წესითა გორს და გორის გარეშე-
მოთა შიგან თქუენ საქმობდით“²⁷.

ოთარ ამილახვრის სარგოს ნუსხის გარდა მოურავის მიერ ბა-
ჟიდან მიღებული შემოსავლის შესახებ სხვა წყაროებიც არსებობს.

„დასტურლამალის“ მიხედვით, ახალნაქორწილევს ერთ წლამდე
სამი აბაზი უნდა გადაეხადა, ერთი წლის შემდეგ კი ექვსი აბაზი.
ამ თანხიდან 5 აბაზი მეფეს ეკუთვნოდა ხოლო ორი შაური ამილა-
ხვარს; გორის ყასაბხანიდან ამოღებული თანხის („ხან ერთი თუმან-
ნი, ხან ორი თუმანი და ხან სამი თუმანი“) „ათისთავი ამილახორისა
არის“. აგრეთვე, „გორილამ ამილახორის ჯარიმა, საკომლო, თავის-
გასამტეხელო ან სხვა რაც დებულეა არის, იმისი გარიგება წიგნში
უწერია“. მნიშვნელოვანი იყო ახალი წლის პირველი სამი დღის გან-
მავლობაში გორის ბაჟის დათმობა ამილახვრისათვის²⁸. მაგრამ
1768 წ. ერეკლე II-მ გორის მოურავს „ნავროზის“ დღეები ათ
დღემდე გაუდიდა იმ პირობით, რომ შემოსავლის ნახევარში მამა-
სახლისსაც ჰქონდა წილი²⁹. XVIII ს. დასასრულისათვის, როგორც
ოთარ ამილახვრის სარგოს ნუსხიდან ჩანს, ახალი წლის პირველი
ათი დღის შემოსავალს შთლიანად ის დაეუფლა. ამილახვარს ბაჟი
ერგებოდა ხმელ თევზზე, ახალ თევზზე, ზეთის ხილზე, ნიგოზზე და
სხვადასხვა ხილზე.

ოთარ ამილახვრის განცხადებით, გორში მოსახლე თითოეულ
მამაკაცს, სამოურავო დებულებების მიხედვით, უნდა გადაეხადა 6 შა-
ური. ამას გარდა მათ წელიწადში ორჯერ, ძღვენის გარდა, უნდა მი-
ერთმნათ კომლზე თითო თავი შაქარი ან ბატკანი. დუქნის პატრონი
მესანთლენი ვალდებული იყვნენ „დუქანზე ნახევარი ლიტრა ქო-
ნის სანთელი“ მიერთმნათ.

მოურავს საკმაო შემოსავალს აძლევდა შინ დაბრუნებული, სა-
ქართველოს სხვა კუთხიდან მოსული ან უცხოელი ვაჭრის შიერ
მირთმეული ძღვენი. ძღვენს ზოგჯერ გადასახადის სახე ჰქონდა, ვი-
დრე ნებაყოფლობით მირთმეული საჩუქრისა. ვენეციელი დიპლო-
მატი-ვაჭარი ამბროჯო კონტარინი დიდ გულისწყრომას გამოთქვამდა

იმის გამო, რომ, როცა 1747 წ. 17 ივლისს გორში მოვიდა, მოურავმა მას 27 დუკატი გადაახდევინა³⁰.

გორის მოურავს შემოსავალი ჰქონდა გორში შემოტანილ ცალკეულ საქონელზე.

ერთი შეხედვით გაუგებარია რატომ იღებდა გორის მოურავი წელიწადში სამთუმანნახევარს თბილისის ბაჟიდან, რატომ სარგებლობდა იგი ასეთი პრივილეგიით?

ამის მიზეზი ალბათ ის იყო, რომ გორის მოურავი იმავე დროს სადროშოს სარდალიც იყო. ამიტომ გორის მოურავი ქართლის (შემდეგ ქართლ-კახეთის) სამეფოს სხვა ქალაქების მოურავებისაგან თავისი მდგომარეობით განსხვავდებოდა, მაღლა იდგა. გორის მოურავი რაც უფრო აღზევებული იყო, მით უფრო მძიმე იყო მისი უღელი გორელებისათვის.

გორელების ურთიერთობა განსაკუთრებით დაიძაბა მას შემდეგ, რაც ოთარ ამილახვარმა სამუდამოდ გორში დაიღო ბინა. ჩვენ მიერ ზემოდასახელებულ საჩივრებში გორელების უპირველესი მოთხოვნა ამილახვრის გორიდან წასვლა იყო. მათი აზრით, მოქალაქეთა მთელი უბედურება ამილახვრის გორში დასახლებასთან იყო დაკავშირებული.

საქალაქო მმართველობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ციხის თავს ეკავა. გვიან შუა საუკუნეებში ის მინბაშად იწოდებოდა. ციხისთავის უპირველეს მოვალეობას ციხეზე ზრუნვა შეადგენდა: გუშაგების დაყენება, საკვებითა და სათბობით მათი უზრუნველყოფა, შემსვლელ-გამსვლელზე კონტროლის განხორციელება და სხვ.

გორის ციხისთავი პირველად გვხვდება 1348 წ. წყალობის წიგნში³¹. საინტერესოა, რომ ციხისთავი, მეფის მოხელეთა რიგში დასახლებულია გორის მოურავზე. წინ, რაც მაჩვენებელი უნდა იყოს იმისა, რომ XIV საუკუნეში ციხისთავი დიდი უფლებით სარგებლობდა. შემდეგში იგი მოურავს დაემორჩილა. ზემომოყვანილი საბუთის მიხედვით, ციხისთავის უფლება-მოვალეობის გარკვევა გაგვიძნელებდა. ციხისთავი-მინბაშის სახელოზე წარმოდგენას გვიანი პერიოდის საბუთები გვიქმნის.

სვიმონ I-ის 1594 წ. ქართულ-სპარსულენოვანი სითარხნის წიგნში ციხისთავი დაყენებულია მამასახლისზე; წინ. ციხისთავს სხვა მოხელეებთან (ტარულა, ამილახორი, მამასახლისი და „სხუანი კელოსანანი“) ერთად სისრულეში უნდა მოეყვანა მეფის მიერ გორის

სომეხი სამღვდლოებისათვის ბოძებული შეღავათები³². მაშასადამე, იმ დროს ციხისთავს როგორც სამოქალაქო, ისე საეკლესიო საქმეებში ჩარევის უფლება ჰქონდა.

ციხისთავს ნიშნავდა მეფე ფეოდალთა რიგებიდან. ავტაბილეს გადმოცემით, XVII ს. 30-იანი წლების დსასარულს, ციხისთავი განაპმადიანებული ქართველი თავადი იყო³³. ასევე, ფეოდალები იყვნენ დიასამიძეები, რომლებსაც ციხისთავებად ვხედავთ XVIII ს. უკანასკნელ მეოთხედში.

უნდა არსებულებო ციხისთავის განაწესი, რომლის მიხედვითაც ეს მოხელე თავის სახელოს განაგებდა. 1785 წ. ერეკლე, ბრძანებს: „ჩვენი ბრძანება არის დიასამიძე ტეტიაჲ მერმე როგორც შენს ძმას იოვანეს გორის ციხის მინბაშობა ჰქონდა და ეჭირა, ახლა იმ გზით გორის მინბაშობა შენთვის გვიბოძებია“³⁴. როგორ ეჭირა ტეტია დიასამიძის ძმას იოვანეს გორის მინბაშობა. საკმაოდ დაწვრილებით ვ-ვებთ ერეკლეს 1786 წ. იანვრის ბრძანებიდან. ეს ბრძანება მინბაშის უფლება-მოვალეობის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო და არა გამონაკლისი. გორის ციხისთავად დანიშნული პიროვნების ყმები თარხნდებოდნენ, რათა ისინი ციხისთავს ციხის დაცვაზე გამოეყენებინა. როცა ტეტია დიასამიძემ დაიკავა ეს თანამდებობა, მისი ყმები, აღრეც თარხნები, კვლავ თარხნებად დარჩნენ. „ჩვენი ბრძანება არის, — ამბობს ერეკლე, — მერმე გორის მინბაშობა დიასამიძეს იოვანეს რომ მივეცი, თავისი ყმანი გაუთარხნეთ, რომ ციხეში თავისი კაცნი უნდა დაეყენებინა... ახლა ტეტიას უბოძეთ მინბაშობა. როგორც თარხანი ჰყოლიათ თავეთი ყმანი, ახლაც ისევ თარხანი უნდა ჰყვანდეს, რომ კიდევ ციხეში კაცნი დააყენოს და ციხე კარგად შეინახოს“³⁵.

როგორც XVI ს. ბოლო პერიოდის საბუთებიდან ჩანს, გორის ციხისთავობა დიასამიძეთა გვარის სახელოდ გადაიქცა. ამ დროს ციხისთავებად ვხედავთ დიასამიძეთა გვარის შემდეგ წარმომადგენლებს: იოანეს, ტეტიას, იოვანეს, დიმიტრის. ერეკლე 1790 წ. დიმიტრი დიასამიძეს უბრძანებდა: „როგორათაც შენს ძმას იოანეს ებარა ეგ ციხე, ისე შენ ვაბარია, ნურც მეტად დაიჭერ და ნურც ნაკლებათა“. ეს საბუთი იმითაც არის საინტერესო, რომ მასში თბილისისა და გორის ციხისთავები სხვა ციხისთავებთან შედარებით ამაღლებული ჩანან.

ციხისთავი ციხესთან დაკავშირებული საქმეებს შესრულებისას სრული დამოუკიდებლობით სარგებლობდა. „ჩვენი ბრძანება არის, დიასამიძე მინბაშო დიმიტრი, — წერს ერეკლე II, — მერე გორის ციხის მინბაში შენა ხარ, იმისი ყოველი საქმე შენ გაძევს თავსა და მენ გეკითხება, კაცსაც შენ უნდა დააყენებდე და სხვას იმ ციხის საქმესაც შენ უნდა არიგებდე“. მაგრამ ციხისთავს თუ რამე დასჭირდებოდა ციხის ნორმალური ფუნქციებისათვის, მაშინ ამილახვარისათვის უნდა მიემართა. საჭიროების შემთხვევაში, ჯეროვანი დახმარება და მხარდაჭერა უნდა გაეწიათ მისთვის გორელებსაც. მეფე დიმიტრი დიასამიძეს უბრძანებს: „შენა ხარ გორის ციხის მინბაში და თუ დაგჭირდებოდეს რამე ციხისათვის, ან კაცის დაყენება, ან სხვა რამე, ამილახვარს შეატყობინებდე, გაარიგებინებდე და გამოართმევდე... როგორათაც დაგჭირდებოდეს და შეატყობინებდე, ამილახვარსაცა და გორელებსაც კელი უნდა მოგიმართონ იმ გეარად“³⁶. ერეკლეს იმავე ბრძანებაში ხაზგასმულია, რომ ციხისთავი „მუდამ განუშორებლად“ ციხეში უნდა იმყოფებოდეს.

საინტერესოა როგორი დამოკიდებულება არსებობდა გორის მოურავსა და ციხისთავს შორის. მოურავი, როგორც სამოქალაქო მოხელე, თავის ხელისუფლებას ვერ გაავრცელებდა ციხისთავზე — სამხედრო მოხელეზე, მაგრამ გორში სპეციფიკური ვითარება იყო. იმის გამო, რომ გორის მოურავი, ამილახვარი, იმავე დროს ზემო ქართლის სადროშოს სარდალიც იყო, ამიტომ ციხისთავს ურთიერთობა უხდებოდა ორი სხვადასხვა თანამდებობის მქონე ერთ პიროვნებასთან და ციხისთავი ემორჩილებოდა ამილახვარს, როგორც სარდალს და არა როგორც მოურავს³⁷.

ციხისთავს თავისი რაზმი ჰყავდა, რომელიც იმავე დროს ციხის დაცვასაც წარმოადგენდა. ამ რაზმის რაოდენობა მშვიდობიან პერიოდში დიდი არ უნდა ყოფილიყო. როცა ქვეყანას საშიშროება დაემუქრებოდა, ციხისთავი თავის რაზმთან ერთად ზემო ქართლის სადროშოს სარდალის განკარგულებაში გადადიოდა. „გოგია შიმბაშმაც თავის თაბუნი უკლებლად უნდა შემოიყაროს და თქვენთან იმყოფებოდეს“ — წერს ერეკლე II 1772 წ. 29 თებერვალს რევაზ ამილახვარს³⁸.

გორის ციხისთავის საქმიანობაზე საინტერესო ცნობები დაგვიტოვა დ. ბაქრაძემ. მისი თქმით, ციხისათვის არაქართული სახელ-

წოდება „მინბაში“ ერეკლე II-ის დროს შემოსულა³⁹*. მის განკარგულებაში იყო ციხეში წმ. გიორგის ეკლესიის მახლობლად მდებარე დენტის საწყობი და ორი ქვემეხი, რომელთაგან ერთი საკმაოდ დიდი ზომისა იყო. მის შესახებ აღრე; უკვე ვილაპარაკეთ.

გორის ციხის საჭურველი, საჭიროების მიხედვით, მეფის ბრძანებით, სხვა ადგილებში მიჰქონდათ. ციხისთავი პასუხს აგებდა საჭურველის როგორც გაცემაზე, ისე, მის უკან დაბრუნებაზე. ციხისთავის ეს საქმიანობა გადმოცემულია 1689 წლის ერთ ხელწერილში: „რადგანაც ჩვენ, თანახმად ქართლის მაღალადგილოვანი ვალის (მეფის) ბრძანებისა, მდივანს გივი თუმანიშვილს გადავეცით ერთი ზარბაზანი, 15 ბათმანი დენტი და 24 ცალი ზარბაზნის ტყვია, ისინი სრულიად და უკლებლივ გადმოგვეცა და ჩაგვებარა ხსენებულის ხელიდან“⁴⁰.

ციხის ჰიშკარს მინბაში ჰქვია და გასაღებს თვითონ ინახავდა. მას ემორჩილებოდა 14 მცველი. მათგან 12 მოსახლეობის წარგზავნილი იყო, 2 მინბაშისა. ისინი მკაცრად იცავდნენ დისციპლინას. ჰიშკარის დაკეტვის შემდეგ დაგვიანებულებს ციხეში აღარ უშვებდნენ. ერთხელ თვით მეფე ერეკლესაც კი რამდენიმე საათი ალოდინეს. წესრიგის დამრღვევ გუშავს მკაცრად სჯიდნენ — ციხის დიდ ორმოში აგდებდნენ⁴¹.

ციხისთავი გარკვეულ პოლიციურ ფუნქციასაც ასრულებდა ქალაქში. ამის ორიოდუე მაგალითს ავიტაბილეს რელაციონში ვპოულობთ⁴².

ციხისთავი მეფის კორესპონდენტიც იყო შიდა ქართლში. იგი მეფეს პერიოდულად აწვდიდა მისთვის საჭირო ინფორმაციას⁴³.

საინტერესოა, რომ ციხისთავი ციხის აღდგენით სამუშაოებში არ მონაწილეობდა. ჩვენს ხელთ არსებულ წყაროებში ციხისთავის ასეთი საქმიანობა არ ასახულა.

ციხისთავის ხელფასი XVIII ს. 80-იანი წლების დასაწყისში 6 თუმანი იყო⁴⁴, იმავე საუკუნის დასასრულს 9 თუმანამდე გაიზარდა.

სამეფო კარის ციხისთავის ხელფასს, როგორც ჩანს, ქალაქის სხვადასხვა შემოსავლიდან ფარავდა. ფულადი ანაზღაურების გარდა იღებდა საკვებს, შეშას და სხვ. ყველაფერი, რაც ციხისთავს და მეციხოვნეებს ერგებოდათ, განსაზღვრული იყო „გორის ციხის განწესებით“. ერეკლე II-ს ოქმში ნათქვამია: „მერე, როგორც რომ გო-

* როგორც ჩანს, ქართულ ლექსიკაში „მინბაში“ დიდი ხნის წინათ შემოვიდა. მას უკვე ვხვდებით 1689 წ. ერთ საბუთში.

რის ციხისათვის განწესება არის სალბაშისა და შეშის მოცემისა, ყველამ უკლებლად უნდა მისცენ, რომელიც განწესებული აქვს გორის ციხის მინბაშსა და ციხის მცველთ ვერ მოუშლი. თუ კი არ მისცემენ, მას უკან იასაულით გამოერთმევა, იცოდნენ“⁴⁵. მეციხოვნეთა შეშით მომარაგება გორელებს ევალებოდათ, ხოლო ქარელელები და მტკეხელები „სალბაშს“ იხდიდნენ. „სალბაში“ გორში შემოზიდულ ტივზე ერთი ხის გადასახადი იყო.

ციხისათვისა და მეციხოვნეთა საკვებით მომარაგება მოუტრავს, მამასაქლისს და ჯორელებს ევალებოდათ. ზოგიერთი საბუთიდან ზანს, რამდენ და რა სახის პროდუქტს აწვდიდნენ ციხისათვისა და გუშაგებს⁴⁶.

ციხისათვის ციხის სრული ბატონ-პატრონი იყო და მეფური პატივისცემით სარგებლობდა. ის ცხოვრობდა ხაზინის ხარკებით აშენებულ ორსართულიან სახლში. მას შეეძლო გუშაგი გაეთავისუფლებინა და მისგან აეღო 2 მან. ვერცხლი. მას თავის კაცები ჰყავდა დაყენებული მტკვრის პირას და ქალაქის ჭიშკრებთან, რომლებიც „სამრინაშო ბაჟს“ იღებდნენ. ბაჟი იკრიბებოდა ყველაფერზე, რასაც ვაჭრები გაატარებდნენ: ურემ ღვინოზე ერთი ტალი, ურემ ნაწიშირზე, — ერთი კალათი. 1800 წ. შედგენულ სამეფოს შემოსავლის ანგარიშში აღნიშნულია, რომ მინბაშის იჯარით, რომელიც დაწესებული იყო საპალნეზე, ხაზინას ყოველწლიურად 400 მან. შემოსავალი მქონდა⁴⁷. თუ ვინმეს პირუტყვი შემთხვევით გადავიდოდა სხვის ყაჩაღში. პირუტყვის პატრონს მინბაშის სასარგებლოდ დააჯარიმებდნენ⁴⁸.

ერეკლეს მეფობის დასასრულს (1794—1795 წ. დასაწყისი), ჩვენთვის უცნობი მიზეზით, დიმიტრი დიასამიძე თავის მოვალეობას აღარ ასრულებდა. სავარაუდოა ის გორელებმა, ამილახერის მხარდაჭერით, ციხიდან გააძევეს. გორელებსა და ციხისთავს შორის წინააღმდეგობის ერთი მომენტი მაშინ იყო, როცა მათ შეშის მიცემა შეუწყვიტეს. გორელების ასეთი განწყობილებით, ალბათ, ამილახვარმა ისარგებლა, ციხისთავი გააძევა და გორის ციხეში მის სახელკარს დაეპატრონა. ერეკლე 1795 წ. 29 იანვარს დიმიტრი დიასამიძეს უბრძანებდა: „მერე შენ ახლავ უნდა წახვიდე გორსა და, როგორც რომ გორის ციხეში მინბაშით მდგარხარ, ისევ ისე უნდა იმომბაშო და გორის ციხე ისე უნდა შეინახო და შენს მდგომარეობაში უნდა იყო, როგორც დღევანდლამდე ყოფილა, ისევ ისე უნდა იმყოფე-

17. ე. მამის ვალაშვილი

ბოდე. არც უწინ გამოგვიყვანიხარ მაგ ციხიდან და ახლაც ასე იგვიბრძანებია, მიდი ციხეში და დეგ და ციხე შეინახე“. იმავე ბრძანებაში ოთარ ავილახვრისადმი ნათქვამია, რომ მან მიწბაშს ციხეში დაბრუნებისა და თავის მოვალეობის შესრულების საშუალება მისცეს⁴⁹.

მაგრამ, როგორც ზემოთ უკვე ვთქვით, ამილახვარმა ამ დროიდან ციხეში დაიწყო ბინა, რაც იმავე მეტყველებს, რომ ერეკლეს ბრძანება არ შესრულდა. ისიც საყურადღებოა, ამის შემდეგ მიწბაშში წყაროებში აღარსად გვხვდება.

ციხისათვის — მიწბაში მრავალ წყაროშია ნახსენები, მაგრამ უმეტესად სსხელსა და გვარის გარეშე, მხოლოდ რამდენიმე მიწბაშის სახელმა შოაღწია ჩვენამდე.

1689 — მამად ზალირ-ბეგი

1772—1774 — გოგია

1781 — დიასამიძე იოანე

1785 — დიასამიძე ტეტია

1786 — დიასამიძე იოვანე

1788 — ბეჟანი

1790—1795 — დიასამიძე დიმიტრი

ქალაქის მართვა-გამგეობაში უმნიშვნელოვანესი მოხელე მამასახლისი იყო. იგი მრავალფეროვან საქმიანობას ეწეოდა: ახორციელებდა აღმინისტრაციულ ფუნქციებს, მონაწილეობდა სასამართლო საქმეების გარჩევაში, სხვა მოხელეებთან ერთად განაგებდა ბაზრისა და სავაჭრო საქმეებს, მონაწილეობდა სხვადასხვა საბუთების (ნასყიდობის წიგნები, ანდერძები, არწები) შედგენაში. ამგვარად, მოურავის შემდეგ უპირველეს მოხელედ მამასახლისი ითვლებოდა. იგი მოურავს ემორჩილებოდა, თუმცა მეფე ნიშნავდა.

გორის მამასახლისი მოიხსენიება სვიმონ I-ის 1594 წ. იანვრის „სიძაქნის წყალობის წიგნში“⁵⁰, მაგრამ მამასახლისის როლი და მნიშვნელობა ქალაქის მართვაში ბუნდოვანია. გაკვირვებას იწვევს და ძნელად ასახსნელია ის, რომ საბუთში დასახელებულია არა ერთი, არამედ რამდენიმე მამასახლისი („მამასახლისნი“). ასევე მრავლობით რიცხვშია „ტარულა“, რომელიც მოურავს შეესიტყვება. აღნიშნულ საბუთში მამასახლისები დასახელებულნი არიან ტარულების, ამილახორის და ციხისთავის შემდეგ. ჩანს, რომ მამასახლისი მაღალი რანგის მოხელე, იყო. ის იმ მოხელეებს შორის არ არის,

რომლებსაც მეფე ზოგადად მოხელეებს უწოდებს: „აწე გიბრძანებთ, კარისა ჩუენისა ვაქილ-ვაზირნო და გორის ტარულანო, ამი-ლახორო, ციხისთაო, მამასახლანო და სხუანო კელოსანო.

მამასახლისი რომ ნამდვილად მოურავს ემთხვევა და მასთან ერთად განაგებდა საქალაქო საქმეებს, ამაზე მიუთითებს როსტომ მეფის 1656 წ. „სადროშოს სარდლობის წყალობის წიგნი“. მღვდელ ბრძანებს: „და სამართალი მათი (გორელების — ე. მ.) არა იკითხოდეს უტყვევროდ (უმოურავოდ — ე. მ.): ვერცვის გაპყრიდეს თქვენად შეუკითხავად მამასახლისის და ვერცვის მამულს მისცემდეს და ვერცვის გამოართვდეს“⁵¹. როგორც მოყვანილი ციტატიდან ჩანს, მამასახლისს აღნიშნული ქმედების უფლება მოურავთან შეთანხმების შემდეგ ჰქონდა.

მამასახლისი რომ მეფის ბრძანების აღმასრულებელი მოხელე იყო აღგარდ, კარგად ჩანს ლუარსაბ მეფის 1610 წლის წყალობის წიგნიდან. მეფე მიმართავს თავის მოხელეებს: „აწე გიბრძანებთ, კარისა ჩუენისა ვაქილ-ვაზირნო, მღვანო და სხუანო მოსაქმენო... გორისა მოურავო და მამასახლისო, თქვენცა ასე გაუთავეთ, რა რიგადაც ამა ჩუენგან ნაწყალობევს ფარენაში ვწეროს. ნურცა რას თქვენ უღუჯლით და შეეცდებით“⁵². 1661 წ. მამულის წყალობის წიგნი გარკვევით წერია: „უხედაესთა მოგახსენებთ და უქუდაესთა გიბრძანებთ, კარისა ჩუენისა ვაქილ-ვაზირნო. გორის მოურავო და მამასახლისო, თქვენცა ასე გაუთავეთ და ნურას უღუშლით, თუნიერ თანადგომისა და შეწუენისაგან კიდე“⁵³. 1664 წ. სიგელში გადმოცემულია მარამ დედოფლის სურვილი, გორის მამასახლისმა იცოდეს დედოფლის მიერ წერეთელაშვილის მამულისა და საჯარის ეკლესიისათვის შეწირვის შესახებ⁵⁴.

ამგვარად, სხვადასხვა დროს საბუთებიდან ჩანს, რომ მამასახლისი გორის მართვისას მეფის ბრძანებით მოქმედებდა და ემთხვევა მოურავს. გორის მამასახლისის უფლება ალბათ იმიტად იზღუდებოდა, რომ გორის მოურავი, ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი დიდი ფეოდალი და იმავე დროს, სადროშოს სარდალიც იყო. ამ უკანასკნელ მომენტს გარკვეული მნიშვნელობა ექნებოდა გორის სამოხელეო აპარატის წარმომადგენელთა გავლენაზე და საქმიანობაზე. ისიც გასათვალისწინებელია, მოურავი თუ ფეოდალთა კლასის ეკუთვნოდა, მამასახლისი ვაჭარ-ხელოსანთა რიგებიდან იყო გამოსული. ამ მხრივ საინტერესოა 1699 წლის ერთი სიგელი, რომელშიც

აისახა გორელებისა და ფარსადან ციციშვილის დავა ტყით სარგებლობის გამო. ამირან ამილახვარი, გორის მოურავი, გორელების ინტერესებს კი არ იცავს, არამედ მოწმედ გამოდის სხვა ფეოდალებთან ერთად. მამასახლისი ზურაბა კი თანამოქალაქეების გვერდით არის, როგორც ჩივილის დროს, ისე სადავო საკითხის მოგვარებისას⁵⁵.

XVIII ს. 30-იანი წლებიდან 80-იანი წლების დასაწყისამდე გორში მამასახლისის მაგიერ ზოგჯერ მელიქს ვხვდებით. მელიქის თანამდებობა გორზე ადრე თბილისში გაჩნდა. დავით ბატონიშვილის მიხედვით, საქართველოში მელიქები სომხური მოსახლეობისათვის ინიშნებოდნენ. შ. მესხიას მიაჩნდა, რომ მელიქის სამოხელეო თანამდებობა, ერთი მხრივ თბილისში სომხური მოსახლეობის გამკაცლებით და, მეორე მხრივ, მაჰმადიანური აღმოსავლეთის გავლენის შედეგი იყო⁵⁶.

გორში მელიქის გაჩენა სომხური მოსახლეობის მომრავლების შედეგი არ უნდა ყოფილიყო. სომხები გორში XVIII ს. 30-იან წლებზე ადრეც ცხოვრობდნენ. შ. მესხიამ ყურადღება მიაქცია იმ ვარაუდებს, რომ გორის მელიქი პირველად ყიზილბაშობის დროიდან გაჩნდა და ყიზილბაშთა ბატონობის თანდათანობით გაქრებასთან ერთად გაქრა ჩვენს ხელთ არსებული წყაროები სრულ საფუძვლეს გვაძლევს ვთქვათ, რომ მელიქი გორში ეთნიკური ცვლილებების შედეგად წარმოშობილი ახალი თანამდებობა კი არ იყო, არამედ ქართული მამასახლისი აღმოსავლური ტერმინით, მელიქით, შეიცვალა.

ჩვენთვის ცნობილ წყაროებში მელიქი პირველად „ჯულაბაშვილებს დაეთარში“ 1728 წ. მოიხსენიება⁵⁷, უკანასკნელად კი 1781 წ.⁵⁸.

ჩვენ მიერ მითითებულ პერიოდში (1728—1781 წწ.) მელიქი არ გვხვს მამასახლისს. დროის ამ მონაკვეთში ზოგჯერ მამასახლისს ვხვრავთ, რაც გვაფიქრებინებს, რომ გორში ამ უცხო სამოხელეო ტერმინს ვერ შეეგუენ. ის ხან იხმარებოდა, ხან არა. შეიძლება მელიქს იმ მამასახლისს უწოდებდნენ, რომელიც სომხური წარმოშობის ან ჯარწმუნობის იყო. ამას იმიტომ ვანებობთ, რომ არ შეგვხვდარია არც ერთი საბუთი, სადაც გორში ერთსა და იმავე დროს მამასახლისი და მელიქი იქნებოდა დასახლებული⁵⁹. ზემოაღნიშნული პერიოდის საბუთებში, ერთი მოხელე თუ მელიქად იწოდება, შისი შემცვლელი სხვა პიროვნება მამასახლისად.

გორის პირველი მელიქი, თაყინაშვილი ფარსადანი, ამ თანამდებობაზე იყო საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში — 1728—1747 წწ.⁶⁰ შელიქები, სახელების გარეშე. მოიხსენებიან, აგრეთვე, 1775, 1776, 1781 წლების საბუთებში⁶¹.

მამასახლისის მოვალეობას შეადგენდა ნასყიდობის წიგნების დამტკიცება. მამასახლისს სათანადო დავთარი ჰქონდა, რომელსაც „დაპნიმის დავთარი“ ეწოდებოდა. მასში ტარდებოდა ნასყიდობის ყველა წიგნი, რაც, საჭიროების შემთხვევაში, შესაძლებელს ხდიდა აღედგინათ დაკარგული წიგნი⁶².

1636 წ. მამასახლისი აღიბეგი ადასტურებს სახლის ნასყიდობის საბუთს⁶³. იგივე აღიბეგი 1650 წ. ამოწმებს ხარატაშვილის მიერ ენდრონიკაშვილისათვის მიცემულ მიწის ნასყიდობის წიგნს⁶⁴. მამასახლისი გოდერძი გიორგი შატბერაშვილის მიერ თაყა თუმანიშვილისათვის მიცემული მიწის ნასყიდობის წიგნის მოწმეა⁶⁵. მამასახლისი დავითი 1665 წ. მოწმეა ესტატეს მიერ თავის განაყოფ ფარსადანისათვის მიცემული ვენახის გაცვლის წიგნისა⁶⁶; მამასახლისი დავით ენდრონიკაშვილი მოწმე და დამწერია პაპუნა შატბერაშვილის მიერ ზურაბ თუმანიშვილისათვის მიცემული ნასყიდობის წიგნისა 1678 წ.⁶⁷ და სხვ.

მამასახლისი ვალდებული იყო მეფე, დედოფალი, ბატონიშვილები და კარის მაღალი რანგის მოხელენი მოემარაგებინა სხვადასხვა სახის საქონლით და პროდუქტებით. ერეკლე II 1791 წ. 7 ივნისს მამასახლისს ზურაბას უბრძანებდა: „გორის მამასახლისო! დღეისათვის სალდათებსა და თოფრებს სამოცდათოთხმეტს კაცს, ოცდა ექვსი ლიტრა ნახევარი ფქვილი მოეცე“⁶⁸. გორის მამასახლისს ანლოგიური ხასიათის ბრძანებას აძლევდა სახლთუხუცესი იოანე — „ამად ხანისა და მამად ასან ხანისა და ასკარ ხანის კაცებს 2 დღისა — ამათ პური ჩარეჟი ცხრა. ამათ ქათამი ორი, ამათ ბრინჯი ლიტრა ერთი თავისის ერზოთი, ამათ თაფლი ნახევარი ლიტრა, ამათ მარილი ნახევარი ჩარეჟი, ამათ ქონის სათელი ერთის შაურისა. გორის მამასახლისო, ამ სიით ეს შენ მოეცე“⁶⁹.

მამასახლისს ციხეში მდგომი ჯარის საკვებით მომარაგება ევალებოდა: „გორის მამასახლისო! ციხეში მდგომთ ჯარისკაცთ ერთი თვის ულუფათ ორას ოცი ლიტრა ფქვილი მისცემია თქვენგან. თქვენს სურსათში გეანგარიშებათ“ — სწერს ერეკლე; 1789 წ. 31 აგვისტოს⁷⁰. იმავე წლის 20 ოქტომბერს ერეკლე გორის მამასახლისს

ცვლავ უბრძანებს მეციხოვნენი შეშითა და ულუფით მოამარაგოს: „გორის მამასახლისო და გორელებო! ციხეს მყოფთ კანთ კაცთ ხუთი კლიტრა ყველი მოეც... დღეში ორი საპალნე შეშაც აძლივეთ“⁷¹.

მოხრავთან ერთად მამასახლისს ციხის სამუშაოების ორგანიზაცია და ამ მიზნით საქირო თანხების გამოწვდის ვეალებოდა. ამას ჯვირვენებს 1774 წ. 18 მარტის ოქმი⁷².

მამასახლისი განაგებდა „ხარჯის დაეთარს“, რომელშიც თითოეული მოქალაქის სოციალური მდგომარეობა, ვალდებულებანი და გადასახადები აღინიშნებოდა. „ხარჯის დაეთარი“ ის უმნიშვნელო დოკუმენტი იყო, რომელსაც ანგარიშს უწევდნენ სასამართლოში⁷³.

მამასახლისი მონაწილეობდა მეფის მიერ დანიშნულ არასისხლის დანაშაულის საქმეების გარჩევაში. სასამართლოს მოურავი მეტაურობდა. გორის მოურავი ავთანდილ ამილახვარი 1711 წ. 15 დეკემბრის განჩინებაში წერდა: „ჩვენ მოურავმან ამილახვარ ბატონმან ავთანდილ დავისწარით მდივანი დავით, გორის ქეთხუდები და გორელნი... და ამათი (გარსევანიშვილების — ე. მ.) სარჩელი და საჩივარი გავიგონეთ“⁷⁴. რევაზ ამილახვარი 1763 წ. განჩინებაში პირდაპირ აცხადებს: „ახლა ჩვენ, ამილახორმა რევაზ გვერდით ვიახლეთ გორის მამასახლისი გიორგი, გორის ქეთხუდები. ამათი (მოდავეცბის — ე. მ.) სამართალი გავსინჯეთ“⁷⁵. ერეკლე 1791 წ. 10 აპრილს ოთარ ამილახვარს უბრძანებს: „ბატონო ამილახვარო ოთარ! ამ არზის პატრონს თავისი რძალი რომ გაყრაზედ უჩივის, გორის მამასახლისი, ორი სამღვდელი კაცი, ოთხი ქეთხუდა შენთან დაისწარ, რაც წიგნები ჰქონდეს, ორთავე მიატანიე, კარგათ გამოიძიე და ღმერთის წინაშე სამართლიანათ მოარიგე“⁷⁶.

საყურადღებოა, რომ ჩვენამდე მოღწეული ზოგიერთი საბუთის მიხედვით, სასამართლო ვერ შედგებოდა თუ მეფის სპეციალური ბრძანება არ იქნებოდა. გორელმა ამირალაშვილმა იოსებმა 1801 წ. 24 აპრილს საქართველოს მმართველ დავითს მიმართა: „გორის მოხელეებზედ და მოსამართლეებზედ ერთი ოქმი მიბოძოთ“, რათა ჩემი საჩივარი ძმასთან ჩემი გაყრის შესახებ გაარკვიონო. დავითმა გორის მამასახლისის ისაის და გორის ქეთხუდებს უბრძანა: „როგორც ჩივი იყოს, ესენი ალაპარაკეთ და სამართლით გაჰყარეთო“⁷⁷.

მამასახლისს, როგორც ქალაქის ერთ-ერთ გაშვებულს, ვეალებოდა ოფიციალური სასამართლო ხსნომის გარეშეც დაეცვა სამართლიანობა⁷⁸.

მამასახლისის ევალებოდა უშემკვიდრედ ამოვარდნილის (ბეითალმანი) სახლკარის გადაცემა იმ პირისათვის, ვინც მეფეს მიმართადა სათანადო თხოვნით და თანხმობას მიიღებდა. ერეკლე II, ჩვეულებრივ ბეითალმანის მაძიებლის არზას წააწერდა: „ჩვენი ბრძანება არის გორის მამასახლისო... მეტი ამ არზის პატრონს ერთი ბეითალმანი სახლის ადგილი უმოგნე; და მიეც“⁷⁹.

ქალაქის მოსახლეობასა და სამეფო კარს შორის ურთიერთობაში უშუამავლად ხშირად მამასახლისი გამოდიოდა და, საჭიროებისდა მიხედვით, ხან ერთი მხარის ინტერესებს იცავდა, ხან მეორისა. მარიამ დედოფალი 1664 წ. გორის მამასახლისს უთვლის, რომ ვინმე წერტილას მიერ ამირალაშვილს ყმასთან დაგირავებული სახლი გამოცხრდა და ეკლესიას შესწირა. მამასახლისს თვალყური უნდა ედევნებინა წერტიელა იმ სახლს გირაოდან დახსნას თუ მოისურვებდა, მაშინ დედოფალს ორ თემანს დაუბრუნებდა და საქმეც მოგვარდებოდა⁸⁰.

ზემოჩამოთვლილი უცვლელა-მოვალეობების გარდა, მამასახლისის ზოგიერთი სხვა უფლებაჲც ჰქონდა. საინტერესოა, როგორ ნაზღაურდებოდა მამასახლისის შრომა? ამ საკითხის გასარკვეველ, მართალია, მასალა ცოტა გვაქვს, მაგრამ მცირე რაოდენობის თქმა მაინც შეიძლება.

„დასტურდამლის“ წემდგენლებს განუზრახავთ განსაკუთრებით გაუმჯობესებინათ ყურადღება გორის მამასახლისის სარგოზე და მე-20-ე კარში ცალკეა გამოყოფილი ადგილი „გორის მამასახლისის სარგოსათვის“. მაგრამ, სამწუხაროდ, ჩვენთვის გაუგებარი მიზეზით, აღარ დაუწერიათ⁸¹. მამასახლისი, თავისი მოვალეობის შესრულებისათვის, ჯამაგირს კი არ იღებდა, როგორც მეფის მოხელე, არამედ მისი შენახვა მთლიანად ქალაქის მოსახლეობას ეკისრებოდა. ის ქალაქის სხვადასხვა შემოსავლიდან იღებდა განსაზღვრულ ნაწილს, ე. ი. თავის სარგოს.

მამასახლისის წილი ჰქონდა სახელმწიფო გამოსაღების — მალის ერთი ნაწილიდან — 1 შაურთ; ახალი წლის პირველი სამი დღის განმავლობაში აღებულ ბაჟს ამილახვარი და მამასახლისი თანაბრად ინაწილებდნენ; მასვე; ეკუთვნოდა გორში შემოტანილი „თევზის საპალნეზედ — ერთი შაური“⁸².

კანონიერი შემოსავლის გარდა, მამასახლისს უკანონოც ჰქონდა. ეს განსაკუთრებით ითქმის XVIII ს. 80—90-იან წლებზე. ჩვენამდე მოღწეული ორი საჩივრიდან, პირველში უკმაყოფილო მო-

ქალაქთა მეთაურად მამასახლისი ჩანს, მაგრამ 90-იან წლებში მდგომარეობა რადიკალურად შეიცვალა. გორელები მამასახლისის მოქმედებათ ისევე უკმაყოფილონი არიან, როგორც მოურავისა. უნდა ვიფიქროთ, რომ მოურავი იძულებული გახდა გორელების უკანონოდ ძარცვაში მონობოლიაზე უარი ეთქვა და ნაძარცვში წილის დადებით მამასახლისი თავის მხარეზე გადაებირებინა. გორელების განცხადებით, „ამ ქვეყნის ასე გაბეგვრაზედ რომელი მამასახლისი შეძყრია მოურავს ამხანაყათა“, მოურავი „თავს დაგვჯდომია. მამასახლისი კი ბოლოსო“, „მაგათი შიშით ზაზარში ასნაფე ბიც (ხელოსანთა და ვაჭართა ამქრის წევრები — ე. მ.) ველარ დამდგარან“.

ისტორიულ წყაროებში გორის შემდეგი მამასახლისები ჩანან:
1636—1651 — ალიბეგი (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 644 სცია, ფ. 1449, დავთ. 52, საბ. 113).

1657 — გოდერძი (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 13051).

1660 — ზურაბა (ქსდ, III, გვ. 531, № 123);

1664 — გოდერძი (იქვე, IV, გვ. 122, № 61)

1665 — დავითი (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Qd, № 195).

1670—1675 — ზალია (სცია, ფ. 1449, დავთ. 52, საბ. 104 ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Sd, № 33).

1678—1686 — ანდრონიკაშვილი დავითი (ხელნ. ინსტ., Hd, № 1020; სცია, ფ. 1449, დავთ. 25, საბ. 48; სცია, ფ. 1449, დავთ. 45, საბ. 132; იქვე დავთ. 49, საბ. 106; საქ. სიძვ., II, გვ. 181, № 50; მასალები საქართველოს გეოგრაფიისა და ტოპონიმისათვის, I, გვ. 60).

XVII ს. 80—90-იანი წლების მიჯნაზე — გაბრიელა (ქსდ, VIII, გვ. 864, № 899).

1690—1699 — ზურაბ ხითარიშვილი (ხელნაწ. ინსტ. Sd, № 552. იქვე, 1351. ამავე საბუთში მოიხსენიება „ძველი მამასახლისი გაბრიელი“. ეს უნდა იყოს იმავე საუკუნის 80-იანი წლების დასასრულის მამასახლისი გაბრიელა).

1704—1706 — ანდრონიკაშვილი მერაბი (საქართველოს სიძველენი, II, № 400; დოკუმენტები, I, გვ. 379, № 531;

1711 — ზურაბა (ქსდ, II, გვ. 234, № 160).

1711—1713 — ანდრონიკაშვილი მერაბის შვილი გიორგი (იქვე).

1720—1734 — ანდრონიკაშვილი როსტომი ხანგამოშვებით (შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 425).

1725 — ზალი (დ. უჩანეიშვილი, დოკუმენტები საქ. ეკ. ისტორიისათვის გვ. 33).

1732 — ავთანდილისშვილი ზალია (შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 436).

1759—1761 — ბაბალაშვილი გიორგი (მასალები, II, გვ. 43; საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 432, № 460. ალბათ ეს არის ის ბაბალაშვილი გიორგი, რომელიც 1773 წ. ამბობდა: „რაც მე მამასახლისათ გზღვნივარ, სიღამონიძე გორელობით არ გამიგონიაო“. იხ. ქსდ, VII, გვ. 233, № 235).

1778 — ზორაბაბელ (დ. უჩანეიშვილი, დოკუმენტები... გვ. 72, № 63).

1779 — ზურაბ (ქსდ, VII, გვ. 422, № 444).

1785 — ავთანდილა (შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 436).

1787—1791 — ზურაბ ამირალაშვილი (ქსდ, VII, გვ. 721—722; საქ. სიძვე., III, გვ. 524, № 542; დოკუმენტები, II, გვ. 153, № 244; სცია ფ. 1449, დავთ. 46, საბ. 184; ქსდ, VIII, გვ. 94, № 83).

1794 — კაქკაჭიშვილი მიქელ (ქსდ. VIII, გვ. 307, № 292).

1796 — ბაბუა (იქვე, გვ. 359, № 338).

1799 — რამაზას შვილი ზურაბა (ქსდ, VIII, გვ. 864, № 877).

1799—1801 — ოპანჯანაშვილი ისაია (მასალები, III, გვ. 280, დ. უჩანეიშვილი, დოკუმენტები... გვ. 122, № 130; ქსდ, VIII, გვ. 728, № 762; დოკუმენტები, II, გვ. 120, № 190).

მელიქები:

1728—1746 — თაყინაშვილი ფარსადანი (დოკუმენტები, I, გვ. 269; № 384; იქვე, გვ. 449, № 319; ქსდ, IV, გვ. 341—342, №№ 255—256;

1773—1775 — ზურაბა (საისტ. მოამბე, I, გვ. 12, № 6; იქვე, გვ. 12, № 7; ქსდ, VII, გვ. 304, № 314).

საქალაქო მმართველობაში მნიშვნელოვან როლს ნაცვალის ასრულებდა. ნაცვალს მეფე ნიშნავდა უმთავრესად მართლმადიდებელი სარწმუნოების აზნაურებიდან. ნაცვალის ქალაქის მოურავს ექვემდებარებოდა, მაგრამ მის საქმიანობას მამასახლისისიცი აკონტროლებდა⁸³.

გვიანდელი რუსული გორში ნაცვალის თანამდებობა შემკვიდრეობითად გადაიქცა. დიდი ხნის განმავლობაში ნაცვლის თანამდებობა ქარუმიძეთა გვარს ეკავა. ჩვენთვის ცნობილ ორ საბუთში (1681 და 1761 წწ.), სხვა მოხელეებთან ერთად, გორის ნაცვლებად ქარუმიძეები არიან დასახელებულნი⁸⁴.

ყველაზე ადრინდელი საბუთი, რომელშიც გორის ნაცვალს ვხვდებით, არის შაჰნავაზის 1659 წ. სითარხნის წიგნი. შაჰნავაზი მოურავთან და მამასახლისთან ერთად ნაცვალს უბრძანებს: ქამალაშვილებს „თქვენც ასე გაუთავეთ და ნურაოდეს ნუ მოუშლით და შეეცილებით“⁸⁵.

ნაცვალი მამასახლისთან ერთად ნაკლებმნიშვნელოვანი სასამართლო საქმეების გარჩევაში მონაწილეობდა. ის ამოწმებდა სხვადასხვა ხალხის საბუთებს, მაგრამ გასამრჯელოს გარეშე. ნაცვალს თვალყური უნდა ედევნებინა ქალაქში მყოფი უცხოელებისათვის და ყოველ დღე მოურავისთვის მოეხსენებინა მათი საქმიანობის შესახებ, მუდმივი კონტროლი უნდა დაეწესებინა პოლიტიკურად საეჭვო პირებზე, სასამართლო პასუხისმგებაში მიცემულლებზე, დავალიანებულლებზე და მათს თავდებებზე, რათა ამ კატეგორიის ადამიანები ქალაქიდან არ გასულიყვნენ. იმ შემთხვევაში თუ ისინი შემჩნეული იქნებოდნენ საეჭვო საქმიანობაში, მაშინვე მოურავისათვის უნდა ეცნობებინა. წინააღმდეგ შემთხვევაში თვით ნაცვალი აგებდა პასუხს⁸⁶.

ერთი საინტერესო წერილი, გაგზავნილი დიმიტრი ორბელიანის მიერ 1796 წ. 23 ივლისს ამილახვარ იოსებისადმი, გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ნაცვალზე, ქალაქში. წესრიგის დამცველზე და იმ მეთოდებზე, რომელსაც ის იყენებდა. ბატონიშვილი იულონის მეუღლე ნაცვალს უბრძანებს, რომ ქურდი „სოფიას სახლში ჰყავს, დაჩხრიკეთ და გამოიყვანეთ. ნაცვალს შეეყარა ორმოცამდი კაცი და ისე მიხდომოდა შუაღამისას რას ყოფინით, რას ყოფით, რას ამბვით და რას ლანძღვით! ეს მთლად გორმა იცის... ვილა დაურჩაოთ გორში გაულანძღავი და გაულახავი!“⁸⁷.

საპოლიციო სამსახურისათვის ნაცვალს გარკვეული სარგო ჰქონდა ქალაქის სხვადასხვა ჯარიმებიდან და შემოსავლიდან. მაგრამ ნაცვლის შემოსავალი ძირითადად მაინც ის იყო რაც „დასტურლამალის“ სულხან მდიენის ხელნაწერშია, იქ სადაც „გორის ნაცვლის სარგოზე“ ნათქვამი, რომ „ამილახორის ათისთავი აქვს სხვა არაფერიო“, ე. ი. ამილახვრის შემოსავლის 1/10⁸⁸.

როგორც გვიანფეოდალური საქართველოს, ისე გორის საქალაქო მმართველობაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ქედხუდები. ქედხუდებს ქალაქის მოსახლეობა თავისი რიგებიდან ირჩევდა საქალაქო და საზოგადო საქმეებში მონაწილეობისათვის. ქედხუდათ რამდენიმე პირს ირჩევდნენ. შ. მესხიას ვარაუდით, ქედხუდათ არჩევა ქალაქის უბნების მიხედვით ხდებოდა მოსახლეობის ზედა ფენა, მსხვილი ვაჭრების რიგებიდან⁸⁹.

ქედხუდები, ისევე როგორც ფეოდალური ქალაქის დაბალი მოსახლეობის დანარჩენი ნაწილი, იურიდიულად ყმური წარმოშობისანი იყვნენ. მათი შედარებითი მატერიალური სიმძლავრე არ ათავისუფლებდათ ყმური მდგომარეობიდან. თუმანიშვილები 1788 წ. დარეჯან დედოფლისათვის მირთმეულ არზაში აცხადებდნენ: „იქავ გორს მემკუიდრე ქეთხუდა ყმები გყვოლია და გყავსო“⁹⁰.

ყველაზე აღრინდელი ჩვენთვის ცნობილი საბუთი: სადაც გორის ქედხუდები არიან ნახსენებ, ვახტანგ V შაჰნავაზის მიერ 1661 წ. გაცემული მამულის წყალობის წიგნია. საბუთი ქართულ და სპარსულ ენაზეა შედგენილი. ამ გარემოებაზე, იმიტომ ვამახვილებ ყურადღებას, რომ ქართულ ტექსტში ქედხუდები ნახსენები არ არიან. სპარსულ ტექსტში კი ვკითხულობთ: „ხსენებული ქალაქის (გორი — ე. მ.) ტარულამ (მოურავი — ე. მ.), მამასახლისმა და სხვა ქეთხუდებმა დაწერილის თანახმად დადგენილად იცნონ ეს“⁹¹. გაგვიძნელდება იმის თქმა, მეფემ რატომ მიიჩნია აუცილებლად სპარსულ ტექსტში აღენიშნა ქედხუდების შესახებ, მაშინ, როცა სპარსული ტექსტი ქართულად შედგენილი საბუთის ვრცელი ანოტაციაა.

არ ვიცით გორელები რამდენ ქედხუდას ირჩევდნენ. გვიან პერიოდის ერთ საბუთში (1791 წ.), მართალია, დასახელებულია გორის ოთხი ქედხუდა⁹², მაგრამ, სავარაუდოა, რომ მათი რაოდენობა მეტი იყო. ასეთი ვარაუდის უფლებას თვით საბუთი გვაძლევს: „ბატონო ამილახვარო ოთარ! — უბრძანებს დარეჯან დედოფალი, — ამ არზის პატრონს თავისი რძალი რომ გაყრაზე უჩივის, გორის მამასახლისი, ორი სამღვდელო კაცი, ოთხი ქეთხუდა შენთან დაისწარ, და ღმერთის წინაშე სამართალი მოარიგე“. საბუთის მიხედვით, ოთარ ამილახვარს საქმის გასარჩევად უნდა დაებარებინა მამასახლისი⁹³

ორი (და არა ყველა) ეკლესიის მსახური (მაშინ გორში, ორზე მეტი სამღვდელო პირი იყო) და ქედხუდების მხოლოდ ერთი ნაწილი, ე. ი. ოთხი ქედხუდა.

ასევე ოთხი ქედხუდის დასწრებაზეა ნათქვამი 1793 წ. საქმის გარჩევის საბუთში⁹³. მაშააღამე, ამილახვრის მიერ საქმის გარჩევის დროს 4 ქედხუდის დასწრება აუცილებელი იყო, თუმცა შემდგომი წლის ერეკლე II-ის მიერ პეტრე ავალიშვილის არზაზეა მიწერილი ოქმით, სასამართლოზე „სამი-ოთხი გორელი ქედხუდის“ დასწრება აუცილებელი იყო.

იმ მრავალრიცხოვან საბუთში, რომლებშიც საქმის გარჩევის დროს ქედხუდთა რაოდენობა არ არის მითითებული და მხოლოდ ნაბრძანებია ამილახვარმა ქედხუდები მიიყვანოსო, ასეთ შემთხვევაშიც, ალბათ, 3—4 ქედხუდა უნდა ვიგულისხმოთ.

ქედხუდთა რაოდენობა რომ მრავალი იყო და ამ წოდებას ვაჭართა ზედა ფენის ყველა წარმომადგენელი ატარებდა, ამაზე მიუთითებს 1746 წლის ის საბუთი, რომელშიც ავღანელთა ჯარის ჩაყენებაზეა ლაპარაკი. გორის მეღიქი ფარსადანა თეიმურაზ II-ს სწერს: „ამათი სამყოფი სახლი გორს არ არის, ოთხი-ხუთი კომლი რიითი ქეთხუდები თითო სახლში დამიყენებია, სხვა ამათ (ავღანელებს — ე. მ.) მივეცი“⁹⁴. მეღიქმა თუ თითო სახლში ქედხუდთა ოთხი-ხუთი ოჯახი შეასანლა, გამოდის, რომ მათი რაოდენობა საკმაოდ დიდი უნდა ყოფილიყო.

ქედხუდების, როგორც სავაჭრო საქმეებში გარკვეული ადამიანების, მოვალეობას შეადგენდა ქალაქში გასაყიდ საქონელზე ნიხრის დაწესება: გორში „ამილახორს ნიხრთან საქმე არა აქვს, ქედხუდებისა არის“ — აცხადებდნენ გორელი ქედხუდები ერეკლე II-სადმი მირთმეულ საჩივარში. გორელი ქედხუდები ამ პრივილეგიით განსხვავდებოდნენ საქართველოს სხვა ქალაქების ქედხუდებისაგან. თბილისში ნიხრის დამდგენი მოურავი იყო, თელავში — ნაცვალი.

ქედხუდები ამოწმებდნენ ნასყიდობის წიგნებს, სავაჭრო გარიგებებს, მოქალაქეთა გაყრილობის წიგნებს და სხვ. ქედხუდთა საქმიანობის საელუსტრაციოდ მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს.

1711 წ. 15 დეკემბერს ძმების გარსევანიშვილების გაყრის საქმეში მეფის მოხელეთა გარდა მონაწილეობდნენ „გორის ქედხუდები და გორელნი, ვისაც ეკითხებოდა“⁹⁵.

ქედხუდები გორელთა ინტერესების დამცველად გამოვიდნენ 1749 წ. გორელ გიორგი ბაინდურაშვილთან დავაში. საქმე მდივან-ბეგმა გაარჩია⁹⁶.

1763 წ. 14 აპრილს რევაზ ამილახვარი, მამულის გაყოფის საქმის გარჩევისას აცხადებს: „ახლა ჩვენ, ამილახორმა რევაზ გვერთ ვიხლეთ გორის მამასახლისი გიორგი, გორის ქეთხუდები“⁹⁷.

მამასახლისთან ერთად ქედხუდები გორის ინტერესების დამცველად გამოდიან ეპისკოპოს ბესარიონის ყმის გოგალა ალადაშვილის საქმის გარჩევის დროს⁹⁸, საბატონიშვილო ყმების მღებრიშვილების საქმეზე⁹⁹.

ქედხუდები მოწმედ იყვნენ (1778 წ.) მამის მიერ შვილის გაყოფისას¹⁰⁰.

წემომოყვანილი საბუთებიდან ჩანს რომ ქედხუდები გორში, ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქებში, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ საქალაქო ცხოვრების სხვადასხვა სფეროში, განსაკუთრებით სამართლის წარმოებაში.

გვიანდროდალურ გორში, როგორც საქართველოს დიდ და მცირე ქალაქებში, არსებობდა საბაჟოები. მეზაჟეთა უპირველესი მოვალეობა ქალაქში სავაჭროდ შემოტანილ ან ქალაქიდან გატანილ საქონელზე ბაჟის აკრეფა იყო. საბაჟოთა სისტემის არსებობა საგრძნობლად აფერხებდა თავისუფალი ვაჭრობის განვითარებას.

წყაროებიდან ირკვევა, რომ ქალაქში ერთი რაიმე გარკვეული ადგილი — „საბაჟო“, სადაც მეზაჟე დაჯდებოდა და კონტროლს გაუწევდა გამველ-გამომველ ვაჭრებს, არ არსებობდა. მეზაჟე, ჩვეულებრივ, დადიოდა და ისე ასრულებდა თავის მოვალეობას. ის ფხიზლად ადევნებდა თვალს მგზავრებს, რათა ვინმეს თავი არ აერიდებინა ბაჟის გადახდისათვის. გორის მეზაჟის ასეთ საქმიანობაზე „დასტურლამალი“ გვამცნობს: „ქალაქს გაცილებულს, გორს ჩამოცილებულს, გაღმით თუ გამოღმით, მთაზე თუ საითაც საბაღნეს გაატარებენ, ამას გორის მეზაჟე არ დაიკლებს“¹⁰¹.

1662 წ. ვახტანგ V-მ გორის ბაჟის მესამედი სვეტიცხოველს შესწირა. ამ დროიდან სვეტიცხოველის წილ ბაჟს კათალიკოსის მიერ დანიშნული მეზაჟე კრეფდა. ამგვარად, 1662 წლიდან ორი მეზაჟე იყო: მეფისა და კათალიკოსისა. გორის მეზაჟის უფლებები კანონითა და ტრადიციით იყო დადგენილი და „ძველითგან ხელმწიფეთაგან ამ რიგად შესწიროდა: რაც ქალაქიღამე, გინდა სომხით-საბარათიანო-

დამე, ანუ თრიალეთიდან და ან კახეთიდან, ქართლით გაღმა-გამო-
ღმა მგზავრზან შვიაროს და ანუ მზოვრეთსა და მას ქუეშეთ თრია-
ლეთიდანე ჩამოიაროს, რაც გორის მეზაყემ ბაყი აილოს, მესამედს ბა-
ტონის კათალიკოზის მეზაყესნუ დააკლებს; მეზაყენი გორისა და ბა-
ტონის კათალიკოზისა ერთად უნდა იაროს¹⁰². მაგრამ იმავე შეწი-
რლობის წიგნიდან ირკვევა, რომ კათალიკოსის მეზაყეს საქართვე-
ლოს ყველა მხრიდან შემოტანილ საქონელზე ხელი არ მიუწვდებო-
და ასეთ ღამონაკლისს წარმოადგენდა ის „ვინც ან სამცხიდანე და
იმერეთიდანე მგზავრი ჩამოვიდეს და გორს მოვიდეს და გორს ივა-
ჭროს, იქიდანე გაბრუნდე“, იმასთან კათალიკოზის მეზაყეს ველი არა
აქუს¹⁰³. მაგრამ, იმ შემთხვევაში თუ მესხი ან იმერელი ვაჭარი
უკან არ გაბრუნდებოდა და თბილისის ან სხვა მიმართულებით გაა-
გრძელებდა გზას, გორს გასცილდებოდა თუ არა, მაშინვე ჩვეუ-
ლებრივ ბაყს გადაახდევინებდნენ.

მეღე, თავის შეხედულებებისამებრ, გორის ბაყის გადახდისაგან
ათვისუფლებდა ქართული, სომხური და კათოლიკური ეკლესიის
მომდევრებს, ათავისუფლებდა ზოგიერთ გორელ ვაჭარს და ა. შ.

„დასტურლამალით“, რომელიც ძველად მიღებულ კანონებს და
ტრადიციებს ასახავდა, დადგენილი იყო გორის საბაყო ნიხრი: „გო-
რის ბაყი არის: თავარიზის საპალნე რომ მოიტანონ მძიმე ფარჩა თუ
მსუბუჭი, გაუხსნელად, იმაზე გამოერთმევის საპალნეზედ მინალთუ-
ნი (1 მან.) სამი, ორდაბუდის* საპალნეზედ მინალთუნი ორი, ენ-
დროზედ — აბაზი. ბანბაზედ — ორი აბაზი, მარილის საპალნეზედ
ორი ბისტა*, ბრინჯზედ ხუთი შაური, თევზზედ, ხიზილალაზედ, ქო-
ნზედ, ერბოზედ, მატყლზედ, ღაზლზედ, ბანალზედ და ტყავზედ.
ამების საპალნეზედ თვითო აბაზი გამოერთმევის“¹⁰⁴.

წყაროებში გორის მეზაყე პირველად გვხვდება როსტომ მეფის
მიერ 1649 წ. თუმანიანთ მამუკაშვილისადმი მიცემულ სითარხნის
წიგნში. მაგრამ ეს სრულებით არ ნიშნავს, რომ სამეფო ხელისუფ-
ლება გორში მანამდე ბაყს არ იღებდა. გორი, როგორც სავაჭრო-სა-
ხელოსნო ქალაქი ფეოდალიზმის ეპოქაში, ყოველთვის მნიშვნელო-

* ორდაბედი ქალაქია ნახჭევანში, იგი ცნობილი იყო შეაბრეშუმეობით.

* სეფიანთა ირანში XVI ს. ბოლოს შემოღებული უმცირესი მონეტა. I ბის-
ტი=2 კაპ.

ვან შემოსავალს აძლევდა ხაზინას, ეკლესიას და სამოხელეო აპარატის ერთ ნაწილს.

თუმანიანთ მამუკაშვილისადმი გაცემული საბაჟო გადასახადის სითარხნის წიგნი ერთ საინტერესო მომენტსაც შეიცავს. მეფე ვაჰარ-თა ჭგუფს, კერძოდ, თუმანიანთ მამუკაშვილების ყმა-ვაჰარებს უფლებას აძლევს სამოცი თუმნის საქონელზე, განჯრჩველად სახეობისა „არა ქალაქს, არა გორს და არა სხუაგან ბაჟი არ ეთხოვბოდეს“. მაგრამ იმ პირობით, რომ მათ ბოროტად არ უნდა გამოიყენონ მეფის წყალობა და „სხუეს კაცის საქონელი არ იმისნოს ამ სამოცს თუმანს გარდაისად და არც ამისგან ნამეტნავი არონინოს“. ხოლო იმ თანხიდან, რაც სამოც თუმანზე მეტი იქნება, ბაჟს არსებული წესით გადაიხდიდნენ.

ეკლესია გორის ბაჟს ჩვეულებრივი იჯარით გასცემდა. 1706 წელს კათალიკოსმა დომენტიმ თბილისის, გორის, ცხინვალის და ალის და „ყოვლისა სამეფოსისა“ საბაჟოები ერთი წლით 23 თუმნით, იჯარით გასცა. ამასთან ერთად იჯარის ამღებებმა იკისრეს კათალიკოსისათვის „მცირემთავრთ: ზურგელი სამი ერთ აბაზად, ღოში შვიდ ფულად (3 ნახ. კ.), გვერდი ნახევარ შაჟრად, ხიზილალა შაურ თრორ ბისტად (2 კაბ.) ლიტრა, თეთრი ბრინჯი ლიტრა ოთხ ბისტად, გელაქნური შვიდი შაურად, ზუთხი მუცლიანი აბაზად, ტარადანა ორ შაურად“¹⁰⁵.

არა გვაქვს ცნობები გორის მეზაჟის შემოსავალზე. საგულისხმოა, რომ მას თავისი მოვალეობის შესრულებასათვის, როგორც მეფის მოხელეს, გარკვეული სარგო ჰქონდა აკრეფილი ბაჟიდან. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ მოხელეთა თვითნებობასა და გამომძალველობას, მეზაჟე უკმაყოფილო არ უნდა ყოფილიყო თავისი შემოსავლით.

გორის მოხელეთა შორის მოიხსენიება „ქალაქის მწერალი“ ანუ „მთუ შრიბი“. გორის მთურბო, გორის მეზაჟისთან ერთად დასახელებულია როსტომ მეფის 1649 წ. ბრძანებაში¹⁰⁶. მწერლის თანამდებობა დეოდალური საქართველოს მხოლოდ ორ ქალაქში — გორში და თბილისში ჩანს¹⁰⁷.

მწერლის მოვალეობა ქალაქის მოსახლეობის აღწერა და მათი სოციალური მდგომარეობის აღნიშვნით სახელმწიფო დავთარში შეტანა იყო. მათვე უნდა აეწერათ ქალაქის სახლები და ბალები, ქალაქის საბაჟოში შესული საქონელი და სხვ.¹⁰⁸ მწერალი, ქალაქის სა-

ბაჟოსთან საქმიანობის გამო, საბუთებში ხშირად მებაჟესთან ერთად მოიხსენიება, ორივენი კი მოურავს ემორჩილებოდნენ.

მწერალი ვალდებული იყო მებაჟესთან ერთად აესრულებინა მეფის უოფელი განკარგულება, იმ ცვლილებების გატარება, რასაც ხელსუფლება ამა თუ იმ შემთხვევაში მიზანშეწონილად ჩათვლიდა. როტომ მღვე ამიტომ ბრძანებდა: „გიბრძანებთ... გორისა თუ ჩუენის საბატონოს მოურავნო, მუშრიბნო და მებაჟენო, თქუენცა ასრე დაუშტკიცეთ (თუმანიანთ მამუკაშვილს ბაეიდან განთაეისუფლება — ე. შ.) და ნურას შეეცვილებით და მოუშლით თუინიერ თანადგომისა და შეწუენასაგან კიდე“¹⁰².

მწერლის საქმიანობის ერთი მნიშვნელოვანი მხარის, კერძოდ საბაჟოში შესული საქონლის აღწერის შესახებ საინტერესო მასალას იძლევა ზემოთ მოყვანილი ვახტანგ V-ის 1662 წ. შეწირულობის წიგნი. მღვე, გორის მებაჟესთან ერთად, მუშრიბსაც აფრთხილებდა გორის ბაჟიდან კათალიკოსს არაფერი დააკლოთო¹⁰³.

მწერალი მონაწილეობდა ზოგიერთი მსუბუქი სასამართლო საქმეების გარჩევაში¹⁰⁴.

მწერლის შემოსავალი, როგორც „დასტურლამალიდან“ ჩანს, ძირითადად საბაჟო გადასახადის ერთი სახეობა „სამუშრიბო“ ანუ „მუშრიბანა“ იყო: „ბანზის საბალნე, აქლემს ჰკილია თუ ცხენსა, საბალნეზედ ორი აბაზი არის თუ ღარიბი კაცი მოიტანს, ერთი შაური მუშრიბანა არის“; „ზეთის საბალნეზედ ერთი აბაზი არის და ნახეყარი შაური მუშრიბანა“; „ჩვენის მოქალაქის აბრეშუმისა და ფაჩის საბალნეზედ სამ-სამი აბაზი მუშრიბანა აიღების, რამდენიც საბალნე იქნების“¹⁰⁵.

მწერლის პირდაპირი შემოსავლის შესახებ სხვა ცნობა არა გვაქვს, მაგრამ წყაროებიდან ჩანს, რომ მწერალს ხელისუფლებისაგან მინიჭებული პრივილეგიებზე მდგომარეობა საშუალებას აძლევდა სხვადასხვა გზით გაედიდებინა თავისი ქონება და შემოსავალი. 1778 წ. ამილბარ სახლთუხუცესი უჩივის პაპა მწერალს, რომელსაც მისი ნაყიდი ყმის წართმევა განუშრახავს¹⁰⁶.

მწერლის თვითნებობა, მოსახლეობის შევიწროება, ნაჩვენებია გორელების 1781 წლის საჩივარში. გორის მწერალმა პაპა ალაპაპა-შვილმა გორელებს წაართვა საძოვარი „კარალეთის ბოლოდან... გორის წისქვილებამდინ... ზოგს თითონა ხნავს და ზოგს სხუათ ახუენენებს. და ღალას თითონ იღებს“¹⁰⁷.

სასამართლო საქმეების გარჩევაში მნიშვნელოვან როლს მდივანბეგი ასრულებდა. მდივანბეგები სამეფოს უმაღლესი მსაჯულები იყვნენ. მათი ერთი ნაწილი საგანგებოდ ქალაქებში მოსამართლეობდა, რის გამო ისინი „ქალაქის მდივანბეგებად“ იწოდებოდნენ. ერეკლე II-ის მეფობის დროს ქართლ-კახეთის სამეფოში 13-ზე მეტი მდივანბეგი იყო და უფლება ჰქონდათ თბილისში, გორში, თელავში და სიღნაღში ყოფილიყვნენ. მდივანბეგები, როგორც უმაღლესი სასამართლო ხელისუფლების წარმომადგენელი, როგორც სისხლის სამართლის, ისე სამოქალაქო საქმეებს არჩევდნენ¹⁵. მდივანბეგებად მხოლოდ მსხვილი ფეოდალური საგვარეულოების წარმომადგენლები ინიშნებოდნენ.

„დასტურლამალი“ მდივანბეგის სასამართლო ფუნქციებს ამგვარად განსაზღვრავს: „აგრეთვე, გორელი კაცი — გარეშე კაცს და გარეშე კაცი გორელს კაცს უჩიოდეს, სამეფოსა თუ სადედოფლოს უჩიოდეს, მდივანბეგთან იჩივონ და გაურიგოს. თუ გორელი კაცი ერთმანეთს უჩიოდეს და თავისი ნებით მდივანბეგს შემოსჩივლონ, სამართალი მდივანბეგმან უყოს“¹⁶. მაშასადამე, თუ გორელი და არაგორელი ერთმანეთს ედავებოდნენ, საქმის გასარჩევად მდივანბეგისათვის უნდა მიემართათ. მაგრამ, იმ შემთხვევაში თუ გორელები დაობდნენ, მდივანბეგი მხოლოდ მაშინ გაასამართლებდა მათ, როცა მრავლენი თვითონ მოისურვებდნენ მათი საქმე მდივანბეგს გაერჩია.

1 მდივანბეგს შეეძლო საქმის გარჩევა მამასახლისისა და ქედბუდებისათვის დაევალებინა. 1781 წ. მდივანბეგმა იესე ამილახვარმა გორის მამასახლის ზურაბს, ნაცვალს გარსევანს და ქედბუდებს უბრძანა ძმები ზემსაშვილების გაყრა¹⁷. აქ, ალბათ, ისეთ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე, როდესაც მოდავეებმა მდივანბეგის სასამართლოს მიმართეს, მაგრამ მდივანბეგს გადაუდებელი საქმის ან გორში არყოფნის გამო ამ საქმის გარჩევა არ შეეძლო.

სამართლის წარმოებისათვის არსებობდა სპეციალური სარგო, რომელსაც „სამდივანბეგო“ ეწოდებოდა. „სამდივანბეგოს“ იღებდა მოურავი, მდივანბეგი, მდივანი, ე. ი. ყველა ისინი ვინც სასამართლო პროცესს უძღვებოდნენ.

„დასტურლამალში“ მტკიცედაა დადგენილი მდივანბეგის „სამდივანბეგო“. როცა უცხო კაცთან დავაში გორელი გამტყუნდებოდა, „სამდივანბეგოს“ მდივანბეგი და „მეფის მდივნები“ გაიყოფნენ. ე. მამისთვალისეული

დნენ. თუ პირიქით მოხდებოდა, მაშინ „ნახევარი სამდივანბეგო-მდივანბეგისა, ნახევარი სამდივანბეგო-ამილახორსა“. მდივანბეგი იღებდა ერთ აბაზს გასამყრელს, 1/10-ს მეფის სასარგებლო ჯარიმიდან. იმ შემთხვევაში თუ მდივანბეგი ადგილზე არყოფნის გამო სასამართლოს ვერ დაესწრებოდა და დედოფლის სახლთუხუცესი გაუძღვებოდა სასამართლოს, მდივანბეგი თავის სარგოს მაინც მიიღებდა!¹⁸.

გორი—ზემო ქართლის სადროშოს ცენტრი

შედარებით სრული წარმოდგენა რომ ვიქონიოთ ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში გორს რა ადგილი ეკავა, მოკლედ მაინც უნდა შევეხოთ ზემო ქართლის სადროშოს საკითხს. სადროშოს ცენტრი გორი იყო.

XV საუკუნეში ერთიანი საქართველოს დაშლის შედეგად ქართლის, კახეთის და იმერეთის სამეფოების და ხუთი სამთავროს ჩამოყალიბებას თან ახლდა სადროშოების წარმოშობა.

ქართლის სამეფოში ჩამოყალიბდა 4 სადროშო. ისინი სამხედრო ადმინისტრაციულ ერთეულებს წარმოადგენდნენ. ჩვენამდე მოღწეული წყაროები ძირითადად XV:II—XVII საუკუნეთა სინამდვილეს ასახავს. ამიტომ, ძირითადად, ამ პერიოდზე ვილაპარაკებთ.

ქართლის მეწინავე სადროშოს სომხით-საორბელოს სათავადოები შეადგენდნენ. მას ჯერ ბარათაშვილი სარდლობდა, შემდეგ ორბელიანი; მემარჯვენე სადროშოში ზემო ქართლის სათავადოები შედიოდნენ. მასში განსაკუთრებით გამოირჩეოდა საამილახვრო და სადროშოსაც ამილახვრები სარდლობდნენ; მემარცხენე სადროშოში შედიოდა სამუხრანბატონო, ქსნისა და არაგვის საერისთავოები და მათ მუხრან-ბატონი სარდლობდა*. მეუკანავე სადროშოს მეფის სადროშო წარმოადგენდა. მასში შედიოდა საკათლიკოსო ლაშქარი. მის სარდალს მეფე ნიშნავდა.

თითოეულ სადროშოს თავისი დროშა ჰქონდა. მაგრამ სადროშოთა დროშების არსებობაზე არავითარი ცნობა არა გვაქვს 1745 წლამდე. ვიცით, რომ, აღნიშნულ წელს, თეიმურაზ II-მ „ბრძანა...

* პაპუნა ორბელიანის გადმოცემით, თეიმურაზ II-მ „ბრძანა ორსავე ერისთავის ქარს მუხრან-ბატონის დროშაზე მისვლა, ვითაც ძველთაგან ორი ერისთავის შამული მუხრან-ბატონის სასარდლო ყოფილიყო“.

დროშათა გაკეთება, გააკეთეს ვითაც ძველად რიგი ყოფილიყო“. მანსადამე სადროშოებს ძველადაც ჰქონდათ დროშები, მაგრამ, დროის განმავლობაში მოისპო და მათი აღდგენა-განახლება აუცილებელი შეიქმნა. დამზადეს ოთხი დროშა, ქართლის სადროშოთა ორდენობის მიხედვით. თითოეულ მათგანზე გამოსახული იყო ოთხ-ოთხი ჯვარი, ალბათ ისევე სადროშოთა ორდენობის აღსანიშნავად. მელემ „ერთი უბოძა ორბელიანს ქაიხოსროს, მეორე — მუხრან-ბატონს კონსტანტინეს, მესამე — ამილახორს დიმიტრის და მეოთხე ბატონის კერძო ვლიდა“.

პაპუნა ორბელიანი არ ამბობს, მაგრამ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ყოველ დროშას, ზემოაღნიშნული ჯვრების გარდა, სხვა რაიმე ნიშანიც ჰქონდა, რომლითაც ისინი ერთმანეთისაგან განირჩეოდნენ. ამაზე მიგვანიშნებს იმავე ავტორის შემდეგი ფრაზა: „ვინ ვიან დროშაზე ჯარი ყოფილიყო, ისევე ძველსა რიგზე განაწესეს და შემოეხვეწნეს თვის თვისი ჯარი დროშათა“¹.

ცნობილია მეორე სადროშოს დროშაზე წარწერის ტექსტი: „ჩვენ კეიღოსახურმან მეფემან, თეიმურაზ მიუბოძე დროშა ესე დიდად ჩინებულსა და ერთგულად ნამსახურსა ნატომსა მეფეთასა მუხრანის ბატონს კონსტანტინეს ორისავე საერისთოს საძღვანად, ოდეს ცხებულ ვიქმენით საცხებელთა მეფეთთა ნებითა ღთისითა, თთვესა ოკრონბერსა პირველსა დღესა, დღესასწაულისა სვეტისა ცხოველისა ქრისტეს აქეთ ჩღმე ქკს უღგ“². რა თქმა უნდა, სხვა სადროშოთა დროშებზე სხვა შინაარსის წარწერები იქნებოდა.

ე. თაყაიშვილის მიერ აღწერილ ზემოაღნიშნულ დროშას ჩვენამდე არ მოუღწევია. ცნობილია მისი მრგვალი ზედა მხარე, რომლის შუაში ამოტვიფრული ამხედრებული წმ. გიორგი შუბით განგმირავს გველეშაპს. წმ. გიორგის ზემოთ და ქვემოთ არის დროშის დამზადების თარიღი (1745 წ.), ხოლო წრიული წარწერა გვამცნობს: „წინა საძღვანად დეს ცხებულ ვქმენით, საცხებელითა მეფეთთა ნებითა ღთისთა თთვესა ოკრონბერსა პირველსა დღეს დღესასწაულსა სვეტის ცლისასა“³.

სარდალის თანამდებობაზე დამტკიცება ხდებოდა საზეიმო ცერემონიალზე მეფის მიერ დროშისა და ხმლის გადაცემით. სარდალს ემორჩილებოდნენ სადროშოს ტერიტორიაზე მცხოვრები საერო და სასულიერო ფეოდალები, მოურავები და სხვა მოხელეები. სარდალს ევალებოდა ომის დროს ჯარის გამოყვანა, მშვიდობიანობის დროს

კი ჯარის წვრთნა და მომზადება⁴. მას ევალებოდა, აგრეთვე, სადროშოს ტერიტორიაზე არსებული ციხეების მოვლა-პატრონობა.

ზემო ქართლის სადროშოს ცენტრი გორი იყო. ვახუშტის მიხედვით, ზემო ქართლის სადროშოს საზღვრები „ამისი არს: აღმოსავლეთ... ხაზი კასპიდან წარსული ჩრდილოს, გამკრელი წლევისა, შავტყისა და მისრული კსნის კიდემდე. და ბოლადმდე; სამკრით მდინარე მტკუარის; ჩრდილოთ, რომელი აღვსწერეთ კსნის მამულის საზღვარი, და მერმე კავკასი; დასავლით ძირულას იქით მთა კოლბეურისა, მცირე, რომელი მიჰყვება ჩრდილოთ კერძ პერანგამდე, მუნიდამ ერწო-კუდარამდე და ესევ მთა კოლბეურისა, კეფინისკვესა და ამაშუკეთს შუა, მიჰყვების სამკრით ვერტყვილამდე, ვერტყვილიდამ ხაზი ჩხერამელის დაბის ქუაბამდე, და მუნიდამ მახვილოს მთის გამკრელი დვირამდე და ბაკულიანის მთამდე. ხოლო მუხრანის თხოთის მთიდან მოსდევს მთა, დასავლეთად, მტკურის კიდესა, გორის ქალაქამდე, და ეწოდების მთა წლევისა, მერე კუერნაქი“⁵.

ვახუშტის მიერ მოცემულ ზემო ქართლის სადროშოს საზღვრებში თავსდება დღევანდელი შემდეგი რაიონები: კასპის (ნაწილობრივ), ახალგორის (ნაწილობრივ), გორის (ნაწილობრივ), ცხინვალის, ჯავის, ზნაურის, ქარელის (ნაწილობრივ), ხაშურის (ნაწილობრივ), ხარაგაულის (ნაწილობრივ), ბორჯომის და ახალციხის (ნაწილობრივ)⁶.

XVII ს. პირველი მესამედის ერთი საბუთიდან ჩანს რომელი სათავადოები და სხვა ერთეულები შედიოდნენ ზემო ქართლის სადროშოში. „აქ არის ბატონის ამილახორის დროშაზედა: ბატონიშვილი გიორგი, ერთობილნი ზევდგინიანი, ფავლენიანი, მაჩაბლიანი, თუმანიანი, ბატონი მრუელი, ავალიშვილი ქაიხოსრო, ბატონი ურბნელი, ფალავანდიანი, ბატონი მთავარეფისკოპოზი, რაც გორს ზეით ან სადედოფლო არის, ან სუეტის ცხოველისა და იელუსარემისა, ერთობილნი ამირეჯიბიანი, დასამიძე ელიზბარ; როსტომ ქავთარაძე, შალვა თუხარელი, ამუნ თაქთაქიძე, თაქთაქ ტატიანი, და წერეთლის მამული, აბაშიძის მამულები, იტრიის წინამძღვარი, აბაზაძე, დამლაწაშვილი, ავალიშვილი გულბათ, ფაფინა ოხუზიშვილი“⁷.

როგორც ვხედავთ, სადროშოს საზღვრები მყარი არ იყო. იგი პერიოდულად იზრდებოდა ან მცირდებოდა, რაც ხშირად პოლიტიკური ვითარებით იყო გამოწვეული. ჩვენ მიერ ზემომოყვანილი საბუთისაგან საგრძნობლად განსხვავდება ალ. ამილახვრის მიერ შემო-

თავაზებული საზღვრები. XVIII ს. II ნახევარში ზემო ქართლის სადროშოში შედიოდა შემდეგი სათავადოები: ამილახვრების, აბაშიძეების, ფალავანდიშვილების, ფავლენიშვილების, ხერხეულიძეების, დავითაშვილების, ამირეჯიბების, თაქთაქიშვილების, ავალიშვილების, ხიდირბეგიშვილების, მხეიძეების, დიასამიძეების, სიამარდაშვილების, შალიკაშვილების, მაჩაბლების. სულ 15 სათავადო. ამას ემატებოდა მემკვიდრე ბატონიშვილის საბატონოდან გამოყვანილი ჯარი, რომელიც იმავე სადროშოს სარდალს, ე. ი. ამილახვარს ემორჩილებოდა⁸.

ზემომოყვანილი ორი წყაროს ერთმანეთთან შედარებით ირკვევა, რომ XVIII ს. II ნახევრისათვის ზემო ქართლის სადროშოს შემადგენლობაში აღარ შედიოდა მთელი რიგი სათავადოები და სამფლობელოები.

ზემო ქართლის სადროშოში აღარ შედიოდნენ: ზევდგენიძეები, თჳმანიშვილები, ბატონი მრუელი, ბატონი ურბნელი, ბატონი მთავარებისკობოსი, თვალდამწვრიანები, ქავთარაძეები, თუხარელები, „თაქთაქ ტატიანი“, წერეთლის მამული, იტრიის წინამძღვარი, აბაშიძეებქ დამლაწაშვილები, ოხუზიშვილები. როგორც ვხედავთ, სადროშოს დანაკლისი განსაკუთრებით დასავლეთის მხარეს განუცდიდა.

სადროშოს შემადგენლობაში ვეღარ ვხედავთ საეკლესიო მამულებს. თეიმურაზ II-ის „მცხეთის სასარდლოს განაწესების წიგნიდან“ (1749) გამომდინარე, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ისინი XVII საუკუნეში ზემო ქართლის სადროშოს შემადგენლობაში ჩვენთვის უცნობი გარემოების გამო იყვნენ შესულნი. სავარაუდოა, რომ სამეფო ხელისუფლების დასუსტების გამო თავისი სადროშოს საზღვრებში გაფანტული საეპისკოპოსო და სვეტიცხოვლის მამულები სარდალმა მიითვისა. „ლაშქრობის გარიგების წიგნებით“, რომლებიც „ძველთ ხელმწიფეთ“ შეუდგენიათ და მათზე დაყრდნობით ვახტანგ VI-საც დაუდგენია, თეიმურაზ II-მ განაახლა: „ზემო ქართლს, თუ ქვემო ქართლს, საციციანოს მხარეს, მუხრანს, სომხეთს, საბაჩათიანოს, თრიალეთს, ქალაქს, თუ გორს, ცხინვალს მთასა და ბარს, რასაც ალაგს სვეტის-ცხოველის ყმა იყოს და ესახლოს, არას სხვა სარდრებს ჳელი არა აქვსთ, თავისი დარბაისელი, აზნაურიშვილი, მსახური და გლეხნი, დიდნი და მცირენი... კათალიკოზს იახლებოდ-

ნენ და შემოეყრებოდნენ, ლაშქრობასა და ნადირობაში* ჩვენს დრო-
შაზე იქნებოდნენ“⁹. სამაგიეროდ, XVI ს. II ნახევარში, სადრო-
შოს შემადგენლობაში ვხედავთ ხერხეულიძეებს, დავითაშვილებს, ხი-
დირბეგიშვილებს, მხეიძეებს, სიამარდაშვილებს, შალიკაშვილებს და
მაჩაბლებს.

„ზემო ქართლის სადროშო, — წერდა დ. გვრიტიშვილი, — სამ
მთავარ მაგისტრალს მეთვალყურეობდა: 1. სამხრეთ-დასავლეთიდან
ბორჯომის ხეობით მიმდინარე მაგისტრალს, 2. ლიხთიმერეთიდან მო-
მავალ გზებს და 3. დიდი ლიხხვით მომდინარე გზებს. თუ კაცი დაუ-
კვირდება, შეამჩნევს, რომ ვარძია, თმოგვი, ხერთვისი, ასპინძა, ახალ-
ციხე, აწყური, ბორჯომი ახალდაბა, სურამი, გორი და სხვილო — ერთ
მთლიან მაგისტრალს ქმნიდნენ ფეოდალურ საქართველოში“¹⁰.

სამხედრო ფუნქციის გარდა, სადროშო ადმინისტრაციულ ფუნ-
ქციასაც ასრულებდა. სახელმწიფოში აღწერები ტარდებოდა სად-
როშოების მიხედვით. სარდალს აღწერა 7 წელიწადში ერთხელ უნდა
ჩაეტარებინა. აღწერა ორ მიზანს ემსახურებოდა: მოლაშქრეთა რაო-
დენობის დადგენა და სახელმწიფო გადასახადების აღება. ორივეზე
პასუხისმგებელი სადროშოს სარდალი იყო“¹¹.

სარდლის სარგოზე საყურადღებო ცნობებია როსტომ მეფის
მიერ 1656 წ. გივი ამილახვრისადმი გაცემულ სიგელში: „... სიგლი-
თა პირველითაცა განგიახლეთ ამილახრობისა დროშა, შემოგარტყით
ზმალი მოსურად მებრძოლთა და ორგულთა ჩვენთა. კუალაცა პირ-
ველიდგან სასარდროს საქმე გარიგებული ქონოლათ, აწცა გაგირი-
გეთ და დაგიმკვიდრეთ სარგო საარდრობისა, ასრე რომე, როდესაცა
თემი აიწერებოდეს, ერთის კარის ჩვენის მდივნითა თქვენს სასარ-
დროს თქვენ ასწერდეთ, რაც თქვენი დროშის კაცი საშოარს იქმოდეს
და ჩვენი მეფანჯაიქენი ფანჯაიქს აიღებდეს, რაც ათის თავი ერგე-
ბოდეს, მისი ნახევარი თქვენი უნდა იყოს და ნახევარი მეფან-
ჯიქეთ გაიყონ. თქვენი დროშის კაცი უთქვენოდ ვერ გაიყრებო-
დეს. ვისაც თქვენის დროშის კაცს სასამართლო საქმე ჰქონდეს, ჩვენს
კარზე მოვიდოდნენ, თქვენც დახუდებოდეთ და რასაც თქვენის და
რასაც თქვენის სასარდროს კაცს ლაშქრობის ბარობაზედ მამულს
წავართუემდით, იმასაც შემოგეკითხებოდეთ და თუ უბოძებდეთ,
თქვენისაც შემოკითხულობით წყალობას უხუბდეთ. ესე ჩვენგან

* გ. ჯამბურისა „ლაშქარ-ნადირობა“ გავებული აქვს როგორც ჯარის გაწერ-
თა და მომზადება.

წყალობა არაოდეს არ მოგეშალოს და რა რიგათად თქვენგან თქვენის დროშის კაცი აიწერებოდეს, ლაშქარსაც იმ ანაწერზედ შემოგუყრიდეთ“¹².

ზემო ქართლის სადროშოს სარდლის უფლება-მოვალეობაზე გვაქვს ზოგიერთი წყარო. 1644 წ. როსტომ მეფემ ბექან ამილახვარს მისცა წიგნი, რომლითაც მას „იმავე რიგითა და წესითა“ დაუმტკიცა სარდლობა, როგორითაც მის წინაპრებს ჰქონდათ. ამილახვარს ევალეობდა მეფის ბრძანებისთანავე შეეყარა ჯარი და დანიშნულ ადგილზე მიეყვანა. ვინც მეფის ბრძანებას არ დაემორჩილებოდა, სარდალს უნდა დაესაჯა და რაც განსაზღვრული იყო ასეთი დანაშაულისათვის, გადაეხდევინებინა.

სარდლის ფუნქციებზე უფრო მეტ ცნობებს შეიცავს სადროშოს სარდლობის წყალობის წიგნი როსტომ მეფისა ანდრუყაფარ ამილახორისადმი (1656 წ.). როსტომ მეფე პირდაპირ ჩამოთვლის ანდრუყაფარის მოვალეობას: „აგრეთვე ზემო ქართლის თქუენის დროშის სარდლობა: ლაშქრობა, ნადირობა, კაცის დაყენება, სამართალი და ან გარიგება ძველის სიგელით გაგვერიგებინოს, იმავე წესით დაგვიმკვიდრებია და დაგვიმტკიცებია“¹³.

XVIII ს. 50-იან წლებში, თეიმურაზ მეორის მიერ შორიგი ჯარის შემოღების შედეგად სადროშოს სამხედრო მნიშვნელობა დროებით შეიზღუდა. შორიგი ჯარის საერთო მეთაური ზატონიშვილი იყო, ხოლო ცალკეული ერთეულების მეთაურებს მეფე ნიშნავდა. 1756 წ. შედგენილი ზემო ქართლის შორიგი ლაშქრის ნუსხის მიხედვით, ყოველ ორ თვეში ერთხელ უნდა გაეწვიათ 172 მეომარი, მათ შორის 91 ცხენოსანი და 80 ქვეითი. საინტერესოა, რომ გორიდან უნდა გასულიყო 4 ცხენოსანი და 2 ქვეითი¹⁴.

მრავალფეროვანი იყო სარდლის საქმიანობა სადროშოში. 1772 წ. 10 ივნისს ერეკლე II რევავ ამილახვარს ავალეობს: „მერმე ამ ხანად ჩვენი შვილი გიორგი გამოვგზავნეთ მანდღედკენ და თქვენ უნდა იახლოთ, რამათვისაც მოგვიწერია და მაგ ქვეყნის ბინა-სიმაგრე, ჯარისა და მღევრობის გარიგება, ციხეებისა და სილნალების გარიგება და გამაგრება, როგორც სამჯობინო იყოს ისე უნდა გაარიგოთ და ისე მოიქცეთ მაგრად და ფთხილად და მტერს არა დაანებოთ რა ქდეთით“¹⁵.

ზემო ქართლის სადროშოს სარდლის საქმიანობის ამსახველ სხვა საბუთებს აღარ მოვიყვანთ გარდა ერთისა, რომელიც შედარებით

სრულ წარმოდგენას გვიქმნის საჩღოს ფუნქციებზე და ერეკლე II-ზე, როგორც სამხედრო ორგანიზატორზე. დოკუმენტი დათარიღებულია 1772 წ. 28 აგვისტოთი¹⁶.

„1. როდესაც, რომ მუხრანიდამ ყაზაული მოვიდეს, ცხენიანი ჯარი წამოვიდომ, ყველანი გაფრთხილდენ, თუ მჭურვალეთში შევიდეს ლეკის ჯარი, როგორც გაჩენილი აქის, მღევარი შეიყაროს, თავი და ბოლო მოუჩხრიკონ, ყაზაულები გაგზავნონ, თავს დააყენონ, მღევარს დაძახონ, მეჭვრისყვეს შეიყარნენ.

თუ თავს დასხმა ამჯობინონ, თავს დაესხან, თუ გზის შეკვრა ამჯობინონ, გზა შეუკრან, თუ წინ დახვედრა ამჯობინონ, წინ დაუხვედნენ; რომელიც ამჯობინონ იმ გზით ეცადნენ, მტრის პასუხის გაცემასა და გაყრასა.

2. თუ ცხენიანი ლეკის ჯარი იყოს, ერთმანეთს ნუ მოუცდიან, ყველანი სირბილით გამოიქცენენ. თუ ქვეითი ჯარი იყოს, სოფელი და სოფელი ერთად შეიყარნენ, დამრგვალდენ და ისე მივიდნენ, სადაც სარქარდებმა დაუძახონ.

3. ბელოთიდან მოკიდებული, — საცხენისი, დიდი ვანათი, არბო, ქორდი, დიდი და პატარა ლიახვს გაღმომმართი. გვერდის ძირი და ვაკე გორით, ბერშოეთამდის, — რაც ამათ შუა სოფლებია, ესენი ერთს სამღევროდ უნდა აყენენ შეპირებულნი.

4. თუ რომ დიდის ჯარის ამბავი მოვიდეს, სარქარდებმა დაუძახონ; ორისაც მჯრის მღევარი უნდა საჩქაროდ სირბილით წამოვიდნენ: ცხენიანი სულ ქენებით გამოიქცენ და ქვეითნი სოფელი და სოფელი შეიყარნენ, დამრგვალდნენ და სადაც სარქარდებმა ამჯობინონ და დაუძახონ, იქ მიცვიდნენ.

5. თუ სამაჩაბლოსკენ გაჩნდეს ლეკის ჯარი, ან დიდის ლიახვის გაღმა საღმე, ამ დიდის ლიახვის მღევარი და პატარა ლიახვის გაღმართი მღევარი, რომელიც მეორე მღევრად მიგვანია, საჩქაროდ გაცვიდნენ და როგორც სარქარდებმა ამჯობინონ, ისე შეებნენ.

თუ რომ კიდეც მოუხდეს მღევარი და სარქარდებმა დაუძახონ, გამოღმა მჯრის მღევარიც წავიდეს და ღმრთით პასუხი გასცენ.

6. თუ ქარელიდამ მღევარი დაიძახონ, მაშინვე ქცხილვანის ქვეითი კაცი, დიდის ლიახვისა, პატარის ლიახვისა გაღმართი კაცი, და დირბის წყლის სოფლები ყველანი შეიყარნენ და გაცვიდნენ, ცხენიანი და ქვეითი ნურავინ დააკლებდა.

7. ვინც დააკლდეს მღევარს ასე გარდაჰკლდეს: თუ თავადის-
შვილი დააკლდეს, საქაჲოდ წაართვან შემძლებელს ხუთი მინალთუ-
ნი, ღარიბს სამი მინალთუნი.

8. თუ აზნაურიშვილი დააკლდეს საქაჲოდ წაართვან ერთი საყ-
ლავი, ერთი კოკა ღვინო და ოცი ჯოხი დაჰკრან ბეჭებში.

9. თუ შემძლებელი გლეხი კაცი დააკლდეს, ამავე აზნაურიშვი-
ლისავით გარდაჰხდეს. და თუ ღარიბი იყოს, ერთი კოკა ღვინო წაარ-
თვან და ორმოცი ჯოხი დაჰკრან.

10. თუ ამილახორი და ერისთავი ზემო ქართლში იყვნენ, იმათ
უნდა შეიყარონ მღევარი და ისე იმღევრონ.

11. თუ ესენი არ იყვნენ, ყულაზადასმა გიორგიმ და მდივან-
ბეგმა იასემ ქმნან.

12. თუ არც ესენი იყვნენ, ალაბაბამ და ან შალვამ, ბეჟან და
ან ომანმა ქმნან და იმღევრონ.

13. რომელიც ერისთვისშვილი და ამილახორისშვილი დაესწრას,
მღევრობა გვიბოძებია: ამათ შემოეყარნენ და როგორც ამჯობინონ,
ისე მიიყვანონ. დიდად ბეჯითად იყვნენ ერისთვისშვილები და ამი-
ლახორისშვილები მღევრობისა, რომ ეს მღევრობა ამათ აქვთ.

14. ეს მღევრობა, რეჟულას წყლიდამ მოკიდებული აღის წყლამ-
დის და გორიდამ სანამდისაც მიჰყვებოდენ, და ქარელიდამ, სადამ-
დისაც მიჰყვებოდენ, უნდა იმღევრონ.

15. გაღმა მჯრის გარიგებულობა, ოქმი გვიბოძებია და კარგა-
დაც მღევრობენ, მადრიელიც ვართ და წყალობისაც დავმართებთ.

16. ეს იცოდეთ: თავადიშვილებმაც, აზნაურიშვილებმაც, გლეხმა
კაცმაც, ამის უკეთესს ვერცა-რას ღმერთს აამებთ, ვერცა-რას ჩვენ
გვაამებთ და ვერცა-რას ქვეყანას შეემატებით, რომ ქრისტეს მტერ-
ნი თქვენის ცოლისა და შვილის დასატყვევებლად დარბიან, ამათ
ძასუხი ზიციეთ. და ღმრთის მოწყალებით დაჰკოცოთ და სირცხვი-
ლეულნი დააბრუნოთ.

მარიამობისათვის კჳ, ქრონიკონს უმა.

ეს იცოდეთ: რომელიც ჩვენგან საქმნელი საქმეა პატრონყო-
ბისა, მოვლისა, გარჯისა, წყალობისა და ჩემის. ქვეყნისათვის თავის
დადებისა ღმრთით არ დავზოგავთ.

თქვენ ასე ეცადებით და ჩვენ კიდევ უფრო ძლიერსა და მტკი-
ცეს საქართველოს შეწევნას ვცდილობთ“¹⁷.

დოკუმენტი მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავს ზემო ქართლის სადროშოში ლეკების წინააღმდეგ ბრძოლის ხერხებსა და მეთოდებზე, ჯარის მობილიზაციასა და დეზერტირების დასჯაზე.

ჩანს, რომ სადროშო დაყოფილი იყო „სამდევრობად“, რომელთა მოქმედების ორგანიზაციას ამილახვარი და ერისთავი ხელმძღვანელობდნენ. თუ ესენი ადგილზე არ იქნებოდნენ, მაშინ ყულარაღასი და მდივანბეგი ან სხვა მოხელე ჩაუდგებოდნენ მდევარს სათავეში. მაგრამ თუ არც ეს უკანასკნელი არ აღმოჩნდებოდნენ ადგილზე, მაშინ ერისთავის ან ამილახვრის შვილებს უნდა ემეთაურათ.

სადროშოს სარდლობა ამილახვარს საკმაოდ დიდ სარგებელს აძლევდა. როსტომ მეფე 1656 წლის საბუთში პირდაპირ ჩამოთვლის ანდრუყაფარ ამილახვრის სარგებელს: „თქუენად უკითხავად ვერც დადგან კოკა, ვერც ლიტრა და ვერ აღლი.. ვერცავინ მებაჟე დააყენონ უთქუენოდა. და სომხის ყმებმა რომ დააშაოს რაიმე, იმისი ჭურუმიც თქუენ გამოართვით“¹⁸.

სარდლის სარგოზე შემდგომი პერიოდის სხვა საბუთებშიც ვხვდებით, მაგრამ განსაკუთრებით საინტერესოა ოთარ ამილახვრის 1803 წლის მოხსენება პავლე ციციანოვისადმი. სარდალს დიდ შემოსავალს აძლევდა მისი ჯარის მიერ მტრის ქვეყნიდან მოტანილი ნადავლი, საიდანაც მეფისათვის აღებული წილიდან მეხუთედი მას ეკუთვნოდა; ქვეყნის აღწერის დროს სადროშოს თითო კომლზე აბაზი ამილახვრისა იყო; სასარდლოში თავადის ან აზნაურის გაყრისას მდივანი რომ ყმასა და მამულს აღწერდა, კომლზე აღებული 14 შაურიდან ნახევარი ამილახვრისა იყო; გლეხები რომ ერთმანეთს წაეჩხუბებოდნენ და ერთი მეორეს თავს გაუტეხდა, დამნაშავეს „ხარი და მარჩილი“ უნდა გადაეხადა ამილახვრის სასარგებლოდ; როცა ვინმე იდეზერტირებდა, მისი ქონების 1/5 სარდალს რჩებოდა; ამილახვარს გარკვეულ შემოსავალს აძლევდა, აგრეთვე, მისი სადროშოდან მეფის სასამართლოში მისული მომჩივნის გადასახადიდან მიღებული წილი¹⁹.

ამილახვრის შემოსავალი მხოლოდ ამით არ ამოიწურებოდა. ის საკმაოდ დიდ შემოსავალს იღებდა თავის საგვარეულო მამულიდან.

რაცა შეეხება გორის მოურავობის სარგოს, ამაზე უკვე ვილაპარაკეთ.

თ ა ვ ი მ ე შ ვ ი დ ე

ეკლესიები

გორი ეკლესიების სიმრავლით გამოირჩეოდა. ერთ-ერთი თეატინელი პატრის მიხედვით, XVII ს. 60-იან წლებში გორში 12 ეკლესია იყო¹. ვახუშტი ბატონიშვილის დროისათვის მათი რაოდენობა რვაამდე შემცირებულა². რვა ეკლესია ყოფილა 1825 წელსაც³. ჩვენი საუკუნის დასაწყისშიც კი გორში ეკლესიების ისეთი სიმრავლე იყო, რომ მნახველთა გაოცებას იწვევდა. ცნობილი რუსი არქეოლოგის პ. უვაროვას თქმით, „ქალაქში რვაამდე მართლმადიდებლური, სომხური და კათოლიკური ეკლესიაა, თუ არ ჩავთვლით უმეტესწილად გავერანებულ და ქალაქის სხვადასხვა მხარეს განლაგებულ მრავალ მცირე ეკლესიას“⁴. 1783 წ. ერთი საბუთის მიხედვით, გორში სხვა ეკლესიების მშენებლობაც იყო განზრახული და საძირკველებიც კი ამოუყვანიათ, მაგრამ მათი დასრულება ვერ მოხერხდა. საბუთში ვკითხულობთ: „გორს ორი-სამი ეკლესია არის, რომ საძირკველები ჩაჯრილია და ისე ხარაბათ არის“⁵. მარტო ქალაქის სასაფლაოზე პ. უვაროვას თერთმეტი მცირე ეკლესია დაუთვლია. ი. კლაპროთის ნათქვამი: „გორში სამი ქვიშაქვისაგან აგებული ეკლესიაა, ამათგან ორი ქართველებს ეკუთვნით, ხოლო ერთი სომხებს“, ისე უნდა გავიგოთ, რომ მან სხვა ეკლესიებიდან გამოყო განსაკუთრებით გამოსაჩენი ეკლესიები⁶. სამწუხაროდ, დღეისათვის არც ერთი XIX საუკუნემდე აგებული ეკლესია აღარ არის.

გორის 1802 წლის გეგმაზე ეკლესიები აღნიშნულია შემდეგი თანმიმდევრობით: d — გიორგი ძლევაშოსილის სახელობის ქართული ეკლესია, f — ღვთისმშობლის ხარების ეკლესია, g — ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის მიძინების, h — გორის ღვთისმშობლის, i — იოანე ნათლისმცემლის, k — დედოფლისად წოდებული, l — უსახელო ეკლესია ამილახვრების სახლში, m — ღვთისმშობლის ტაძარი, n — ღვთისმშობლის მიძინების, o — წმ. სტეფანეს, p — ქრისტეს აღდგომის, q — კათოლიკთა სამლოცველო სახლი⁷.

ჩვენს ხელთ არსებული წყაროების მიხედვით ვცადეთ ზემო-
ხსენებულ გეგმაზე აღნიშნული ეკლესიების მიახლოებითი ლოკალი-
ზაცია და ისტორიის აღდგენა.

1. ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიები

გორის მართლმადიდებელი ქართული ეკლესიების მდგომარეო-
ბა საეკლესიო იერარქიაში უაღრესად ბუნდოვანია. ძნელია იმის გარ-
კვევა, ვინ მეთაურობდა გორის ქართულ ეკლესიებს, საკითხის გარ-
კვევას ის ართულებს, რომ გორში თავისი ყმები ჰყავდა სხვადასხვა
ეკლესიას. ისინი კი სხვადასხვა რანგის სასულიერო პირებს ემორ-
ჩილებოდნენ.

წყაროებში ხშირად იხსენიება მთავარეპისკოპოსი, რომელიც
აქტიურად მონაწილეობდა გორის საეკლესიო საქმეებში. ჩვენთვის
ხელმისაწვდომ წყაროებში, პირველად 1669 წ. სიგელში გვხვდება
მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზა¹.

XVIII ს. მთავარეპისკოპოსი, რომელიც გორის ქართულ ეკლესი-
ებს მეთაურობდა, ზოგჯერ მიტროპოლიტის ტიტულს ატარებდა.
1748 წ. საეკლესიო კრების გადაწყვეტილებებს, სხვებთან ერთად,
ხელი მოაწერა „არსენ, უღირსმან მთავარეპისკოპოსმან სამთავროსა
და გორის სამიტროპოლიტოსმან“².

ანტონ პირველის მიერ 1752 წ. დასრულებულ თხზულებაში
„მზამეტყველება“, ნახსენებია „ტიმოთე, ყოვლად სამღვდელთა
მიტროპოლიტი სამთავროსა და გორისა“³. შემდეგში (1771 წ.) „სამ-
თავროსა და გორის“ მიტროპოლიტი იყო ბესარიონ⁴.

როგორც მოყვანილი მასალებიდან ჩანს, გორის ეპარქია გაერ-
თიანებული იყო სამთავროსთან და სათავეში ედგა მთავარეპისკო-
პოსი, რომელიც მიტროპოლიტის ტიტულსაც ატარებდა. იგივე საე-
კლესიო დეოდალი გორის ეპისკოპოსად ითვლებოდა. ეს რომ მარ-
თლაც ასე იყო, კარგად ჩანს 1768 წ. განჩინებაში, რომელშიც ნათ-
ქვამია: „მთავარეპისკოპოსი ბესარიონ გორში მსახლობელთ ქარ-
თველთ ეპისკოპოსი არის, და ამის სამწყსონი არიან“⁵. ამასვე აცხა-
დებს მთავარეპისკოპოსი პასიოსი გარსევანიშვილებისადმი 1801 წ.
გაცემულ სიგელში: „პირველად ესე რომ მე გორის ეკლესიის და სამ-
წყსონი ეპისკოპოსი ვარ“⁶. ახლა უკვე გასაგებია, რატომ ლაპარაკობს
ჟან შარდენი ეპისკოპოსის ყოფნაზე გორში⁷.

საინტერესოა გიულდენშტედტის ერთი ცნობა, რომ 1772 წ. ქართლის მთავარეპისკოპოსის სამყოფი გორი ყოფილა⁹, მაგრამ არ ჩანს დროებითი თუ მუდმივი. უნდა ვივარაუდოთ, რომ დროებითი რეზიდენცია იყო. ზემოთ უკვე რამდენჯერმე ითქვა, გორში კათალიკოსის დროებითი რეზიდენციაც იყო. ამაში არაფერია გასაკვირი თუ გავიხსენებთ, რომ გორი ხშირად ქართლის პოლიტიკური ცენტრი იყო. კათოლიკეთა ეპისკოპოსებიც ხან თბილისში და ხან გორში ცხოვრობდნენ⁹.

გიორგი ძლევაშვილის სახელობის ქართული ეკლესია აგებული იყო გორის ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კიდეზე. მისი ფრაგმენტი შემორჩენილია დღემდე. ის აგებული იყო ნათალი ქვით¹⁰ და ისე ეხამებოდა ციხეს, რომ სიმაგრის ანსამბლს არ არღვევდა. მის კოლოფისებურ კამარაზე აღმართული იყო კოშკები და სათოფურები. ეკლესიას აღმოსავლეთ კედელში ჰქონდა სამალავი და ვრცელი კარბქე, რომელიც ნაწილობრივ მიწისქვეშ იყო დამალული, რომ უკავშირდებოდა მიწისქვეშა შესასვლელებს. იქ ძვირფასი ნივთების შენახვა შეიძლებოდა¹¹. XIX ს. შუა ხანებში ეკლესიის კედელზე შეიგნიდან ჯერ კიდევ ჩანდა ფრესკული მხატვრობა¹². ი. კლაპროთის გორში ყოფნის დროს ეს ეკლესია მოქმედებდა. ალ. გარსევანიშვილის თქმით, ეს ეკლესია თავდაპირველად ოქონის ლეთისმშობლისა იყო და მის აშენებას თამარ მეფეს მიაწერს¹³.

1791 წ. შედგენილი „განწყევბანი საქართველოს მეფის ირაკლისნი ძეთა თუსთადში სამეფოისათუს საქართველოჲსა“, არსებული ჩვეულებიდან გამომდინარე, აკანონებს, რომ კარის ეკლესიები იყოს თბილისში, თელავსა და გორის ციხეში, „რომ ეს ეკლესიანი ყველა ქმებისა საერთო არის და, რომელიც მამისა და პაპის ჯვარნი, ხატნი და სიწმინდის იარაღნი აქვანდეს ყველა, რომელიც რომელსაც ეკლესიაში ყოფილიყოს, იქავ უნდა იყოს“¹⁴. მაშასადამე, ერეკლე II კარის ეკლესიაში გულისხმობს გიორგი ძლევაშვილის ეკლესიას.

ყოვლად წმინდა დავითის მშობლის მიძინების ეკლესია, იგივე მთავარანგელოზის ეკლესია მდებარეობდა დღევანდელი ფრანგთა ეკლესიის პირდაპირ სკვერში (ძველად სასწვრის მოედანი რომ ერქვა). ეს ეკლესია მარიამ დედოფალს აუშენებია, როგორც მისი 1664 წლის სიგელიდან ჩანს, „ქ. ნებითა და შეწყუენითა ღთისითა ჩუენ დადიანის ასულმა დედოფალმა მარიამ ესე საზოლოოდ გასათავებელი მტკიცე და მოუშლელი შეწირულობისა

წიგნი და სიგელი დაგიდევით და მოგართვი შენ, გორს ჩუენგან აშე-
ნებულს თაყარანგელოზის საყდარსა მას ჟამსა ოდეს მეფემ როსტომ
ყართლის დედოფლად მოგვიყვანა თან ძე გურიელსა ჩუენი თვალის
სინათლე შვილი ოტია და იმიზგან მოვძულდით ოტსა და მიიცვალა
ქვეყანასა ამასა ქართლისასა სანახებსა გორისასა მისა საწოლსა ზე-
დან ეკლესია აღვაშენეთ, დავახატინეთ და შევაპყვეით და შევსწი-
რეთ აქავე გორსა ელჩიზგაშვილი დათინა და მისი ძმისწული ბაინ-
დურა¹⁵. იმავე წლის სხვა სიგელიდან ვიგებთ როგორ დააჯილდოვა
მარიამ დედოფალმა ეს ეკლესია: „შევსწირეთ გორის სამღებროსა-
გან სანთელი ლიტრა ერთი ოცის სტილის ლიტრითა საკმელი ჩარე-
ქი ერთი ყოველს წელიწადს უნდა მისცემდენ... იქვე წერეთელა-
შვილი წერეთელა მისის კერძის მამულითა, სახლ-კარითა და რისაც
მამულის მქონებელი იყო შევსწირეთ და დავსდევით აღაპი ორი
კოკა ღვინო თორმეტიანთ, ორი კოდი პური ათიანით, ათის შაურის
(ცხვარი, ორი ზურგაიელი, ორი ქათამი, ორი ტრედის ხუნდი, ერთი
ჩარექი სანთელი მისის პატრუქითა, ერთი სტილი საკმელი, ერთი
ლიტრა ბრინჯი... აგრეთვე შევსწირეთ ალს ვენაჟი ერთი და დავ-
ხდევით ბეგარა ზეთი ლიტრა სამი ოცის სტილით ლიტრითა... ეს
ასრე გარიგებული საყდარი და ხატები მივაბარეთ ჩუენს სახასოს
ყმასა და ჩუენგანვე დაზრდილს გარსევანიშვილებს ოქონის ხატის
დეკანოზს დავითს, გარსევანს და თამაზს¹⁶.

ღვთისმშობლის ხარების ეკლესია მღებარეობდა
დღევანდელი ი. სტალინის სახელობის მოედნის სიახლოვეს. იგი იხ-
სენიება XVIII ს. უკანასკნელი მესამედის რამდენიმე საბუთში.

მთავარეპისკოპოსი ბესარიონი 1772 წ. 15 მაისს აწესებს გორის
მკვიდრი მოქალაქეებისა და მტკვარგალმელი მოქალაქეებისათვის სა-
მარხ ადგილს და მიცვალებულისადმი წესის აგებას. მან ხარების ეკ-
ლესიის მღვდელთათვის დაადგინა: „რაც მტკვარ გალმაველთა კაცო
გორში იმყოფებოდეს და ან მოვიდეს ამ ჩვენს ეკლესიაში უნდა და-
ეხმარებოდეს და ჩვენი მღვდელნი უნდა მსახურობდენ ახსარებითა,
ზიარებითა და დამარხვითა. სხვათ მღვდელთ ხელი არა აქვთ¹⁷.

ხარების საყდარი ნახსენებია მანუჩარ თუმანიშვილისა და ახალ-
ციხელი ლუგაზას ანგარიშში, რომელიც შედგენილია 1787 წ. ახლო
ხანებში¹⁸. იმავე თუმანიშვილის (მდივნის) 1788 წ. ორ ანგარიშში
კვლავ ფიგურირებს ხარების საყდარი¹⁹.

1801 წ. 7 თებერვლის სიგელიდან, რომელიც მთავარეპისკოპოს-მა პაისიოსმა მისცა გარსევანიშვილებს გორის ოქონის ეკლესიის დეკანოსობაზე, ვიგებთ, რომ ხარების საყდარი შედარებით ნაკლები მნიშვნელობისა იყო, თუნდაც იმიტომ, რომ იგი სასახლის საყდრად ითვლებოდა და სამწყსოდ მხოლოდ 20 კომლი გლეხი ჰყავდა²⁰.

გორის ღვთისმშობლის ეკლესია უმთავრეს ქართულ ეკლესიად ითვლებოდა გორში. იგი ცნობილი იყო ოქონის ეკლესიის ჩასხლითაც. ზემოხსენებული გეგმის მიხედვით, ღვთისმშობლის ეკლესია მდებარეობდა ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდობზე, ციხის ქვედა გალავნის კართან, იქ სადაც დღეს შემორჩენილია ეკლესიის ნანგრევები. ჩვენი საუკუნის დასაწყისში შედგენილი „План г. Гори с окрестностями“²¹, ხანდაზმული გორელების თქმით და ზოგიერთი სხვა მონაცემებით, ის მდებარეობდა ე. წ. შამაიას ბაღის ზღვრულად.

დადგენილი არ არის ამ ეკლესიის დაარსების წელი. დ. ბაქრაძეს, პ. უვაროვას და მ. ჯანაშვილს მიაჩნდათ, რომ ოქონის ღვთისმშობლის ეკლესია აშენდა XVII საუკუნეში. მაგრამ რაზეა დამყარებული ეს მოსაზრება, ქვემოთ ვიტყვით. იმისათვის, რათა გასაგები გახდეს ამ ეკლესიის აგების მიზეზი, მოვიყვანოთ ოქონის ხატთან დაკავშირებულ თქმულებას, რომელიც საკმაოდ სრულად არის გადმოცემული ვახტანგ VI-ის მიერ გარსევანიშვილებისათვის მიცემულ ორ გუჯარში: ერთი 1708 წლისაა, რომელიც რუსულად გამოაქვეყნა დ. ფურცელაძემ²². იგი შესულია „ქრონიკების“ III ტომში. მეორე გუჯარი უთაროდია და დატულია გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში.

) 1708 წ. გუჯარი 1836 წ. 24 სექტემბერს აზნაურობის მაძიებელმა გარსევანიშვილებმა წარუდგინეს სპეციალურ კომისიას. კომისიამ იგი ყალბად სცნო²³. კომისიის გადაწყვეტილება მიწერილია გუჯარზე. ამიტომ არ შეიძლება დ. ფურცელაძეს არ სცოდნოდა ამის შესახებ. რაც შეეხება მეორე გუჯარს, რადგან მას ხელს აწერს ჰეთვითმპყრობელი მეფე და ერანის სპასალარი ვახტანგ“, უნდა დავათარილოთ 1716—1724 წლებით.

გუჯარში გორის დაარსების ლეგენდაც არის გადმოცემული. იგი აქამდე არ გამოქვეყნებულა, ამიტომ მოვიყვანოთ მთლიანად.

„ქ. ოდეს იგი ზესთა ამაღლებულსა და ყოველთავე დასაბამით-გან სოფლისათ უზესთაესსა კელმწიფეთა უავლუსტესსა მემკვიდრეო-

ბით კეისარსა დიდებულსა და დიდსა რომანოზს* დიდებულის საქართველოს პანკრატის მეფისათვის თავისი ქალი ელენა** მეუღლედ მიეთხოვნა მას ჟამსა სხვა ურიცხვსა არმადანსა და საბოძვარს განვდა ოქონის ხატი ებოძა თავისის დეკანოზით საბერძნეთითგან ჰველივე მსახურებელი მღვდელი მოქმედებითა და ხატიცა ესე მრავალ ნაწილადესი და მსგავსად ზღვის ქვიშისა სასწაული აღურიცხველი თან მოუშორებლად ჰქონდა მუნვე სახელსა ზედა ოქონისა*** ღვთისმშობლისასა, რომელსაცა დაბასა სადაცა მრავალი პატიოსანი ესე უნჯი ძველი სადმე, სულ ყოფილიყო. ოქონ ჰქონდებდა მეფეთაგან თაყვანისმცემულსა მას დიდებულთ დიდებულსა და აწცა ეკლესია აღმშენებინათ სახელსა ზა ოქონისა ხვთისმშობლისასა და მუნითვე მოპყლილი დეკანოზი მახლობელი მისსა დაესახლებინათ მდიდრად, მემკვიდრევე მუნებური გაბრიელ პატიოსანი და დირსი სახელისა მღვდელი და ებოძათ თვით სოფელი იგი და სხვა მამულები და განემდიდრაყე ვითარ შეენიოდა პატივსა მის წმიდისა ხატისასა და ზითევსა. ხატი ესე განუშორებლად ჰქონდათ და რამეთუ სახელსა ამას წმიდისასა ტაძარი და ეკლესია შეუშვეს დეკანოზსა სათნოებისასა დირსსა გაბრიელს, რათა აქაცა მოუკლებლად ჰსენებასა ჰყოფდეს დეკანოსი, ვითარცა სამართალი არს ჟამთა მრავლად რომლადმდე ამის წესსა ესრეთ ჰყოფდიან შეუშლელად კეთილი მსახურნი ქართულნი მეფენი ვიდრე ჟამამდე მეფამსა თამარსა და მირითლა ოდეს სულბრწყინვალეს კეთით ჰსენებულს ზესთა აღმატებულსა საქართულოს ნათელსა და განმანათლებელსა ზღუდესა მას შეუძვრელსა მართლმადიდებლობისასა მტერთა მძლესა საკვირველსა და თვით არაოდეს ძლეულსა: იყავნ კურთხეულ ნეტარება მისი: მეფესა თამარს ნაქარმაგვევის ქალა კეთილ სახილველი და ნადირთა

* ბიზანტიის იმპერატორი რომანოზ III (1028—1034).

** ელენე რომანოზის ასული კი არ იყო, არამედ მისი ძმის ბასალისა. იმპერატორმა ბაგრატ IV-ს კურაპალატობა უბოძა. ელენეს მზითვში მიცემულ სხვადასხვა საგნებს შორის იყო ქრისტეს ჯვრის ლურსმანი, ღვთისმშობლის სარტყლის ნაწილი და, რაც მთავარია, ოქონის ხატი. მას თან გამოაყოლეს ელენეს მოძღვარი დეკანოზი ფილიმონი თავისი სახლობით. ამ ფილიმონმა დაუღო სათავე გარსევანისშვილების საგვარეულოს საქართველოში²⁴.

*** ალ. გარსევანიშვილის მტკიცებით, ხატის სახელი მოდიოდა სამხრეთ ანატოლიის ქალაქ იკონიიდან და მისი მცველნი და მსახურნი იყვნენ საქართველოში გამოგზავნილი მღვდელი ფილიმონის წინაპარნი. ხატი ჯერ იმპერატორ პერაკლეს დროს (VII ს. I ნახევარი) კონსტანტინოპოლში გადასვენეს, შემდეგ საქართველოში (XI ს.).

მიერ აღსავსე ყოფილიყო და დიდად ჰყვარებოდა. მას უამსა გორს-
ჯვარს ქუით სოფელი და შენობა არ ყოფილიყო, არც კაცი სახლო-
ბელ იყო. თვინიერ ერთისა მის განშორებულისა ოდენ, რომელსა
ეწოდა ათანასიოს კიდესა ზა მდინარისა მტკუარისასა. ამისდა სა-
ხილველად მოვიდა თვით მეფედ ესე თამარ დიდებულ და მასა უამსა
იხილა ბორცვი ერთი, რომელი არს გორაკა კლდე ტონთიოდ სახელ-
დებული და შუა ლიახვსა და მეჯუდას შინა მალნაროვანი, ტყისგან
მეფარული, მოეწონა და განაკათინა და აღაშენა ეკლესია სახელსა
ზა ოქონის ღმრთისმშობლისასა და თქვენი სახლიკაცი რომელი იყო
დამწყებელ გარსევანიანთ სქესისა, საბერძნეთიდან მოეყვანა და აქ
დაესახლებინა და შეეწირა მამულები, ვითარცა ცხად არს დიდსა
ღავთარსა შენ თქც (?) ბოძებულს თვით ის მეფეაჲს თამარისაგან.

გამომძიებელი ამისი და დამამტკიცებელი თვით
მპყრობელი ჰეფე და ერანის სპასალარი ვახტანგ“.

გუჯარიდან ირკვევა, რომ ოქონის ღვთისმშობლის ხატისთვის
ცალკე ეკლესია აუშენებიათ სოფ. ოქონაში. ეს ეკლესია მოხსენიე-
ბული აქვს ვახუშტი ბატონიშვილს: „ავლევს ზეით, ფცის წყლის აღ-
მოსავლეთ, არს ოქონას მონასტერი, დიდი, გუმბათიანი, არამედ
უცხო არს, რამეთუ ძვრისგან წაბრით მდგომარეობს ჩრდილოთკენ
და არა დაირღუევის, ადგილსა შუენიერს, წყაროიანსა“²⁵. იმავე გუ-
ჯარიდან ირკვევა, რომ ოქონის ხატი თამარ მეფეს გორში გადმოუ-
სვენებია და მისი სახელობის ეკლესიაც აუგია. აქვე შეიძლება მო-
ვიყვანოთ რამდენიმე ცნობა ალ. გარსევანიშვილის წერილიდან.
ოქონის ხატი ბაგრატ IV-დან თამარ მეფემდე დიდი პატივით ესვენა
თბილისში, ისანის მეფის სასახლის ეკლესიაში. იქვე ცხოვრობდა დე-
კანოზი ფილიმონი და მისი შთამომავალნი. ერთხელ, როცა თამარი
ნაჭარმაგევის ჭალაში ნადირობდა (ავტორი წელსაც კი ასახელებს —
1187), ხიდისთავის პირდაპირ მტკვრის გადაღმა წააწყდა დაყუდებუ-
ლი ბერის ათანასეს სადგომს, რომლის მახლობლად გუბდებოდა
მტკვარი, ლიახვი და მეჯუდა და გორსა და მის მიდამოებს ტბორავ-
და ხურვალეთამდე. თამარმა წყალს გზა გაუხსნა, ბორცვზე, ციხე
და ოქონის ღვთისმშობლის ეკლესია ააგო. იმავე წელს თამარმა
გორი ააშენა და ციხის ეკლესიის პირდაპირ მტკვრის მახლობლად
ააშენა მეორე ეკლესია და უწოდა გორის ღვთისმშობლის ეკლესია,
ე. ი. გორის მცველისა და მფარველის ეკლესია. ამ ეკლესიიდან
მცირე მოშორებით აზნაურპეტრე დონაშვილს აუშენებია მცირე ეკ-

ლესია ღვთისმშობლის მიძინებისა. 1189 წ. თამარ მეფემ ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია, დონაშვილის გარდაცვალების შემდეგ, ფილიმონის წეთამომაგალს დეკანოზ გარსევანს უბოძა და ხატის ამ ეკლესიაში გადმოსვენება ბრძანა. ეკლესიას ოქონის ხატის საყდარი, ანუ ოქონა ეწოდა. ეკლესიის შესავალ კარზე ყოფილა შემდეგი წარწერა:

„ოქონის ხატო, პატივემულო,
ძველადან შეფეთა მიერ განდიდებულო;
შენ მეოხად, თაყვანის-ცემულო,
სასწაულთაგან ფრიად გაბრწყინებულო,
ვინ შეუძლოს ქებად შენდა;
ღუთივ-მიმადლებულო“28.

გრაფინია უვაროვა როცა სოფ. ოქონას ეწვია, მას იქ დახვდა ძველი ეკლესიის ნანგრევები. ახალ ეკლესიაში კი დაცული იყო ორი ხატი: ღვთისმშობლის წმინდა, მოოქროვილი, მაგრამ უხეში ნამუშევარი, რომელიც მკვლევარის აზრით, ქართული ნახელავი უნდა ყოფილიყო. ხატს ჰქონდა მხედრული წარწერა. იქვე იყო ტრიბტიქი, მის უკანა მხარეს ყოფილა ხეცური წარწერა, რომლის ამოკითხვა ცერ მოხერხდა.

გორის ოქონის ეკლესიაში დაცული მხატვრული ტრიბტიქი, როგორც უვაროვასთვის უთქვამთ, გადმოტანილი იყო ოქონის ძველი ეკლესიიდან და მასზე გამოხატული იყო დეისუსი — სამი ხატი: მაცხოვარი, ღვთისმშობელი და იოანე ნათლისმცემელი. უვაროვას თქმით ეს ხატი შეიძლება მართლაც ბიზანტიური წარმოშობისა იყო, მაგრამ შედარებით ნაკლებმნიშვნელოვანი და არც ძალიან ძველი²⁹.

როგორც ჩანს, პ. უვაროვასთვის ცნობილი არ იყო, რომ 1850-იანი წლებისათვის ხატი იმდენად დაძველებულა, გამოსახულებებში აღარ ჩანდა. 1856 წ. მთავარმმართველი მურავიოვის ნებართვითა და პეტერბურგის მიტროპოლიტის ისიდორეს ბრძანებით ხატი თავად გოლიცინს სპეციალური სითხით გაუწმენდია. 1863 წ. მღვდელმა იესე იაკობის ძე გარსევანოვმა ხატი ვერცხლით შეაქვდინა და ოქროს წყლით დააფარვინა. ხატი ამიტომ ტოვებდა არახანდაზმულის შთაბეჭდილებას.

აღ. გარსევანიშვილის აღწერით, ოქონის ხატი იყო ხის სამკარაიანი, ერთიმეორეზე რკინის ანჯამებით გადაბმული. შუაში გამოფხატათ მაცხოვარი, მარჯვნივ ღვთისმშობელი, მარცხნივ იოანე ნათლისმცემელი. მისივე თქმით, „ნამდვილი ხატი ღვთისმშობლის, იყო-

ნიის ქალაქიდან მოსვენებულ, არის აწინდელი გორის ოქონის ღვთის-მშობელი, რომლის ტაძარი არის გორის მიძინების პრიხოდის ეკლესია-ოქონა“²⁸.

ჩვენ არ ვცდით როდის აიგო გორის ოქონის ღვთისმშობლის ეკლესია ან როდის გადმოიტანეს ხატი. დ. ბაქრაძეს, პ. უეაროვას და მ. ჯანაშვილს მიაჩნდათ, რომ გორის ოქონის ეკლესია XVII ს. უნდა აეშენებინათ. ეს მოსაზრება დამყარებულია ზემოხსენებულ ნაყალბევ საბუთზე. მასში ნათქვამია „ოდეს სულით გაბრწყინებულ მეთევ სვიან ოფისკეჰს შებმული იყო და მარცხდებოდა მეფის ალექსანდრეს მიერ... წინა სასვენ ოქონის ხატი იქ დარჩომოდათ და იყო ვიდრე შაჰნავაზ მეფემდე... მეფეს პატრონს შაჰნავაზს იმერეთ-ოღიში და გურია დაეპყრა და დაემონა თავისის სამკვიდრო და ქართველთ საფიცარი და საესავი წინასასვენი ოქონის ხატი კვალად ეშოვნა გარდმოესვენებინა დიდის სურვილით და სასოებით თავის სახლში დაესვენებინა“²⁹.

როგორც ცნობილია, 1590 წ. სვიმონ I-მა სცადა იმერეთის სამეფოს დაპყრობა, მაგრამ ოფშეკვითთან (ახლანდელი წყალტუბოს რაიონში) დამარცხდა და უკან გამობრუნდა³⁰. მაგრამ მაშინ იმერეთის მეფე იყო არა ალექსანდრე, არამედ როსტომი (1590—1605). გუჯარის მიხედვით, ოქონის ხატი 1590 წლიდან შაჰნავაზის მიერ იმერეთის დაპყრობამდე (1661 წ.) იქ ყოფილა. ამის შემდეგ, როგორც ვარაუდობდნენ, ხატი გორში უნდა გადმოეტანათ და მისი სახელობის ეკლესია აეშენებინათ. გუჯარის ინფორმაცია, და, ბუნებრივია, მასზე დამყარებული მოსაზრებაც არასწორია. ასეთი დასკვნის უფლებას ვვაძლევენ სხვა წყაროები. ჩვენს ხელთ არის 1382 წლის 30 ივნისის საბუთი, რომლიდანაც ჩანს, რომ ოქონის ეკლესია გორში დიდი ხნის წინათ არსებობდა. „ველმწიფემან მეფეთ მეფემან დავით* და ძეთა ჩვენთა გიორგი და ალექსანდრე ვიგულეთ ვიგულისმოდგინეთ მას ეამსა ოდეს საყდარი ოქონისა ბებიის ბებიასა ჩვენსა თამარ დედოფალს აღეშენა ქალაქსა გორისასა სანახებსა დაეხატა და შეემკო და შეეწირა სოფელი ხიდისთავი...“³². გორში ოქონის ხატის დეკანოზს მისცა წყალობის სიგელი სვიმონ I-მა 1582 წ. 13 მარტს³³.

* საინტერესოა ვინ იყო საბუთში მოხსენიებული მეფე დავითი, რომელსაც ვხვდებით 1365 წელსაც, როცა ის ეზოს ჩუქჩარას პაპიას უბოძებს ქისიყისეულ მამულს გორში³¹. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ცნობილია, რომ 1360—1393 წლებში მეფობდა ბაგრატ V.

ოქონის ხატის დატყვევებას ოფშკეთის ბრძოლაში (1590 წ.) და 1661 წლამდე იმერეთში ტყვეობას საეპკოს ხდის ფ. გორგიჯანიძე როცა ამბობს, რომ 1599 წ. გორის ციხეში დატყვევებულმა მესხებმა ოქონის ხატზე დაიფიცეს და სვიმონსაც მოთხოვეს ხატზე დაფიცება, რომ თუ დანებდებოდნენ ქართლის მეფე უვნებლად გაუშვებდა მათ³⁴. მაგრამ რომელი წყარო ასახავს სინამდვილეს, ამის თქმა დამატებითი წყაროების აღმოჩენამდე შეუძლებელია. ისიც საინტერესოა, ყველა წყაროში, რომელსაც გავეცანთ, გორში ოქონის ეკლესიის აგება თამარ მეფეს მიეწერება. მთავარეპისკოპოს პაისიოს მიერ გარსევანიშვილებისათვის ოქონის ეკლესიის დეკანოზობაზე მიცემული სიგელის მიხედვით, თამარ მეფემ გორის ციხის საყდარი ააშენა და „თავისი სასოება ოქონის ხატი დაესვენებინა“³⁵.

ზემონათქვამიდან გამომდინარე, ვერც ზ. ჭიჭინაძის მოსაზრებას მივიღებთ, თითქოს 1755 წ. მართლმადიდებლების მიერ კათოლიკეთათვის წართმეულ ეკლესიას ეწოდა ოქონის ღვთისმშობლისა³⁶.

ოქონის ეკლესია საკმაოდ დიდი მამულების, ყმებისა და ქონების მფლობელი იყო. 1382 წ. გუჯარის მიხედვით, მას ეკუთვნოდა: „სიღველი ხედისთავი გაღმა გამოღმა სამძღვრითა. ამით ფარის ჯვარის წვერი რამ ხევამდის მას დამართებით ზემოწითელი კლდე მას დაპირისპირ ქათამაურის ბოლომდინ, კიმიქმაურის პირისპირ დიდს რუსხმულამდინ რუსხმულარ დაპირისპირებით კოდათ ხევამდინ. ამისითა რუთა, წყლითა, მიწითა და ჭალითა. მოგვიხსენებია და შეგვიწირავს ხატისა ოქონისათვის ზემო რეხას ათი საკომლო, მისითა რუთა, მამულითა, მიწითა, საწისქვილოთა, სასაფლაოთა და სამძღვრითა და სამნებითა ყოვლის კაცისაგან მოუღვეარი და შემოუცილებელი. აგრევე გარეჯვარს ლომსათ ზბანი მისითა წყლითა, რუთა და სამძღვრითა და სამნებითა... ამით ზეით თამარ დედოფლის რუმდინ ქვემოთ რეხის ფშანამდინ... რუის უმეკასშვილი მისითა მამულითა რუთა, მიწითა, ეკლესიის კართა და ორისათავე ვენახი სახასო თქვენ კარზედა ისინივე შეიმუშავებდნენ ატენს მამული ერთი... აგრევე გორს ვაჭარნი ექესნი მათითა სახლ-კართა, ჭურმარნითა და ქულაბაქითა. დილუამს თავისი თეთრადენი გოუნა, მამისიმედი ზოსიმე და ხუცეაი იოანე მათითა მამულითა სახნავითა, რუთა, მათითა, ბარითა, სასაფლაოთა ყიდულითა და უსყიდელითა...“³⁷. იგივე მამულები დაუმტკიცა ოქონის ეკლესიას ვახტანგ VI-მ 1725 წელს³⁸. მიუხედავად იმისა, რომ გორში რამდენიმე ქართული ეკლესია იყო, მთავარ-

ეპისკოპოსმა ბესარიონმა ოქონის ეკლესიის მღვდლებს 1722 წ. დიდი ზუპირატესობა მიანიჭა და ბრძანა: გორში „რაც ხიზანია და მემკვიდრე ოქონის მღვდლებმა უნდა უხუცონ“-ო³⁹. ხოლო XVIII ს. ბოლოს გარსევანიშვილებმა ანანიაშვილებთან ბრძოლაში მიაღწიეს იმას, რომ გორის სამწყმოსო მთლიანად ხელთ იგდეს⁴⁰. ოქონის ეკლესიას მიწები ჰქონდა ქ. გორშიც⁴¹.

ოქონის ეკლესია დიდი პრივილეგიებით სარგებლობდა. 1382 წ. გუჯარი ოქონის ეკლესიას ათავისუფლებს ყოველგვარი გადასახადისაგან და სამსახურისაგან⁴². შემდგომი პერიოდის მრავალ სიგელ-გუჯარში ვხვდებით ოქონის ეკლესიის დეკანოზების გარსევანიშვილებისადმი მინიჭებულ პრივილეგიებს. ვახტანგ VI-მ 1725 წლის 20 ნოემბრის გუჯარით გარსევანიშვილებს განუახლა „უამთავითარებისა და ურჯულს ძალის დატანების გამო“ დეკანოზობის რიგისა და სამსახურის განაწინა⁴³. გარსევანიშვილების გვარის წარმომადგენელთა დამსახურებამ სამეფო კარისა და მეფის ოჯახის წინაშე, გარკვეული როლი ითამაშა ოქონის ეკლესიის გაძლიერებაში. გარსევანიშვილები განსაკუთრებით დაწინაურდნენ XVIII ს. პირველ მესამედში. 1664 წლის ერთ სიგელში ისინი თუ სახასო ყმებად იხსენიებიან⁴⁴, 1725 წ. უკვე სახასო აზნაურებად ვხვდავთ⁴⁵. ამ უკანასკნელი სიგელიდან ვიგებთ, რომ ოქონის ხატის დეკანოზი გარსევანიშვილი გიორგი და მისი ძმა დეკანოზი იესე ვახტანგ VI-ის შვილების ვახუშტის, ბაქარისა და გიორგის აღმზრდელები იყვნენ⁴⁶. 1725 წლის სიგელში ვკითხულობთ: როცა „დიდის რუსეთისა და ჩრდილოეთის მეფეთმეფის პეტრე ალექსიშვილთან მოვედით ოქონის ხატი* და მათი დეკანოზნი იქ გვახლდენ; გარსეუანის შვილი გიორგი, მისი შვილი გრიგოლ, მისი ძმისწული გარსეუან და ონისიმე, მისი ბიძაშვილი დეკანოზი სვიმონ“⁴⁷. როგორც ჩანს, გიორგი გარსევანიშვილი მალე დაბრუნდა სამშობლოში. ვახტანგ VI-ის ძმამ კათალიკოს-პატრიარქმა დომენტიმ გიორგის „კურთხევის წიგნი“ უბოძა, რადგან „ჩემი ძმისწულების ზამზრდელი იყავი, რუსეთს ბევრს ემსახურენით, მერმე დასტური მოეცათ, კიდევ დაბრუნებულ იყავი და გამოესტუმრებინე“-ო⁴⁸.

ოქონის ხატის დეკანოზის მოვალეობა განსაზღვრული იყო ასე: „ხატი ყელს ეკიდოსთ“ როცა მეფე ლაშქრობაში, სანადიროთ წავა

* აღ. გარსევანიშვილის მიხედვით, მაშინ რუსეთში წაუსვენებიათ ოქონის ხატის პირი, რომელიც შემდეგში მოსკოვში ყოფილა დატული.

თუ ჭირსა და ლხინში იქნება⁴⁰ და წინ მიუძღვებოდეს ისე, „ვითარც ოქონის ხატი ქართველთ სასოება არი“. იმავე დეკანოზის წინაშე უნდა მომხდარიყო დაფიცება; მას უნდა ეკურთხა მეფისა და უფლისწულის ასულის ქორწინების გვირგვინი; ვალდებული იყო ეკურთხებინა „კრება რაიმე იქნეს სჯულისა თუ ან ეპისკოპოსისა ან საყდრისა“; ევალებოდა სამღვდელოების შეკრება, მონასტრისა თუ ეკლესიის მშენებლობის ზედამხედველობა და შემკობა. როცა მეფე ვისმეს ეპისკოპოსობას უბოძებდა, ის უნდა წაყოლოდა და ახლად ხელდასმულ ეპისკოპოსისათვის საყდარი და მამული ჩაებარებინა; მას უნდა გადაეცა მეფისათვის მონასტრის მამულზე საჩივარი; ეპისკოპოსის სიკვდილის შემთხვევაში საეკლესიო ქონების მეტ-ნაკლებობა აღენუსხა; მიეღო უცხოელი ეპისკოპოსი და მოლაპარაკებოდა; ის იგზავნებოდა სხვა ეპისკოპოსთან ან სასულიერო პირთან; თუ მეფე რომელიმე ეპისკოპოსს ან სასულიერო პირს გაუწყებოდა, მისი საშუალებით აცნობებდა⁵⁰ და ა. შ.

გარსევანიშვილებს სხვადასხვა ვზით შეძენილი მრავალი მამული ჰქონდათ, რაც აღნიშნულია ნასყიდობის საბუთებში. თეიმურაზ II-მ 1735 წ. განუახლა წყალობა გიორგი გარსევანიშვილს, რომელიც „ყოვლის ჩეცნი ნათევასაგან ჯამაგირი და ულუფა გქონოდათ წელიწადში სამი თუმანი და ერთი კელი ტანისამოსი... ჩვენც განგიახლეთ და გიბოძეთ“ — ბრძანებს თეიმურაზი⁵¹. 1736 წ. 26 ივლისს რომანოზ მთავარეპისკოპოსმა სიმტყიცის სიგელი მისცა გარსევანიშვილებს ოქონის დეკანოზობაზე და მის შემოსავალზე⁵².

ჩვენთვის ცნობილ საბუთებში XVIII ს. დასასრულამდე მოხსენიებულნი არიან გორელი გარსევანიშვილების შემდეგი წარმომადგენლები:

1582 წ. 13 მარტს სვიმონ I-მა ფილიონს დაუმტყიცა გორის ციხისა და ოქონის ხატის დეკანოზობა (გსიემ, № 190 ა).

1655 წ. მარიამ დედოფალმა მამუკას კვლავ დაუმტყიცა ოქონის ხატის დეკანოზობა (გსიემ, № 190 ბ).

1664 წ. მარიამ დედოფლის წყალობის სიგელში მოხსენიებულნი არიან ოქონის ხატის დეკანოზი დავითი, გარსევანი და თამაზი (გსიემ, № 4040, № 147, № 185).

1668. IV. 15. თავნასყიდობის წიგნში — გარსევანიშვილი დეკანოზი მამუკა (ქსძ, VIII, გვ. 847, № 856).

1672 წ. ნასყიდობის ბარათში — გორისა და ოქონის ხატის დეკანოზი მარკოზი (გსიემ, № 7601/19).

1680 წ. ნასყიდობის ხელწერილში — დავითი, გარსევანი და თამაზი (გსიემ, № 7610/59).

1681 წ. საბუთში მოხსენიებულნი არიან გორისა და ოქონის ხატის დეკანოზის შვილები დავით, გარსევან და თამაზ (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Sd, № 546).

1701 წ. XI. I. ერეკლე I ულუფას უნიშნავს იასეს (გსიემ, № 155).

1725. I. 13. ვახტანგ VI-ის წყალობის წიგნში — გიორგი, მისი შვილი გრიგოლ, მისი ძმისწული გარსეუან და ონისიმე, მისი ზიდა-შვილი დეკანოზი სვიმონ, იესე, მარკოზი, საბა და ნიკოლოზი (გსიემ, № 169).

1725. XI. 20. ვახტანგ VI-ის წყალობის წიგნში — დეკანოზი გიორგი, მისი ძმა იესე, ძმისწული ნიკოლოზი, მისი შვილები — გრიგოლ და ანდრია (გსიემ, № 169).

1735 წ. თეიმურაზ II ჯამაგირსა და ულუფას უნიშნავს ერთობით კარის და ოქონის ხატის ჯვარისმტვირთველს დეკანოზს გარსევანიშვილ გიორგის და მის შვილებს, გრიგოლს და ანდრიას (გსიემ, № 156).

1738. XI. I. ნასყიდობის სიგელში — ნიკოლოზ გარსევანიშვილი (გსიემ, № 177).

1766. IX. 26. ქართლის მთავარეპისკოპოსის კირილეს მიერ მიცემულ დეკანოზობის წყალობის განახლების წიგნში — მღვდელი ბეტრე გარსევანიშვილი (გსიემ, № 160).

1793. VII. I. სიგელში — გარსევანიშვილი იაკობ მღვდელი (გსიემ, № 149).

გარსევანიშვილების სრულ საგვარეულო ნუსხა შედგენილი 1862 წ., დაცულია გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში: „სქიმა აზნაურთა გარსევანოვთა გვარისა და ჩამომავლობისა ქმნილი აზნაურის ალექსანდრე სვიმონის ძის გარსევანოვისაგან, ჯელთმძღვანელობითა მღვდლის იესე გარსევანოვითა, რომელი იყო ქართულისა ენისა მეცნიერი თავის ღროხსა, საფუძველსა ზედა მამაპაპათაგან დატევებულთა, უძველეს და უნამდვილესთა მოთხრობითა. ქალაქი გორი, ივნისის ორსა ჩყაბ წელსა. ავტორი, აზნაური ალექსანდრე სვიმონის ძე გარსევანოვი“ (გსიემ, № 162).

იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია მდებარეობდა ეს-
ლანდელი ე. წ. შამაიას ბაღის მახლობლად, დასავლეთით.

დედოფლის ეკლესიად წოდებული — ქალაქის გალავნის გა-
რეთ, ყოფილი კინოთეატრის „ივერიის“ მახლობლად.

ამილახვრების სახლში ყოფილა ეკლესია, რომელიც
ალბათ ამ გვარის იმ წარმომადგენელს ეკუთვნოდა, ვინც გორის მო-
ურავი იყო. გეგმის მიხედვით, ამილახვრების სახლი და ეკლესიაც
მდებარეობდა ახლანდელი IX საშუალო სკოლისა და რეტურისტის
შენობას შორის, მაგრამ, გაუგებარია გეგმის შემდგენელმა რატომ
მოაქცია აღნიშნული ეკლესია სომხურ ეკლესიებს შორის.

1802 წ. გეგმის ერთ-ერთი პირობითი ნიშნით (1) აღნიშნულია
ორი დანგრეული ეკლესია. ერთი ციხის გალავნის ჭიშკართან ძალიან
ახლოს, სამხრეთ-დასავლეთით, ქართული ღვთისმშობლის ეკლესიის
პირდაპირ. შეიძლება ვივარაუდოთ, ეს იყო ფარსადან გორგიჯანიძის
თხზულებაში დასახელებული „ჩაჯრუჯაძის სალდარი“⁵³. რა თქმა
უნდა, გორგიჯანიძეს, როგორც გორელს, დაეჯერებო, რომ გორში ნამკ-
დვილად არსებობდა ასეთი სახელწოდების ეკლესია, მაგრამ XVI—
XVII საუკუნეთა მიჯნაზე დაინგრა (ამ დროს მთლიანად დაინგრა
გორის ციხეც). ყოველ შემთხვევაში, შემდგომი პერიოდის წერილო-
ბით წყაროებში ჩახრუხაძის საყდარი აღარ ჩანს.

მეორე დანგრეული ეკლესიის ნაშთი იმავე გეგმაზე აღნიშნუ-
ლია ციხის ფერდობის ძირას, სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

2. სომხური ეკლესიები

საუკუნეთა განმავლობაში გორის სომხური ეკლესიების სამღვ-
დელოება პრივილეგიებითა და თავისუფლებით სარგებლობდა. მარ-
თალია, ამის დამადასტურებელ მრავალ საბუთს ჩვენამდე არ მოუღ-
წევია, მაგრამ ის, რაც ამჟამად ხელთ გვაქვს, ზოგიერთი მომენტის
აღდგენის საშუალებას გვაძლევს.

სვიმონ I-მა 1594 წ. იანვარში გორის სომეხ მღვდლებს სითარ-
ხნის ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) წიგნი მისცა, საიდანაც ვი-
გებთ, რომ ისინი წინათაც თავისუფალნი იყვნენ. მეფე აცხადებს:
„პირველთაგან ბედნიერთა პაპა და მამა ჩუენთაგან სიგელი და გუ-
ჯარნი გქონდეს და თარხნად და ჳელშეუვალად ყოფილიყუნით. აწე

ჩუენცა შეგიწყალეთ, გათარხნეთ და განთავისუფლეთ ყოვლისა სათხოვარისა და გამოსაღებისაგან“. სომეხი მღვდელეები სამუდამოდ გათავისუფლდნენ ბაშმალის (სულზე, გადასახადი), ლალის, კულუხის (გადასახადი ღვინით), ფურის ერზოს, ტიკის, ტოძარის და ულაყის გადასახადისაგან. მაგრამ ისინი ვალდებულნი იყვნენ „სათათროს. საური“ გადაეხადათ. სვიმონ მეფე ვაჭილ-ვაზირებს, გორის ტარულას, ამილახვარს, ციხისთავს, მამასახლისებს და სხვა მოხელეებს ავალებს შეასრულონ მისი ბრძანება!

როგორც ვთქვით, სითარხნის წიგნი შედგენილია ქართულ და სპარსულ ენებზე. მაგრამ მათ შორის შინაარსობრივი განსხვავებაა. სპარსულ ტექსტში სვიმონ მეფე ამბობს: „ხსენებული მღვდელეები სრულდებით ვათარხნეთ და საგადასახადო სიებიდან ამოარიცხული ვავხადეთ... რათა არავინ მოსთხოვოს... მალუჯათის* გამოსაღებებისა და საღვიანო მცირე ბაჰრასი**, თარჰის, დასთანდაზის, ბეგრის, ნადირობის, ულალის***, ულამის და სხვა სახელმწიფო (სადივნო) გადასახადის, გარდა სასახლის საურის**** და სავეზიროს (ვეზირახე)***** მოსათხოვნად“².

ამგვარად, ქართულ-სპარსულ ტექსტებს შორის განსხვავება ნათელია. მთავარი მაინც ისაა, რომ ეს განსხვავება არის იქაც, სადაც მოცემულია სომეხი მღვდელეების ვალდებულება. ქართულ ტექსტში მხოლოდ „სათათრო საურია“, სპარსულში — „სასახლის საური“ (ალბათ შაჰის სასახლისათვის გადასახადი იგულისხმება) და სავეზირო გარდასახადია.

ზემომოყვანილი სითარხნის წიგნი ჯერ თეიმურაზ I-მა 1630 წ. განუახლა „გორელ ტურტერებს“³, შემდეგ კი როსტომ მეფემ 1633 წ. დეკემბერში მცირე ცვლილებით გაიმეორა სვიმონ I-ის მიერ შედგენილი ტექსტი⁴. როსტომ-, თავის მხრივ, სომეხ მღვდლებს ათავისუფლებს „საბალახე“ გადასახადისგან, რ.მელიც საქონლის პატრონისაგან საძოვრად დაცული ადგილებით სარგებლობისათვის გადასახადის გადახდას გულისხმობდა⁵. ასე რომ, ამ გადასახადისგან გათავისუფლება კიდევ დამატებითი შეღავათი იყო.

* ძირითადი გადასახადი მიწაზე მოსავლის გარკვეული წილის ოდენობით.

** ძირითადი გადასახადი მიწაზე მოსავლის კვლობაზე.

*** სატრანსპორტო საშუალებების წარმოდგენა ბატონის საჭიროებისათვის.

**** საქართველოში საური იკრიბებოდა შაჰისათვის ფეშაჰის მისართმევად.

***** მეფის ვეზირის სასარგებლოდ ასაღები გადასახადი.

სვიმონ I-სა და როსტომ მეფის მიერ შედგენილ სპარსულ ტექსტებს შორისაც მნიშვნელოვანი განსხვავებაა, კერძოდ, ახლა როსტომი „სავეზიროს“ ნაცვლად „ლაშქრობის“ გადასახადს მოითხოვს.

სიგელზე არსებული მინაწერიდან ჩანს, რომ იგი მეფე თეიმურაზსაც განუახლებია. ცნობილია, თეიმურაზ I-მა გორელ ტერტერებს სითარხნის წიგნი მისცა⁶.

როგორც დავინახეთ, სომხური ეკლესია, ქართული ეკლესიის მსგავსად, მნიშვნელოვანი პრივილეგიებით სარგებლობდა. იგი სერიოზულ ეკონომიკურ ძალას წარმოადგენდა ქართლ-კახეთის სამეფოებში.

სომხური ეკლესიები ძლიერ დაზარალდა სვიმონ I-სა და როსტომის დროს. ადრე უკვე ვთქვით, რომ XVI საუკუნის 70-იანი წლების დასასრულიდან იმავე საუკუნის ბოლომდე გორი ოსმალების ხელში იყო. სვიმონი შეუპოვრად იბრძოდა ქალაქის გასათავისუფლებლად, რასაც, ბუნებრივია, თან ახლდა ნგრევა. როგორც ვიცით, სიმონმა გორის გათავისუფლების შემდეგ, დამარცხებულ მტერს ციხე დაანგრევინა. როცა როსტომი ყიზილბაშთა ჯარით გორში შევიდა, ყიზილბაშების მიერ „სომხების ეკლესია ცხენების თავლად იყო გამოყენებული“ — წერს დონ პიეტრო ავიტაბილე⁷. ავიტაბილეს ცნობას თუ სარწმუნოდ ჩავთვლით (სხვა ცნობა ჭერჭერობით არ მოგვეპოვება), გამოდის, რომ XVII ს. 30-იან წლებში გორის სომხურ მოსახლეობას ერთი ეკლესია ჰქონდა.

1802 წ. გეგმაზე აღნიშნულია ოთხი სომხური ეკლესია: დ ვ თ ი ს მ შ ო ბ ლ ი ს ტ ა ძ ა რ ი — ყოფილი კათოლიკეთა ეკლესიის ცოტა აღმოსავლეთით; დ ვ თ ი ს მ შ ო ბ ლ ი ს მ ი ძ ი ნ ე ბ ი ს — ქალაქის ზღავენიდან საკმაოდ მოშორებით, დაახლოებით იმ ადგილას ამჟამად რომ № 1 საბავშვო ბაღია (ჯორჯიაშვილის ქ. № 1); წ მ. ს ტ ე ფ ა ნ ე ს ი — წერეთლის ქუჩაზე №№ 3, 5, 7 სახლების ადგილას; ქ რ ი ს ტ ე ს ა ლ დ გ ო მ ი ს — გ. ერისთავის სახელობის სახელმწიფო დრამატული თეატრის მახლობლად.

დოკუმენტურ წყაროებსა და ხელნაწერთა ანდერძებში მოიხსენიება ორი სომხური ეკლესია — წ მ. დ ვ თ ი ს მ შ ო ბ ლ ი ს ა და წ მ. ს ტ ე ფ ა ნ ე ს ი. ორივე, ისევე როგორც ქართლის სხვა სომხური ეკლესიები, ახპატის ეპარქიას ეკუთვნოდა და როგორც პ. მურადიანი ვარაუდობს, ღვთისმშობლის ეკლესია ახპატის გორძაკლის რეზიდენცია იყო. როსტომ მეფის 1640 წლის სიგელში ჩანს, ამ ეკლესია-

ში ძმობაც არსებობდა. იმავე პ. მურადიანის აზრით, ღვთისმშობლის ეკლესია ის ეკლესია უნდა ყოფილიყო, კასტელის ნახატზე ციხის სამხრეთ ფერდობზე რომ ჩანს ჯვრის ფორმისა, გუმბათიანობ.

მართალია კასტელის ნახატზე გამოსახულ ეკლესიას „სომხური ეკლესია“ აწერია, მაგრამ მინაწერის სისწორე. საეკვო ხდება სხვადასხვა წყაროს მონაცემებით. ჯერ ერთი, ფ. გორგიჯანიძის მონათხრობის მიხედვით, იმ ადგილას ჩახრუხადის ეკლესია უნდა ყოფილიყო; მეორეც, შეიძლება ადრე იქ მართლა იდგა სომხური ეკლესია, რომელიც შემდეგში მოისპო, მაგრამ ის ღვთისმშობლისა არ უნდა ყოფილიყო. ღვთისმშობლის ეკლესია, 1802 წ. გეგმის მიხედვით, დღევანდელი კათოლიკური ეკლესიის ცოტა აღმოსავლეთით იდგა ბ. ჯღღაშვილისა და აკ. წერეთლის ქუჩების გადაკვეთასთან.

არ არის ცნობილი, როდის აშენდა ღვთისმშობლის ეკლესია. მოღწეულია ამ ეკლესიის 1661 წ. წარწერის ფრაგმენტის პირი. 1920 წლამდე წარწერა ინახებოდა წმ. სტეფანეს ეკლესიაში, ვიღრე მიწისძვრა გაანადგურებდა. ჯერ კიდევ XV საუკუნეში ღვთისმშობლის ეკლესიაში მიმდინარეობდა წიგნების გადაწერა. 1469 წ. სომხურ ხელნაწერის ანდერძში გორელი გადამწერი გრიგორი ღვთისმშობლის ეკლესიას უწოდებს „თუმანიანს“, ე. ი. თუმანიანთს (თუმანიშვილებს), საიდანაც შეიძლება დავასკვნათ, რომ მისი ამშენებლები თუმანიანთა გვარის წარმომადგენლები იყვნენ¹¹.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ ღვთისმშობლის ეკლესია ხალხში ყოველდღე მინდის სახელით უფრო იყო ცნობილი. ამიტომაც, რომ XVII ს. დასასრულიდან ღვთისმშობლის ეკლესიის მაგიერ წყაროებში თუმანიანთ ყოველდღე მინდის ეკლესიას ვხვდებით.

თუმანიანთ (თუმანიშვილების) ყოველდღე მინდის ეკლესია დასახელებულია 1684 წლის საბუთში, საიდანაც ჩანს, რომ ახალი საყდრის დეკანოზის ტერ ყაზარას მიერ ასტრახანიდან (ჰაშტახანი) ჩამოტანილი საეკლესიო მოსახმარი საგნები შუაზე გაყვეს და ნახევარი თუმანიანთ ეკლესიას მისცეს¹².

XVII ს. დასაწყისის ერთი საბუთიდან ვიგებთ, ვის რა შეუწირავს ან გაუკეთებია თუმანიანთ „პატარა ყოველდღე მინდის ეკლესიისათვის“: ამირალაშვილს გაბრიელს ქვიტკირის ვალავანი შემოუვლია და ერთი დუქანი შეუწირავს; მამაჯანას-შვილს ზაქარიას სამრეკლო აუშენებია და ერთი დუქანი შეუწირავს; თაყინაშვილს ზაალს საყდრისათვის ერთი ოთახი აუშენებია; თაყინაანთ მელიქ-ფარსადანას

ეკლესიისათვის ჟამტანი ხით დაუხურავს და ერთი ღუქანი შეუწირავს; ამირალანთ დოღმაზას შეუწირავს ორი ღუქანი; ამირალანთ ამირას შვილს ზურაბას ეკლესიისათვის ხორანი განუახლებია; ჩამოთვლილი ღუქნების გარდა ეკლესიას სხვა ცხრა ღუქანიც ჰქონდა. შეწირულობიდან ჩანს ეკლესია დიდი ავტორიტეტითა და გავლენით სარგებლობდა. იმავე საბუთიდან ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ ყოვლადწმინდის ეკლესიას ხის ნაშენობაც ჰქონებია.

თუმანიშვილებსა და ვინმე ზაალ თაყინაშვილს შორის დავა ჩამოვარდა „ყოვლად წმინდის ეკლესიის საქმეზედ“, მაგრამ კონკრეტულად რაზე დაობდნენ ცნობილი არ არის. თუმანიშვილების 1783 წ. არზიდან ჩანს, მათ ერეკლე II-ს მიმართეს სადავო საკითხის მოსაგვარებლად, მაგრამ თაყინაშვილმა მეფის სასამართლოს არ დაუცადა, გორში მივიდა და ტერ-სააკას დაუჯავშირდა, რომელიც სომხური ახალი საყდრის დეკანოზი იყო და რომლის შესახებ სომეხმა მღვდლებმა, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, საჩივრით მიმართეს ერეკლე II-ს.

ტერ-სააკამ „გორელები შემოჰყარა და ასე გამოუცადა: რადგანც თუმანიანი ამ თავიანთ საყდარზე გველაპარაკებიანო, ჩვენ იმათის შურით სხვა ეკლესია ავაშენოთო და ის თავიანთი ეკლესია გაუქმდესო“. იმავე კრებაზე გადაწყვიტეს, რომ ყველა გამოიღებდა ფულს ახალი ეკლესიის ასაშენებლად. ახალი ეკლესიის აშენება განიზრახეს ყოვლადწმინდის ეკლესიის მახლობლად. ამის გამო შეშფოთებული თუმანიშვილები მეფეს შესჩიოდნენ: „როდესაც იქ ეკლესია აშენდება ჩვენის შურით, ჩვენს ეკლესიაში გორელები ხომ აღარავინ შემოვა და სოფლებიდან მლოცვაიცი აღარავინ მოვა და ის ეკლესია გაუქმებული და გახარაბებული შეიქმნება“¹².

თავდაპირველად, იმის გამო, რომ თუმანიშვილების მოწინააღმდეგეებს ეკლესიის ასაშენებელი ადგილი არ ჰქონდათ, ერეკლე თავს იკავებდა ნებართვის მიცემაზე. მაგრამ სააკაშვილმა (იგივე ტერ-სააკა), რომლის გვარის წარმომადგენლები ტრადიციულად სომხური ეკლესიის წინამძღოლები იყვნენ, თავისი სახლის წინ არსებული ბაღი ეკლესიას შესწირა და მეფისაგან მშენებლობის უფლება და ზოგოერთი საეკლესიო თანამდებობა მიიღო. მეფემ მას ქართლის გორბაჯლობა და სომხური ეკლესიის დეკანოზობა უბოძა¹³.

თუმანიშვილების მიერ 1788 წ. 20 ივნისს დარეჯან დედოფლისათვის მირთმეული არზიდან ჩანს, კონფლიქტმა ისეთი სახე მიიღო,

რომ მთელი ორი წლის განმავლობაში ტერ-სააკას ყოვლადწმინდის ეკლესიაში „არც უწირვიანებია და არც ულოცვიანებია“. იმავე დროს ტერ-სააკა და მისი მომხრეები ახალ ეკლესიას აშენებდნენ და თუმანიშვილების განცხადებით მისი „საწადელი და ნდომა ეს არის, რომ ის ეკლესია ყოვლის თავისის სამწყოსით, სამრევლოთი და სამკაულით შემუსროს და დააქციოს და თავისის შურისძიებით მოგონებულ ეკლესია აღაშენოს და გააპატიოსნოს“. თუმანიშვილები შეწვევას თხოვდნენ დედოფალ დარეჯანს, რადგან თუ ეს სადაო საქმე დროულად არ მოგვარდებოდა, გამორიცხული არ იყო ხელისუფლებისათვის უსიამოვნო ამბები. თუმანიშვილები კატეგორიულად მოითხოვდნენ: „მერმე ის ეკლესია შეამუსვრიონ, თორემ ამისთანასა გაუცოთხავათ უსამართლოს შურს დიდი შფოთი და განსაცდელი სდევს“¹⁴.

დარეჯან დედოფალმა გამოძიება დანიშნა და სამართლიანობის აღდგენა ბრძანა, მაგრამ, როგორც ირკვევა, თუმანიშვილებმა ვერაღერი გააწვეეს. ტერ-სააკამ და მისმა მომხრეებმა მიზანს მიაღწიეს. მათ ახალი ეკლესია ისე ახლოს ააშენეს, რომ ყოვლადწმინდის ხის ნაშენობა მოანგრეეს, ხუთი ადლი მიწაც მიიტაცეს და საქაოდ შემოსავლიანი დუქნებიც ჩაღვეს¹⁵. 1791 წ. ტერ-სააკა აღარ ჩანს ახალსაყდრის დეკანოზად. მისი ადგილი ტერ-ყაზარას უკავია¹⁶.

ტერ-სააკას პიროვნების დამახასიათებელი ერთი საინტერესო საბუთიც არსებობს.

1792 წ. 16 ივნისს ზემო ქართლის სომხურმა სამღვდლოებამ არზა მიაართვა ერეკლე II-ს ანპატის გორძაკლის უღირსი საქციელის გამო. არზას ხელს აწერდნენ: გორის ახალი საყდრის დეკანოზი ტერ-ყაზარა, ახალი საყდრის კრებულის სახელით გორელი ტერ-სტეფანა, ცხინვალელი იარალასშვილი ტერ-მელქისეთ, გორელი ხითარიშვილი ტერ-არსტაკესა, გორელი ტერ-გრიქორა, მუხრანის დეკანოზი ტერ-არჟთინა, კარალელი ტერ-ბარსელა. ჩამოთვლილი პირები უჩიოდნენ ყოფილ გორძაკალს ტერ-სააკას. მას ძლიერ შეუვიწროებია დასახელებული პუნქტების არა მხოლოდ მრევლი, არამედ სამღვდლოებაც. „არას დროს ხუცისაგან ხუცის ხეზე მიკურუა და გალახვა არ გაგონილა“-ო, წერენ სამღვდლონი ერეკლე II-ს. მიუხედავად იმისა, რომ სომხური ეკლესიის წინამძღოლს ტერ-სააკას გორძაკლობა ჩამოერთვა, მაინც შეუპოვრად იბრძოდა აღნიშნული თანამდებობის კვლავ ხელში ჩასაგდებად. მომჩივანნი სწორედ ამიტომ მიმართავენ

დნენ მეფეს, რომ მას არ დაეშვა ტერ-სააკას მიზნის მიღწევა. ერეკლემ კანონიერად ჩათვალა სომხური სამღვდელოების საჩივარი და წინამძღოლის მოქმედება ტერ-სააკას გადაყენების შესახებ¹⁷.

მაგრამ, როგორც ჩანს, ტერ-სააკამ საბოლოოდ მაინც მიზანს მიადწია და ადრინდელ უფლებებში აღსდგა. 1799 წ. 4 თებერვალს შედგენილ ანდერძის წიგნს ხელს აწერს „გორძაკალი და დეკანოზი ტერ-სააკა“¹⁸.

წმ. სტეფანეს ეკლესიაზე ზოგიერთი ცნობა არის 1602 წ. სომხური ხელნაწერის მინაწერში, რომელიც გადაწერილია გორში ღეთისმშობლის სომხურ ეკლესიაში და საჩუქრად გადასცეს წმ. სტეფანეს ეკლესიას. მინაწერის ავტორი რსტაკესი ლოცავს ეკლესიის მშენებელს, მაგრამ არ იძლევა მის სახელს, რადგან აშენდა დიდი ხნის წინათ, ზემოაღნიშნულ წელს კი მისი განახლება მოხდა. იქვე ჩამოთვლილია რომელმა გორელმა რა მიართვა განახლებულ ეკლესიას. იმასაც ვიგებთ, რომ წმინდა სტეფანეს ეკლესიასთან ხელნაწერთა ასაკინძი სახელოსნო და სკოლა იყო¹⁹.

წმ. სტეფანეს ეკლესია დაინგრა XIX ს. I მეოთხედში. 1824 წ. გორის გეგმაზე ის აღნიშნული აღარ არის..

კათოლიკობა გორში

XIII ს. 20-იანი წლებიდან XVI ს. დასასრულამდე საქართველოში ფრანჩისკანელები და დომინიკანელები მოღვაწეობდნენ. შემდგომი საუკუნის 20—60-იან წლებში ჩვენს ქვეყანაში უმთავრესად თეატინელები მოდიან, ხოლო 1660-იანი წლებიდან კაპუჩინელები ჩნდებიან. გორში დომინიკანელთა და კაპუჩინელთა საქმიანობაზე რაიმე პირდაპირი ცნობა არ გაგვანია. მაგრამ მათი ყოფნა რომ სავარაუდოა, მიგვანიშნებს შემდეგი: რუსეთის არმიის ყოფილი პოლკოვნიკი, წარმოშობით ბელგიელი, როტიე ვატიკანის პროპაგანდის კონგრეგაციისადმი წარდგენილ მოხსენებაში (1819 წ.) — „ქრისტიანული რელიგიის შესახებ საქართველოში“, იძლევა უაღრესად საინტერესო ცნობას, რომ მას გორში უნახავს კათოლიკე მისიონერთა მიერ XV საუკუნეში სახლების ნასყიდობის საბუთები¹. როტიე ამბობს, რომ გორის ერთ-ერთ ქუჩას, რომელსაც მის დროს თბილისის ქუჩა ერქვა, წინათ, საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე, ფრანგთა ქუჩა ერქვაო². როტიე შემდეგ განაგრძობს: „იქ (გორში — ე. მ.) დღესაც ვხედავთ ერთის წისქვილის ახლოს ნანგრევებსა, რომელთა შორის მოიპოვება ერთი დიდი ქვა, რაზედაც იქაური მცხოვრებნი სანთლებს ანთებენ და ლოცულობენ, როდესაც მათ აცივ-აცივლებსთ. ამბობენ რომ იმ ადგილს აშენებული იყო კათოლიკების ეკლესიაო, რომელშიაც იყვნენ გენუელი (ჩენველი) პატრები და, რომელიც ოსმალებმა მთლათ გაანადგურესო“³.

ვიდრე თეატინელთა საქმიანობაზე საუბარს შევუდგებოდეთ, მაინამდე მოკლედ უნდა შევეხოთ ავგუსტინელთა მოსვლას საქართველოში. ისინი განსაკუთრებულმა შემთხვევამ მოიყვანა გორში.

¹ გორში ფრანგთა ქუჩის არსებობა დასტურდება. იგი ემთხვეოდა დღევანდელი რუსთაველის ქუჩის საწყის მონაკვეთს.

როგორც ცნობილია, 1624 წ. 22 სექტემბერს შაჰ აბასის ბრძანებით, შირაზში წამებით მოკლეს ქეთევან დედოფალი. ირანში ტყვეობის პერიოდში მას დაუახლოვდნენ იქ მოღვაწე ავგუსტინელი ბერები, რომლებიც შემდეგში ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ, რომ ქეთევან დედოფალმა სიკვდილის წინ კათოლიკობა მიიღო და კათოლიკედ გარდაიცვალა.

ქეთევან დედოფლის საფლავს, რომელიც ერთ ღრმა ორმოს წარმოადგენდა, მიაგნო პორტუგალიელმა ბერმა ამბროსიო დუშ-

სურ. 8. შაჰ ამბროსიო დოს ანეოსი გადასცემს ქეთევან დედოფლის რელიკვიებს მის შვილს — მეფე თეიმურაზ I-ს გორში 1628 წლის ივნისში. სურათი ლისაბონის ა. გრასას უოფილი მონასტრიდან. თარიღდება XVIII ს. პირველი მეოთხედით (რ. გულბეკიანი, ნამდვილი ცნობები საქართველოს დედოფლის ქეთევანის მოწამებრივი სიკვდილის შესახებ, ფრანგულიდან თარგმნეს ი. ტაბალუამ და ც. ბიბილიე-იშვილმა, თბ., 1987).

ანეუსმა, ნეშტი ამოიღო და თავიანთ ეკლესიაში გადაიტანა. ავგუსტინელ მისიონერთა პრეფექტმა ამბროსიოს ურჩია ნეშტი საქართველოში თეიმურაზ I-თან წაეღო. მისი აზრით, თუ ამ მომენტს მოხერხებულად გამოიყენებდნენ, შეძლებდნენ ავგუსტინელთა მისიონის

20. ე. მაპისთვალისეული

დაარსებას საქართველოში. ავგუსტინელ მისიონერთა ვიკარუსმა აღმოსავლეთში ქეთევანის ნეშტის წასვენება დაავალა ამბროსიოს და მეორე პორტუგალიელ მისიონერს სებასტიანს. პატრებმა ორჯერ სცადეს საქართველოში წასვლა, მაგრამ სებასტიანის ავადმყოფობის მიზეზით ვერ განახორციელეს. ბოლოს, როგორც ამბროსიოს მიერ ცხრიდან 1628 წ. 20 ივნისს გაგზავნილი წერილიდან ჩანს, ამბროსიო და მორჩილი ძმა პედრო დუშ სანტოში 1628 წ. 11 მაისს, ხუთწიბათს, გორში მივიდნენ და ქეთევან დედოფლის ნეშტის ერთი ნაწილი მიიტანეს⁴.

თეიმურაზმა დიდი პატივით მიიღო პატრები. მან ამბროსიო თავის სასახლეში დააყენა. პატრებმა მაშინვე არ მოახსენეს მეფეს თავიანთი ჩამოსვლის მიზეზი. მაგრამ თეიმურაზისათვის ისედაც ცნობილი იყო, რომ მისი დედის ნეშტი კათოლიკე მისიონერების ზეგნით იყო. ამის თაობაზე მას თვითონვე უთქვამს პატრებისათვის. მან როცა შეიტყო, რომ პატრებმა თან მოიტანეს მისი დედის ნაწილები, დიდად გაიხარა.

მესამე დღეს, სპეციალური წირვის შემდეგ, რომელსაც მეფე და დედოფალი ესწრებოდნენ, ამბროსიომ მეფეს გადასცა ქეთევან დედოფლის ნეშტის ნაწილი*. თეიმურაზის კითხვაზე თუ რას ისურვებდნენ პატრები, მათ მოითხოვეს გორში ადგილის გამოყოფა, სადაც ეკლესიას და საცხოვრებელ სახლს აიშენებდნენ. მეფემ პატრებს ის ადგილი უბოძა, რომელიც თვითონ აირჩიეს. მათ მიიღეს, აგრეთვე, რამდენიმე სოფელი და ყმა. პატრებმა მონასტერი და სახლი საგეს გორში. ამბროსიომ პედრო დუშ სანტოში ინდოეთში (გოაში) გაგზავნა, საიდანაც საჭირო თანხა ჩამოიტანა და გორში ააშენეს ეკლესია, რომელიც ერთ-ერთი საუკეთესო ნაგებობა იყო მთელ საქართველოში. მათ აქვე ააშენეს ულამაზესი საცხოვრებელი სახლი, რომელშიც კასტელის თქმით, მოხერხებულად ცხოვრება შეიძლებოდა⁵. პატრებს ეკლესია და სახლი მტკვრის პირას აუშენებიათ**.

მამა ამბროსიო ხშირად ესაუბრებოდა თეიმურაზს, კათალიკოს ზაქარიას და სხვა ქართველ ეპისკოპოსებსა და მღვდლებს ქართული ეკლესიის რომის ეკლესიასთან შეერთებაზე⁶. თეიმურაზის მიერ 1630

* ზ. კვიციანიძის მიხედვით, პატრებმა ქეთევან დედოფლის ნეშტის ნაწილები თეიმურაზს კახეთში მიუტანეს. სინამდვილეში აღწერილი ამბავი გორში მოხდა.

** ეს ცნობა ეკვს იწვევს. მტკვარი იმ დროს ქალაქიდან საკმაოდ მოშორებით მიედინებოდა.

წ. რომის პაპთან გაგზავნილი წერილიდან ირკვევა, რომ მან დიდად დაასაჩუქრა ავგუსტინელები. იგი წერდა: „ერთი წელიწადია, რაც ისპაანიადან წმიდა ავგუსტინეს წესის ყოვლად პატივცემულმა მამა ამბროზიომ მოგვიტანა მისი (ქეთევან დელოცალი — ე. მ.) გვამის ნაწილები. ამ სიკეთისათვის ჩვენც უხვად დავასაჩუქრეთ მამა იგი: მივეციტ მამული, რათა საცხოვრებლად საკმაო შემოსავალი ჰქონდეს, ეგრეთვე ვუბოძეთ ადგილი, რათა შესაფერი ეკლესია აიწინოს და როგორც სასუფეველის სავანეში, მუდამ ილოცოს ჩვენთვის“⁹. შემდეგში ავგუსტინელებს ბაღიც ჰქონდათ გორში¹⁰, მაგრამ სარ ვიცით შეიძინეს თუ საჩუქრად მიიღეს.

თითქმის არაფერი არ ვიცით ავგუსტინელების გორში საქმიანობაზე. მათ მცირე ხანს იმოღვაწეს. 1632 წ. გორში შავი ჭირის ეპიდემია გავრცელდა. სენი ავგუსტინელთა სახლსაც მოედო და ყველა იმსხვერპლა, ვინც მაშინ იქ იმყოფებოდა: პატრი წინამძღვარი, მღვდელი, ერთი მორჩილი ძმა და ხუთი მსახური¹¹. ამ დროს პრიორი ამბროსიო დღეშ ანუესი ნახჭევანის ეპისკოპოსთან იმყოფებოდა. მან თავისი მონასტრის მეთვალყურედ ორი დომინიკანელი სომეხი ბერი გამოგზავნა, ერთი მღვდელი იყო, ხოლო მეორე ნოვიციანტი (მორჩილი ძმა) ².

როგორც ჩანს, ამბროსიო დღეშ სანტუში კვლავ გორში დაბრუნდა და 1640 წლამდე გორში მოღვაწეობდა ცნობილი არაა შემდეგში ვინ გააგრძელა მისი საქმე ან ვინ პატრონობდა მის მიერ აგებული ეკლესიას.

1637 წ. 15 ოქტომბერს წავიდა ავგუსტინელი პატრების იღუმენი (მონასტრის წინამძღვარი), რომელიც მარტო ცხოვრობდა გორში. მის მისივე ორდენის პატრებმა გაიწვიეს ისპაანში. მან იცოდა რომ პატრები გორში აღარ დაბრუნდებოდნენ, ამიტომ მონასტრიდან წაიწყო ყველაფერი, რისი წაღებაც შეიძლებოდა¹². მან წასვლის წინ ეკლესია თეატინელებს ჩააბარა¹⁴.

კათოლიკური აჯიტაცია ინტენსიური გახდა XVII ს. I მეოთხედიდან, როცა საქართველოში მოვიდნენ თეატინელები. ადრე მოპოვებული ინფორმაცია საფუძველს აძლევდა რომის პაპს შორს მიმავალი მიზნები დაესახა. საქართველოში თეატინელთა მისიონის შექმნაში განსაკუთრებული როლი ითამაშა ცნობილმა იტალიელმა პოეტმა, ისტორიკოსმა და მოგზაურმა პიეტრო დელა ვალემ¹⁵.

პაპი ურბან VIII-ის ბრძანებით, 1626 წ., სვულის პროპაგანდის კონგრეგაციამ გადაწყვიტა საქართველოში გამოეგზავნა ხუთი პატ-

ჩრდ შვედეთში მათი რიცხვი სამამლე შემცირდა, რადგან ოსმალთა სამფლობელოებზე ხუთი პატრის მოგზაურობა სახიფათოდ ჩათვა-
ლეს. შეირჩა სამი პატრი: პიეტრო ავიტაბილე, მასვე დაევალა წინა-
მძლოლობა, ფრანჩესკო დ'აპრილე და ჯაკომო დი სტეფანო. ისინი
იმეფე წლის 23 ივლისს საქართველოსკენ გამოემგზავრნენ. მგზავ-
რობას მრავალი ხიფათი ახლდა და მათ მხოლოდ 1628 წ. 14 დეკემ-
ბერს მოაღწიეს გორს¹⁶, სადაც ეგულებოდათ თეიმურაზ პირველი.
მეფე გორიდან ერთი დღის სავალზე საფურცლებში იმყოფებოდა.
თეატონელები თვენახევრის განმავლობაში ავგუსტინელთა სახლში
ცხოვრობდნენ¹⁷. პატრებმა მეფეს ჯერ საჩუქრები გაუგზავნეს, შემ-
დეგ თვითონაც ეახლნენ და პაპის წერილი მიართვეს. წერილი გორ-
ში მცხოვრებმა ბერძენმა მღვდელ-მონაზვნებმა ბერძნულად თარგმ-
ნეს და ერთ-ერთმა მათგანმა მეფეს ქართულად წაუკითხა. თეიმურა-
ზი სოველგვარ დახმარებას დაპირდა. პატრებს გადასცეს სახლი და
ეკლესია. მართალია, ორივე ძლიერ იყო დაზიანებული ომის შედე-
გად, მაგრამ მათი შეკეთება შეძლეს¹⁸. თეიმურაზმა და პატრიარქმა
ჩაქარიამ პატრებს წირვისა და ქადაგების სრული თავისუფლება მი-
ანიჭეს¹⁹.

გორში დაბინავებისთანავე პატრებმა ქართული ენის შესწავლა
დაიწყეს, რათა ადგილობრივი მოსახლეობის მშობლიურ ენაზე ექა-
დაგათ. ყველაზე პირველად ქართულს დაეუფლა დონ ჯაკომო დი
სტეფანო²⁰. ალბათ, ამ გარემოებამ ითამაშა გადამწყვეტი როლი მისი
თეიმურაზთან დაახლოებაში. ამავე დროს პატრებმა, რომელთაც
გარკვეული სამედიცინო მომზადებაც ჰქონდათ, ხალხის მკურნალო-
ბა დაიწყეს. მოკლე ხანში მათ იმდენად გაითქვეს სახელი, რომ შო-
რეული ადგილებიდანაც ჩამოჰყავდათ სნეულები. მათვე განკურნეს
თეიმურაზის მეუღლე დედოფალი დარეჯანი, რომლის მორჩენა ვერ
შეძლეს ირანიდან ჩამოყვანილმა ექიმებმა²¹. დიდძალი ხალხი აწყდე-
ბოდა მათს ეკლესიას, სადაც პაპისა და კათოლიკური ეკლესიისადმი
სიყვარულსა და მორჩილებას უნერგავდნენ.

პატრების ასეთი პოპულარობა მოსვენებას უკარგავდა გორში
მოდვაწე ბერძენ და ქართველ მართლმადიდებელ ბერ-მონაზვნებს.
ისინი კათოლიციზმის საწინააღმდეგო აგოტაციას ეწეოდნენ. განსა-
კუთრებით აქტიურობდნენ ბერძენი ბერები, რომლებიც სამეფო
ქართან დაახლოებულნი იყვნენ და ყოველ ხერხს მიმართავდნენ პატ-
რების სახელის გასატეხად²². ბერძენების მხრივ წინააღმდეგობა შე-

წყდა მას შემდეგ რაც გორში მოვიდა ბერძენი მიტროპოლიტი, რომელიც საქართველოში მოგზაურობდა ყოველწლიური შესაწირავის ასაკრეფად. უცნობია რა საშუალებით, მაგრამ, როგორც ჭუსტო პრაქტიკოსი ამბობს: „შეველით ჩვენს მხარეზე გადმოგვეყვანა ბერძენი მიტროპოლიტი, რომელიც წარსულში ბევრს ლაპარაკობდა ჩვენს საწინააღმდეგოდ...“ გორში ყოფნის დროს ბერძენი მიტროპოლიტი რამდენიმე დღე პატრების სახლში იყო სტუმრად. კეთილად იყო განწყობილი პატრებისადმი აგრეთვე „გორის ეპისკოპოსი“, რომელმაც მიწის ნაკვეთიც კი შესთავაზა მათ, მაგრამ, ჩვენთვის გაუგებარი მიზეზით, პატრებმა უარი თქვეს ეპისკოპოსის წყალობაზე²⁴.

უფრო თბილი ურთიერთობა დამყარდა მეფესა და პატრებს შორის როცა ევროპაში მოგზაურობიდან დაბრუნდა მისი ელჩი ნიციფორე ირბახი (ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი)* და მოუთხრო იმ უზომო პატივისცემაზე, რაც მას თეატინელმა მღვდლებმა ევროპაში გაუწიეს. თეიმურაზმა მაშინვე ბრძანა, ამას იქით პატრებისათვის უღუფა ეძლიათ და ფულითაც დაეხმარა. მისიონერებმა ფული გორში თავიანთი ეკლესიის შემკობას მოახმარეს²⁵.

მორწმუნეთა მატების გამო, აგიტაბილემ სხვა მისიონერებიც მოიწვია რომიდან. 1630 წ. 18 ოქტომბერს რომიდან გამოგზავნეს ორი მისიონერი — დონ ჯუზეპე ჯულიჩე მილანელი და არქანჯელო ლამბერტი²⁶.

თეიმურაზს შექმნილი ვითარება აიძულებდა სიფრთხილე გამოეჩინა. მას კარგად ესმოდა, რომ მისი კათოლიციზმთან ლოიალური დამოკიდებულება შეიძლებოდა მოხერხებულად გამოეყენებინათ მოწინააღმდეგებსა და ისედაც არამყარი მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესებულყო. მაგრამ მეფეს არც რომთან ურთიერთობის გაფუჭება სურდა. ამიტომ მან 1630 წ. აგიტაბილე რომში გაგზავნა და თან გაატანა თავისი და ზაქარია კათალიკოსის წერილები. თეიმურაზის წერილში, ამჯერად, ჩვენთვის საინტერესოა ერთი ადგილი: „რაც შეეხება ჩვენის სამეფოს აწმყო მდგომარეობას, ძლიერ სამ-

---

* 1628 წ. იტალიურად შედგენილ ერთ-ერთ მცირე მოხსენებაში ვკითხულობთ: „ხსენებულმა თეოფილემ (თეიმურაზ I — ე. მ.) ორი თუ სამი წლის წინათ კათოლიკე მეფესთან და ჩვენ სინიორთან გაგზავნა ელჩი, სახელად ნიციფორი (ნიკოლოზ — ე. მ.), წმ. ბაზილიკის ბერი, უზარმაზარი ტანის და შავი წვერით. ხსენებული ნიციფორი გავიციანით“²⁴.

ჩუხაროა. თვით ეს თიათინელი მამებიც თვალთ ხედავენ თუ ხისა და თუ ქვის შენობათა ნანგრევებსა. ამის შესახებ ყველაფერს თვითვე მოახსენებენ თქვენს უწმინდესობას. მაგრამ ყველაზე უფრო სატირელ მდგომარეობაში ჩვენი ეკლესიებია, რადგან მტრებმა არა მარტო წაიღეს ძვირფასი წმიდა ჭურჭლები, არამედ ყველა შესამოსლები, სამკაულები და თვით ხატებიც კი წაიღეს და ასე ერთიან გაძარცვეს. ამის გამო დიდად ვევედრებით თქვენს უნეტარესობას, ჩვენებულ მამებს უშოვნოთ ყველა ის, რაც ეჭირებათ თავიანთი ეკლესიის საჭიროებისათვის და შესამკობლად, რათა უმეტესის სიადგილით გაეხსნათ გზა სანატრელის შეერთებისათვის (ქართულ და კათოლიკური ეკლესიებისა—ე. მ.)“²⁷. თეიმურაზს ავიტაბილესთვის დაუბარებია, იტალიიდან ექიმები და მხატვრები წამოეყვანა, რათა მკურნალთ ხალხისთვის ემკურნალათ, მხატვრებს კი დანგრეული ეკლესიები აღედგინათ²⁸. რომში პიეტრო დელა ვალე მოითხოვდა: „მოემარაგებინათ გორში ეკლესიის მსახურნი (რა თქმა უნდა კათოლიკენი — ე. მ.) საჭირო სამოსელით, ასევე შავი ქსოვილებით... გაიგზავნოს შლიაპები, ზღვდლის ქუდები და სხვა საგნები, რომლებიც... შეუძლებელია ყაყმა იმ მხარეში იშოვოს და არც ვინმე მოიპოვება იქ, ღინც მათ გააყეთებს“²⁹.

ავიტაბილემ რომში გარკვეული ნივთიერი შემწობა მიიღო. განაკუთრებული მნიშვნელობა იმას ჰქონდა, რომ მისიონერებს უფლება მისცეს საქართველოში წირვა-ლოცვა ქართულ ენაზე შეესრულებინათ.

1631 წ. 12 მაისს გორში მოვიდნენ დონ ჯუდიჩე მილანელი და ვრქანჯელო ლამბერტი. მათ ორი დღის შემდეგ თეიმურაზი ინახულეს, რომელიც გორიდან ერთი დღის სავალზე იმყოფებოდა. მისიონერებმა მეფეს საჩუქრები, წერილები გადასცეს და გორში გამოზრუნდნენ³⁰. მისიონერებმა, ამავე დროს, მეფის მიერ ნაბოძები ეკლესიის შეკეთება დაასრულეს გორში და წმინდა პეტრეს სახელი ჭეწოდეს. დონ კრისტოფორო დე კასტელის თქმით, თეატინელებმა ააგეს მოციქულთა თავადისადმი მიძღვნილი ეკლესია³¹. იგულისხმება გორში აგებული წმ. პეტრეს სახელობის ეკლესია. რომში დიდად კმაყოფილნი დარჩნენ გორში კათოლიკური ეკლესიის აგება რომ შეიტყვეს. პაპი ზაქარია კათალიკოსისადმი გამოგზავნილ საპასუხო წერილში წერდა: „ჩვენი საყვარელი შვილი პეტრე ავიტაბილე თეათინელი მღვდელი, დიდის სიხარულით და მოციქულბრძვის სი-

ყვარულით მივიღეთ და მოვუსმინეთ... დიდათ განიხარეს კარდინალ-
თა კრებამ, გვირვინოსანმა მეფეთა და კათოლიკე ეკლესიის ყველა
ჩრეულთა, როდესაც შეიტყეს, რომ საქართველოში თქვენის მეთა-
ურობით ეკლესია დაარსდა ჩვენი მღვდლებისა ეგ ეკლესია იქნე-
ბა სამკვიდრებელი არა მარტო ზეციერთა სათნობათა, რომელნიც
ქვეყანას ბედნიერებას მიანიჭებენ...³²

ქადაგება ეკლესიაში თუჩქულ ენაზე მიმდინარეობდა. მიუხედა-
ვად ამისა, იმდენად ბევრი ხალხი დადიოდა, რომ ვეღარ ეტეოდა.
შეიძლება გაზვიადებული იყოს, მაგრამ მაინც ყურადღების ღირსია
1632 წ. გორიდან გაგზავნილი წერილი, რომელიც მ. თამარაშვილის
ვარაუდით, დაწერილი უნდა იყოს არქანჯელო ლამბერტის მიერ:
სქართველები, რომლებსაც ჩვეულებად არა აქვსთ ეკლესიაში ხში-
რად სიარული, როდესაც კი მოდიან, ძრეულ უხამსად იქცევიან, ჩვე-
ნის მამების ქადაგებით, სულ მთლად გამოიცვალნენ. მისიონერებმა
ჩააგონეს, თუ რაოდენის მოკრძალებით და პატივით უნდა იყვნენ
ხოლომე ღვთის სახლში. ამიტომ ახლა ხშირად მოდიან ჩვენთან და
მოკრძალებით ესწრებიან ყველაფერს; წირვაზე და სხვა ღვთის მსა-
ხურებაზე დიდის მოწიწებით და კრძალებით დადიან... ის აღარ არიან,
რაც უწინ იყვნენ რაიცა ცხადად მოწმობს, თუ რაოდენად იმოქმედა
მათზე ღვთის ძლიერებამ და მადლმა... ქართველები რა ხედვენ
მეფე-დედოფალი და პატრიარქი ესდენ დიდ პატივსა, გულკეთილო-
ბასა და სიყვარულს უტხადებენ ჩვენს მისიონერებს, ამნაირის მაგა-
ლითით წაქეზებულნი, ცდილობენ მათ მიჰბადონ და მათსავით მოე-
ცყრან პატრებს. ეს ხალხი ჩვენდამი პატივისცემისა და მორჩილების
გამოცხადებით ცდილობენ მეფესა, დედოფალსა და პატრიარქ აამონ
და მათი გული მოიგონ³³.

1 ავიტაბილემ მოათავა რა თავისი საქმეები რომში, იტალიის თე-
ატინელთა სხვადასხვა მონასტერში შეკრიბა მისიონერთა ჯგუფი და
საქართველოში წამოიყვანა. ეს მისიონერები იყვნენ: ვინჩენცო კა-
ჩიფა, ღონ კრისტოფორე დე კასტელი, ანტონიო ჯანდანა, ჯუსტო
ბრატო, გაეტანო კორლიტო, მატეო ფლორინო, სერაფინო ფილენ-
ჯიერი და იერონიმე კარაფა. 1632 წ. 10 ივლისს ისინი გორში მო-
ვიდნენ³⁴. გორში იმდენად ბევრმა მისიონერმა მოიყარა თავი (15
თეატინელი და 2 ავგუსტინელი), რომ რომში განიზარახეს შეექმნათ
მისიონერთა ცონვენტი, რომელსაც მორიგეობით უხელმძღვანელებ-
დნენ იტალიელი ღონ პიეტრო ავიტაბილე და ავგუსტინელი ამ-
ბროსიო დუმანეუმი³⁵.

ხალხში ხმა გავრცელდა, პატრებმა ევროპიდან დიდძალი ფული ჩამორტანესო. ავტაბილუ როცა თეიმურაზთან მივიდა, მეფემ ათი ათასი სკუდის თხოვა სესხად. მართალია, პატრებმა შემდეგში დააჩვენეს იგი, რომ გავრცელებული ხმები სიმართლეს არ შეეფერებოდა,* მაგრამ ამ შემთხვევამ მაინც არასასურველი გავლენა მოახდინა თეიმურაზზე. მისიონერთა საწინააღმდეგო განწყობილებას ბერძნებაც აღვივებდნენ. საბერძნეთის პატრიარქი თეიმურაზს ხან თხოვნით, ხან მუქარით ურჩევდა გაეღვენა კათოლიკე მისიონერები. მაშინდელ ქართლსა და კახეთში შექმნილი პოლიტიკური ვითარებაც უარყოფით გავლენას ახდენდა მისიონერთა მოღვაწეობაზე გორში. თეიმურაზის მდგომარეობა კრიტიკული შეიქმნა. 1633 წ. როსტომ ხანი ყიზილბაშთა უზარმაზარი ჯარით ქართლში შემოვიდა. თეიმურაზი იმერეთს გაიხიზნა. ყიზილბაშთა ჯარმა მრავალი ადგილი გაძარცვა და გადაწვა. გადარჩა მხოლოდ გორი.

როსტომ მეფემ იცოდა გორში პატრების ყოფნის შესახებ და მათ შეუთვალა არ წასულიყვნენ ტყეებში გახიზნულ ხალხთან, თუ ვინმე უკვე წასული იყო მოქცებნათ და თავიანთ სახლებში დაებრუნებინათ³⁷.

პატრებმა შუალამისას შეიტყვეს თეიმურაზის გაქცევის და როსტომის მოსვლის შესახებ. ავტაბილემ მიზანშეწონილად ჩათვალა სახალ მეფესთან შესახვედრად გაეგზავნა დონ ჯაკომო და დონ არქანჯელო ავგუსტინელ პატრებთან ერთად. მათ გორის მახლობლად შეხვდათ როსტომის მხედარი, რომელმაც უთხრა: „ჩვენმა მეფემ ღიდი კმაყოფილებით გაიგო, რომ მის სამეფოში იმყოფებიან ფრანკები და რადგან ეგონა, რომ თქვენ შეიძლება სადმე მთებში ხართ გაქცეულები, გატყობინებთ და უსაფრთხოების გარანტიასაც გაძლევთ, მასთან მიხვიდეთ. იგი თქვენ კარგი თვალთ გიციქვრით და სოველგვარ შესაძლებელ წყალობასაც არ დაიშურებსო“³⁸.

კათოლიკე პატრებისადმი როსტომის კეთილგანწყობილება მაშინვე გამოჩნდა. ყიზილბაშთა ჯარი შევიდა თუ არა გორში, თეა-

---

* 1632 წლის ერთი იტალიური წერილიდან ჩანს როგორ უმწურო მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ აღმოსავლეთში წამოსული მისიონერები, რომში მთელი სამი თვის განმავლობაში დროდნენ გაეგზავნათ თუ არა 140 დუკატი საქართველოში მოღვაწე პატრებისათვის. იქვე ხაზგასმულია, რომ განსაკუთრებით მცირე დახმარებას იღებდა გორის მისიონიზმ.

ტინელთა და ავგუსტინელების ეკლესიების გარდა, ყველა სხვა ეკლესია დაკეტეს. ქართველთა ის ეკლესიები, რომელიც სიმეგრეში იყო, მეჩეთებად, ხოლო სომხების ეკლესია ცხენების თავლად გადააქციეს³⁹. ქართული და სომხური ეკლესიები დაკეტილი იყო ოთხი თვის განმავლობაში⁴⁰.

პატრებმა როსტომს მცირე საჩუქარი (იტალიიდან ჩამოტანილი მოოქრულ ჩარჩოში ჩასმული ერთი საჩკე, მწვანე მინის ლარნაკი, ზუდემაკრატლით და მოოქრული პატარა დანები) მიართვეს და კეთილი მოსვლა უსურვეს⁴¹. როსტომმა დიდი პატივით მიიღო ისინი, თეიმურაზის შიერ მინიჭებული ყველა პრივილეგია დაუმტკიცა და თავის მფარველობასაც დაპირდა⁴². მან ბრძანა არავის შეეწუხებინა პატრები და მონასტრების, ეკლესიების და სხვა ნაგებობათა აშენების სურვილიც გამოთქვა⁴³.

მეფის ასეთი განწყობილების მიუხედავად, ხალხმა იმდენად შეავიწროვა ისინი (ორჯერ ცეცხლიც კი წაუკიდეს მათ სახლს), რომ სპეციალურად დაყენებულმა ჯარისკაცებმაც ვერ უზრუნველყვეს მათი უსაფრთხოება და პატრები იძულებული გახდნენ დროებით გორიდან წასულიყვნენ⁴⁴. ავტაბილე სხვაგანაც აღნიშნავს, რომ მდებარე ხალხი კეთილი თვალთ არ უყურებდა პატრებს, „წარჩინებულები“ კი დიდ პატივისცემას ამკლავებდნენ⁴⁵. 1633 წ. ზაფხულში მდგომარეობას ისიც ართულებდა, რომ გორის ციხის მშენებლობაზე დასაქმებული იყო ყიზილბაშთა თითქმის მთელი ჯარი, რომელიც ქალაქში და მახლობელ სოფლებში დაბანაკდა. ავტაბილე პირდაპირ ამბობს: „ბევრი ავი რამ გადაგვხდა ავვისტოს თვემდე, სანამ ამ ქალაქში ციხეს აშენებდნენ“⁴⁵.

გორში მოსვლისთანავე როსტომ მეფემ მოციქულები გაუგზავნა დადიანს და დის, სიმონ გურიელის ქვრივის, მარიამის ხელი სთხოვა. დადიანმაც, თავის მხრივ, ელჩები გაგზავნა გორში როსტომთან. მათ შორის იყო ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი. სამეგრელოს მოციქულებმა გორში იხილეს მისიონერები და მათთან მოლაპარაკება გამართეს ჩოგიერთი პატრის სამეგრელოში გადასვლის შესახებ. ვინც სამეგრელოში გადავიდოდა, ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი დახმარებას პირდებოდა. მაგრამ იმჯერად არავინ არ გამოისტევა ასეთი სურვილი. მ. თამარაშვილს მიაჩნდა, რომ ოდიშის მოციქულებს თან გაჰყვნენ ლამბერტი და ჭუდიჩი⁴⁷. მაგრამ ავტაბილეს რელაციიდან ჩანს, რომ დასახლებული პატრები, გვიან, მარიამ დედოფლის მოყვანისას

ყველა გორში იმყოფებოდნენ. დედოფალი თეატინელთა მცირე სამლოცველოს ეწვია და ორივემ, ლამბერტმა და ჯუდიჩემ, მისი დიდი მოწონება დაიმსახურეს⁴⁸.

მარიამს თან ახლდა მრავალი დიდებული გურიიდან. მათაც სთხოვეს ავიტაბილეს მისიონერები ფაუგზავნა გურიაში. ასე აღმოჩნდნენ გურიაში 1634 წ. კრისტოფორო კასტელი, ანდრია ჯარდინა და მორჩილი ძმა კლაუდიო.

მარიამ დედოფალი გორში მოვიდა, დიდი ზეიმით მოინახულა ავგუსტინელთა ეკლესია და თეატინელთა მცირე სამლოცველო. მარიამზე განსაკუთრებული შთაბეჭდილება მოახდინეს ჯუდიჩემ და ლამბერტმა. პატრებიც კმაყოფილნი დარჩნენ⁴⁹, ალბათ იმით, რომ დედოფალმა მათ მატერიალური დახმარება აღმოუჩინა.

გორში პატრებთან მოვიდა ერთი პოლონელი, რომელიც მანამდე, დიდი ხნის განმავლობაში, საქართველოს სხვადასხვა ეპისკოპოსსა და მღვდელს ემსახურებოდა. მან ახლა სურვილი გამოთქვა პატრებთან ემსახურა ყოველგვარი საზღაურის გარეშე⁵⁰.

1635 წ. სექტემბერში გორში მოვიდა, აგრეთვე, დომინიკანელთა მორჩილი ძმა ჯოვანი და ლუკა, კაფას მისიონერი. მან თან მოიტანა წერილები და მცირეოდენი მოწყალება ვალებში ჩაფლული თეატინელი პატრებისათვის. ჯოვანის და ლუკას მოლაპარაკება მქონდა მისიონერ ანგოლისთან⁵¹, მაგრამ არ ვიცით რაზე.

თეატინელების გორში მოღვაწეობის დროს, 1634 წ., მოხდა ერთი საყურადღებო ამბავი, რომელიც, მართალია, დამახასიათებელი არ არის ქართველთა საერთო განწყობილებისა კათოლიკობისადმი, მაგრამ იმდენად საინტერესოა, რომ ვრცლად გადმოცემა შეიძლება. პიეტრო ავიტაბილე გვიყვება შემდეგს: ერთ-ერთმა პატრმა, დონ ჯუსტომ, ალუბოდან გორში მოიყვანა 15 წლის ქართველი თბოლი ვაჟი ნასყიდა ლაპამონი. მამამისი გარდაცვალებამდე კათოლიკობას უთანაჯრძნობდა. ყმაწვილი ყოველდღე თეატინელთა ეკლესიაში დაიარებოდა. თუ ეკლესია დაკეტილი დახვდებოდა, მაშინ ის ეკლესიის გარეთ ლოცულობდა. როცა ნასყიდა საქართველოში მოიყვანეს, მან საერო ცხოვრებაზე ხელის აღება და მონაზონად გახდომა განიზრახა.

ყმაწვილი, ჯერ კიდევ ადრე, დანიშნული იყო ვიღაც ახალგაზრდა ქალზე. ნასყიდას განზრახვიდან გამომდინარე, რა თქმა უნდა, ქორწინება ველარ შესდგებოდა და მასზე მზრუნველმა ავიტაბილემ

ყველაფერი გოგოს მამას აცნობა. მან, თავის მხრივ, ნათესაეებისა და მეგობრების მეშვეობით, ჯერ ტკბილად სცადა სასიძო გონს მოეყვანა, მაგრამ ამაოდ. მაშინ მან თავის მხრივ, მიმართა ქვეყნის ღიდაცობას, რომელთა უმრავლესობა, ავიტაბილეს თქმით, სომხები იყვნენ და დაარწმუნა ისინი, თუ დროულად არ აღკვეთდნენ ამ შემთხვევას, მაშინ პატრები სომხების გაკათოლიკებასაც დაიწყებდნენ. შეგროვდა ორასზე მეტი კაცი და თავს დაესხა პატრების სახლს, ნასყიდა შებოჭილი გამოათრიეს და მოედანზე მიიყვანეს. ყმაწვილს პირდებოდნენ, რომ თუ უარს იტყოდა თავის ახალ სარწმუნოებაზე, მაშინვე გაათავისუფლებდნენ, მაგრამ ის სიმტკიცეს არ კარგავდა.

მუქარამ და დაპირებამ შედეგი რომ არ გამოიღო, ნასყიდა წაიყვანეს გორის ციხისთავთან, რომელიც წარმოშობით ქართველი მართლმადიდებელი თავადი იყო და მოგვიანებით გამაჰმადიანდა. ციხისთავმა ნასყიდას დარაჯად ერთი სომეხი მიუყენა, პატრები კი უალრესად თავაზიანად შიილო. ბრბო არ ცხრებოდა: საჩივრით მიმართეს ჩეფეს, დედოფალს და პატრიარქს. ციხისთავმა ნასყიდა გოჯოს მამასთან ერთად თბილისში გაგზავნა. როცა ავიტაბილემ ეს გაიგო, ისიც დაუყოვნებლივ თბილისში გაემგზავრა. ის მაშინვე თავისთან დაიბარა პატრიარქმა* და განრისხებულმა უსაყვედურა: როგორ გაბედე და ჩემი ქართველები ფრანკების წესზე მოაქციეო.

სასამართლო გაიმართა მეორე დღეს. ესწრებოდნენ მეფე, კათალიკოსი და ეპისკოპოსები. როგორც ნასყიდას, ისე პატრებს, დამცველად მოეგლინათ ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი, რომელიც მაშინ თბილისში როსტომ შეფის კარზე იმყოფებოდა. ბრალმდებლები ნასყიდას სასტიკად დასჯას მოითხოვდნენ. ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილმა ვრცელი სიტყვა წარმოსთქვა. ავიტაბილე მოკლედ აღმოგვცემს იმ არგუმენტთა შესახებ, რომლებზეც მან დაცვა ააგო. ნიკოლოზის თქმით, მოცემულ შემთხვევაში საქმე არ ეხება სარწმუნოებრივ დოქტრინას, ვინაიდან მართლმადიდებლები და კათოლიკენი, ორივენი ქრისტიანები არიან, მათ შორის განსხვავება არ არის. მისი აზრით, ყველაზე საშიშია ის, რომ „ყოველ დღე ჩვენი თვალებით ვხედავთ რომ ქართველები სომხდებიან და უმრავლესობა კი თურქდება (ე. ო. მაჰმადიანდება — ე. მ.), მონებად ყიდულობენ, როგორც სპარსელები, ისე თურქნი, განა ჩატომ, არ უნდა მიიღოს კაცმა ფრანკობა?“⁵².

* ამ დროს აღმოსავლეთ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი იყო ვედემონ I (1630—1638).

ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილმა ისეთი დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა, რომ სასამართლოზე დამსწრე ქართველებმა ნასყიდას მხარდაჭერა ტაშისცემით გამოხატეს. სამაგიეროდ, სომხები და სხვა მართლმადიდებლები გრძნობდნენ თავს შეურაცხყოფილად. განსაკუთრებით ცხარობდა პატრიარქი, რომელიც პირდაპირ აცხადებდა: ნასყიდა ოღონდ ფრანკი არ გამხდარიყო და სხვა რომელიც უნდოდა, იმ სარწმუნოებაზე გადასულიყო. ავიტაბილუ პატრიარქის გაცხარების მიზეზად იმას თვლიდა, რომ მას სომხები ფულის მიცემას დაპირდნენ. კათოლიკე პატრის ნათქვამი შეიძლება სიმართლეს არ შეეფერება, რადგან მართლმადიდებლებს და კათოლიკებს შორის ტრადიციული მტრობა არსებობდა. ეს გამოსკვივის ავიტაბილუს რელაციაშიც. ამიტომ მისი მონათხრობი მართლმადიდებელ საერო თუ სასულიერო პირებზე, მათს ეკლესიაზე, რიტუალსა თუ ზნე-ჩვეულებაზე, ყოველთვის სიმართლეს არ შეეფერება. ასევე უნდა გავიგოთ ავიტაბილუს ნათქვამი სომხებსა თუ გასომხებულებზე. სომეხი სამღვდლოება ყონკურენტი იყო კათოლიკე პატრებისა მრევლის დაუფლების საქმეში. ამ განწყობილების გამომხატველია პატრი ამბროსიო დუშ სანტუშის მიერ გორიდან 1640 წ. რომში გაგზავნილი წერილი: „ჩვენი მონაზონები ამ ქრისტიანებში დიდის სიკეთის ქმნას შეიძლებენ რავდენისამე სოფლის ყიდვით, როგორც შვრებთან სომხები. თუმცა ქართველებს დიდი სიმძულვარე აქვსთ სომხებისა სარწმუნოების მხრივ, ვარნა, როდესაც მათი ყმები ხდებიან, ბევრი მათგანი გადადის სომხის წესზე. ამაზე უარესიც ვნახეთ: ზოგიერთმა მდიდარმა ურიებმა, რომლებიც საქართველოში ცხოვრობენ, გააურიავეს რამდენიმე თავიანთი ყმა და მოსამსახურე. ქართველები უეჭველად დიდის სიამოვნებით მიიღებენ ლათინურ წესსა, თუ ჩვენი ყმები გახლდენ“⁵³. საინტერესოა, რომ XVII ს. 70-იანი წლების კაპუჩინი მისიონერის იოსებ რომაელის მიხედვით, ავგუსტინელებსა და თეატიანელებს გორსა და მის მიდამოებში სოფლები და მამულები ჰქონდათ. სოფლებიდან დასახლებულია სკვითი (?) და ტინისხიდი მდ. ჯლიახვის გაღმას⁵⁴. ძნელია გარკვევა, რომელი სოფელი იგულისხმება „სკვითში“. შეიძლება სოფ. სკრის ან სოფ. ხვითის დამახინჯებული სახელია.

რა თქმა უნდა, საინტერესოა, საიდან უნდა ჰქონოდათ პატრებს სოფლები და სხვა მამულები! უნდა ვიფიქროთ, რომ სოფლები თეიფურაზ I-ის ნაბოძები იყო, რადგან, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მხო-

ლოდ თეიმურაზ I-ის პაპთან გაგზავნილ წერილშია ლაპარაკი ავგუსტინელი პატრების მამულებით დასაჩუქრებაზე.

სასამართლომ, ავიტაბილემ, როგორც ნასყიდას კათოლიკედ მომნათველი, გოგოს მამის სასარგებლოდ დააჯარიმა 12 სკუდით.

მართალია, ზემოაღწერილ შემთხვევაში პატრებმა გაიმარჯვეს, მაგრამ მათი მდგომარეობა გორში გაუარესდა. მოსახლეობის დაბალი ფენების მათ მიმართ მტრული დამოკიდებულება გაძლიერდა.

რაც შეეხება ნასყიდას, ის გორში დაბრუნების შემდეგ წიფურიაში (სამეგრელო) გადაიყვანეს, კათოლიკე ბერად აქურთაეს, სახელი შეუცვალეს და ანდრეა დაარქვეს, რადგან მისი ნამდვილი სახელი ნასყიდა, იტალიელებისათვის ძნელი გამოსათქმელი იყო.

ანდრეას, როგორც ჩანს, ქართულთან ერთად სცოდნია სომხური და თურქული ენები, გორში დაუწყია იტალიურის შესწავლა და საკმაოდ დაუფლებია კიდევ^{55*}.

საქართველოდან წასულმა ავიტაბილემ სწავლის შემდგომი განგრძობისათვის ანდრეაც რომში წაიყვანა. ისინი იმდენად დაახლოვდნენ, რომ როცა ავიტაბილეს 1639 წ. ინდოეთში ახალი მისიონის გახსნა დაავალეს, ანდრეა თან წაიყვანა. ანდრეამ გოაში ისეთი სახეული დაიმსახურა, რომ მას წმინდანს უწოდებდნენ. მაგრამ მან დიდხანს ვერ იცოცხლა. მ. თამარაშვილის ვარაუდით, 1641—1642 წწ. გარდაიცვალა^{**}. გოაში მცხოვრებ კარმელიტებს ანდრეას გვამის მოძარვა და თავიანთ ეკლესიაში დაკრძალვა სურდათ, რათა თავიანთი ეკლესიისათვის მეტი ავტორიტეტი მოეპოვებინათ. იმის გამო, რომ ავგუსტინელი ბერები უვლიდნენ ავადმყოფ ანდრეას, ავიტაბილემ და სხვა თეატინელებმა ანდრეას გვამი ავგუსტინელებს მისცეს⁵⁶.

რაც დრო გადიოდა თეატინელი მისიონერების რიცხვი გორში მცირდებოდა. როგორც ზემოთ ვთქვით, გურიაში წავიდნენ: პატრი ყრისტოფორო კასტელი, პატრი ჯარდინა და მორჩილი ძმა ცლაუდიო,

* ავიტაბილეს ცნობებიდან ისე ჩანს, თეატინელებს გორში რაღაც სასულიერო სასწავლებლის მსგავსი ჰქონდათ. იგი, სხვათაშორის, ამბობს: „ჩვენმა მორჩილმა ძმამ, ემანუილემ დ'არენამ ბრწყინვალედ დაასრულა სწავლა გორში“.

** ნასყიდა-ანდრეა, როგორც ამ ბოლო ხანებში გამოიჩინა, თავისი სიკვდილით უკრ მომკვდარა. იგი 1642 წ. მაქმადიანებს უწამებიათ და მოუკლავთ გოაში (ინდოეთი). ნასყიდა-ანდრეას წამებით სიკვდილი ასახულია სურათზე, რომელსაც მთავალია და გამოაქვეყნა პროფ. ი. ტაბალუამ გაზ. „თბილისში“ 1990 წ. 2 თებერვალს.

სამეგრელოში — პატრი ჯუდიჩე და პატრი ლამბერტი. ავიტაბილეს 11635 წლის ერთი რელაციიდან ვიგებთ, რომ ზოგიერთი პატრი და მორჩილი ძმა გორში გარდაიცვალა. ასე თანდათან გორის მისიონი საკმაოდ შემცირდა და ავიტაბილე იძულებული შეიქმნა იტალიიდან ახალი მისიონერები დაეხარებინა. 1637 წ. გორში მოვიდა ორი მისიონერი: ფრანჩესკო მაჯო და კლემენტე ვალანო. მაგრამ არც ეს უკანასკნელი დარჩა დიდხანს გორში, ჯერ სამეგრელოში გადავიდა, შემდეგ კონსტანტინოპოლში წავიდა, სადაც სომხების სკოლა დაარსდა. საბოლოოდ გორში ორი მღვდელი და ერთი მორჩილი ძმა დარჩა. შემდეგ ისინიც სამეგრელოში გადავიდნენ. ასე, რომ 1636 წლიდან გორში თეატინელები აღარ იყვნენ.

თეატინელების მოღვაწეობა კიდევ რამდენიმე ხანს გაგრძელდა იმერეთში, სამეგრელოსა და გურიაში. მაგრამ, იმავე საუკუნის 60-იან წლებში მათი რიცხობრივად შემცირებისა და რომიდან ახალი მისიონერების გამოუგზავნელობის გამო, თეატინელები გადაშენდნენ.

XVII ს. 70-იანი წლების დასაწყისიდან რომიდან საქართველოში გამოგზავნეს კაპუცინთა ორდენის ბერები. მათ დიდი გავლენებისა და მსხვერპლით თბილისამდე მოაღწიეს. რამდენიმე წლის შემდეგ კიდევ ოთხი მისიონერი მოვიდა, მაგრამ უფულობის გამო მძიმე მდგომარეობაში იყვნენ. საქართველოდან რომში შემწეობის სათხოვნელად ჩასულმა პატრმა კარლომ პროპაგანდა ფილდეში წარადგინა წინასწარ დასწულ კითხვებზე აგებული მოხსენება, რომელიც საკმაოდ ნათელ სურათს იძლევა კათოლიციზმის გავრცელებასა და მისიების მდგომარეობაზე საქართველოში. 1668 წ. 28 ნოემბრის მოხსენებიდან მოვიყვანთ მხოლოდ იმ ადგილებს, რომლებიც გორს ეხება:

„პასუხები კითხვებზე საქართველოს მისიების მდგომარეობის შესახებ.

5. ვაჭრობის ქვეყანაა, განსაკუთრებით კი ორი ქალაქი, თბილისი და გორი გამოირჩევა. ვაჭრობა საქართველოს სხვა მხარეებში ამ ორი ქალაქიდან ვრცელდება...

9. ამჟამად საქართველოში, თბილისში ეკლესია არ არის (იგულისხმება კათოლიკური ეკლესია — ე. მ.). მისიონი გვექონდა გორსა და ქუთაისში, მაგრამ ისინი მიატოვეს მღვდელებისა და თანხების ნაკლებობის გამო. თბილისი და გორი ეკუთვნიან ქართლის მეფეს.

ქუთაისი კი იმერეთის მეფეს. თბილისი დაშორებულია გორიდან 2 დღის სავალზე, ხოლო გორი ქუთაისისაგან 4 დღის სავალზე...

11. ქართლის მეფე თბილისში ზის, ზოგჯერ გორში. იმერეთისა ზის ქალაქ ქუთაისში. კახეთის მთავარი და გურიელი, რადგან ქალაქები არა აქვთ, ხან ერთ სოფელში არიან, ხან მეორეში...

13. თბილისში კათოლიკეთა ოჯახები რევამდე იქნება. იმათ გარდა ჩვენთან აღსარებას ამბობენ მრავალნი: მამაკაცები, ქალები და, ჯანსაყუთრებით მრავლად, ბავშვები. გორში, ქალაქის მთავარგამგებელი, მრავალი სოფლის პატრონი მთელი თავისი ოჯახით ქვეშაირი კათოლიკეა. ქუთაისში კათოლიკეთა ერთი ოჯახია.

14. თბილისში ექვსამდე (კათოლიკე — ე. მ.) სომეხი ვაჭარია, რომლებთანაც თავისუფლად შეგვიძლია ყველა ჩვენი წესი შევესარულოთ. მაგრამ ფორში რომ (დიდებულია — გ. მ.) ის ყველას სჯობნის. მას სხვა მიზანი არა აქვს, გარდა ჩვენი დახმარებისა, როცა ფორში მივალთ, შემოგვიერთდება ხოლმე სულიერი საზრდოს შექმნისას, ყოველთვის მის სახლში ვჩერდებით...

იქ (საქართველოში — ე. მ.) მრავალი ეკლესიაა. მარტო თბილისში იქნება 15-მდე, ნაწილი ქართველებისა, ნაწილი სომხებისა, კათოლიკეებისა კი არც ერთი. ვლოცულობთ ერთ პატარა ოთახში. ფორშიც თორმეტამდე ეკლესია იქნება. მათ შორის არის ერთი ლამაზი ეკლესია, რომელიც 20 წლის წინათ ავგუსტინელ პატრებს ფუტუნოდათ. იქვე ჰქონდათ მშვენიერი მონასტერი. დღეს ეკლესია დედოფალს ეკუთვნის და ქართველი სამღვდლონი მსახურობენ. გორში არის აგრეთვე ერთი პატარა ეკლესია, რომელიც 20 წლის წინათ თეატინელ პატრებს ეკუთვნოდათ. მიუხედავად დიდი წინააღმდეგობისა, მთავარმა ბრძანა ჩვენთვის მოეცათ, მაგრამ ამჟამადაც მათ ხელშია. მისიონერთა არყოფნისა და უსახსრობის გამო ვერ შეცინარჩუნეთ...

რაც შეეხება ავგუსტინელი პატრების ეკლესიას, მონასტერსა და ბაღს გორში, შეიძლება დავიბრუნოთ თუ ჩვენ იქ დავსახლდებით და დედოფალს ექიმობით მოვემსახურებით ან რაიმე საჩუქარს მივართმევთ, ან მოწყალებას მოიღებს.

დაახლოებით 20 ან 30 წლის წინათ გორსა და ქუთაისში ცხოვრობდნენ ავგუსტინელები და თეატინელები. მრავალი ამბობს, რომ უხლაც იხსენებენ იმ სიკეთეს რასაც ისინი ჩადიოდნენ და მრავალი კათოლიკენიც იყვნენ. დიდ სურვილს გამოსთქვამენ, რომ იმ ქალაქებში დავსახლდეთ⁵⁸.

ბე-13-ე მუხლში ნახსენები „ქალაქის მთავარგამგებელი“, რა თქმა უნდა, ამილახვარი უნდა იყოს და თუ იმ დროს ის თავისი ოჯახით კათოლიკობას აღიარებდა, მაშინ კაპუცინთა მოღვაწეობისათვის

სურ. 9

გორელი ნასყიდა-ანდრეას წამებით სიკვდილი ქ. გოაში (ინდოეთი).

ნაყოფიერი ნიადაგი არსებობდა და ამიტომაც სთხოვდნენ გორელები კაპუცინებს თავიანთი მისიონი დაეარსებინათ ამ ქალაქში.

პატრმა კარლომ საკმაო შემწეობა მიღო რომში, მაგრამ, საფიქრებელია, იგი ავადმყოფობის გამო საქართველოში აღარ დაბრუნდა. 1669 წ. რომიდან კიდევ სხვა შვიდი კაპუცინი პატრი გამოგზავნეს: იოსებ ანტონიო რომაელი, ფრანჩესკე მონტეკატინელი, სტეფანე ამელეელი, რაფაელ პარმელი, ჯუსტინო ლივორნელი, ფრანჩესკე პიემონტელი და ძმა ბართლომე სანჯულიანელი.

თბილისში მოსვლის მესამე დღეს, პატრი ჯუსტინო ლივორნელი, პატრი ფრანჩესკე პიემონტელი და ადრე, ჯერ კიდევ 1662 წ. თბილისში მისული ძმა ანდრია გორში წავიდნენ მისიონის დასაარსებლად. მისიონი დაარსდა, მაგრამ სომხებმა ახალი ძალით დაიწყეს მათი დევნა. მართალია, ქართველები უფრო კაპუცინებს უპერდნენ მხარს, რადგან, ამ შემთხვევაში, კათოლიკე პატრები სომეხ სამღვდლოებას უპირისპირდებოდნენ მართლმადიდებელ ქართველებზე გავლენის მოპოვებისათვის. სომხური ეკლესიის რეაქცია კათოლიკე პატრებისადმი სავსებით გასაგები ხდება, როცა ვკითხულობთ: პატრებს ხუთი თვის განმავლობაში 300-ზე მეტი ბავშვი მოუნათლავეტ გორში⁵⁹.

პროპაგანდა ფიდეს ერთ-ერთი აქტის მიხედვით, რომელიც დათარიღებულია 1671 წლით, მისიონერები იმ ქონების დაბრუნების იმედს არ კარგავდნენ, რაც თიატინელებსა და ავგუსტინელებს გორში ჰქონდათ პაპის, ურბან VIII-ის დროს. ამ დროს ის ქონება სომეხი მღვდლების ხელში იყო. გორში ცხოვრების ორი წლის განმავლობაში პატრი აგოსტინო ლივორნოელი ხალხს ნათლავდა სიკვდილით მუქარის მიუხედავად⁶⁰.

მისიონერების ავტორიტეტი და მათდამი ნდობა საგრძნობლად გაიზარდა. წარმატების საწინდარი, ძირითადად, მედიცინაში მათი ხანსწავლულობა იყო. ისინი უფასოდ მკურნალობდნენ. ამით შედიოდნენ კონტაქტში მაღალი თუ დაბალი წარმოშობის ადამიანებთან. ამითვე აღწევდნენ წარმატებას შეფისა და კათოლიკოსის კარზე. 1672 წ. თბილისიდან რომში გაგზავნილ წერილში ნათქვამია: „ამ დროს ჩვენი ყოველი შრომა ძრთელ კარგად წავიდა; ას კაცამდე თუ ტფილისს და თუ გორში მოვიდა ჩვენთან და აღსარება სთქვა; სხვა ბევრმა ჩვენი სარწმუნოება აღიარა და დაიწყო საიდუმლოს ხშირად მიღება, თუმცა კი ფარულად, შიშის გამო... ესლა გვაქვს ორი სახლი და ორი ეკლესია, ერთი ტფილისსა და ერთი გორში. ისიც არა ფარულად, არამედ ცხადად და ყველას წინაშე, რაც იშვიათია აღმოსავ-
21. ე. მამისთვალისველი

ლეთში⁶¹. კათოლიკობაზე დაუფარავად გადადიოდა მაღალი წარმომობის და, ზოგჯერ, ცნობილი ადამიანებიც კი.

გორში მივიდა და კათოლიკობის მიღების სურვილი გამოთქვა იმ დროისათვის ფრიად ცნობილმა პიროვნებამ, არდაშელმა, რომელიც დაახლოებული იყო ვახტანგ V შაჰნავაზთან. მისი მამა ეპისკოპოსი იყო. არდაშელი გორიდან თბილისში წავიდა და საბოლოოდ მიატოვა მართლმადიდებლობა. არდაშელის მსგავსი ადამიანების მიერ კათოლიკობის აღიარება დიდ წარმატებას უქადდა მისიონერებს, რადგან ისინი სხვებისათვის მისაბამნი ხდებოდნენ. „ამის (არდაშელი — გ. მ.) საშუალებით დიდი იმედი გვაქვს, რომ კათოლიკე სარწმუნოება ძრიელ გავრცელდეს“ — წერდნენ გახარებული პატრები რომში.

არდაშელმა აქტიურად დაუჭირა მხარი კაპუცინებს. კერძოდ ის აქეზებდა პატრებს კვლავ ხელთ ეგდოთ ადრე ხსენებული სკვითი და ტინისხიდი და სხვა მამულები, რომლებსაც მსხვილი თავადები ღაღაპატრონენ. ტინისხიდი ლევან ბატონიშვილს ეკუთვნოდა, სკვითი — პაპუნა ფალავანიშვილს.

პატრების სამისიონერო საქმიანობის წარმატების ერთ-ერთი მიზეზი მათი საგანმანათლებლო საქმიანობა იყო. ახალგაზრდობის დასავლეთეფროპულ (იტალიურ) კულტურასთან ზიარება კათოლიციზმის ერთგულების საწინდრად მიაჩნდათ. „ამ სენის საწინააღმდეგოდ, — წერდნენ პატრები რომში, — რადგან კარგა ხანია სურდათ ლათინურის და იტალიურის სწავლა, დავაწყებინეთ გრამატიკის სწავლება ამ ენებზე, გამოცდილებამ გვიჩვენა, რომ როდესაც მათ იტალიური იციან, მაშინ ვერც თავიანთი ამხანაგების დაცინვა და ვერც თავიანთი მშობლების სიმკაცრე მათ ვერ აშორებს ჩვენგან და სარწმუნოებისაგან“⁶².

მ. თამარაშვილს თავის თხზულებაში მოყვანილი აქვს ერთი უთარო წერილი*, „რომელსაც პატრებს სწერს, ვგონებ სპარსეთიდან, ალექსი გიორგინიანი (Ghiorghiniani), ძმა ფარსადან ბეგისა, რომელსაც ჰქონია სოფლები გორის ახლოს“. წერილიდან ირკვევა, რომ ალექსანდრეს ვაჟი ესტატე „წიგნსა და ენას“ პატრებთან სწავლობდა.

ვინ უნდა იყვეს ფარსადან ბეგი და მისი ძმა ალექსანდრე?

* მ. თამარაშვილი ვარაუდობდა, რომ წერილი უნდა შეედგინათ 1675 წლამდე-

ჩვენი აზრით, წერილი დაწერილია ცნობილი ისტორიკოსის ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ, ცნობილია, რომ ფარსადანს ჰყავდა სამი ძმა: ალექსი, შირიჯანი და მექინი. ისინი გორელები იყვნენ, მაგრამ ირანში მოღვაწეობდნენ⁵³.

ალექსანდრე პირველ ზარაფად ითვლებოდა შაჰის კარზე: საგარეოდ, რომ მას ცოლ-შვილი დატოვებული ჰყავდა გორში. მის ფაუს, ესტატეს, პატრები წვრთნიდნენ.

კაპუცინელთა წარმატებები დროებითი იყო. ამაზე მეტყველებს იმ ხანად საქართველოში წამყოფი ეჟან შარდენის მონათხრობი თბილისისა და გორში მოღვაწე კაპუცინებზე.

1 დიპლომატიური მისიით ირანს შიმაველი ეჟან შარდენი 1672 წ. 15 დეკემბერს ლამით ეწვია გორს. ის მაშინვე კაპუცინების სახლში მივიდა თავისი სარგებელდაცო ბარათებით. ირანს მიმავალ შარდენს თან მიჰქონდა შაჰისათვის გადასაცემი ნივთები, მაგრამ ზიფათის გამო, თავის თანამგზავრი სამეგრელოში დატოვა და ნივთებიც მას ჩააბარა. შარდენი გორში იმ იმედით მოვიდა, რომ პატრები დაუხმარებოდნენ. მათ მზადყოფნა გამოთქვეს, მაგრამ, თუ თბილისიდან თავიანთი პრედეკტის ნებართვა არ ექნებოდათ, ვერაფერს იღონებდნენ. შარდენი თბილისში წავიდა. მას თან გააყოლეს მორჩილი ძმა ანუ დე ვრტერბი, რომელიც დახელოვნებული მკურნალი და დასტაქარი იყო და დიდი პატივისცემით სარგებლობდა. მან კარგად იცოდა ქართული და შემოვლილი ჰქონდა მთელი ქართლი. ის ზამოიარჩეოდა ამტანობით, ღმობიერებითა და კეთილგონიერებით.

შარდენი მეორე დღეს (16 დეკემბერი) გორიდან გაემგზავრა⁵⁴. თბილისიდან მიმავალმა 20—22 დეკემბერი გორში გაატარა და სამეგრელოში გაემგზავრა. იმერეთში შარდენს ერთი გორელი კაპუცინი დაეწია და აცნობა, რომ მის მიერ გაძევებული მსახური თბილისიდან გორში მივიდა და შურისძიებით იმუქრებოდა.

შარდენი გორში კვლავ მივიდა 1673 წ. 22 იანვარს ლამით და 25-მდე დარჩა, შემდეგ ერთ-ერთ გორელ კაპუცინთან ერთად თბილისისაკენ გაეშურა⁵⁵.

მისიონერებს იმდენად შეუმცირდათ მრევლი და, შესაბამისად, ჩემოსავალიც, რომ მათ უახეთსა და კავკასიის სხვა ადგილებში გადასახლება განუზრახავთ⁵⁶.

გაგვიძნელდება ვთქვათ, წავიდნენ კაპუცინები დროებით გორიდან თუ არა. მაგრამ ერთი ცხადია, საკმაო ხნის ჟანმავლობაში არავითარი ცნობა არა გვაქვს მათს საქმიანობაზე.

ვიციტ, რომ 1682 წ. გორსა და თბილისში უამრავი გავრცელდა და მრავალი ადამიანი იმსხვერპლა. გორის მოსახლეობის დიდი ნაწილი შთებში გაიხიზნა. გორშიმცხოვრები პატრი კარლო პეშელისათვისაც უთხოვიათ გახიზნულიყო, მაგრამ პატრმა თავი არ მიანება უპატრონო ავადმყოფებს და თვითონაც დაავადდა. კარლო ამჯერად გადარჩა და უფრო გულმოდგინედ განაგრძო ხალხის მკურნალობა. კარლოს მსახური, გაკათოლიკებული გორელი ახალგაზრდა, ფრანჩესკეც დაავადდა. კარლოს ცდა არ დაუკლია, მაგრამ ახალგაზრდა მაინც დაიღუპა. ბოლოს კარლოც დაავადდა და გარდაიცვალა. მისი გარდაცვალების შემდეგ გორის მისიონს პატრი აღარ ჰყავდა. უამრავი იმსხვერპლა მრავალი გორელი ქართველი კათოლიკე. ამგვარად, თბილისსა და გორში მისიონის ამოწყვეტის საშიშროება შეიქმნა. თბილისიდან გაგზავნილ ერთ წერილში ნათქვამია: „ამიტომ დიდათ გევედრები, მალე ჟუველოთ, რომ ეს მისიონი არ მოისპოს, რაც საშიშია, რადგან უკანასკნელ მდგომარეობაში ვართ“⁶⁷.

1686 წ. წერილიდან ჩანს, რომ გორში პატრები კვლავ არ იყვნენ, მაგრამ ამ ქალაქში დაბრუნების იმედს არ ჰკარგავდნენ. 1689 წელს ისინი მოითხოვდნენ 64 პიასტრს, რათა სომხების ხელიდან გამოეხსნათ და აღედგინათ მონასტერი. წერილში მითითებულია, აგრეთვე, სხვანაირად კათოლიკე მღვდლის გაგზავნა გორში შეუძლებელია⁶⁸.

პატრები თავიანთ ხელმოკლეობაზე ჭანუწყვეტილ სწერდნენ საქართველოდან რომში. დაუყოვნებელ შეკეთებას მოითხოვდა თბილისის ეკლესია და მონასტერი, გორში — მონასტერი. ამ უკანასკნელისათვის პატრები 86 სკუდს მოითხოვდნენ. სულ, თბილისისა და გორის ეკლესია-მონასტრებისათვის 346 სკუდი სჭირდებოდათ⁶⁹.

1691 წლის წერილიდან ვიგებთ, რომ კაპუცინებს გორში სახლიც დაუქარგავთ. ისიც სომეხ მღვდლებს მიუთვინებიათ⁷⁰.

ხელთ გვაქვს ერთი საინტერესო საბუთი, შედგენილი პროპაგანდა ფიდეში 1698 წ., რომელსაც კაპუცინთა პრიორის მიერ 1697 წ. მ ივლისს კონგრეგაციაში წარდგენილი მოხსენება დაედო საფუძვლად. მასში აღნიშნული იყო გორის მისიონის მდგომარეობა. პრიორი, კერძოდ, კონგრეგაციის ყურადღებას მიაპყრობდა ომის შედეგად გორში კაპუცინელთა დანგრეული ეკლესიის აღდგენის აუცილებლობას. მას შესაძლებლად მიაჩნდა შამახის მისიონის მიერ 1696—1697 წლებში დაზოგილი თანხიდან 150 სკუდის გამოყენება გორის მონასტრის მოდიფიკაციისათვის.

მოხსენების საფუძველზე გამოიკვეთა შემდეგი საკითხები:

„1. რათა შენარჩუნებულ იქნეს თბილისის მისიონი, სადაც მოკლე ხანში ზედინედ ფარდაცვალა რამდენიმე მონაზონი შავი ჰიროთ, რომელიც ხშირად მუსსრს ავლებს ქვეყანას, სულ დაცარიელდება თუ იქ გორის მისიონიდან სასწრაფოდ არ გაიგზავნა მონაზონი გარდაცვლილის შემცვლელად.

2. ფეხზე დამდგარი გორის მისიონის მართო ეკლესია არარაობა იქნება, თუ არ აღსდგა მონასტერი.

3. რადგან გორის მოსახლეობა კეთილგანწყობილია მიიღოს წმინდა სარწმუნოება, იმედოვნებენ მათს შვილებს კაპუცინი პატრები გაწვრთნიან“⁷¹.

გადაწყდა გორის მისიონისათვის გამოეყოთ 150 სკუდი.

ერთი უთარილო მოხსენებიდან (იგი შეიძლება დათარიღდეს 1698 და 1699 წლით), რომელიც შედგენილია კაპუცინთა მქადაგებლის ფრა ფელიჩე მარია და სელინოს მიერ, ჩანს, რომ ქართლში მხოლოდ თბილისის მისიონი მოქმედებდა. რაც შეეხება გორს, ავტორის თქმით, იგი ორი თუ სამი წლის წინათ სპარსელების და ქართველების ომის დროს დანგრეულა*. ფელიჩე მარიასთვის ცნობილი იყო წმ. კონგრეგაციის დადგენილება გორში მისიონის აღდგენისათვის თავდაპირველად 150 სკუდის გამოყოფის შესახებ. შემდეგში ეს თანხა 180 სკუდამდე გაზარდეს⁷².

მოყვანილი მასალებიდან ჩანს, რომ კაპუცინებმა კვლავ აღიდგინეს თავიანთი უფლება გორის ეკლესიასა, მონასტერსა და სახლზე. მაგრამ არაფერია ნათქვამი, როგორ შეძლეს ამ ნაგებობათა გამოხსნა სომეხი მღვდლების ხელიდან. არც ის ჩანს, დაბრუნდნენ თუ არა მისიონერები გორში XVII საუკუნის დასასრულს.

მისიონერთა ყოფნა გორში სავარაუდოა 1713 წ. ამ დროს გორში იმყოფებოდა სულხან-საბა ორბელიანი და შედარებით ხელსაყრელი პირობები ჰქონდა შექმნილიყო მისიონერთა მოღვაწეობისათვის: გორთან არის დაკავშირებული სულხან-საბას ევროპაში მოგზაურობის მომზადება და დაწყება.

გორიდან გამოსულ ქართველ კათოლიკეთა ერთ-ერთი საუკეთესო წარმომადგენელი პატრი ტულუკაანთ დავითა იყო. მ. თამარა-

---

* მისიონერი უნდა გულისხმობდეს გიორგი XI-სა და ერეკლე I-ს შორის ბრძოლას. ერეკლე ხომ ყიზილბაშთა ჯარს ემყარებოდა.

შვილმა რომში მიაკვლია პროპაგანდა ფიდეს კოლეგიის მოწაფეთა
სიას, სადაც დავითის შესახებ არის შემდეგი ცნობები: „23 წლის
გორელი ტულუკანთ დავითა, რომელიც ბასილიანთ უფროსმა საბამ,
ქართველმა კათოლიკემ თავადმა გამოავაზენა, პროპაგანდამ მიიღო
30 ივლისს, 1725 წ. კოლეგიაში შევიდა 4 აპრილს; 10 ნოემბერს 1726
მისცა ფიცი; 1732, 22 მარტსა, დაიცვა ფილოსოფიის საჯარო დისერ-
ტაცია პრეფექტო კარდინალის წინაშე; 21 მარტს 1733 წ. ეკურთ-
ხა მღვდლად ლათინურ ტიბიკონზედ, და კაპუცინებთან მონაზნად
შევიდა; 1734 წ. ნოემბრის 28-ს გარდაიცვალა ექვსი თვის ავად-
მყოფობის შემდეგ“⁷³.

დღეისათვის დავით ტულუკაშვილის ბიოგრაფია მთლიანად ამ
ინფორმაციასზეა დამყარებული⁷⁴. გაკვირვებას იწვევს მხოლოდ ის
ფაქტი, რომ არ არის გათვალისწინებული ზ. ჰიჭინაძის მიერ ამ სა-
კითხისადმი სპეციალურად მიძღვნილი ნაშრომი, რომელიც სხვა ნა-
შრომებზე აღრე გამოქვეყნდა* და, რა თქმა უნდა, იგი ცნობილი იყო
შემდგომი დროის მკვლევართათვის. მართალია, ზ. ჰიჭინაძე თავის
ნაშრომში არ უთითებს იმ წყაროებს, რომლებითაც ის საარგებლოდ
და** მაგრამ მისი ნაშრომის უგულვებლყოფა არასწორად მიგვაჩნია.

შ. ლომსაძემ ახალციხის მუზეუმში მიაკვლია „ცხოვრება თომა
კემფელისა“, რომლის მოსახსენებელში წერია: „ყოვლით მზა და
ყოვლით მხურვალე მონა საქართველოსა გორელი ტულუკაანთ პა-
პაშვილი დავით“^{***}. მკვლევარმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ „ტულუ-
კაანთი“ არის არა გვარი, არამედ შოდგმის, წარმომავლობის აღმნი-
შვნელი ტერმინი, მაშინ როცა „პაპაშვილი“ ნამდვილი გვარია. ტერ-
მინი „ტულუკაანთი“ უნდა ნიშნავდეს ტულუკა პაპაშვილის შთა-
მომავლობას⁷⁶. ასეთივე წარმატებით შეიძლება მტკიცება იმავე
მკვლევარის მიერ უფრო შკრთალად დაყენებული მოსაზრებისა,
რომლის მიხედვით, „ტულუკაანთი“ არის გვარის აღმნიშვნელი ტერ-

* ზ. ჰიჭინაძე, უმთავრესი მიზეზები საქართველოს მიმართ რომის ყურადღე-
ბისა და გორელი პატრი ტულუკაანთ დავითა, ტფ., 1898. მ. თავდიშვილი რამდენ-
ჯერმე ასახელებს ამ თხზულებას, მაგრამ არა დ. ტულუკაშვილის ბიოგრაფიასთან
დაკავშირებით.

** ზ. ჰიჭინაძე მხოლოდ ერთგან ამბობს: „დავით ტულუკაშვილის შესახებ რაც
ხეივ, ისიც განსვენებულის ქართველ კათოლიკის „ცისკარის“ მწერლის ალექს. ჩი-
ჭუანის მდიდარის წიგნთ-საცავის ხელნაწერი წიგნების შეოხებით“.

*** მოსახსენებლის ეს ვარიანტი მ. თამარაშვილს ვატოკანის არქივის წიგნების
ხანყოფილებაში უნახავს და მთლიანად გამოქვეყნდა 1903 წ.⁷⁵.

შინი, ხოლო „პაპაშვილი“ — მამობისა, მით უმეტეს თუკი XIX სა-
უკუნეში ქიზიყში ტულუქაშვილების მთელი სოფელი ყოფილა⁷⁷,
ხოლო გორში ცხოვრობდნენ ტულუქაშვილები, რომლებიც სავაჭრო
საქმიანობას ეწეოდნენ⁷⁸.

ზ. ჭიჭინაძის გადმოცემით, რომელიც ეწინააღმდეგება მ. თამა-
რაშვილის ზემომოყვანილ საბუთს, დავითა გორის კათოლიკეთა სკო-
ლაში სწავლობდა, შემდეგ ართვინში გადასახდნით⁷⁹, საიდანაც არ-
თვინის კათოლიკეთ კონსტანტინეპოლში წაუყვანიათ და იქაურ სკო-
ლებში უსწავლია. დავითა 1731 წ. რომში წავიდა და იქ იცხოვრა და
იმოღვაწა 70-იან წლებამდე.

ზემომოყვანილ საბუთში აღნიშნულია, რომ დავითა რომში
„ბასილიანთ უფროსი საბას“ რეკომენდაციით წასულა. ცნობილია,
ბასილის წესის მონაზონი ქართველი კათოლიკე თავადი მაშინ სულ-
ხან-საბა ორბელიანი იყო⁸⁰.

სწავლის დამთავრების შემდეგ დავითა პაპის კოლეგიაში „ქარ-
თული ენის მოთარგმნავეთ და ქართული წიგნების მკითხველათ
დაუდგენიათ“⁸¹.

დავითამ რომში ხელი მოჰკიდა მთარგმნელობით საქმიანობას.
კოლეგიაში სწავლის დროს 1733 წ. იტალიურიდან თარგმნა „საქ-
რისტიანო მოძღვრება“⁸².

დავითას საქართველოში დაბრუნების შემდეგაც** არ შეუწყვე-
ტია მთარგმნელობითი საქმიანობა. ქუთაისში მოღვაწეობის პერიოდ-
ში უთარგმნია თომა კემფელის ლათინურ ენაზე დაწერილი თხზუ-
ლება — „ქრისტეს მიბაძვა“. ამ თარგმანის ხელნაწერი, შესრულე-
ბული თვით დავითას მიერ, უნახავს ზ. ჭიჭინაძეს, რომელზეც ყო-
ფილა შემდეგი მინაწერი: „მიბაძვა ქრისტესი“ თარგმანი ქუთაისის,
პატრი დავითასაგან, ვრცელი ტომია, თვით დავითას ხელით არის
ნაწერი, სხვილის ქართულის ასოებით „საქრისტიანო მოძღვრების“
ენით არის ნათარგმნი, რასაკვირველია უფრო ძველის ქართულის

---

* წიგნი პირველად დაიბეჭდა რომში 1741 წ. ქართველი მღვდლის ივანე ჯა-
ვინანთის თაოსნობით. წიგნის სათაურია: საქრისტიანო მოძღვრება საქართველოს
შისიონებში სახმარებლად, გადმოთარგმნილი იტალიურიდან ქართულს მხედრულს
ენაზე ქართველი ტულუქანთ დავითისაგან. ამავე გვარის კათოლიკეების საყოველ-
თაო და სასულიერო სარგებლობისათვის, რომში, 1741 წ.

** მ. თამარაშვილს ეკვი არ ეპარებოდა, რომ დავითა აღარ დაბრუნებულა სა-
ქართველოში.

ენით არის ნაწერი. ხელთნაწერი სხვა ნაწერებთან ერთად მე მოვი-
ქიე ალ. ჩიქუანის წიგნთ-საცავში, დღეს ეს ხელთნაწერი „წერა-კით-
ხვის სამმართველოს ეკუთვნის“^{32*}.

საქართველოში დაბრუნების შემდეგ დავითა ქუთაისში ცხოვ-
რობდა. დიდი იყო მისი გავლენა იმერეთის მეფის კარზე. ის იყო
ერთ-ერთი ინიციატორი საქართველოს გაერთიანებისა და მათ შო-
რის იმყოფებოდა, ვინც ზრუნავდა სამცხე-ჯავახეთის განთავისუფ-
ლებასზე. მის ქადაგებას გარკვეული გავლენა მოუხდენია იმერეთის
იმ დიდებულებზე, რომლებმაც დელეგაცია გაგზავნეს ერეკლე
II-სთან იმერეთის ქართლ-კახეთთან შეერთების თხოვნით³³.

დავითა დიდი სახელითა და გავლენით სარგებლობდა და „გო-
რელების წინაშე სარკეთ მდგარა“. მან ჯეროვანი უურადლება მიაქ-
ცია გორს. მისი თაოსნობით გაიხსნა სკოლა, სადაც ქართველ კა-
თოლიკეთა შვილების გარდა სწავლობდნენ ქართველ მართლმადი-
დებელთა და სომხების შვილებიც. სკოლაში, ერთ დროს, პატრი და-
ვითაც ასწავლიდა³⁴, მაგრამ არ ვიცით როდის. ზ. ჭიჭინაძის ვერსია
ტულუქაანთ დავითას ცხოვრებაზე არაფერს ვგამცნობს როდის, სად
და როგორ დაასრულა მან სიცოცხლე.

XVII ს. პირველ ნახევარში კიდევ ერთი გორელი კათოლიკე
მღვდელი პეტრე ბაღდასარ ჯანო (ჯანიძე) ყოფილა რომში. მისი მო-
გზაურობის მიზანი წმინდა ადგილების მოლოცვა იყო. ამის შესახებ
ვიციტ მის მიერ 1738 წ. 30 სექტემბერს წარდგენილი თხოვნიდან,
ნება მიეცათ რომის ერთ-ერთ ეკლესიაში წირვისა³⁵. არ ჩანს, რამ-
დენი ხანი დაყო მან რომში ან როდის დაბრუნდა სამშობლოში. ან
დაბრუნდა კი საერთოდ?

1745 წ. რომიდან საქართველოში მოვიდა ორი ეპისკოპოსი,
რომლებსაც, როგორც ჩანს, აინტერესებდათ პატრების მდგომა-
რეობა, საქმიანობა და კათოლიკობის გავრცელების დონე და შე-
საძლებლობანი. ეპისკოპოსნი გორშიც მოვიდნენ და მცირე ხანს
დარჩნენ. მათ უმასპინძლა ქართველ კათოლიკეთა ზუბალაშვილების
ოჯახმა³⁶.

XIX საუკუნის მიწურულში, გორის კათოლიკური ეკლესიის
პატრს დონ გაბრიელ ასლანიშვილს გორის ქართველ კათოლიკეთა

* აღნიშნული თხზულების ახალი თარგმანი შეასრულა ქ. გორში კათოლიკე-
ბის ეკლესიის მღვდელმა ანსელმო მღებრიშვილმა. აღსანიშნავია, ეს იყო პირველი
წიგნი დაბეჭდილი გორის სტამბაში 1889 წ.

ეკლესიის ერთ ძველ ლათინურ-ქართულ ტიბიკონში უნახავს ლათინური ჩანაწერი, რომელიც შეიცავდა ცნობას ზემოდსახელებული ორი ეპისკოპოსიდან ერთ-ერთის შესახებ. „1745 მაისის 11, რომელიც იყო დღე კვირიაკე, გორის კათოლიკეთა ახალ აღმშენებლად წმინდა სილიბისტროსი და წმ. გიორგისა, მე ფილიპე. ეპისკოპოზმა მირონი ვსცხე კატარინე შვილ გიორგისა, მარიაჟს, ანნას, თინათინს, თამარს და სხვა“⁸⁷.

იმავე დღეს, იმავე ეკლესიაში, კათოლიკეთა მრავალრიცხოვანი მრევლი შეიკრიბა და ფილიპე ეპისკოპოსმა მირონი სცხო.

ვინმე ძმა სერაფინე მალთელი 1751 წ. 4 აგვისტოს გორში ამოწმებს იმერთ-აფხაზეთის კათალიკოსის, როსტომ რაჭის ერისთავის მიერ კათოლიკობის აღიარებას: „მე, ქვემოთდ ხელის მომწერი, ქართულ ენაში გამოცდილი, ვმოწმობ, რომ აქ მოყვანილი ქართულად ნათარგმნი სარწმუნოების აღსარება, სრულად ეთანხმება ამ დაბეჭდილ დედანს, რომელიც რომში ნეტარ ხსენებულ ურბანო მერვის ბრძანებით გამოიცა პროპაგანდის სტამბით. გორი 4 აგვისტოს, 1751 წ. მე ძმა სტეფანე მალთელი, უფროსის მოადგილე, საკუთარის ხელით“⁸⁸. როგორც შემდგომი მოვლენებიდან ჩანს, 1751 წ. გორში სხვა პატრებიც იყვნენ.

1754 წ. გორისა და თბილისის სომხებმა ერთობლივად მიმართეს ერეკლე II-ს და პატრების განდევნა მოითხოვეს, რადგან ისინი ხალხს აფრანგებენო. ერეკლემ პატრების განდევნაზე უარი განაცხადა, მაგრამ საქმეში დედოფლის ჩარევის შემდეგ ბრძანა: „რომელ გაკათოლიკდეს, თავის საყუთარ სახლიდან განძევებულ იქნას და ჩამოერთვას ყველაფერიო“⁸⁹. მართალია, მეფემ კათოლიკობაზე გადასვლა აკრძალა, მაგრამ სარწმუნოებაშეცვლილი ქართველები მაინც ბევრი იყვნენ. პროპაგანდა ფიდეში წარდგენილ მოხსენებაში 1756 წელს კაპუცინი პატრი იოსებ მოდენელი აღნიშნავდა: „ამჟამად გორში მყოფი კათოლიკეები არიან 100, ფარნა სხვა კიდევ რავედენივე გაფანტული არიან აქა-იქ სოფლებში. როდესაც გზაში უშიშრობაა და რომელსამე ქარავანს გავლა შეუძლია, მისიონერები მიდიან მათ სანახვად, წვრთნიან და საიდუმლოებას უსრულებენ. თითქმის ყველა ეს კათოლიკეები, გორში თუ მის გარეთ მყოფნი, არიან ქართული ტიბიკონისა და მის თანახმად სცხოვრობენ“⁹⁰.

თეიმურაზ II უფრო შორს წავიდა გორის კათოლიკეთა შევიწროების საქმეში. მისი ბრძანებით 1755 წ., გორის კათოლიკეთა-

ეკლესია და სახლი მორწმუნეებს ჩამოერთვათ. სახლი არქიეპისკოპოსის განკარგულებაში გადავიდა. არქიეპისკოპოსი როცა გორში მივიდოდა, იმ სახლში უნდა გაჩერებულიყო, ღვთისმსახურება კი ყოფილ კათოლიკეთა ეკლესიაში აღესრულებინა⁹¹. იმავე სიგელის შინაარსზე დაყრდნობით სულ სხვანაირად (ჩვენი აზრით, არასწორად) აქვს გაგებული თეიმურაზის ღონისძიება დონ გაბრიელ ასლანიშვილს. მისი თქმით ერეკლემ ეპისკოპოსი (ასლანიშვილი ეპისკოპოსად იხსენიებს კირილეს) სამუდამოდ გადაიყვანა გორში, „რომლის მღვდელთ მთავრად ითვლებოდა, ეწირა ამ მისიონერების ეკლესიაში და საცხოვრებლად მისა ყოფილიყო მისივე მონასტერი“. ეკლესია XIX ს. დასასრულსაც მდგარა, სახლი დანგრეულა და მის ხდგილას სამრევლო სკოლა აუშენებიათ⁹².

კათოლიკეთა მფარველად კათალიკოსი ანტონ I გამოდიოდა. ეს გარკვეულად უმსუბუქებდა მდგომარეობას პატრებს. მაგრამ მართლმადიდებელი ეკლესია ვერ ითმენდა კათოლიციზმის წარმატებას. ანტიკათოლიკური მოძრაობის მეთაურად გამოვიდა თეიმურაზ II-ის ქარის მოძღვარი ზაქარია გაბაშვილი, ბესიკ გაბაშვილის მამა. ზაქარიამ, თეიმურაზის მხარდაპერით, ანტონის კათალიკოსობიდან გადაყენებას მიიღწია. ანტონმა საჯაროდ აღიარა თავისი ცდომა და ამის შემდეგ რუსეთში წასვლის ნება დართეს. ანტონის კათალიკობაში მხილება მართლმადიდებლების, განსაკუთრებით სომხებისა და ბერძნების მკაცრი რეაქცია გამოიწვია.

1756 წ. აპრილში რუსეთს მიმავალი ანტონი გორს ეწვია და აღდგომა დღეს გორის ეკლესიაში წირვის უფლება მისცეს⁹³. ის გორში კათოლიკების ეკლესიასთან ბერების სახლში გაჩერდა. მისმა ასეთმა მოქმედებამ ძლიერ ააღელვა ქალაქის სამღვდელთა. ანტონმა თავი იმით იმართლა, ნაავადმყოფარი ვარ და, რადგან ამაზე ჯუკეთისი სახლი არ არის, აქ გავჩერდიო⁹⁴. ანტონით უკმაყოფილო გორელებმა მეფეს წერილიც კი მისწერეს⁹⁵.

საინტერესოა, რატომ ითხოვა ანტონმა გორში ეწირა აღდგომა დღეს? სავარაუდოა, ანტონს სურდა გამოემშვიდობებოდა თავის ყოფილ თანამოაზრეებს — გორელ კათოლიკებს. პატრი ჟულიო ბონავენტურა ტრენტოელის მოხსენებიდან ირკვევა, რომ ანტონს კათოლიკობა გორში მიუღია: „ამ კათალიკოზმა (ანტონმა — ე. მ.), ღვთისმადლით აღძრულმა, ბოლოს მიიღო რომის წმიდა სარწმუნოება და ჩვე-

ნის მისიონერის გორის უფროსი პატრი იერონიმე ნორჩელის წინაშე აღიარა კათოლიკე სარწმუნოება⁹⁶.

პატრებმა დიდი პატივი მიაგეს ანტონს, რაც მათთვის საბედისწერო გახდა. არა მხოლოდ გორის პატრებს და სხვა კათოლიკებს, არამედ თბილისისასაც ჩამოართვეს ეკლესია და სხვა ქონება, პატრები ფანდევნეს, ხოლო იმ ქართველებს, რომლებიც კათოლიკობას აღიარებდნენ, სხვადასხვა ვნება მიაყენეს. რბევისაკენ მოუწოდებდნენ ზაქარია გაბაშვილი და მღვდელი ლარაძე. მიუხედავად იმისა, რომ მათ კათოლიკებისაგან ქრთამი აიღეს, მაინც არ დაინდეს ისინი. ამ დროს განადგურდა გორში კათოლიკეთა საავადმყოფო, წამალხანა და სასწავლებელი⁹⁷. გორის კათოლიკური ეკლესია მეფეს „იქაური არქიებისკოპოსისათვის“ გადაუცია⁹⁸.

რომში დიდი შეშფოთება გამოიწვია თბილისსა და გორში კათოლიკეთა რბევამ. რომმა პატრების დაცვა სთხოვა ავსტრიას, კონსტანტინეპოლის პატრიარქს და საფრანგეთს. საფრანგეთის ელჩმა კონსტანტინეპოლში მიიღო ბრძანება ყურადღება მიექცია საქართველოდან განდევნილი კაპუცინებისათვის. მან მართლაც შეძლო ზრდაც შეღავათები მოეპოვებინა ახალციხეში თავშეფარებული კაპუცინებისათვის, მაგრამ „სხვა ყოველი ცდა, რომ მათ დაუბრუნდეთ სველა ადგილები, საიდანაც განიდევნენ, სრულებით ამაოა, და შეიძლება მავნებელიც იყოს“⁹⁹.

1755—1773 წლებში გორელ კათოლიკებს ეკლესია აღარ ჰქონდათ. ისინი ზუბალაშვილების სახლში იკრიბებოდნენ და წესს იქ ასრულებდნენ¹⁰⁰.

1757 წ. კათოლიკე ბერებს გორში მისვლის ნება მისცეს. ერეკლე II-მ, როცა ბატონიშვილი ვახტანგის შუქრნალად პატრი ლეონარდო მოიწვია, მან ჯერ გორისა და ხელთუბნის კათოლიკებს წმინდა საიდუმლოება მიაღებინა და მერე თბილისს გაემგზავრა. ლეონარდო მეორედაც მოვიდა ახალციხიდან ერეკლეს მეუღლის ავადმყოფობასთან დაკავშირებით. ლეონარდოსთან ორი ბერძნული ტიბიკონის ქართველი მღვდელი მისულა გორიდან და კათოლიკობა მიუღიათ¹⁰¹. რაც შეეხება კაპუცინ პატრებს, ისინი, როგორც ჩანს, ქართლში დაბრუნების და დამკვიდრების დიდ ენთუზიაზმს არ ამჟღავნებდნენ. ერეკლეს მოთხოვნით, ახალციხის უფროსმა პატრმა ალოიზიმ გორში გაგზავნა პატრი გიორგი თაუტინელი. გიორგი 1767 წ. 14 მარტს მივიდა გორში¹⁰². მას მისცეს სახლი, რომელშიც

ტრაპეზი აღმართეს და კათოლიკეები ეკლესიის მაგიერ იყენებდნენ¹⁰³. ჩამორთმეული ეკლესიის მაგიერ მეფემ მისიონერებს ეკლესიის ასაშენებელად ადგილი უბოძა. მალე მშენებლობაც დაიწყო¹⁰⁴. არ ვიცით რატომ, მაგრამ ერეკლემ გიორგი თაურინელის თბილისში გადაყვანა განიზრახა, ამიტომ მის ადგილზე გამოგზავნეს პატრი ანდრია¹⁰⁵. ეკლესიის მშენებლობა დაასრულა პატრმა მაროუსმა, რომელიც გორში გარდაიცვალა 1823 წ. 79 წლის ასაკში და დაკრძალეს მის მიერ აშენებული საკურთხევლის წინ¹⁰⁶.

ერეკლემ თანდათანობით შეცვალა თავისი პოლიტიკა კათოლიკეთა მიმართ. მან გორის მამასახლისსა და ციხისთავს ორი ბარათი გაუგზავნა და პატრებისადმი ყურადღება დაავალა. პატრი ალოიზი 1768 წ. რომში სწერდა, რომ მიზნშეწონილია მისიონერების გორში დაბრუნებაო. ვიცით რომ 1770 წელს გორში ორი პატრი იყო. ამას ვიგებთ თავ. მოურავოვის მიერ გრაფ პანინისათვის გაგზავნილი წერილიდან¹⁰⁷. ესენი უნდა იყვნენ ის პატრები, რომლებიც, გიულდენშტედტის თქმით, ონიდან გადმოვიდნენ. ერთი მათგანი გორში იყო 1772 წელსაც, ხოლო მეორე კი წინა წელს ოსებს გაუძარცვავთ და მოუკლავთ გორის გზაზე¹⁰⁸.

იმავე დროს რომიდან გორში დაბრუნდა კაპუცინებთან მონოქნად შესული გორელი მორჩილი ძმა ანტონა ქართველი, რომელმაც სამისიონერო საქმიანობა თბილისში დაიწყო. მან შემდეგში კიდევ რამდენჯერმე იმოგზაურა რომში. ერთხელ, 1779 წ., მან რომიდან ჩამოიტანა პაპის მიერ იმერეთის მეფისათვის გამოგზავნილი წერილი და საათი. სხვა ცნობის მიხედვით ანტონა რომის მონასტერში კაპუცინების სამოსლით შეიმოსა 1781 წ. ის ყოფილა საუკეთესო იქიმი, რის გამო თითქმის გამუდმებით ერეკლეს კარზე იმყოფებოდა. მ. თამარაშვილის ვარაუდით, ანტონა გარდაიცვალა 1787 წლის მირველ ნახევარში¹⁰⁹.

სომეხ სამღვდელთებას აწუხებდა საქართველოში მცხოვრები სომეხების ერთი ნაწილის გადასვლა კათოლიკობაზე. მეფეს მათ მთელი რიგი კანონები გამოაცემინეს, რომლებიც სასტიკად კრძალავდნენ სომეხების გაკათოლიკებას¹¹⁰.

კათოლიკეთა დევნა ჯერ თბილისში დაიწყო. 1781 წ. 27 დეკემბერს ახალციხიდან გორში წამოსული პატრი უფროსი ანდრია მხო-

* 1930-იან წლებში ეკლესიის იატაკის შეცვლის შემდეგ საფლავის კვალი მოიშალა.

ლველი იყო კათოლიკეთა დარბევისა¹¹¹. ერეკლე პირადად მივიდა ჯორში და კათოლიკეთა დევნას ხელმძღვანელობდა. „რადგან ქვეყნის საქმეები ასე თხოულობსო; გარნა შედეგი კარგი იქნება, თუ პატრებისა და თუ მათი ერისთვისო“ — ამბობდა ერეკლე¹¹². პატრებმა კარგი შედეგი ცოტა მოგვიანებით მოიმკეს. 1781 წ. 20 ნოემბრის ბრძანებით თბილისისა და გორის პატრები და მათი ყმები გათავისუფლდნენ ყოველგვარი 'ხარჯისა და გამოსაღებისაგან, ბრძანებაში ნათქვამი იყო: „ესე წყალობის წიგნი და სიგელი გიბოძეთ ჰქვენ პატრი უფროსს ანდრიასა და ერთობილ პატრებსა. ასე, რომ ვინცაეინ თქვენი ყმანი, ან აქ ქალაქში და ან გორში იმყოფებიან. ჯამ თქვენს ყმებს არა ხარჯი და არა გამოსაღები, არა სათხოვარი და ბეგარა არა ეთხოვებოდეს რა. და არცა რა გამოერთვასთ. სალექოსა და მორიგის მეტი. რაც შეიძლება ჰქონდესთ თავიანთის შეძლებით სალეკო გამოიღონ და მორიგეთ გამოვიდნენ. ამას გარდა არაფერი არა ეთხოვოდესთ რა, ვერცა არავინ რამ გამოართვასთ და ვერც ხრავინ შეაწუხოს. და რომელნიც აქ ქალაქში ან გორში მეზაყეები იმყოფებოდეთ, თქვენთვისაც ასე გვიბრძანებია: რაც ბაჟი ეჩმიადინის ყმებსა და თუ სხვა ეკლესიების ყმებს ერთმეოდესთ ამათს ყმებსაც ის ბაჟი უნდა გამოართვათ. თუ მეტი გამოართვით რაიმე, ჩვენგან დიად საწყენო იქნება და კიდევაც გარდაგახდევინებთ. ქალაქისა და გორის მოურავნო დამელიქო და ან ვინცა ვინ ჩვენი მოხელენი და ჩვენგან გამოგზავნილნი იასაულნი იქნებოდეთ. თქვენც ასე იცოდეთ...“¹¹³.

მეფის კეთილგანწყობის მიუხედავად, გორელი სომხები ხელს არ იღებდნენ კათოლიკეების შევიწროვებაზე. 1782 წ. იანვარში დევნამ ისეთი მკაცრი ხასიათი მიიღო, რომ სისხლისღვრაც მოხდა. კაპუტცინების ეკლესიას ქვა დაუშინეს. კათოლიკეთა ერთი ნაწილი იძულებული გახდა გახიზნულიყო ზოგი თბილისში წავიდა და მეფეს მოახსენა შექმნილი ვითარების შესახებ. მეფემ კათოლიკეების ქდასაცავად ბრძანება გამოსცა¹¹⁴.

პატრებისადმი კეთილად იყო განწყობილი დედოფალი დარეჯანი. მან პატრებს გორში აჩუქა სასახლკარე ადგილი, სადაც გლახაკთა თავშესაფარი სახლები ააშენეს¹¹⁵.

ამის შემდეგ, ვიდრე საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე, ცნობები გორის მისიონზე აღარ მოგვეპოვება. XIX ს. დამდეგიდან კათოლიკე მისიონერთა როლი და მნიშვნელობა ძირფესვიანად შეი-

ცვალა. მისიონერები თავდაპირველად რუსულ მმართველობაზე ამყარებდნენ დიდ იმედებს. მთავარმმართველებმა კნორინგმაკი უფროს პატრს პირდაპირ განუცხადა: „ამას იქეთ აღარ შეიძლება ევროპიდან მისიონერების შემოსვლა“¹¹⁶. კაპუცინთა ორდენის პატრებმა რუსეთის ქვეშევრდომობა არ ისურვეს და საქართველოდან ქადაგასახლეს. უკანასკნელ პატრს გორი დაუტოვებია 1807 წლის ახლო ხანებში¹¹⁷. კაპუცინების აღგილი პოლონელმა პატრებმა დაიყავეს, რომლებმაც ქართული არ იცოდნენ. ამან კი გამოიწვია სომეხი უნიტორების გაძლიერება¹¹⁸.

მართალია, საქართველოში კვლავაც მოდიოდნენ კათოლიკეები და ერთი შეხედვით, თითქოს მათ საქმიანობაში არაფერი შეიცვალა. მაგრამ სინამდვილეში ისინი წინა საუკუნეების მსგავსად ვეღარ ასრულებდნენ რაიმე ეკონომიკურ, პოლიტკურ და კულტურულ როლს.

დასახელებული კათოლიკე ბერები გორში თავიანთ საქმიანობას მხოლოდ ამ ქალქით არ შემოფარგლავდნენ. ისინი მახლობელი დასახლებული პუნქტების ხშირი სტუმრები იყვნენ, რათა კათოლიკობა ეგავრცელებინათ. პატრები, როგორც 1771 წლის ერთი წერილიდან ირკვევა, განსაკუთრებულ ყურადღებას ოსების გაკათოლიკებას უთმობდნენ¹¹⁹. XVIII ს. ცხინვალში 20 კომლამდე კათოლიკეთა ოჯახი იყო და საკუთარი სამლოცველოც ჰქონდათ. მათი მოძღვარნი გორის პატრები იყვნენ. პატრებს მთებშიც გაუქრისტიანებიათ ასამდე ოსი, რომელთა დიდი ნაწილი ცხინვალში გადასახლებულა¹²⁰. შემდეგში ცხინვალის კათოლიკეთა რიცხვი შემცირდა და საბოლოოდ სრულიად გაქრა¹²¹.

როცა დავასრულეთ კათოლიკური მისიების მოღვაწეობაზე საუბარი, მოკლედ მაინც უნდა ითქვას წინააღმდეგობათა იმ მიზეზების შესახებ, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე თან ახლდა ამ არაქართული მოვლენის დანერგვის ცდებს.

როგორც ვნახეთ, წყაროები მისიონერთა საქმიანობაზე საკმაოდ ჭეხვდაა. მაგრამ ისინი გვიჩვენებენ მათი მოღვაწეობის მხოლოდ ერთ მხარეს — რელიგიურს. წერილობითმა ძეგლებმა (ისინი ხოპქირითადად თვით მისიონერების მიერ არის შედგენილი), მართალია ძუნწად, მაგრამ მაინც შემოგვინახა ზოგიერთი ცნობა მათი საქმიანობის იმ მხარეთა შესახებ, რაც მეტ-ნაკლებად, თითქმის ყოველთვის აღგილობრივი მოსახლეობის წინააღმდეგობას იწვევდა. სომხურ

ჩი ეკლესიის კათოლიკობის წინააღმდეგ ბრძოლას ის აადვილებდა, რომ მისიონერები სისტემატურად იმპორტული საქონლით ვაჭრობდნენ, ეწეოდნენ ხელოსნობას, განსაკუთრებით მხატვრული ხელოსნობის დარგში. მისიონერთა კომერციული და სახელოსნო საქმიანობა თბილისსა და გორში მცხოვრები სომეხი ვაჭარ-ხელოსნებისათვის მიუღებელი იყო. ასეთ ვითარებაში სომხური ეკლესია ადვილად ახერხებდა მოსახლეობის ამ ფენის დარაზმვას კათოლიკეთა წინააღმდეგ.

ფრიად საინტერესოდ და პირუთვნელად აფასებდა შარდენი კაპუცინ მისიონერთა საქმიანობას, მათი წარმატებების და წარუმატებლობის მიზეზებს. ჟან შარდენი წერდა: «კამეტი წელია, რაც ისინი (კაპუცინები — ე. მ.) რომიდან გამოუგზავნიათ; მკურნალთა სახელის წყალობით, როგორც ისინი თავიანთ თავს უწოდებენ და როგორადაც მათ მიიჩნევენ, ყველგან კარგად მოუღიათ სადაც კი მოუხურვებიათ დაბინავება, რადგანაც მედიცინას და განსაკუთრებით ქიმიას მთელს აღმოსავლეთში ნაკლებად იცნობენ და დიდად აფასებენ. თავდაპირველად ისინი დამკვიდრებულან თბილისში, შემდეგ კი გორში. შაჰნავაზ-ხანს ორსავე ქალაქში თითო სახლი უბოძებია მათთვის, თანაც ნება მიუცია თავიანთი სარწმუნოება თავისუფლად ექადაგათ... მისიონერთა შორის ის ვინც უფრო დახელოვნებულია მკურნალობაში, მთავარს თან ახლავს და მისი მფარველობის ქვეშ არის. ეს მათთვის ერთადერთ დასაყრდენს წარმოადგენს ქართველი და სომეხი სამღვდელთა წინააღმდეგ, რომლებიც დროდადრო ცდილობენ ამ მისიონერთა განდევნას, რადგან ხედავენ მათს მეტისმეტად გულმოდგინებას ხალხის თავიანთ სარწმუნოებაზე გადასაყვანად. მაგრამ რადგანაც საქართველოში არც მკურნალებია და არც დასტაქრები, ისინი მეტად საქირონი არიან სამედლიცინო და ქირურგიული პრაქტიკისათვის და ზოგიერთი მათგანი, ვინც უფრო დახელოვნებულია ამ დარგში, დიდი წარმატებით მოღვაწეობს... ჩვეულებრივად მათ გასამრჩელოს უხდიან ღვინით, ფქვილით, პირუტყვითა და ახალგაზრდა ტყვეებით. ზოგჯერ ცხენებსაც აძლევენ. ისინი მწყიდნიან ყველაფერს, რაც მათთვის სარჩოდ საქირო არ არის ან რაც გამოუხსადეგარია. ამ დიდი დახმარების გარეშე, რომელსაც მკურნალობისაგან იღებენ, მათ გაუჭირდებოდათ კონგრეგაციის მიერ გატეხული წლოური ხელფასით თავის რჩენა, რადგან თითოეული მისიონერისათვის განკუთვნილია მხოლოდ თვრამეტი რომული ეკიუპა. მათ ნება აქვთ იყოლიონ ცხენები, მსახურები, ტყვეები, ივაჭრონ,

ფული ისესხონ და გაასესხონ სარგებლით... მოუხედავად იმისა, რომ მისიონერები ოსტატურად მოქმედებენ და შეღავათებითაც სარგებლობენ, მათ მაინც ვერ მოახერხეს ქართველთა შორის თვალსაჩინო წარმატების მიღწევა¹²². შარდენმა შშვენიერად შენიშნა, რომ მისიონერები უცხონი და ზოგჯერ გაუგებარნიც იყვნენ ადგილობრივი მოსახლეობისათვის. ქართველი მართლმადიდებლები პირველად კი მტანებოდნენ კათოლიკურ ეკლესიებს. მაგრამ, როგორც ჩანს, ეს ინტერესი უცხო სანახაობით იყო გამოწვეული*. ქართველებს მიწიონერთა არც საერთო და არც საეკლესიო ცხოვრება არ ეპიტნაქვებოდათ. მოსახლეობის მიზიდვის მიზნით პატრები ხშირად თვალთმაქცობასაც კი მიმართავდნენ. მაგრამ ხალხი ამას ხვდებოდა, და შარდენის თქმით, კაპუცინებს ქრისტიანებადაც კი არ თვლიდნენ. მათი არსებობა მთლიანად სამეფო კარისა და ზოგიერთი დიდებულის კეთილგანწყობილებაზე იყო დამყარებული.

---

* შარდენის გადმოცემით, თავდაპირველად თბილისის კათოლიკურ ეკლესიაში ბევრი ხალხი დადიოდა. მათ წირვის ორიგინალობა და მგალობელთა გუნდი იზიდავდა, რომელიც ოთხი ან ხუთი ხმისაგან შედგებოდა. გუნდის სიმღერას ამშვენიერებდა ბაბთისა და შპინეტის აკომპანიმენტი. შარდენის თბილისში ყოფნის დროს ეკლესიაში ხუთი თუ ექვსი გლახაკი დადიოდა, რომლებიც მხოლოდ იმიტომ დააარებოდნენ, რომ მისიონერები გასამრჩელოს აძლევდნენ.

ЭЛЬДАР МАМИСТВАЛИШВИЛИ

ИСТОРИЯ ГОРИ (ДО 1801 г.)

Резюме

Монография ставит целью изучение истории Гори с древнейших времен до 1801 года, т. е. до воссоединения картлийско-кахетинского царства с Россией, когда в связи с утратой независимости Грузии ослабла активная роль Гори в экономическом, политическом и культурном плане. Гори утратил важнейшую функцию — защиты страны. Таким образом, с начала XIX столетия в истории Гори, как и всей Грузии вообще, начинается новый этап.

На протяжении всего средневековья Гори был одним из важнейших городов Грузии и в связи с благоприятным стратегическим положением являлся сильным городом-крепостью. Поэтому, как свидетельствуют археологические материалы, поселение здесь возникло с древнейших времен, и крепость была воздвигнута еще в античную пору, хотя ее основателем считается традиционно Давид IV Строитель, т. е. основание крепости приписывают к первой четверти XII столетия.

Однако я считаю, что первым письменным источником является армянский нарративный источник — «История» псевдо Шапуха Багратуни, где автор, повествуя о событиях X столетия, дает ценнейшие сведения о Гори.

В монографии, опираясь на многочисленные нарративные и документальные источники, исследованы все основные моменты политической истории Гори, ее роль в картлийско-кахетинском царстве после распада единого грузинского царства. Резиденция картлийских царей часто была в Гори.

Гори отстраивался и разрушался (нередко в интересах самообороны самими грузинами) в течение веков. В основном же он подвергался нападению со стороны захватчиков.

Дошедшие до нас источники позволяют восстановить облик города феодальной эпохи, в частности, с ее оградой, улицами,

22. ე. მამისტვალიშვილი 337

площадь, базаром, духанами, домами, кварталами, баней, мельницами. В Гори, так же, как и в других феодальных городах, имелись сады и виноградники. В книге уделено много внимания восстановлению внутренней и внешней архитектуры Горийской крепости, системе водоснабжения и т. д.

Коротко говорится о кровно взаимосвязанной с городом Гори и важнейшей для горийцев церкви св. Георгия (Гориджвари), об истории ее построения и реконструкции в разные периоды ее существования. Крепостные этой церкви составляли значительную часть населения Гори.

Несмотря на отсутствие письменных источников, можно утверждать, что Гори был заселен уже в античную эпоху. Сведения о населении города Гори феодальной эпохи фрагментарны, поэтому представленная нами динамика населения города в разные периоды его развития носит приблизительный характер. Приблизителен и этнический состав населения Гори. Видно, что с начала XII века, наряду с грузинским, здесь имелось и армянское население, хотя и немногочисленное. Оно и впоследствии составляло небольшую часть по сравнению с коренным населением.

Можно сказать, что средневековый Гори, подобно другим городам Грузии, стал надежным убежищем для гонимых со своей родины армян.

Армяне имели возможность беспрепятственно продолжить свою национально-культурную деятельность и участвовать в политической, экономической и культурной жизни нашей страны.

В течение долгого времени часть оторванных от своей родины армян, приобщившись к местной культуре, языку, обычаям, постепенно теряла характерные ей национальные черты и часто отличалась от грузин лишь вероисповеданием. Имели место и обратные процессы — обармянивания грузин, однако, лишь с религиозной точки зрения, в остальном они оставались грузинами.

Множество горийцев по разным причинам покидали город и селились в других городах Грузии. Известно, что переселившиеся из Гори были в большинстве своем купцами. Причинами переселения, кроме частых набегов врага, были конфессиональная, а также существующая налоговая система. Но главной причиной оставался крепостной гнет.

Основную часть населения феодального Гори составляли купцы и ремесленники, находившиеся в крепостной зависимости. Обострившиеся в деревне крепостные взаимоотношения вынуждали купцов и ремесленников искать убежище в городе.

Из села в город устремились также крепостные крестьяне. Поселившись в городе попадали под более «выносимый» гнет. Переселившийся из любого грузинского царства крестьянин продолжал оставаться собственностью своего барина, который мог распорядиться его судьбой по своему усмотрению. Были случаи, когда барину не было известно местонахождение своего крепостного, и тогда тот был для него недосыгаем. Однако, создавшаяся в городах ситуация вынуждала купца и ремесленника самому искать защитника в лице местного барина. Итак, в Гори, также, как и в других феодальных городах, юридически и реально свободных производителей не существовало. Каждый по желанию и вопреки ему должен был иметь своего господина.

В Гори крепостными владели царь, царица, князья, дворяне. В Гори было также множество церковных крепостных. Часть крепостных сама обладала крепостными и составляла имущую часть горожан. На жизнь феодального Гори определенное влияние имели представители господствующего класса. Они жили в городе непостоянно, но, имея своих крепостных, обладали дворцами, духанами, садами и т. д., не могли оставаться безучастными к событиям, происходящим в городе, и, естественно, старались вмешаться. Влияние феодальной аристократии на городскую жизнь было незначительно, т. к. Гори был царским городом, и граждане могли непосредственно связаться с центральной властью. Царь управлял городом через некоторых представителей феодалов, правда, власть феодалчиновника была все же ограничена.

Социальное положение горийцев, их обязательства, качество исполнения этих обязательств фиксировалось в специальных книгах: «Горийских книгах», «Расходных книгах».

Производственное население Гори: купцы, ремесленники, крестьяне облагались различными повинностями. Тогдашнее законодательство разделяло повинности на две основные части: светские (государственные и барские) и церковные.

Государственным налогом облагался, как правило, оптом весь город, а затем городской староста распределял его на горожан, учитывая их социальное и имущественное положение. В феодальном Гори хорошо видна классовая и внутриклассовая борьба. Население города боролось за защиту своих прав. Оно имело частые конфликты с правителем города (моуравом).

С XIV столетия моуравы почти бессменно были из рода Амилахвари.

Говоря об антифеодальной борьбе в Гори, нужно иметь в виду, что она была направлена не против феодализма вообще,

а против отдельных феодалов, или представителей власти, и в ней участвовали, в основном, купцы и ремесленники. Сравнительно организованной была борьба привилегированных слоев городского населения, которая не довольствовалась своей экономической мощью и старалась расширить некоторые свои права. Распространенной формой борьбы против феодала или феодала-чиновника было обращение к царю с жалобой. Встречаются случаи побега и вооруженного сопротивления.

На протяжении всего существования в Гори в значительной степени было развито ремесло.

В античную пору, исходя из археологических материалов, предпочтение оказывалось гончарному делу: изготовлению черепицы, кирпича, водосточных труб и т. д.

Ремесленное дело поднялось на более высокий уровень в эпоху феодального Гори. Однако, надо подчеркнуть, что Гори на протяжении своего существования, во всяком случае, до воссоединения Грузии с Россией, был более торговым центром, нежели ремесленным.

Благодаря своему благоприятному географическому положению, Гори с самого начала превратился в значительный торговый центр. О торговых взаимоотношениях Гори в античную эпоху свидетельствуют найденные на территории города материалы. Значение города как торгового центра, конечно, в разные периоды было неодинаковым. Его возвышение или упадок были обусловлены внутренним или внешним положением страны. Горийские купцы в эпоху феодализма играли серьезную экономическую роль во всей Грузии. Они были вовлечены в международную торговлю. Купцы торговали и имели свои торговые дома в России, Иране, в северном и восточном Закавказье. Как выясняется, горийские купцы достигали и Индии.

В Гори было развито и ростовщичество. Отдавали и брали в долг представители всех слоев феодального общества: крестьяне, ремесленники, купцы, князья, члены царской семьи и сам царь. Ростовщичеством занимались в основном купцы, а также представители феодальной знати и церковь, реже крестьяне и ремесленники. В долг давали как деньгами, так и натурой. Часто возвращение долга с процентом производилось натурой: зерновыми и вином.

Гори был царским городом и управлялся назначенными царем чиновниками. Однако, это не исключало вмешательство царя и феодальной аристократии в управление городом. Находясь в городе, царь не упускал случая вмешаться в городское управление и даже лично разбирал судебные дела. Подобная

деятельность царя особенно хорошо отражена в письменных источниках со времен царя Ираклия II.

Городской чиновный аппарат был довольно многочисленен и содержался в основном за счет населения.

Высшим чиновником местного управления был правитель города (моурави). Он назначался царем и ведал хозяйственными, административными и судебными делами. Правитель города не жил в Гори.

В городском правлении значительное место занимали комендант, городничий, староста и др.

Гори занимал значительное место в политической жизни феодальной Грузии, будучи центром воеводства (Садрошо).

Гори отличался обилием церквей: грузинских православных, армянских и католических. Источники дают возможность восстановить внешний и внутренний вид некоторых из них, локализовать их расположение на территории нынешнего города, установить поместья и доходы некоторых церквей, а также какие из них какими привилегиями обладали.

Положение грузинских православных церквей в церковной иерархии крайне неопределенно. Трудно установить, кто управлял горийскими грузинскими церквями. Положение осложняется и тем, что в Гори имели своих крепостных различные церкви. Они же подчинялись духовным лицам разных рангов. Изученные нами источники дают возможность утверждать, что горийская епархия была объединена в «Самтавро» и во главе ее стоял архиепископ, который носил также титул горийского епископа.

Горийскими православными церквями были: Георгия Победоносца, Успения пресвятой Богородицы, Архангела, Благовещения Богородицы, Горийской Богородицы, Иоанна Крестителя, а также церковь Царицы.

В течение многих веков духовенство горийских армянских церквей обладало привилегиями и свободой.

Они представляли серьезную экономическую силу в картлийско-кахетинском царстве. Исходя из сохранившихся материалов, в Гори были следующие армянские церкви: Богородицы, Успения Богородицы, святого Стефана и Воскресения Христа.

В монографии подробно изучена деятельность католических миссионеров в Гори, их взаимоотношения с различными классами и социальными слоями феодального общества, с официальной церковью и т. д.

შენიშვნები

პირველი თავი

გორის თავგადასავალი

1. ქართლის ცხოვრება, IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირთადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიძეის მიერ, თბ., 1973, გვ. 367.

2. Ramuasio G. B., Seconda volume delle Navigazioni et Viaggi... v. II, Venetia, 1959, p. 115 v.

3. დონ პიეტრო ავიტაბილე, ცნობები საქართველოზე (XVII ს.). შესავალი, ჰარგმანი და კომენტარები ბ. ვიორგაძისა, თბ., 1977, გვ. 26.

4. შ. ლიახვის აღმა მიკვლევულია უძველესი ხანის შრავალი სამოსახლო გორა. იხ. დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, შიდა ქართლის 1955 წ. დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბ., 1960, გვ. 185—196.

5. ლ. კილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968, გვ. 120, 122.

6. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, გვ. 123.

7. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ. იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და სძიებლები დაურთო ე. მამისთვლიშვილმა, თბ., 1981, გვ. 62.

8. Della Crimea, del suo commercio e dei suoi dominatori della origini fino al di nostri. Commentarii Storici dell'avvocato Giuseppe Canale, v. I, Genova, 1855, p. 352, 374.

9. Op. cit., II, Genova, 1856, p. 247.

10. I. Malcolm, The History of Persia from the Most Early Period to the Present Time, v. II, London, 1815.

11. Т. Б е р а д з е, Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии. Автореферат, Тб., 1986, с. 29.

12. ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქაში, თბ., 1966, გვ. 18.

13. იქვე, გვ. 19.

14. იქვე, გვ. 26.

15. ფ. გორგიჯანიძის ისტორია. ს. კაკაბაძის გამოცემა. „საისტორიო მოამბე“, II, 1925, გვ. 281.

16. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 491.
17. Ramusio, p. 115 r.—115 v.
18. XV ს. იტალიელ მოგზაურთა ცნობები..., გვ. 61.
19. ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკლევდა და კომენტარები დაურთო მ. შვალაბლიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 278—282.
- † 20. იქვე, გვ. 272—274.
21. ნ. ბერძენიშვილი, გზები.. გვ. 39.
22. იქვე, გვ. 40, 42.
23. Ramusio, p. 115 v.
24. XV ს. იტალიელი მოგზაურების ცნობები..., გვ. 62.
- † 25. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 476.
26. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, т. I, с 1768 по 1774 год. Под ред. А. А. Цагарели, СПб., 1891, с. 386.
27. Гори, древняя столица Картлинии. „Московский телеграф“, 1833, № 16, август, с. 493—512.
- 1) 28. იქვე, გვ. 496—497; დ. გერიტიშვილი, გორის ისტორია, თბ., 1954, გვ. 9.
29. ლისიმაქეს (ძვ. წ. ა. 306—281) სახელით მოპრილი ოქროს მონეტა, რომელიც საერთაშორისო ფულადი ერთეულის როლს ასრულებდა და ფართოდ იყო გავრცელებული საქართველოშიც. იხ. გ. დუნდუა, საქართველოში გავრცელებული ხელქსანდრე მაკედონელისა და ლისიმაქეს სახელით მოპრილი მონეტები. „მაინე“, ისტ. სერია, თბ., 1973, № 1.
30. ლ. ქილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 53.
31. ი. ბერძენიშვილი, გორის ციხე, თბ., 1960, გვ. 11.
32. ს. შაკალათია, გორში აღმოჩენილი ნეკროპოლის დათარიღებისათვის.
- ნ. ბარათაშვილის სახელობის პედიანტიტუტის შრომები, II, გორი, 1947, გვ. 99.
33. იქვე, გვ. 99—100.
34. იქვე, გვ. 100.
35. იქვე, გვ. 104.
36. ლ. ქილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 53.
37. ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 22, 74, 76.
38. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 716.
39. ლ. ქილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 53.
40. ი. ბერძენიშვილი, გორის ციხე, გვ. 12.
41. გ. ლომთათიძე, წინაპართა ნაკვალევი. საქართველოს არქეოლოგიის ნარკვევები, თბ., 1952, გვ. 138.
42. ლ. ქილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 54.
43. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 62.
44. იქვე, გვ. 716.
45. სტრაბონი, გვ. 127.
46. Г. М е л и х и ш в и л и. К истории древней Грузии. Тб., 1960, с. 239—240.

47. დ. ხაბუტაიშვილი, იბერიის ქალაქთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1960, გვ. 95.

48. იქვე, გვ. 103.

49. იქვე, გვ. 103; დ. გვრიტიშვილს მიაჩნდა, რომ X—XI საუკუნეებში უფლისციხე კვლავ ქართლის პოლიტიკური ცენტრი იყო. იხ. მისი გორის ისტორია, გვ. 13.

50. დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 14.

51. ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 175—176.

52. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 233.

53. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 124.

54. იქვე, გვ. 367.

55. გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ენოგრაფიული მუზეუმი (შემდგომში გსიემ), № 7601/57.

56. იქვე, № 169.

57. დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 6; შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, თბ., 1983, გვ. 98.

58. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 422, ტონთიო.

59. ჯ. გვასალია, ლიხვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, თბ., 1982, გვ. 54; დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემოქართლი-თორი, ჭავჭავთი, თბ., 1985, გვ. 94.

60. ქართულ-სპარსული საბუთები. ტექსტი დაადგინა და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუფურიძემ, თბ., 1955, №№ 143, 150, 156.

61. იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ. 39.

62. შარდენი, გვ. 296.

63. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 363.

64. ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრ., გვ. 53.

65. იქვე, გვ. 52.

66. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 244—246.

67. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 256.

68. ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრ., გვ. 53.

69. ივ. ჭავჭავიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 359.

69 ა. ს. ჭანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 294.

70. ე. ცაგარეიშვილი, ანონიმი ისტორიკოსი (ფსევდო-შაპუკი) და მისი „ისტორია“. „მრავალთავი“, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, V, თბ., 1975, გვ. 162—163.

71. იხ. ა. აბდლაძე, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX—XI საუკუნეებში, თბ., 1988, გვ. 34.

72. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 262.

73. ე. ცაგარეიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 156—157; ა. აბდლაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 33, 34, 225.

74. ე. ცაგარეიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 157.

75. ც. აბულაძე, ოსმალბობის ხანის სამი თურქული ფირმანი. „აღმოსავლური ფილოლოგია“, III, თბ., 1973, გვ. 296.
76. ა. გაბრიჭაძე, გორის ციხე ერეკლე II დროს. „საისტორიო შრომები“, I, თბ., 1945, გვ. 9, № 1.
77. იოანე ბაგრატიონი, სჯულდება, თბ., 1957, გვ. 54 (შემდეგში — სჯულდება).
78. მ. ჯანაშვილი, თამარ მეფე, ტფ., 1917, გვ. 102—103.
79. „ცისკარი“, 1867, № 2, გვ. მ.
80. ი. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 14.
81. ს. მაკალათია, ლიხვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 96.
82. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 289.
83. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 51.
84. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 117.
85. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 240.
86. იქვე, გვ. 240. შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, VII, თბ., 1966, გვ. 163—165, სადაც ნათქვამია, რომ „არღუნი დაღა სამდინაროსა მას ზედა-რომელი არს შოლა“.
87. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, თბ., 1979, გვ. 571.
88. „გორის შინდარა“. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 163, 165.
89. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 377.
90. იქვე, გვ. 218.
91. იხ. მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის, I (X—XVII სს-ის ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით). გამოსაცემად შოაშადადეს ზ. ალექსიძემ და შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1964, გვ. 242—243.
92. იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 43.
93. ვ. გამრეკელი, XIII—XIV სს. მიჯნის საქართველოს ისტორიიდან. ეპითაღმწერლის ზოგიერთი ცნობის გაგებისათვის. „მრავალთავი“, V, თბ., 1975, გვ. 183.
94. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 251.
95. რ. კიკნაძე, ეპითაღმწერლის თხზულების ერთი ადგილის შეესებისათვის. „მაინე“, ისტორიის სერია, 1971, № 4, გვ. 122.
96. იქვე, გვ. 118—119.
97. ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 189.
98. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 170.
99. ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 170.
100. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 296.
101. ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 170.
102. შდრ. იქვე, გვ. 195.
103. იქვე, გვ. 190.
104. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 296.
105. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 239.
106. ი. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 19; მ. თოგოშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონი ოსეთისა და ოსების შესახებ, თბ., 1977, გვ. 86.

107. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 296.
108. იქვე.
109. იქვე.
110. ვ. თოგოშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 88—89.
111. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 306.
112. იქვე, გვ. 306, 318.
113. იქვე, გვ. 302.
114. იქვე, გვ. 306.
115. იქვე, 318.
116. იქვე, გვ. 317. ვ. გამრეკელის გამოკვლევით, ბაყათარი უნდა გარდაცვლილიყო 1304—1306 წლებში, რადგან გილანის ლაშქრობაში აღარ მოიხსენება. ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 174.
117. დაწვრ. იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 612.
118. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 317.
119. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 256. იხ. აგრეთვე ვ. თოგოშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 89.
120. ძეგლი ერისთავთა. ქსნის ერისთავთა საგვარეულო შატბანე. ტექსტი გაშოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო შ. მესხიამ. „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, 1954, ნაკვ. 30, გვ. 350.
121. იხ. ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 175—176.
122. დაწვრ. იხ. ვ. თოგოშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 90.
123. დაწვრ. იხ. ძეგლი ერისთავთა, გვ. 350—351; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 254—256, 261.
124. სომხურ ხელნაწერთა XIV—XV საუკუნეების ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ა. აბდლაძემ, თბ., 1978, გვ. 30, 153.
125. კ. ტაბატაძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელი დამპყრობლების წინააღმდეგ XIV—XV საუკუნეების მიჯნაზე, თბ., 1974, გვ. 124.
126. იქვე, გვ. 132; დ. კაციტაძე, საქართველო XIV—XV საუკუნეთა მიჯნაზე, თბ., 1975, გვ. 145.
127. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 453.
128. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 270.
129. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 332.
130. შდრ. კ. ტაბატაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 133.
131. იქვე, გვ. 133—134.
132. იქვე, გვ. 134.
133. დ. კაციტაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 146, 179; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 697.
134. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 333.
135. დაწვრ. იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში. დოკუმენტები კრიტიკული წერილით. მსკი, ნაკვ. I, თბ., 1937, გვ. 3—68.
136. მსკი, I, გვ. 41.
137. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 282.
138. მსკი, I, გვ. 41.

139. საქართველოს სიძველენი, II, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1909, გვ. 204 ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 134.
140. მსკი, I, გვ. 43.
141. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, გაბრიელის მაგიერ უნდა იყოს გამრეკელი. იქვე, გვ. 67.
142. იქვე, გვ. 43.
143. სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები.. გვ. 83. შდრ. იქვე, გვ. 57.
144. დაწვრ. იხ. ე. მაშისთვალაშვილი, საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ღრთიერთობანი XV საუკუნის მეორე ნახევარსა და XVI საუკუნეში, თბ.ს 1981, გვ. 86—89.
145. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. შვეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ეორდანას მიერ წიგნი II, 1213 წლიდან 1700 წლამდე, ტფ., 1897, გვ. 365.
146. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 807.
147. იქვე, გვ. 568.
148. იქვე, II, გვ. 342.
149. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები... გვ. 61.
150. იქვე, გვ. 78.
151. სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები.. გვ. 86.
152. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები.. გვ. 61.
153. ივ. ჭავახიშვილი დიდად ექვობდა, რომ 1477 წ. კონსტანტინე მჭდარიყო სამეფო ტახტზე. იხ. მისი, ქართველი ერის ისტორია, IV, თბ., 1967, გვ. 125.
154. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 385.
155. იქვე.
156. მსკი, I, გვ. 44.
157. სომხური ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები... გვ. 87.
158. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 385.
159. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები... გვ. 61.
160. იქვე, გვ. 78.
161. იქვე, გვ. 61. იხ. აგრეთვე, ივ. ჭავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია IV, გვ. 118—122; რ. კიკნაძე, საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV ს. მეორე ნახევარში. ივ. ჭავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი შრომები, IV, თბ., 1964, გვ. 119—122.
162. ბადახში ანუ ძვირფასი ლალის ქვა. იხ. რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 119—121.
163. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები... გვ. 62.
164. მსკი, I, გვ. 16, 44.
165. განსხვავებული მოსაზრება იხ. ივ. ჭავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 110.
166. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები... გვ. 62.
167. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 385.
168. იქვე.
169. იქვე, გვ. 897.

170. კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Sd, № 480.

171. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 130—131, № 45.

172. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 392.

173. იქვე.

174. ქრონიკები (კინკლესების ისტორიული მინაწერები). ტექსტი გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო ჯ. ოდიშელმა, თბ., 1968, გვ. 37.

175. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 392, 809.

176. იქვე, II, გვ. 487.

177. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები XVI—XIX სს. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, შენიშვნები და განმარტებანი დაურთო ავთ. იოსელიანმა, თბ., 1980, გვ. 340.

178. დაწვრ. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 209—212.

179. იქვე. იხ. აგრეთვე მცირე ქრონიკები, გვ. 103, შენ. 18.

180. მ. სეანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, XVI—XVII სს., თბ., 1971, გვ. 44.

181. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 396.

182. დაწვრ. იხ. ე. შამისთვალისვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 124—126.

183. ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვ. ფუთურიძემ. შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ, თბ., 1966, გვ. 21.

184. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 396.

185. ს. კაკაბაძე, ისტორიულ საბუთები, II, ტფ., 1913, გვ. 33.

186. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 116.

187. შაჰ თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან. სპარსული ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, თარგმნა, შენიშვნები და წინასიტყვაობა დაურთო კ. ტაბატაძემ, თბ., 1976, გვ. 53.

88. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 215—216.

189. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 365; IV, გვ. 404—405; ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 215.

190. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 216.

191. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 507; IV, გვ. 405.

192. ისქანდერ მუნში. ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, თბ., 1969, გვ. 66.

193. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 510; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 116.

194. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 217.

195. ჰასან რუმლუ, გვ. 35.

196. L. T a r d y, Rapports diplomatiques... v. 24, p. 104.

197. ისქანდერ მუნში, გვ. 23; ჰასან რუმლუ, გვ. 36.

198. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 511; ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 218.

199. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 367, 512.

200. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVI სს.). ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა, თბ., 1961, გვ. 49; ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 522; IV, გვ. 411.
201. თურქეთ-სპარსეთის ომი და ქრისტიანი ქართველები. იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ე. შამისთვალისვილიძე, თბ., 1987, გვ. 33.
202. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 130.
203. თურქეთ-სპარსეთის ომი... გვ. 33—34.
204. იქვე, გვ. 36; იბრაჰიმ ფეჩევის მიხედვით, ყიზილბაშთა ჭარი 10 ათასი კაცისაგან შედგებოდა და ალყა ოთხი თვე გაგრძელდა. გვ. 54.
205. თურქეთ-სპარსეთის ომი... გვ. 37.
206. მ. მ. ს ვ ა ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 137.
207. თურქეთ-სპარსეთის ომი... გვ. 37.
208. იქვე.
209. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 524; IV, გვ. 411.
210. იქვე.
211. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 219—220; იხ. აგრეთვე, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 524; IV, გვ. 412.
212. ქართლის ცხოვრება, გვ. 524. გაუგებარია რის საფუძველზე ფიქრობდა დ. გვრიტიშვილი, რომ გორის მოურავად თურმანიძის დანიშვნა მოხდა 1599 წ. იხ. მისი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 400.
213. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 413; ბერი ეგნატაშვილისა და ახლო ქართლის ცხოვრების შესამე ტექსტის მიხედვით — 1582 წ.
214. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 527; IV, გვ. 413.
215. იქვე, II, გვ. 528.
216. G. T. M i n a d o i, Historia della guerra fra Turchi et Persiani, Venezia, 1588, p. 184—185.
217. Op. cit., p. 186—187.
218. Op. cit., 187.
219. Op. cit. p. 193.
220. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 54; ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 413.
221. ქ ა თ ი ბ ჩ ე ლ ე ბ ი ს ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიძე, თბ., 1978, გვ. 252.
222. L. T a r d y, Le Roy Simon 1er a la lumiere de sources d'Europe Centrale contemporains de son epoque. „Bedi Karlilisa“. Revue de Kartvelologie“, vol. 31, Paris, 1973. p. 190.
223. G. Berchet, Relazioni dei consoli veneti nella Siria, Torino, 1866, p. 77.
224. ქრონიკები, II, გვ. 423.
225. L. Tardy, Op. cit., p. 192.

226. იბრაჰიმ ფეჩევი, გვ. 77.
227. იქვე, გვ. 77—78.
228. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 532.
229. იქვე, IV, გვ. 415.
230. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 141.
231. იხ. ნ. შენგელია, ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებანი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთრის“ მიხედვით. თსუ შრომები, № 91, აღმოსავლეთ-მცოდნეობის სერია, II, თბ., 1960, გვ. 235.
232. იქვე.
233. L. Tardy, Op. cit., p. 200.
234. არაქელ დავრიეციის მიხედვით, გორი ალყაში იყო რვა თვის განმავლობაში. არაქელ დავრიეციის ცნობები საქართველოს შესახებ. თარგმანი, შესავალი და კომენტარები კ. კუციასი, თბ., 1974, გვ. 52.
235. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ. III (1700 წლიდან XIX საუკუნის 60-იან წლებამდე). გამოსაცემად მოამზადეს გ. ჟორდანიამ და შ. ხანთაძემ, თბ., 1967, გვ. 418.
236. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 220—221; დ. გვირიტიშვილი. გორის ისტორია, გვ. 36, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 147—148.
237. მასალების საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმისათვის, გვ. 59.
238. არაქელ დავრიეცი, გვ. 52.
239. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 418.
240. იქვე, გვ. 379.
241. იქვე, IV, გვ. 417.
242. Mina doi G. T., Historia della guerra fra Turchi et Persiani, Venezia, 1588, p. 43—45.
243. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 417—418; II, გვ. 378—379.
244. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 222.
245. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 537. სვიმონ მეფის ნეშტის საქართველოში ჩამოსვენების და მისი შემდგომი ბედის სრულიად განსხვავებული ვერსია იხ. არაქელ დავრიეცი, გვ. 33.
246. ჩენი საუნჯე, IV, თბ., 1960, გვ. 328, სტრ. 48.
247. ისქანდერ მუნში, გვ. 90.
248. არაქელ დავრიეცი, გვ. 31.
249. ჩენი საუნჯე, IV, გვ. 197, სტრ. 479.
250. არაქელ დავრიეცი, გვ. 31; ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 230; ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 426.
251. არაქელ დავრიეცი, გვ. 31—32.
252. იხ. დ. გვირიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, II, თბ., 1965, გვ. 309.
253. ისქანდერ მუნში, გვ. 91; იხ. აგრეთვე, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 394; IV, გვ. 426.
254. არაქელ დავრიეცი, გვ. 33.

255. ჩეენი საუნჯე, IV, გვ. 203, სტრ. 521.
 256. იქვე, გვ. 203, სტრ. 522.
 257. იქვე, გვ. 203, სტრ. 523—524.
 258. დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები... II, გვ. 352.
 259. დაწერ. იხ. შ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902, გვ. 102—103; ი. ტაბალუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, III, თბ., 1987, გვ. 75, 77, 87.
 260. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 2128.
 261. იქვე, Hd, № 2124.
 262. იქვე, Hd, № 2122.
 263. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 236.
 264. ი. ტ ა ბ ა ლ უ ა, დასახ. ნაშრ., III, გვ. 136, 172; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 292.
 265. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 237.
 266. თ. ნატროშვილის გამოკვლევით, ეს უნდა იყოს ეჩმიადინის კათალიკოსო შოესეს ტათავეცი (1629—1632). იხ. თეიმურაზ პირველის აჩანუება და იმამ-ყული-ხან უნდილაძე. „ახლოაღმოსავლური კრებული“, თბ., 1983, გვ. 172.
 267. ფარსადან გორგიჯანიძე, გვ. 239.
 268. ავითაბილე, გვ. 44.
 269. იქვე, გვ. 45.
 270. იხ. ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 183—184.
 271. ავითაბილე, გვ. 46. 50.
 272. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 239.
 273. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 312—313.
 274. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 238.
 275. როსტომ მეფის ბიოგრაფიული ცნობები იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 312—313.
 276. ა ვ ი ტ ა ბ ი ლ ე, გვ. 46, 57.
 277. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 240; ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 438.
 278. ავითაბილე, გვ. 26; ივ. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 368.
 279. ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 370.
 280. ავითაბილე, გვ. 26.
 281. შ. თამარაშვილი, გვ. 125.
 282. ი. ტ ა ბ ა ლ უ ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 243.
 283. იქვე, გვ. 244—245.
 284. ავითაბილე, გვ. 26.
 285. იქვე, გვ. 26—27, 50.
 286. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 240.
 287. ი. ტ ა ბ ა ლ უ ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 247.
 288. ავითაბილე, გვ. 56.
 289. შ. თამარაშვილი, გვ. 125.
 290. ავითაბილე, გვ. 27.
 291. ი. ტ ა ბ ა ლ უ ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 247; ისქანდერ მუნში, გვ. 37.

292. ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 247.
293. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 240.
294. ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 248.
295. იქვე.
296. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 439.
297. იქვე.
298. მ. თამარაშვილი, გვ. 129.
299. ავიაბილი, გვ. 29.
300. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 241.
301. ავიაბილი, გვ. 29.
302. იქვე, გვ. 57.
303. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 233—234.
304. იხ. რ. ნაკაშიძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ბიოგრაფიისათვის. „ლიტერატურული ძიებანი“, თბ., 1983, გვ. 195.
305. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 243.
306. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1962, ფ. 28—31.
307. იქვე, ფ. 28—30.
308. იქვე, ფ. 31.
309. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 244.
310. იქვე, გვ. 245.
311. იქვე, გვ. 248; ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 422.
312. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 248—250.
313. იქვე, გვ. 250.
314. იქვე.
315. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 442.
316. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 250; ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 422—423; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 321—322.
317. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 251—252.
318. იქვე, გვ. 267—268.
319. ფეშანგი, შანავეზიანი, გ. ლეონიძისა და ს. იორდანიშვილის რედაქციით, თბ., 1936.
320. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 466, 854.
321. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 281.
322. იქვე.
323. იხ. რ. ქებულაძე, ევროპული მონეტების მიმოქცევა საქართველოში XV—XVIII საუკუნეებში, თბ., 1971, გვ. 13, 17.
324. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 281—282; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., II, გვ. 469—470.
325. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 282.
326. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 853.
327. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 285. იხ. აგრეთვე, ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 853; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., II, გვ. 470.
328. დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 477.

403. ნ. შენგელია, XV—XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები, გვ. 223.
404. ც. აბულაძე, ოსმალობის ხანის სამი თურქული ფირმანი. „აღმოსავლური ფილოლოგია“, III, თბ., 1973, გვ. 296.
405. იქვე, გვ. 297.
406. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 512; საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 60.
407. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 62; სეხნია ჩხეიძე, გვ. 336.
408. სეხნია ჩხეიძე, გვ. 336.
409. ნ. შენგელია, დასახ. ნაშრ., გვ. 224.
410. იქვე.
411. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 514.
412. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 66.
413. სეხნია ჩხეიძე, გვ. 438.
414. იქვე.
415. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 359—360, № 273.
416. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 515.
417. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 68.
418. სეხნია ჩხეიძე, გვ. 34; შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან. საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965, გვ. 167; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 447.
419. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 515.
420. დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 52.
421. პაპუნა ორბელიანი, ამბავი ქართლისანი. ტექსტი დაადგინა, შეასავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1981, გვ. 44.
422. იქვე, გვ. 48.
423. სეხნია ჩხეიძე, გვ. 339.
424. იქვე, გვ. 341.
425. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 45—46.
426. იქვე, გვ. 49.
427. იქვე, გვ. 54.
428. იქვე, გვ. 56.
429. იქვე, გვ. 57.
430. იქვე, გვ. 59.
431. იქვე, გვ. 60—61.
432. იქვე, გვ. 61—62.
433. იქვე, გვ. 62.
434. იქვე, გვ. 63.
435. იქვე, გვ. 65.
436. იქვე, გვ. 67—68.
437. იქვე, გვ. 68—69.
438. იქვე, გვ. 72—74.
439. ნ. ბერძენიშვილი, XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 149.
440. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 76.

367. ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 317—318.
368. მ. თამარაშვილი, გვ. 318—319.
369. მ. თამარაშვილი, გვ. 312. მცირედი განსხვავებით **იხ. ი. ტაბალუა**, დასახელებული ნაშრ., გვ. 146.
370. შდრ. ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 146.
371. მ. თამარაშვილი, გვ. 312.
372. გ. ლეონიძის ნარკვევი წიგნში: სულხან-საბა ორბელიანი. თხზულებანი, II, გამოსაცემად მოამზადეს ს. ყუბანეიშვილმა და რ. ბარამიძემ, თბ., 1959, გვ. 71.
373. ვ. დონდუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 40.
374. შდრ. ი. ტაბალუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 150.
375. ე. გაბაშვილი, სულხან-საბა ორბელიანი როგორც დიპლომატი. წიგნში: სულხან-საბა ორბელიანი. 1658—1958. საიუბილეო კრებული, თბ., 1959, გვ. 71.
376. მ. თამარაშვილი, გვ. 312, 723.
377. გ. ლეონიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 395.
378. მ. თამარაშვილი, გვ. 313.
379. შდრ. გ. ლეონიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 399.
380. მ. თამარაშვილი, გვ. 313.
381. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 498.
382. სეხნია ჩხეიძე, გვ. 331. ქრონიკები, III, გვ. 88.
383. სეხნია ჩხეიძე, გვ. 331.
384. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 504.
385. ქრონიკები, III, გვ. 89.
386. ნ. შენგელია, ოსმალთა ისტორიკოსი ჩელებ-ზადე თბილისისა და გორის ციხეების დაპყრობის შესახებ. „აღმოსავლური ფილოლოგია“, III, თბ., 1973, გვ. 324—326.
387. იქვე, გვ. 326.
388. იესე ტლაშაძე, ბაქარიანი, გამოსაცემად მოამზადა სოლ. ყუბანეიშვილმა, თბ., 1962, გვ. 31, სტრ. 112—113.
389. იქვე, გვ. 34, სტრ. 139.
390. I. H a m m e r, Geschichte des osmanisches Reichs. IV, Pest, 1836, S. 223.
391. ვ. დონდუა, საისტორიო ძიებანი, III, გვ. 122.
392. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 369.
393. დავით გურამიშვილი, დავითიანი, თბ., 1964, გვ. 69—70.
394. ვ. დონდუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 121—122.
395. იესე ტლაშაძე, გვ. 34.
396. I. H a m m e r, Op. cit., S. 323.
397. დავით გურამიშვილი, გვ. 70.
398. I. H a m m e r, Op. cit., S. 323; ვ. დონდუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 123.
399. იესე ტლაშაძე, გვ. 35.
400. იქვე, გვ. 37.
401. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 508; იესე ტლაშაძე, გვ. 37.
402. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 510.

403. ნ. შენგელია, XV—XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალიური წყაროები, გვ. 223.
404. ც. აბულაძე, ოსმალბობის ხანის სამი თურქული ფირმანი. „აღმოსავლური ფილოლოგია“, III, თბ., 1973, გვ. 296.
405. იქვე, გვ. 297.
406. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 512; საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 60.
407. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 62; სეხნია ჩხეიძე, გვ. 336.
408. სეხნია ჩხეიძე, გვ. 336.
409. ნ. შენგელია, დასახ. ნაშრ., გვ. 224.
410. იქვე.
411. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 514.
412. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 66.
413. სეხნია ჩხეიძე, გვ. 438.
414. იქვე.
415. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 359—360, № 273.
416. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 515.
417. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 68.
418. სეხნია ჩხეიძე, გვ. 34; შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან. საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965, გვ. 167; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 447.
419. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 515.
420. დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 52.
421. პაპუნა ორბელიანი, ამბავი ქართლისანი. ტექსტი დაადგინა, შეასავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1981, გვ. 44.
422. იქვე, გვ. 48.
423. სეხნია ჩხეიძე, გვ. 339.
424. იქვე, გვ. 341.
425. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 45—46.
426. იქვე, გვ. 49.
427. იქვე, გვ. 54.
428. იქვე, გვ. 56.
429. იქვე, გვ. 57.
430. იქვე, გვ. 59.
431. იქვე, გვ. 60—61.
432. იქვე, გვ. 61—62.
433. იქვე, გვ. 62.
434. იქვე, გვ. 63.
435. იქვე, გვ. 65.
436. იქვე, გვ. 67—68.
437. იქვე, გვ. 68—69.
438. იქვე, გვ. 72—74.
439. ნ. ბერძენიშვილი, XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 149.
440. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 76.

441. იქვე, გვ. 77.
442. იქვე. შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 181; ი. ბერძენიშვილი, გორის ციხე, გვ. 37.
443. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 78—79; იხ. აგრეთვე, ქრონიკები, III, გვ. 175.
444. ქართლის ცხოვრება, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 487.
445. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 80; ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 521; ქრონიკები, III, გვ. 175.
446. ქართლის ცხოვრება, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 64—68; П. Б у т к о в, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., ч. I, СПб., 1869, с. 228, 230.
447. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 110—111.
448. საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 460, № 499; შდრ. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 81; ი. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 38.
449. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 142.
450. თეიმურაზ ბაგრატიონი, ახალი ისტორია. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა და სძიებლები დაურთო ლ. მიქიაშვილმა, თბ., 1983, გვ. 47.
451. ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 154.
452. პეისონელი, მოთხრობა ახლანდელ არეულობაზე სპარსეთსა და საქართველოში (ფრანგულით ნათარგმნი). მთარგმნელი ს. ლოლობერიძე. „მომამბე“, № 10, II განყოფილება, 1905, X, გვ. 6, 9—10.
453. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 213—214.
454. იქვე, გვ. 227.
455. იქვე, გვ. 229.
456. თ. ჟორდანიას აზუსტებს თარიღს და მიუთითებს, რომ აღდგომა 1756 წლის 14 აპრილს იყო. ქრონიკები, III, გვ. 235.
457. კ. ქეძელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 374.
458. ზ. კიკინაძე, პატრი ნიკოლა როგორც ექიმი და მისი დროის ქართველი კათოლიკენი საქართველოში, ტფ., 1896, გვ. 24.
459. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 239.
460. იქვე, გვ. 240.
461. იხ. მ. ქავთარია, XVIII საუკუნის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან (ანტონ ბაგრატიონის ეპისტოლარული მემკვიდრეობა), თბ., 1977, გვ. 27.
462. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 240—241.
463. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 110.
464. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 240.
465. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 404—406.
466. იქვე, გვ. 416, 419.
467. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 241.
468. იქვე, გვ. 244.
469. იქვე, გვ. 246.
470. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 112.

471. იხ. შ. ბუ რ ძ ა ნ ა ძ ე, სოლომონ I-ის მეფობის პირველი პერიოდი. თსუ შრომები, XII, 1950, გვ. 94—95.

472. თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, გვ. 52; საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 115.

473. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 862.

474. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 217.

475. ვ. მ ა კ ე რ ა ძ ე, ასპინძის ბრძოლა, თბ., 1957, გვ. 28.

476. იქვე, გვ. 42.

477. Грамоты, I, с. 444.

478. იქვე, გვ. 466.

479. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 126.

480. Грамоты, II, с. 253; საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 127.

481. იქვე, გვ. 466.

482. Е. Г. Вейденбаум, Кавказские эпосы, с. 177; მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია (ცხინვალი ფეოდალიზმის ხანაში), ცხინვალი, 1986, გვ. 360.

483. ქრონიკები, III, გვ. 317.

484. Грамоты, I, с. 452.

485. იქვე, გვ. 168.

486. იქვე, გვ. 180.

487. დაწერ. იხ. ი. ც ი ნ ც ა ძ ე, ორი საბუთი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან 1768—1774 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომში. ვენიკის მოამბე, 1940, № 5—6, გვ. 355—356; ვ. მ ა კ ე რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 118—119.

488. Грамоты, I, 486.

489. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 130.

490. ქრონიკები, III, გვ. 325.

491. შ. ლ ო მ ს ა ძ ე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, ახალციხური ქრონიკები, თბ., 1979, გვ. 137. (შემდგვში — ახალციხური ქრონიკები).

492. თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, გვ. 54.

493. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 126.

494. იქვე.

495. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 13726; საისტორიო მოამბე, I, გვ. 10.

496. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 11—12.

497. Грамоты, I, с. 385.

498. იქვე, გვ. 387.

499. იქვე, გვ. 402.

500. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 137.

501. იქვე.

502. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 13, № 8.

503. Б у т к о в, Указ. соч., II, с. 160.

504. მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, გვ. 397—398.

505. Грузинския крестьянския грамоты, крепостные и судебные акты, грамоты и письма грузинских и персидских царственных особ (Материалы для истории древней Грузии). Составитель Д. П. Пурцеладзе. Тифлис, 1882, с. 41.

506. Грузинские дворянские грамоты (Материалы для пятого Археологического съезда). Составил Д. П. Пурцеладзе, Тифлис. 1881, с. 26.

507. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 158.

508. Бутков. Указ. соч., II, с. 179—181.

509. მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება). მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა ნ. ბერძენიშვილმა, თბ., 1955, გვ; 547, № 340 (შემდეგში — მასალები, III).

510. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 195, № 180.

511. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, II, ბატონუშური ურთიერთობა (XV—XIX სს.), ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1953, გვ. 158, № 252 (შემდეგში — დოკუმენტები).

512. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 194.

513. ახალციხური ქრონიკები, გვ. 177.

514. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, № 317.

515. იხ. ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა აღწერილი პლატონ ეგნატის ძის იოსელიანისაგან, თბ., 1978, გვ. 57.

516. იქვე, გვ. 64.

517. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 210; Бутков, Ук. соч. с. 309.

518. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 210.

519. იქვე, გვ. 211; Бутков, Ук. соч., с. 309.

520. Акты собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею, Т. I, Тифлис, 1866, с. 132, № 44.

521. იქვე, გვ. 139, № 54, С. 142, № 59.

522. პლ. იოსელიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 117

523. Акты, I, с. 150, № 69.

524. იქვე, გვ. 153, № 77.

525. „ცისკარი“, 1869, № 1.

526. Акты, I, с. 296. № 354.

527. იქვე, გვ. 229—230.

528. „ცისკარი“, 1869, № 1, გვ. 7.

529. Акты, I, с. 315, № 395.

530. იქვე, გვ. 239—240, № 221.

531. იქვე, გვ. 244, № 231.

532. იქვე, გვ. 327, № 416.

მეორე თავი

გორის გარეგანი სახე

1. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 366—367.
2. იქვე, II, გვ. 296; IV, გვ. 239.
3. სომხური ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები... გვ. 153.
4. გსიგმ, № 7601/30.
5. სომხური ხელნაწერი ანდერძების... გვ. 30.
6. იქვე, გვ. 55.
7. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 118—122.
8. XV საუკუნის იტალიელი მოგზაურები... გვ. 61.
9. Ramusio, II, p. 115 v.
10. დ. გვირიტიშვილი, გორის წარსულიდან, თბ., 1951, გვ. 7.
11. შ. თამარაშვილი, გვ. 100.
12. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 367.
13. შარდენი, გვ. 295—296.
14. იქვე, გვ. 279.
15. იქვე, გვ. 296.
16. Witsen N., Noort Oster gedelte von Asia en Europa, Amsterdam, 1705, p. 516.
17. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 367.
18. იქვე, II, გვ. 488.
19. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 122—123.
20. Грамоты, I, s. 188.
21. იქვე, გვ. 217.
22. J. Reinegs, Allgemeine historisch-topographisch Beschreibung des Kaukasus... II, St.-Petersburg. 1797, S. 75.
23. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანიტურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბ., 1962, გვ. 279.
24. С. Бурнашев, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, Тифлис. 1896, с. 8.
25. Julius, von Klaproth, Reise in den Kaukasus und nach Georgien unter, pommen in den Jahren 1807 und 1808, II, Halle und Berlin, 1814, S. 327.
26. А. Б. Туманов. Описание грузинского города Гори. СПб., 1816, с. 22—23.

1. გორის ქალაქი

27. საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი (შემდგომი — სცა), ფ. 1451, № 18.
28. შარდენი, გვ. 325.

29. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 235, № 160.
30. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილს გამოცემა, გვ. 480.
31. Грамоты, I, s. 189.
32. იქვე, გვ. 217.
33. გსიემ, № 17636/5.
34. იქვე, № 149.
35. Klapproth, II, S. 325; მისივე, Beschreibung der Russischen Provinzen zwischen den Kaspischen und Schwarzen Meere, Berlin, 1814, S. 56.
36. Б у р н а ш е в, Ук. соч., с. 22—23.
37. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 9.
38. ი. ბერძნიშვილი, გორის ციხე, გვ. 46.
39. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 10.
40. იქვე, გვ. II.
41. ЦГВИА, ВУА, № 21868; იხ. აგრეთვე, შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, III, გვ. 319, 397.
42. ЦГВИА, ВУА № 20548.
43. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, III, გვ. 319, 398.
44. Б у р н а ш е в. Ук. соч., с. 8.
45. იოანე ბაგრატიონი, სჯულდება, გვ. 54.
46. გსიემ, № 7636/5.
47. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 243.
48. Т у м а н о в, Ук. соч., с. 23.
49. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 121—122.
50. გსიემ, № 152.
51. იქვე, № 7601/19.
52. იქვე, № 149.
53. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 633.
54. მასალები, III, გვ. 324.
55. მ. თამარაშვილი, გვ. 70.
56. გსიემ, № 152.
57. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 261—262.
58. ავითაბილე, გვ. 30, 62, 63.
59. იესე ტლაშაძე, გვ. 37, სტრ. 161.
60. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 174.
61. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 642.
62. Т у м а н о в, Ук. соч., с. 23.
63. შარდენი, გვ. 295.
64. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 243.
65. Klapproth, II, S. 328.
66. სცია, ფ. 1449, საბ. 226, 228, 238; მასალები, III, გვ. 19:
67. Н. А. Кузнецов. Из истории социально-экономических отношений в Иране, с. 98.

68. იქვე, შ. მ ე ს ხ ი ა, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 639.
69. გსიემ, № 7601/30.
70. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 264.
71. იქვე, გვ. 527—528.
72. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 13026.
73. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 290.
74. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Ad, № 1572.
75. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 18—19.
76. მასალები, III, გვ. 18—19.
77. დ. უ ჩ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, დოკუმენტები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის (XVII—XIX სს.), თბ., 1967, გვ. 122.
78. Klaproth, II, S. 328.
79. ЦГВИА, ВУА, № 20548.
80. ი. ტ ა ბ ა ლ უ ა, კიდევ ერთი ცნობა ქეთევან დედოფლის შესახებ. გაზ. „კომუნისტი“, 20. X. 1985.
81. ზ. კ ი ჯ ი ნ ა ძ ე, კათოლიკეთა ეკლესია საქართველოში, თბ., 1903, გვ. 55.
82. იქვე, გვ. 57.
83. Klaproth, II, S. 325.
84. მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, გვ. 102.
85. ფე შ ა ნ გ ი, სტრ. 552, 553, 560.
86. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 281.
87. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 367.
88. Акты, I, с. 302.
89. „Кавказ“, 1855, № 48.
90. Кавказ. Рача. Горный уезд. Горн. Ссетия. Пшавия, Хевсуретия и Сванетия. Путевые заметки прафини Уваровой, ч. III, М., 1904, с. 77.
91. პ ა ვ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, გვ. 240.
92. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 174.
93. Акты, I, с. 324, № 412.
94. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 95, № 84.
95. დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, II, გვ. 79.
96. დ. მ ე გ რ ე ლ ა ძ ე, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის (ჭულაბაშვილების დავთარი). მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 35, 1963, გვ. 214—215.
97. შარდენი, გვ. 295.
98. Klaproth, II, S. 327.
99. Ibidem, S. 328.
100. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 243.
101. ჭულაბაშვილების დავთარი, გვ. 219—220.
102. იქვე, გვ. 219.
103. იქვე, გვ. 214, 215.
104. მასალები, III, გვ. 324.

105. დ. უჩანეიშვილი, დოკუმენტები... გვ. 122.
106. მასალები, III, გვ. 324.
107. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 243.
108. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 528.
109. „ცისკარი“, 1867, № 2, გვ. 7.
110. მასალები, III, გვ. 252.
111. ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 234—235.
112. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 9, 13.
113. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 235, № 160.
114. იქვე, გვ. 234.
115. დოკუმენტები, II, გვ. 211, № 339.
116. იქვე, გვ. 211, № 339.
117. გსიგმ, № 177.
118. სცია, ფ. 1448, № 9031.
119. ЦГВИА, ВУА, № 20548; იხ. აგრეთვე, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინიშვილის გამოცემა, გვ. 79.
120. დოკუმენტები, II, გვ. 211, № 339.
121. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 14665.
122. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 283, № 198.
123. იქვე, გვ. 636, № 495.
124. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 174.
125. ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 679.
126. სცია, ფ. 1448, № 9128.
127. დოკუმენტები, II, გვ. 120, № 189, გვ. 198, № 321; АКММ, I, с. 209.
128. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 367.
129. დასტურლამალი, გვ. 508.
130. ივ. ჭავჭავაძე, V, 1986, გვ. 693, 695.
131. დასტურლამალი, გვ. 528.
132. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 79; ქრონიკები, III, გვ. 175.
133. შდრ. 1802 წლის გეგმა.
134. გსიგმ, № 5803.
135. Туманов, Ук. соч., с. 36.
136. ЦГВИА, ВУА, № 20548.

2. გორის ციხე

1. დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 8.
2. ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 77—78.
3. კ. ტაბატაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 134.
4. Ramusio, II, p. 115; „მოამბე“, 1892, № 11.
5. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 610—611.

6. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 523; IV, გვ. 411.
7. არაქელ დავრიეცი, გვ. 45.
8. ი. მ. გ. რ. ე. ლ. ი. ძ. ე, დიდი ლიხვის სიძველენი და მათი წარწერები, სტალინი-
9. ისქანდერ მუნში, გვ. 90.
10. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 367.
11. ა. ვ. ი. ტ. ა. ბ. ი. ლ. ე, გვ. 53.
12. იქვე, გვ. 56.
13. ფ. გ. ო. რ. გ. ი. ჯ. ა. ნ. ი. ძ. ე, გვ. 240.
14. ფურცელაანთეული ქრონიკა, გვ. 177.
15. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 342.
16. იქვე, გვ. 344.
17. მცირე ქრონიკები, გვ. 60.
18. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 438.
19. ავითაბილე, გვ. 27, 56.
20. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1101, გვ. 16—17.
21. შ. ა. რ. დ. ე. ნ. ი, გვ. 295.
22. ისქანდერ მუნში, გვ. 37.
23. ს. ე. ხ. ნ. ო. ა. ჩ. ხ. ე. ი. ძ. ე, გვ. 339.
24. ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 349, № 332.
25. გ. ი. უ. ლ. დ. ე. ნ. შ. ტ. ე. დ. ტ. ი, გვ. 259.
26. Б у р н а ш е в, Ук. соч., с. 8.
27. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 9, № 1.
28. იქვე, გვ. 10, № 3.
29. იქვე, გვ. 12—13, № 7.
30. იქვე, გვ. 14, № 10.
31. იქვე, გვ. 15, № 11.
32. იქვე, გვ. 16, № 12.
33. იქვე, გვ. 13, № 8, გვ. 17, № 13.
34. ი. ბ. ე. რ. ძ. ნ. ო. შ. ე. ო. ლ. ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.
35. K l a p r o t h, II, S. 326.
36. „Kavkaz“, 1855, № 49.
37. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 20, № 20, გვ. 21, № 23.
38. Т у м а н о в, Ук. соч., с. 18.
39. იქვე, გვ. 20.
40. K l a p r o t h, II, S. 324.
41. Т у м а н о в, Ук. соч., с. 19.
42. Klaproth, II, S. 324.
43. „Kavkaz“, 1855, № 48.
44. „ცისკარი“, 1867, № 2, გვ. 9.
45. ქრონიკები, II, გვ. 293.
46. საისტორიო მოამბე, I, გვ. II, № 4.
47. იქვე, გვ. 20—21, № 22.

48. შ. შ ე ს ხ ი ა, საისტორიო ძიებანი, III, გვ. 318.
49. Т у м а н о в, Ук. соч., с. 23.
50. „Кавказ“, 1855, № 48.
51. „Кавказ“, 1855, № 49.
52. Т у м а н о в, Ук. соч., с. 20.
53. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 249.
54. პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, გვ. 142.
55. თ ე ი შ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, გვ. 47.
56. ქრონიკები, III, გვ. 317, 322.
57. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 11—12, № 5.
58. Т у м а н о в, Ук. соч., с. 18.
59. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 248.
60. იქვე. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 422.
61. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 250; ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 422—423.
62. დაწვრ. ობ. შარდენი, გვ. 337—345.

3. გ ო რ ი ჯ ვ ა რ ი

1. „მწეემსი“, 1885, № 1, გვ. 6.
2. У в а р о в а, Ук. соч., с. 78—79.
3. „ცნობის ფურცელი“, 1899, № 851, გვ. 2.
4. У в а р о в а, Ук. соч., в. 79.
5. „ცნობის ფურცელი“, გვ. 2.
6. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 344.
7. „მწეემსი“, 1885, № 1.
8. ი. შ ე გ რ ე ლ ი ძ ე, დიდი ლიახვის სიძველენი და მათი წარწერები. სტალინირის სახელმწიფო პედაგოგიკის უნივერსიტეტის შრომები, III, თბილისი — სტალინირი, 1957, გვ. 234; შდრ. „მწეემსი“, 1885, № 1.
9. ქრონიკები, III, გვ. 605; ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 492; საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 48.
10. M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848, III, St.—Pb., 1850, p. 27—28.
11. დაწვრ. ობ. Brosset, Op. cit., p. 28; ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 235—240.
12. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 185.
13. „მწეემსი“, 1885, № 1.
14. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, გორიჯერის კანკელის წინ დასადგმელი ჯვარი. თსუ შრომები, 34, 1948, გვ. 383.
15. იქვე, გვ. 384—385.
16. იქვე, გვ. 385.
17. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 344.
18. У в а р о в а, Ук. соч., с. 79.

19. „ცნობის ფურცელი“, გვ. 2.
20. ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 383.
21. შდრ. ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 235.
22. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 522, № 416.
23. იქვე, გვ. 523.
24. ქრონიკები, III, გვ. 45.
25. „მწყემსი“, 1885, № 1.
26. ს. შაკალათია, ლიახვის ხეობა, გვ. 108.
27. „მწყემსი“, 1885, № 1.

მესამე თავი

მოსახლეობა, სოციალური სტრუქტურა, კლასობრივი
ბრძოლა

1. მოსახლეობა

1. ივ. ჭავჭავაძე, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, ტფ., 1930, გვ. 37.
2. მასალები საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა შედგარებულ საუკუნეში, გამოცემული ექ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1907, გვ. 3.
3. ვ. ჭავჭავაძე, საქართველოს მოსახლეობა XVIII—XX საუკუნეებში, თბ., 1984, გვ. 22.
4. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 651—652.
5. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 420—422, № 120.
6. ქრონიკები, III, გვ. 368.
7. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 522.
8. Ведомость Горнийского коменданта майора Рейха состоящих в веренном мне городе разного звания людей с показанием порознь какого они звания (за 1804 год). გსიგ № 7486.
9. დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 128.
10. ს. შაკალათია, ლიახვის ხეობა, გვ. 96.
11. П. М. Мурадян. Армянская эпиграфика Грузии. Картли и Кахети. Ереван, 1985. с. 81.
12. ავტობიოლე, გვ. 52.
13. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 367.
14. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 420, № 120.
15. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, 14630.
16. იქვე, Hd, № 14990.
17. იქვე, Hd, № 11920.
18. დ. უჩანეთიშვილი, დოკუმენტები.. გვ. 33, № 17.
19. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 172.
20. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 215.
21. დოკუმენტები, I, გვ. 101, № 141.
22. ზ. კიკინაძე, ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა, ტფ., 1905, გვ. 40, 49, 89.
23. Грузинские крестьянские грамоты, с. 42.

2. მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურა

1. საისტორიო კრებული, IV, ს. კაკაბაძის რედაქციით, თბ., 1929, გვ. 70—71.
2. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 14633.
3. საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 158, № 128.
4. ისტორიული საბუთები, IV, გვ. 15—17.
5. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები, II, გვ. 25.
6. შ. შესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 295.
7. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 172.
8. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 29, № 17.
9. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 215—216.
10. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 528—529.
11. დოკუმენტები, I, გვ. 378, № 531.
12. Грузинские крестьянские грамоты, с. 41.
13. დოკუმენტები, I, გვ. 269, № 384.
14. დოკუმენტები, II, გვ. 50—51, № 73; ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 454—455, № 356.
15. საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 181, № 150.
16. დ. უჩანეთაშვილი, დოკუმენტები, გვ. 25, № 17.
17. სცია, ფ. 1449, დავთ. 5, საბ. 117.
18. იქვე, დავთ. 8, საბ. 123.
19. დ. უჩანეთაშვილი, დოკუმენტები... გვ. 71—72, № 63.
20. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები, I, გვ. 256—259.
21. იქვე, გვ. 259—260.
22. Акты, I, с. 214, № 179.
23. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები, I, გვ. 261.
24. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 613, № 480.
25. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 8712.
26. ქრონიკები, II, გვ. 320.
27. ისტორიული საბუთები, II, გვ. 33.
28. ქრონიკები, II, გვ. 376.
29. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 1572.
30. იქვე, Hd, № 1374.
31. ისტორიული საბუთები, IV, გვ. 17.
32. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 527, № 123.
33. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძიებანი I, გვ. 262.
34. ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 535, № 422.
35. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, გვ. 261.
36. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 989, № 429.

37. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, I, გვ. 264.
38. სცია, ფ. 1449, დაეთ. 51, საბ. 179.
39. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, I, გვ. 264.
40. გსიემ, № 7486.
41. იქვე.
42. სცია, ფ. 1448, დაეთ. I, ნაწ. 5, საბ. 1.
43. „შოამბე“, 1903, IX, გვ. 14.
44. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, II, გვ. 185—186.
45. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 520, № 411.
46. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 279.
47. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, I, გვ. 264.
48. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 2342.
49. დოკუმენტები, I, № 70.
50. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, I, გვ. 263—264.
51. იქვე, გვ. 261.
52. იქვე, გვ. 260—261.
53. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, I, გვ. 264.
54. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 12648.
55. დოკუმენტები, I, გვ. 101, № 141.
56. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, I, გვ. 264.
57. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 12648.
58. გ. ჭაშბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან (სომხით-საზარათიანოს სათავადოები), თბ., 1955, გვ. 122—123.
59. სამართალი ვახტანგ მეექვსისა. ტექსტი დაადგინა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1981, გვ. 212.
60. იქვე, გვ. 213.
61. ავიტაბილი, გვ. 53—54.
62. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, II, გვ. 143.
63. სცია, ფ. 1449, საბ. 854; ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 524.
64. იქვე, ფ. 449, დაეთ. 16, საბ. 17.
65. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 427.
66. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, II, გვ. 122.
67. დოკუმენტები, II, გვ. 211, № 339.
68. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 14374.
69. სცია, ფ. 1449, საბ. № 2144.
70. იქვე, ფ. 227, საქ. № 904
71. დასტურლამალი, გვ. 550.
72. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, II, გვ. 101.
73. იქვე, გვ. 104—105.
74. იქვე, გვ. 149.
75. იქვე, გვ. 156.
76. იქვე, გვ. 418.
77. ავიტაბილი, გვ. 33.
78. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, II, გვ. 108.

79. საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 460, № 499.
80. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, II, გვ. 162.
81. იქვე, გვ. 144—145.
82. იქვე, გვ. 144.
83. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 148; მ. თამარაშვილი, გვ. 397—398.
84. დოკუმენტები, II, გვ. 154, № 244.
85. სცია, ფ. 1448, საბ. 378.
86. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 8148.
87. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, II, გვ. 157.
88. დასტურლამალი, გვ. 550.
89. ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 ს. დასაწყისში. საქ. მეცნ. აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, VI, 1952, გვ. 337—377.
90. АКТЫ, I, с. 208.
91. დასტურლამალი, გვ. 550—551.
92. იქვე, გვ. 551.
93. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ., 1958, გვ. 243, 245.
94. დასტურლამალი, გვ. 551.
95. ჭულაბაშვილების დავთარი, გვ. 216.
96. სცია, ფ. 11449, დავთ. 51, საბ. 225.
97. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქ. ეკ. ისტ. ძეგლები, II, გვ. 158—159.
98. დასტურლამალი, გვ. 551.
99. იქვე, გვ. 613.
100. იქვე, გვ. 716.
101. იქვე, გვ. 613.
102. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 102, 284, 458.

3. კლასობრივი ბრძოლა

1. შ. შენსია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 365.
2. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 864, № 87.
3. შ. შენსია, საისტორიო ძიებანი, III, გვ. 276.
4. ქართული სამართლის ძეგლები, VII, გვ. 812, № 848.
5. შ. შენსია, საისტორიო ძიებანი, III, გვ. 273.
6. ქართული სამართლის ძეგლები, VII, გვ. 812—813.
7. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფო და სამართლის ისტორიიდან, თბ., 1963, გვ. 213—239.
8. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 174.
9. АКТЫ, I, с. 153, № 77.
10. ქართული სამართლის ძეგლები, VII, გვ. 815, № 849.
11. მასალები, II, გვ. 247, № 342.

12. ჟღაბაშვილების დაეთარი, გვ. 214.
13. სახელმწიფო მუზეუმი, Sd, № 389.
14. დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 132.
15. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 254, № 241.
16. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 21, № 23.
17. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 137.
18. მასალები, II, გვ. 171, № 135.
19. იქვე, II, გვ. 142, № 197.
20. ჟღაბაშვილების დაეთარი, გვ. 215.
21. იქვე, გვ. 216—217.
22. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 262—263, № 249.
23. სცია, ფ. 1448, საბ. 2335.
24. დოკუმენტები, II, გვ. 153, № 243.
25. იქვე, V, გვ. 101, № 141.
26. იქვე.
27. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 136.
28. ქართული სამართლის ძეგლები, VII, გვ. 814, № 848.
29. შ. მესხია, საისტორიო ძეგლები, III, გვ. 280—281.
30. საქართველოს მუზეუმი, Sd, № 494, დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 133.

შეოთხე თავი

ეკონომიკური განვითარება

1. ხელოსნობა

1. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 24.
2. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, შენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946, გვ. 138.
3. რ. მეტრეველი, დაეთ IV აღმშენებელი, თბ., 1986, გვ. 238.
4. გ. აფრასიძე, საქართველოს შუა საუკუნეების ქალაქები, თბ., 1984, გვ. 41.
5. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქართველოს ეკ. ისტ. ძეგლები, I, გვ. 256—265.
6. გსიემ, № 7486.
7. სცია, ფ. 19, საქ. 51, ფურც. 5.
8. გსიემ, № 7486.
9. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, გვ. 309.
10. იქვე, გვ. 319.
11. იქვე, გვ. 320.
12. იქვე, გვ. 316.
13. დასტურლამალი, გვ. 716.
14. იქვე, გვ. 717.
15. გსიემ, № 4640.
24. ე. მამისტვალიშვილი

16. დასტურლამალი, გვ. 717.
  17. ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 316.
  18. გსიემ, № 4640, ფ. 2.
  19. АКТЫ, I, с. 204, № 164.
  20. იქვე, გვ. 197, № 160.
  21. ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 322, 328.
  22. АКТЫ, I, с. 209, № 171.
  23. საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 277.
  24. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 553.
  25. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 14434.
  26. მ. სამსონაძე, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება.
- XIX** საუკუნის პირველ მესამედში, თბ., 1980, გვ. 286.
27. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 1558.
  28. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 282, № 122.
  29. იქვე, გვ. 284, № 122.
  30. დოკუმენტები, II, გვ. 211, № 339.
  31. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 1558.
  32. დოკუმენტები, I, გვ. 126, № 174.
  33. იქვე, გვ. 378, № 531.
  34. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 524, № 416.
  35. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 174.
  36. Т у м а н о в, Ук. соч., с. 34.
  37. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 521.
  38. კ. კუციანი, ამქრები XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში, თბ., 1984,
- გვ. 8.**
39. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 521.
  40. იქვე.
  41. იქვე, გვ. 530.
  42. Н. Н. Д е р ж а в и н. Следы древнегрузинских цеховых организаций по данным современной этнографии. Язык и литература, ч. I, вып. 1—2, 1926.
  43. იქვე, გვ. 285—286.
  44. იქვე, გვ. 285, 289, 290, 294, 300.
  45. იქვე, გვ. 296.
  46. იქვე, გვ. 296; შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 530.
  47. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 561.
  48. Н. Н. Д е р ж а в и н. Ук. соч., с. 290.
  49. იქვე, გვ. 293.
  50. იქვე, გვ. 294.

2. ვ ა ქ რ ო ბ ა

1. АКТЫ, I, с. 20, № 15.
2. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 296.
3. ზ. კიკინაძე, ქართველ კათოლიკეთა ვაქრობა, გვ. 21.

4. ესან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 296.
5. ა. შ ა ვ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველო-ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთობა XVI—XVII სს., თბ., 1980, გვ. 86.
6. გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, გვ. 63, 93.
7. მ. ც ო ტ ნ ი ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 126.
8. მასალები, III, გვ. 106—107.
9. სცია, ფ. 1448, საქ. 3014.
10. დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, გორის ისტორია, გვ. 106—107.
11. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 1558.
12. იქვე, Hd, № 7608—2.
13. იქვე, Hd, № 6270.
14. იქვე, Hd, № 9430.
15. იქვე, Hd, № 9436.
16. იქვე, Hd, № 971.
17. იქვე, Hd, № 6107.
18. იქვე, Qd, № 1970.
19. გსიგმ, № 7601/30, ფურც. 2.
20. Акты, I, с. 2, № 1.
21. ქრონიკები, II, გვ. 376.
22. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Ad, № 1572.
23. ა ვ ი ტ ა ბ ი ლ ე, გვ. 53.
24. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1062, გვ. 3.
25. მასალები საქართველოს ისტ. გეოგრ. და ტოპონომიკისათვის, I, გვ. 54.
26. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 537.
27. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 284, № 122.
28. სცია, ფ. 1449, დავთ. 24, საბ. 155.
29. მასალები, III, გვ. 206, № 153.
30. დოკუმენტები, I, გვ. 101, № 141.
31. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1122, გვ. 19.
32. მ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, დანართი, თბ., 1957.
33. ჭულაბაშვილების დავთარი, გვ. 209.
34. იქვე, გვ. 213.
35. იქვე, გვ. 214.
36. იქვე, გვ. 214—215.
37. იქვე, გვ. 217—218.
38. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 5306.
39. იქვე, Sd, № 765.
40. ჭულაბაშვილების დავთარი, გვ. 214.
41. იქვე, გვ. 217—218.
42. საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 546, № 568.
43. დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 107.

44. მასალები, III, გვ. 228, 231, №№ 165, 166.
45. იქვე, გვ. 261—262; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 109.
46. დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 108.
47. საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 334, № 347.
48. დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 108.
49. Мажаназакские полиглические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х-начала 90-х годов XVIII в.). Документы и материалы, I вып. Материалы подобран и подготовил к печати В. Н. Гамрели. Тб. 1980, с. 171.
50. ზ. კიკინაძე, ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა, ტფ., 1905, გვ. 23—25.
51. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 1499; ზ. კიკინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 24, 28.
52. ზ. კიკინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 36, 40, 49, 89.
53. იქვე, გვ. 21.
54. შარდენი, გვ. 288.
55. დაწვრ. იხ. დ. კაპანაძე, XV ს. ქართული ფულის გორის განძი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, 1940, ტ. X—B, გვ. 279—304.

3. მ ე ვ ა ხ შ ე ო ბ ა

1. სამართალი ვახტანგ მეექვსისა, გვ. 217—218.
  2. მასალები, II, გვ. 71, № 110.
  3. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 833—834, № 842.
  4. ჭულაბაშვილების დაეთარი, გვ. 217—219.
  5. მასალები, II, გვ. 43, № 67.
  6. იქვე, III, გვ. 172, № 135.
  7. იქვე, გვ. 52, № 82.
  8. იქვე, გვ. 72, № 112.
  9. იქვე, გვ. 133, № 188.
  10. იქვე, გვ. 166, № 235.
  11. იქვე, გვ. 49, № 77.
  12. იქვე, გვ. 88, № 130.
  13. იქვე, გვ. 102, № 153.
  14. საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 500, № 473.
  15. დ. უჩანეიშვილი, დოკუმენტები..., გვ. 131.
  16. ჭულაბაშვილების დაეთარი, გვ. 218.
  17. მასალები, II, გვ. 27, № 35.
  18. იქვე, გვ. 72, № 112.
  19. იქვე.
  20. იქვე, გვ. 90—91, № 133; ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 105—
- 106.

მ ე ხ უ თ ე თ ა ე ი

მ ა რ თ ვ ა - გ ა მ გ ე ო ბ ა

1. შ. მ ე ს ხ ი ა, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 396.
2. ჟ. კ ო პ ა ლ ი ა ნ ი, მოურავის სახელი ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1982, გვ. 24.
3. საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 12; ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 99.
4. ქრონიკები, II, გვ. 225.
5. დასტურლამალი, გამომცემლის შენიშვნა, გვ. 807.
6. ქრონიკები, II, გვ. 220.
7. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 118—120.
8. იქვე, გვ. 121—122.
9. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, საბუთი ზემო ქართლის სასარდლოს შესახებ. „საისტორიო მოამბე“, I, გვ. 258.
10. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 121—123.
11. იქვე, გვ. 122; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 812.
12. საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 38.
13. მსცი, I, გვ. 43.
14. ნ. ა ბ ე ს ა ძ ე, სამეფო დომენის სამოხელეო აპარტი იმერეთში XVIII ს. II ნახევარში. მასალები ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმისა, თბ., 1971, გვ. 48.
15. ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, გვ. 240, 245.
16. ჟ. კ ო პ ა ლ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 27—27.
17. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 221—222.
18. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 356.
19. პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, გვ. 54.
20. საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 458.
21. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 174—175; შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, III, გვ. 277.
22. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 221—222.
23. საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 528.
24. იქვე, III, გვ. 12.
25. შ. მ ე ს ხ ი ა, მასალები..., გვ. 86—87.
26. შ. მ ე ს ხ ი ა, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 414.
27. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 122.
28. დასტურლამალი, გვ. 552—552.
29. სცია, ფ. 227, № 758.
30. Ramusio, p. 115 v.
31. საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 12, № 7; ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 99, № 190.
32. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 458—459, № 190.

33. ავტობილი, გვ. 63.
34. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 13, № 15.
35. იქვე, გვ. 18, № 18.
36. იქვე, გვ. 20, № 20.
37. განსხვავებული მოსაზრება იხ. შ. მესხია, II, გვ. 455.
38. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 9, № 1.
39. „Кавказ“, 1855, № 49.
40. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 340, № 49.
41. „Кавказ“, 1855, № 49.
42. ავტობილი, გვ. 30, 63.
43. ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 243; საისტორიო მოამბე, I, გვ. 16, № 12.
44. „Кавказ“, 1855, № 49.
45. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 21, № 22.
46. იქვე, გვ. 18—21, №№ 17—21.
47. Акты, I, с. 197, № 161.
48. „Кавказ“, 1855, № 49.
49. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 21, № 23.
50. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 291.
51. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 221.
52. საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 158, № 125; ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 284.
53. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 291.
54. გსიემ, № 7601/37.
55. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 864—865.
56. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 428.
57. ჭულაბაშვილების დაფთარი, გვ. 214.
58. მ. თამარაშვილი, გვ. 398; საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 148.
59. განსხვავებული შეხედულება იხ. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, გვ. 428.
60. სცია, ფ. 1449, დაფთ. 48, საბ. 33; დაფთ. 49, საბ. 103; საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 460, № 499; ჭულაბაშვილების დაფთარი, გვ. 214.
61. სცია, ფ. 1449, დაფთ. 46, საბ. 95; დაფთ. 47, საბ. 116; მ. თამარაშვილი, გვ. 398; საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 148.
62. შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 435.
63. სცია, ფ. 1449, დაფთ. 52, საბ. 113.
64. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 6441.
65. იქვე, Hd, № 13051.
66. იქვე, Qd, № 195.
67. იქვე, Hd, № 10203.
68. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 20.
69. სცია, ფ. 1448, № 1537.
70. საისტორიო მოამბე, I, გვ. 18.
71. იქვე, გვ. 19.
72. იქვე, გვ. 12—13.

73. ქართული სამართლის ძეგლები, VII, გვ. 578, № 454.
74. იქვე, IV, გვ. 234, № 160.
75. იქვე, გვ. 489, № 392.
76. იქვე, VIII, გვ. 100, № 88.
77. იქვე, გვ. 728, № 762.
78. იქვე, გვ. 306, № 292.
79. იქვე, VII, გვ. 422, № 444.
80. გსიგმ, № 7601/37.
81. დასტურლამალი, გვ. 553.
82. იქვე, გვ. 550—551.
83. იქვე,
84. სტია, ფ. 1449, დავთ. 45, საბ. 132; იქვე, დავთ. 25, საბ. 48; შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 444.
85. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 284, № 122.
86. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 448.
87. საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 374.
88. დასტურლამალი, გვ. 553.
89. შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, გვ. 476, 477, 480.
90. ქართული სამართლის ძეგლები, VII, გვ. 765, № 806.
91. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 291, № 124.
92. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 100, № 88.
93. იქვე, გვ. 222, № 205.
94. საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 560, № 499.
95. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 234, № 160. იხ. აგრეთვე, იქვე, VIII, გვ. 100, № 88, გვ. 728, № 762.
96. იქვე, IV, გვ. 376, № 289.
97. იქვე, გვ. 489, № 392.
98. იქვე, გვ. 578, № 454.
99. იქვე, გვ. 613—614, № 480.
100. იქვე, VII, გვ. 421, № 442.
101. დასტურლამალი, გვ. 552.
102. АКТЫ, I, с. 20, № 15; ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 224, № 80.
103. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 225, № 81.
104. დასტურლამალი, გვ. 552.
105. АКТЫ, I, с. 54.
106. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 211, № 93.
107. შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 467.
108. იქვე, გვ. 468.
109. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 211, № 93.
110. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 224—225.
111. იქვე, VIII, გვ. 94, № 83.
112. დასტურლამალი, გვ. 541—543.
113. ქართული სამართლის ძეგლები, VII, გვ. 421, № 442.

114. იქვე, გვ. 514, № 542.
 115. ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, გვ. 320.
 116. დასტურლამალი, გვ. 637; ქრონიკები, III, გვ. 14.
 117. Грузинския крестьянския грамоты, с. 37.
 118. დასტურლამალი, გვ. 637—639.

შეექსე თავი

გორი — ზემო ქართლის სადროშოს ცენტრი

1. პაპუნა ორბელიანი, გვ. 102.
2. Э. Такашвили, Сербрияное знамя Мухранского владельца Константина 1745 г. Известия Кавк. отделения имп. Московского Арх. общества, вып. II, 1907, с. 117.
3. მ. ვაღბოლსკი, საქართველოს პერალდიკური სიმბოლიკა, თბ., 1980, გვ. 36, ნახ. 230.
4. გ. ჭაჭბურია, ადგილობრივი მშართველობა. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 239.
5. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 364.
6. დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 77; მისივე, ფეოდალურ საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 288.
7. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 2124.
8. ალ. აქილახვარი, გეორგიანული ისტორია, თარგმანი გ. ქიქოძისა. „მნათობი“, 1939, № 8, გვ. 128.
9. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 398, № 104.
10. დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 81; მისივე, ფეოდალურ საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 291.
11. აკ. კლიშიაშვილი, მასალები XV—XVIII სს. ქართლისა და კახეთის სადროშოების ისტორიისათვის. კრებ.: XIV—XVIII სს. რამდენიმე ქართული ისტორიული დოკუმენტი, თბ., 1964, გვ. 127.
12. დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 82—83.
13. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 222, № 78.
14. იქვე, გვ. 404—407, № 109.
15. სცია, ძგს, პ. კარბელაშვილის ფონდი, რვეული 12, № 53, 58, 79, 88, 93, 94, 100, III; რვეული 10, № 22; ფონდი 1448, № 249, 380, 387, 390, 462, 1375, 1988, 4590; ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Qd, № 6883, Ad, № 1350.
16. დოკუმენტი პირველად გამოაქვეყნა დ. გვრიტიშვილმა. მასვე ეკუთვნის დოკუმენტის მუხლობრივი ნუმერაცია. იხ. მისი გორის ისტორია, გვ. 87—89.
17. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 426—428.
18. იქვე, გვ. 222, № 78.
19. შ. შესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხლევო წყობის ისტორიისათვის. იხ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1948, ნაკვ. 1, გვ. 85—86.

მეშვიდე თავი

ეკლესიები

1. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1074, გვ. 42.
2. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 367.
3. Уварова, Ук. соч., с. 76.
4. Статистическое изображение городов, с. 18.
5. საქართველოს სიძველნი, III, გვ. 515—516, № 532.
6. Klappoth, Op. cit., S. 328.
7. ЦГВИА, ВУА, № 20548.

1. ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიები

1. გსიემ, № 152.
2. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 803, № 280.
3. ქრონიკები, III, გვ. 223.
4. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 892, № 349.
5. სცია, ფ. 1449, საბ. № 2144.
6. გსიემ, № 165.
7. შარდენი, გვ. 245.
8. გიულდენშტედტი, გვ. 207.
9. ნ. კიკინაძე, კათოლიკთა ეკლესია საქართველოში, თბ., 1903, გვ. 58.
10. М. Бакрадзе, Горис-Цихе. Исторический очерк. „Кавказ“, 1855, № 48—49; Уварова. Ук. соч., с. 77.
11. Уварова, Ук. соч., с. 77.
12. Дм. Бакрадзе, Ук. соч.
13. Klappoth, Op. cit., S. 327.
14. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 511.
15. გსიემ, № 184.
16. იქვე, №№ 4640, 147, 185.
17. იქვე, № 158.
18. მასალები, II, გვ. 77.
19. იქვე, გვ. 80, 83.
20. გსიემ, № 165.
21. იქვე, № 162.
22. Дворянские грамоты, с. 13—14.
23. ქრონიკები, III, გვ. 25—27.
24. „ცისკარი“, 1867, № 2, გვ. 1—2.
25. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 375—376.
26. „ცისკარი“, 1867, № 2, გვ. 4, 7—8.
- 27- П. Уварова, Ук. соч., с. 88—90.

28. „ცისკარი“, 1867, № 2, გვ. 3.
29. ქრონიკები, III, გვ. 26.
30. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 418.
31. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 2193.
32. გსიემ, № 7601/30.
33. იქვე, № 192 ა.
34. ფ. გ. ო. რ. გ. ი. ა. ნ. ი. ძ. ე, გვ. 220—221.
35. გსიემ, № 165, 169.
36. ზ. კ. ი. კ. ი. ნ. ა. ძ. ე, კათოლიკთა ეკლესია საქართველოში, გვ. 57.
37. გსიემ, № 7601/30.
38. იქვე, № 169.
39. იქვე, № 152.
40. იქვე, № 165.
41. იქვე, № 188.
42. იქვე, № 7601/30.
43. იქვე, № 191.
44. იქვე, № 4640.
45. იქვე, № 169.
46. იქვე, № 191.
47. იქვე, № 169.
48. იქვე, № 173.
49. იქვე, № 169.
50. იქვე, № 191.
51. იქვე, № 156.
52. იქვე, № 164.
53. ფ. გ. ო. რ. გ. ი. ა. ნ. ი. ძ. ე, გვ. 220.

2. სომხური ეკლესიები

1. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 458—359.
2. იქვე, გვ. 460.
3. მასალები საქართველოს ისტ. გეოგრაფიისა და ტოპონ. I, გვ. 59.
4. ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 102—104.
5. ნ. ქ. ო. ა. ვ. ა, ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში, თბ., 1963, გვ. 131—132.
6. მასალები საქართველოს ისტ. გეოგრ. და ტოპონ., 1, გვ. 59.
7. ა. ვ. ი. ტ. ა. ბ. ი. ლ. ე, გვ. 57.
8. М у р а д я н, Ук. соч., с. 82, 83, 88.
9. სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები... გვ. 55, 83.
10. М у р а д я н, Ук. соч., с. 88.
11. მასალები, III, გვ. 18—19.
12. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 154; საქართველოს სიძველენი, III, გვ.

13. გსიემ, № 5803.
14. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd, № 13080; ქართული სამართლის ძეგლები, VII, გვ. 765—766, № 806.
15. მასალები, III, გვ. 19, № 13.
16. იქვე, გვ. 235, № 168.
17. ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, გვ. 155—156.
18. დ. უჩანეიშვილი, დოკუმენტები..., გვ. 122.
19. М у р а д я н, Ук. соч, с. 85.

მერვე თავი

კათოლიკობა გორში

1. მ. თამარაშვილი, გვ. 70, 602. მ. თამარაშვილმა საბუთები ეძება, მაგრამ ვერ შეიკვლია.
2. მასალები, III, გვ. 324, № 217.
3. მ. თამარაშვილი, გვ. 70, 602.
4. ი. ტაბაღუა, დასახ. ნაშრ., II, გვ. 134.
5. ზ. ჭიჭინაძე, კათოლიკთა ეკლესია საქართველოში, გვ. 55—56.
6. კასტელი, გვ. 60.
7. ი. ტაბაღუა, დასახ. ნაშრომი, III, გვ. 87.
8. ი. ტაბაღუა, კიდევ ერთი ცნობა ქეთევან დედოფლის შესახებ, გაზ. „კომუნისტი“, 1985, 20. X.
9. მ. თამარაშვილი, გვ. 108—109.
10. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1075, გვ. 22.
11. ავიტაბილე, გვ. 60.
12. იქვე, გვ. 31.
13. იქვე, გვ. 60.
14. მ. თამარაშვილი, გვ. 132.
16. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1075, გვ. 22.
16. დაწერ. იხ. მ. თამარაშვილი, გვ. 88—100.
17. ი. ტაბაღუა, დასახ. ნაშრ. III, გვ. 88.
18. მ. თამარაშვილი, გვ. 103.
19. ი. ტაბაღუა, დასახ. ნაშრ., III, გვ. 88.
20. კასტელი, გვ. 60.
21. მ. თამარაშვილი, გვ. 103—104.
22. ი. ტაბაღუა, დასახ. ნაშრ., III, გვ. 99—100.
23. იქვე, გვ. 250—251.
24. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი № 1074, გვ. 26.
25. მ. თამარაშვილი, გვ. 105. ნ. ირზახის გორში მოსვლისა და საქმიანობის შესახებ იხ. ი. ტაბაღუა, დასახ. ნაშრ., III, გვ. 109—111.
26. მ. თამარაშვილი, გვ. 111.
27. იქვე, გვ. 109.
28. იქვე, გვ. 121.

29. ი. ტაბაღულა, დასახ. ნაშრ., III, გვ. 102.
30. მ. თამარაშვილი, გვ. 111—112.
31. კასტელი, გვ. 60.
32. მ. თამარაშვილი, გვ. 120.
33. იქვე, გვ. 116.
34. იქვე, გვ. 117.
35. ი. ტაბაღულა, დასახ. ნაშრ., III, გვ. 181.
36. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1075, გვ. 38—39.
37. ავითაბილე, გვ. 26—27.
38. იქვე, გვ. 51.
39. იქვე, გვ. 57.
40. ი. ტაბაღულა, დასახ. ნაშრ., III, გვ. 251.
41. ავითაბილე, გვ. 51.
42. მ. თამარაშვილი, გვ. 125.
43. ავითაბილე, გვ. 52.
44. იქვე, გვ. 27.
45. იქვე, გვ. 53.
46. იქვე, გვ. 27.
47. მ. თამარაშვილი, გვ. 129.
48. ავითაბილე, გვ. 28.
49. იქვე, გვ. 29.
50. იქვე, გვ. 31—32.
51. იქვე, გვ. 37.
52. იქვე, გვ. 66.
53. მ. თამარაშვილი, გვ. 236.
54. იქვე, გვ. 250.
55. ანდრეას შესახებ იხ. ავითაბილე, გვ. 60—67.
56. მ. თამარაშვილი, გვ. 127—128.
57. იქვე, გვ. 130.
58. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1074 ფ. 38—42. მცირეოდენი განსხვავებით იხ. მ. თამარაშვილი, გვ. 234—235.
59. მ. თამარაშვილი, გვ. 235—236.
60. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1101, ფ. 64.
61. მ. თამარაშვილი, გვ. 240, 676.
62. იქვე, გვ. 240—242, 250.
63. დავგრ. იხ. რ. კიკნაძე, ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორია აზმანი შარაგანდლდთან“, გვ. 9—17; რ. ნაკაშიძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ბიოგრაფიისათვის. „ლიტერატურული ძიებანი“, თბ., 1983, გვ. 192—202.
64. შარდენი, გვ. 274—275.
65. იქვე, გვ. 278—280, 288—289.
66. იქვე, გვ. 325.
67. მ. თამარაშვილი, გვ. 259—260.
68. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1101, ფ. 71..

69. იქვე, ფ. 10.
 70. მ. თამარაშვილი, გვ. 285.
 71. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, მ. თამარაშვილის პირადი არქივი, № 1101, ფ. 30.
 72. იქვე, № 1077, ფ. 12.
 73. მ. თამარაშვილი, გვ. 343.
 74. С. -Петербургские ведомости, 26. XI. 1899, № 424; მ. თამარაშვილი, გვ. 343—344; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 78; შ. ლომსაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 54—57; მ. თაფლიშვილი, გორში დაბეჭდილი ბირველი წიგნი, „ლიახვი“, 1982, გვ. 201—203.
 75. „ივერია“, № 137, 1903.
 76. შ. ლომსაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 57.
 77. ზ. კიკინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 37.
 78. ზ. კიკინაძე, კათოლიკთა ეკლესია საქართველოში, გვ. 60.
 79. მისივე, უმთავრესი მიზეზი საქართველოს მიმართ რომის ყურადღებისა, გვ. 55.
80. მ. თამარაშვილი, გვ. 343.
 81. ზ. კიკინაძე, უმთავრესი მიზეზი..., გვ. 36.
 82. იქვე, გვ. 75.
 83. იქვე, გვ. 76.
 84. იქვე, გვ. 75.
 85. მ. თამარაშვილი, გვ. 348.
 86. ზ. კიკინაძე, კათოლიკთა ეკლესია..., გვ. 59, 154.
 87. გაბრიელ ასლანიშვილი, ახალი ცნობა ქართველთა კათოლიკეთ რომის ტი-
 ბიკონის შესახებ, „ცნობის ფურცელი“, 1899, № 843.
 88. მ. თამარაშვილი, გვ. 367.
 89. იქვე, გვ. 370.
 90. იქვე, გვ. 370.
91. Грузинские церковные гуджары, [ჩ. 51; დ. ფურცელაძეს ამ საინტერესო
 სიგელის მხოლოდ შინაარსი მოაქვს.
 92. „ცნობის ფურცელი“, 1899, № 843.
 93. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 109.
 94. ზ. კიკინაძე, კათოლიკთა ეკლესია საქართველოში, გვ. 57.
 95. მისივე, პატრი ნიკოლა როგორც ექიმი და მისი დროის ქართველი კათო-
 ლიკენი საქართველოში, ტფ., 896, გვ. 24.
 96. მ. თამარაშვილი, გვ. 373.
 97. ზ. კიკინაძე, კათოლიკთა ეკლესია საქართველოში, გვ. 57.
 98. მ. თამარაშვილი, გვ. 375.
 99. იქვე, გვ. 376.
 100. ზ. კიკინაძე, კათოლიკთა ეკლესია საქართველოში, გვ. 58.
 101. მ. თამარაშვილი, გვ. 377, 380.
 102. „ცნობის ფურცელი“, 1899, № 843.
 103. მ. თამარაშვილი, გვ. 386.
 104. „ცნობის ფურცელი“, 1899, № 843.

105. მ. თამარაშვილი, გვ. 386.
106. „ცნობის ფურცელი“, 1899, № 843.
107. Грамоты, I, с. 217.
108. გიულდენშტედტი, გვ. 109.
109. მ. თამარაშვილი, გვ. 386, 397, 405.
110. იქვე, გვ. 388—391.
111. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 280; ახალციხური ქრონიკები, გვ. 159.
112. მ. თამარაშვილი, გვ. 390—391.
113. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 148; მ. თამარაშვილი, გვ. 397—398.
114. მ. თამარაშვილი, გვ. 400.
115. იქვე, გვ. 405.
116. იქვე, გვ. 493.
117. Klaproth, Op. cit., S. 328.
118. ი. დობკევიში, კათოლიკობა საქართველოში, „ივერია“, 1898, № 125.
119. მ. თამარაშვილი, გვ. 238.
120. ზ. კიკინაძე, პატრი ნიკოლა როგორც ექიმი... გვ. 10.
121. მისივე, კათოლიკთა ეკლესია საქართველოში, გვ. 73.
122. შარდენი, გვ. 323—325.

შ ი ნ ა რ ს ი

ავტორისაგან	3
თ ა ვ ი ბ ი რ ვ ე ლ ი. გორის თავგადასავალი	5
თ ა ვ ი მ ე ო რ ე. გორის გარეგანი სახე	123
1. გორის ქალაქი	128
გალავანი	128
ქუჩები	133
მოედანი	135
ბაზარი	136
ღუქნები	137
სახლები	138
უბნები	144
აბანო	145
წისქვილები	147
ბალ-ბოსტნები	148
2. გორის ციხე	150
3. გორიჭვარი	164
თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე. მოსახლეობა, სოციალური სტრუქტურა, კლასობრივი · ბრძოლა	173
1. მოსახლეობა	173
2. მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურა დამოკიდებული ხალხი	178
3. ფეოდალური არისტოკრატია ვალდებულებანი	191
4. კლასობრივი ბრძოლა	200
თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე. ეკონომიკური განვითარება	213
1. ხელოსნობა	213
2. ვაჭრობა	222
3. მევენახეობა	237
თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე. მართვა-გამგეობა	242
თ ა ვ ი მ ე ე ქ ე ს ე. გორი — ზემო ქართლის სადროშოს ცენტრი	275
თ ა ვ ი მ ე შ ე ი დ ე. ეკლესიები	284
1. ქართული შართლმადიდებლური ეკლესიები	285
2. სომხური ეკლესიები	297
თ ა ვ ი მ ე რ ვ ე. კათოლიკობა გორში	304
История Гори (до 1801 г.) (резюме).	337
შენიშვნები	342
	383

Эльдар Михайлович Мамиствалишвили

ИСТОРИЯ ГОРИ

(до 1801 г.)

(на грузинском языке)

ТБИЛИСИ
«МЕЦНИЕРЕБА»

„ЛАМПАРИ“

1994

დაიბეჭდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
სამეცნიერო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 5065

გამომცემლობის რედაქტორი ს. ხ ა ნ ჯ ა ლ ა ძ ე
მხატვარი გ. ლ ო მ ი ძ ე
ტექნიკური ნ. ბ ო კ ე რ ი ა
კორექტორები ა. გ ო გ ე შ ვ ი ლ ი, ე. ჩ ხ ა რ ტ ი შ ვ ი ლ ი

გადაეცა წარმოებას 2, IX.92; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 2.XI.94;
ქაღალდის ზომა 60×84¹/₁₆; ქაღალდი № 2; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 22,32;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 20,81;
ტირაჟი 3000; შეკვეთა № 1288;

ფასი სახელშეკრულებო

---

1 საწარმო-საგამომცემლო გაერთიანება „მეცნიერება“, თბილისი, 380060,
დ. გამრეკელის ქ., 19

Производственно-издательское объединение „Мецниереба“, Тбилиси, 380060,
ул. Д. Гамрекели, 19